STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 03547

YUDISHE GESHIKHTE

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

די יודישע געשיכטע

ניי בעארבייט

נאך פראפעסאר **גרעץ**

און אנדערע קוועלען

מיט א פארעדע פון ד״ר הלל צייטלין.

זעקסטער באנד:

פון גירוש שפאניע ביז דער משיח בעוועגוגג.

David Dawson

דריטע פערבעסערטע אויפלאגע.

פערלאג / ב. שימין / ווארשא.

פערקויף: געז. „צענטראל" ווארשא.

Copyright S. Sreberk
NEW-YORK U. S. A.
1 9 2 4.

DRUK. SIKORA i MYLNER WARSZAWA. NOWOLIPKI 8.

אינהאלט:

ערשטעם קאפיטעל: די מאראנען און זייער עפאכע — 5

צווייטעם קעפיטעל: דער נייער צענטר אין טערקיי — 40

דריטעם קאפיטעל: די ליטעראטור — — — 90

פיערטעם קאפיטעל: יודען אין דער עפאכע פון דער אינפארמאציע 100

פינפטעם קאפיטעל: די יודען און פוילען — — 141

זעקסטעם קאפיטעל: פון קנעכטשאפט צו פרייהייט — 185

זיבעטעם קאפיטעל: דער קאזאקען-אויפשטאנד און דער אונטער-גאנג פון פוילען — — 212

די מאראַנען און זייער עפּאָכע.

David Davson

ערשטעס קאפיטעל.

די מאראנען און זייער עפאכע.

(1391—1498).

אין שפאניען פון מיטעל-אלטער איז די בעפעלקערונג בעשטאנען פון פערשידענע עלעמענטען. דא זענען זיך צונויפגעקומען דריי בעזונדערע רעליגיעס, דריי ראסען, דריי קולטורען: קריסטען, מוסולמענער, יודען. אין פערלויף פון עטליכע דורות האבען די דאזיגע דריי פערשידענע פעלקער און ראסען ווי עס איז זיך צוזאמענגעלעבט, צוזאמען געארבייט און קולטורעל געווירקט איינע אויף די אנדערע, אזוי אז פון אלע מיטעלאלטערישע מלוכות איז שפאניען געווען דער איינציגער ליכטיגער פונקט פון קולטור און טאלעראנץ. אבער אט איז געקומען דער פינסטערער קלעריקאליזם, אין דעם שפאנישען המון ערוועקט זיך די אמאליגע חיה, די ליידענשאפטען פון פאלק צושפילען זיך און עס הויבט זיך אן יענע בלוטיגע טראגעדיע, וואס האט זיך אזוי שלעכט געענדיגט סיי פאר יודען, סיי פאר גאנץ שפאניען. אנשטאט קולטורעלער געמיינזאמער ארבייט הויבט זיך אן א בעוועגונג, וואס איהר לאזונג איז געוועזן: איין איינציגע אמונה, איין פאלק און איין הערשענדע קולטור אין גייסט פון דער קירכע! אין אנהויב שטרעבט דער קלעריקאליזם נאר צו בעשיצען די קריסטליכע עלעמענטען פון דער שעדליכער ווירקונג פון די איבעריגע נאציאנען, שפעטער ווערט ער אויך אגרעסיוו, הויבט אן אנפאלען אויף דעם צד שכנגד און שטרעבט צו בעהערשען איהם און נאך שפעטער הויבט זיך אן אין נאמען פון קריסטענטום יענע בלוט-דורשטיגע שטרעבונג צו הערשאפט און מאכט, וואס האט געבראכט צו דער שרעקליכער טראגעדיע פון די מאראנען, צו די פייערן פון דער אינקוויזיציע און דעם גירוש פון יודען אויף דער גאנצער פירענעאישער האלב-אינזעל.

דער שפאנישער קלעריקאליזם האט זיך גענומען צום אלטען

מיטעל, וואס ס'האבען שוין געהאט אויסגעפרובט די קרייץ-טרעגער, אום מיט געוואלד צו פעראייניגען דאס אלטע פערעקשנ'טע יודישע פאלק מיט דער היילינער קירכע; טויט אדער שמד! — דאס איז געווען דער לאזונג פון די פאנאטישע קלעריקאלען, וואס האבען מיט'ן כח פון שווערד געוואלט בעהערשען די יודען און מוסולמענער. מיט די לעצטע האבען זיי געמוזט זיין אביסעל פארזיכטיג, ווייל זיי האבען מורא געהאט, אז אויב מען וועט צו פיעל אונטערדריקען די מוסולמענער, וועלען די לעצטע מאכען א שחיטה אויף די קריסטען, וואס וואוינען אין די מוסולמענישע לענדער. אבער מיט יודען האט מען נישט געהאט, וואס צו צערעמאניען זיך, און דער אלטער „להרוג ולאבד" האט דא געקענט פייערן זיין נצחון.

דער בעשעפער פון דער נייער בעוועגונג געגען יודען איז געווען דער פאנאטישער גייסטליכער, פערדינאנד מארטינעץ. א ליידענשאפטליכער פאנאטישער קאטוליק, וואס האט געטרוימט וועגען דעם, אז שפאניען זאל ווערען א פעראייניגטע גאנצע קאטולישע מלוכה, אבגערייניגט פון יודען, מוסולמענער און אפיקורסים, האט ער פון דער קירכען-טריבונע אנגעהויבען אויפהעצען דאס פאלק סיי געגען דער „פאלשער לעהרע" פון יודען, סיי געגען יודען אליין, וואס האבען פערחאפט אגרויסען פלאץ אין מלוכה-לעבען און זענען געווארען א געפעהרליכע קראפט. ער האט גוט געקאנט די פסיכאלאגיע פון המון, געוואוסט זיין שטימונג און ווען ער האט געפרייגט צו האסען די יודען, טרייבען און בעליידיגען זיי, ברענען זייערע שוהלען און בכלל מאכען פאר זיי דאס לעבען אונערטרעגליך, האט ער גוט געוואוסט, אז זיינע ווערטער וועלן געפינען אויערן צווישען פאנאטישען פעבעל. זיין געפעהרליכע אגיטאציע האט מארטינעץ אנגעהויבען נאך פאר'ן קאסטילישען קעניג הענריך II. די פארשטעהער פון דער יודישער געמיינדע אין סעווילא, איינער פון די גרעסטע צענטרען פאר די שפאנישע יודען, האבען זיך בעקלאגט פאר'ן קעניג אויף דער אגיטאציע און דער קעניג האט מארטינעצ'ן פערבאטען צו האלטען זיינע פייערדיגע העץ-רעדעס (1378). מיט עטליכע יאהר שפעטער איז די זעלבע יודען ווידער אויסגעקומען זיך צו בעקלאגען אויף דער געפעהרליכער אגיטאציע פון דעם פאנאטישען גייסטליכען, געגען וועלכען עס איז פערפיהרט געווארען א פראצעס. דעם געריכט האט מארטינעץ, וואס האט זיך געשטיצט אויף א געהיימער קלעריקאלישער ליגע, צבגעענטפערט, אז ער וועט אויך ווייַ-

טער טאן, ווי ער האט ביז יעצט געטאן, ווייל זיינע מעשים זענען נאר געווענדט לטובת דער קירכע. דער קעניג יאהאן האט געפיהרט א צוויי־זייטיגע שפיעל: פון איין זייט האט ער געלויבט די טעטיגקייט פון מאר־טינעץ, און פון דער צווייטער זייט פערבאטען איהם, אנצופאלען אויף יודען. דער ארציבישאף אין סעווילא, בארא, האט שוין געהאנדעלט עהרליכער: ער האט אפען געפאדערט פון מארטינעצ׳ן, אז ער זאל זיך אבזאגען פון זיין מאוסער אגיטאציע און ווען יענער האט דאס נישט געוואלט טאן, האט בארא איהם ענטזאגט פון זיין שטעל.

באלד אבער איז פאר מארטינעצ׳ן און זיין געהיימער ליגא אנגע־קומען א גוטע צייט. דער קעניג און דער ארציבישאף פון סעווילא זענען כמעט גלייכצייטיג געשטארבען און די אפוטרופסות איבער דעם יונגען קרוין־פרינץ הענריק III האט איבערגענומען די קעניגין לעאנארא, א פרומע קאטוליקין, ביי וועלכער מארטינעץ איז פריהער געווען דער הויז־גלח. דער ענטזאגטער וויקארי האט תיכף צוריק בעקומען אלע זיינע רעכטען, אנגעהויבען ארביימען פראנק און פריי און צושיקט א צירקולאר צו די גלחים פון דער סעווילער יעפארכיע, אז זיי זאלען חרוב מאכען די יודישע שוהלען ביז׳ן גרונד. אין מארט 1391 האט ער פאר א גרויסען עולם אין מיטען גאס געהאלטען א פייערדיגע רעדע און פשוט גערופען צו א פאגראם אויף יודען, האפענדיג אז יודען וועלען מוזען זיך שמד׳ען, כדי צו ראטעווען דאס לעבען. דער אויפגערעגטער המון האט זיך אלאז געטאן אויף די יודען און עס האט זיך שוין אנ־געהויבען א שרעקליכע הריגה; דאס מאל האבען זיך אבער פאר יודען אנגענומען די בעאמטע פון שטאדט און דער פאגראם איז איינגעשטילט געווארען. איינינגע פון די הויפט־שולדיגע זענען זאגאר בעשטראפט גע־ווארען; אבער מארטינעץ אליין האט ווייטער געפיהרט זיין אגיטאציע און סוף כל סוף זיך דערשלאגען צו זיין ציעל. אין דריי חדשים שפע־טער האט דער פאגראם אין סעווילא זיך איבערגעחזר׳ט מיט אזא קראפט, אז אבשטעלן איהם איז שוין געווען אונמעגליך. די קריסטען זענען אין איין פריהמארגען זיך צונויפגעלאפען פון אלע עקען שטאדט צום יודישען קווארטאל, איהם אונטערגעצונדען און אנגעהויבען ראבעווען און הרג׳ענען. אנ׳ערך פון פיער טויזענד יודען זענען אין יענעם טאג דער־הרג׳עט געווארען פיעל זענען ארייננעפאלען אין געפענגעניש און דערנאך פער־קויפט געווארען צו די אראבער, די איבריגע האבען איינגעוויליגט צו שמד׳ען זיך, כדי צו ראטעווען דאס לעבען. צווישען די לעצטע איז אייך געווען שמואל

אבארבאנעל, א געוועזענער הויכגעשטעלטער אין הויף ביי הענריך II; ביים שמד'ען זיך האט ער אנגענומען דעם נאמען יאהאן דע סעווילא.

דער רעליגיעזער פאנאטיזם האט אויפגעפלאקערט אין זיין גאנצער קראפט, די ווילדע אינסטינקטען פון המון האבען ערוואכט און די שחיטה אין סעווילא איז געוועזן ווי א סיגנאל צו אנפאלען אויף יודען פון אלע זייטען. קוים זענען די אנפאלען שוין געוועזן אין גאנג, האט מען זיך שוין גערעכענט נישט בלויז מיט דער אידעע, אבצושמד'ען יודען מיט געוואלט – מען האט שוין געהרג'עט און געראבעוועט פשוט אום האס און כדי צו פערחאפען דאס יודישע פערמעגען. עס האבען זיך אנגעהויבען שרעקליכע אנפאלען אויף די אונבעוואפענטע הילפלאזע יודען. אין קארדאווא האט מען א טייל יודען אויסגעהרג'עט און א טייל האבען לפנים זיך אבגעשמד'ט, כדי צו ראטעווען זיך פון טויט. אין טאלעדא האט מען די יודען געהרג'עט אויף די גאסען און אין די שוהלען. צווישען די מערטירער, וואס זענען געפאלען אויף קדוש השם, איז אויך געוועזן דער געלעהרטער יהודה בן אשר, א אור-אייניקעל פון דעם בעריהמטען רא"ש. אזעלכע שרעקליכע סצענעס זענען אויך פארגעקומען אין די איבעריגע שטעדט פון קאסטיליען; העכער 70 יודישע קהלות זענען מיט איין מאל חרוב געווארען, פיעל טויזענדער יודען זענען אומגעהרג'עט געווארען און נאך גרעסער איז געוועזן די צאהל פון יענע יודען, וואס האבען נישט געהאט גענוג מוט בייצושטעהן דעם נסיון און מיט א וועהטאג אין הארצען געמוזט אננעהמען די קאטוילישע רעליגיע.

אין גיכען האט די עפידעמיע פון די פאגראמען ארומגעכאפט אויך אראגאניען, וואוהין עס זענען צוליעב דעם ארויסגעשיקט געווארען ספעציעלע אגיטאטארען פון סעווילא. אין וואלענסיא האבען יודען געפרובט ארויסווייזען א בעוואפענטען ווידערשטאנד, פערבאריקאדירט זיך אין זייער קווארטאל און דערהרג'עט פריהער עטליכע אנפאלער, אבער דאס האט נאך מעהר אויפגערייצט דעם המון און די פינפטויזענדיגע יודישע קהלה איז אינגאנצען חרוב געווארען. אין בארצעלאנא, דער יודישער הויפט-צענטר פון אראגאניען, האבען יודען זיך פערמאכט אין דער פעסטונג און זענען צוערשט געשיצט געווארען דורך דער דארטיגער אדמיניסטראטיווער מאכט. דער אויפגערייצטער קאטוילישער המון האט אבער בעלאגערט די פעסטונג, זי איינגענומען און אונטערגעצונדען. דערזעהענדיג, אז קיין רעטונג איז נישטא, האבען א טייל יודען זיך לעבעדיגערהייד דערשטאכען מיט מעסערס אדער זיך אראבגעווארפען פון

די פּעסטונג־טורעמס און דערהרג׳עט געוואָרען; אַנדערע האָבען אין פערצווייפלונג זיך געוואָרפען אויף די שונאים און זענען אונטערגעקומען אין קאַמפּף; די איבעריגע האָבען פערראַטען זייער אמונה און נאָר גאָר אַ קליינע צאָהל האָט זיך געראַטעוועט דורך ענטלויפען. די בלוט־דורשטיגע פּאָגראָם־מאַכערס האָבען זיך נישט אָבגעשטעלט, זיי זענען געגאַנגען ווייטער ביז צום אינזעל מאַיאָרקאַ; דאָ האָבען זיי אַכזריות׳דיג געהרג׳עט יודען, געראַבעוועט זייער גוטס, חרוב געמאַכט זייערע הייזער און זאָגאַר זיך נוקם געווען אָן יענע גוטע קריסטען, וואָס האָבען ביי זיך בעהאַלטען די גערודפ׳טע און געפּלאָגטע.

אין פערלויף פון דריי מאָנאַטען, פון יוני ביז אויגוסט 1391, האָבען די שפּאַנישע יודען איבערגעלעבט אַזעלכע שרעקליכע צרות, ווי זייערע עלטערען האָבען געהאַט אויסצושטעהן מיט דריי הונדערט יאָהר צוריק אין דייטשלאַנד בעת דעם קרייץ־צוג, נאָר מ׳מוז זאָגען, אַז די שפּאַנישע יודען זענען שוין ניט געווען אַזוי פעהיג אויף קדוש־השם, ווי זייערע עלטערן. אין דייטשלאַנד האָבען כמעט אַלע יודען מקריב געווען זייער לעבען און נאָר אַ קליינע צאָהל האָט לפנים אָנגענומען דאָס קריסטליכע גלויבען. אין שפּאַניען איז שוין די צאָהל פון די, וואָס האָבען זיך געלאָזען שמד׳ען געווען פיעל גרעסער און דערגרייכט עטליכע צעהנדליג טויזענד. די שפּאַנישע יודען זענען מעהרסטענטייל געווען קולטורעל און רייך, ביי זיי איז דער אינסטינקט פון לעבען שוין געווען שטאַרקער, ווי ביי זייערע אָרימע דערשלאָגענע ברידער אין דייטשלאַנד, פאַר וועלכע דאָס לעבען איז געווען נישט מעהר, ווי אַ אָבקומעניש, און ווען דער חלף איז געלעגען אויפ׳ן האַלז, ווען זיי האָט געדראָהט דער באַלדיגער טויט, האָבען זיי איינגעשטימט אָנצונעהמען לפנים דאָס קריסטליכע גלויבען, כדי ביי אַ גוטער געלעגענהייט באַלד זיך אומצוקעהרען צו דער אמונה פון זייערע אָבות. אַ טייל פון זיי האָבען טאַקי אַזוי געטאָן און ווי נאָר עס איז אַריבער די געפאַהר, האָבען זיי פערלאָזען שפּאַניען און זענען אַוועק אין אַנדערע לענדער; אָבער פיעל האָבען קיין מוט נישט געהאַט אָבצוזאָגען זיך פון זייער לעבען און פערמעגען אין דעם לאַנד, וואו זיי זענען ערצויגען און אויפגעוואַקסען געוואָרען, און זיי האָבען אָפיציעל ווייטער געהייסען קריסטען, בלייבענדיג געהיים געטרייע יודען. אַזויערנאָך איז ענטשטאַנען דאָס מאַראַנענטום, יענע אונגעהערטע לאַגע פון מענשען, וואָס האָבען געמוזט לפנים ערפילען אַלע קריסטליכע מנהגים און געזעצען און אין דער

שטיל, מיט מסירת נפש, ערפילען די דינים פון דער יודישער רעליגיע און אבהיטען זייער בונד מיט די איבעריגע ברידער. עס איז ענטשטאנען א בעזונדער קלאס פון אנוסים און דאס האט געבראכט צו שרעקליכע פאלגען סיי פאר די אנוסים אליין, סיי פאר די יודען, וואס זענען נאך אפיציעל געבליבען ביי זייער אמונה.

צו דער חרפה פון יודענטום האבען אין יענער שווערער צייט זיך געפונען יודען, וואס האבען פריהער זיך געטויפט צוליעב געוואלט, נאר דערנאך זענען זיי געווארען שוין באמת געטרייע קריסטען און זאגאר שונאים פון זייערע אייגענע ברידער, וועגען וועלכע זיי האבען פערשפרייט רכילות און בלבולים. אט די נייע קריסטען האבען דורך זייער פעררעט פיעל צרות אנגעטאן די געפלאגטע יודען. דער געפעהרליכסטער צווישען די יודישע פעררעטער און מוסרים איז געווען דער געוועזענער תלמודיסט שלמה הלוי פון בורגאס, וואס האט ביים שמד'ען זיך אנגענומען דעם נאמען פאאול דע סאנטא מאריא (געבוירען אין 1351-52, געשטארבען אין 1435). ער האט גוט געקאנט די ביבעל און דעם תלמוד און זיך גערעכענט פאר איינעם פון די זיילען פון יודענטום. ער איז אבער דערצו געווען זעהר פראקטיש און האט געהאלטען, אז וויכטיגער פון אלץ אין דער וועלט איז מאכען זיך א קאריערע און לעבען א גוטען טאג. זענענדיג א מענש מיט א אונגעוועהנליכער אייגענליעבע און א הייסען טעמפעראמענט, איז איהם דער בית-המדרש באלד צו ענג געווארען און ער האט זיך געריסען צו דער גרויסער וועלט. ער האט זיך ערווארבען א גרויסארטיגען געשפאן מיט פיעל בעדינטע און אנגעהויבען טרוימען וועגען „גרויסקייט“, ד. ה. וועגען ארייַנדרינגען אין הויף און דארט בעקומען א שטעל. די שרעקליכע געשעהענישען פון 1391 האבען איהם איבערצייגט, אז אלס יוד וועט ער דאס ניט דערגרייכען, און ער בעשליסט זיך צו 40 יאהר, זיין אמונה צו טוישען, וואס ס'האבען איהם באלד נאכגעטאן זיין ברודער און זיינע פיער זיהן.

כדי צו דערגרייכען א הויכע שטעלע אין הויף איז אין יענער צייט געווען נאר איין וועג: אריינטרעטען אין שטאנד פון די גייסטליכע, און שלמה הלוי האט דאס געטאן. ער איז אוועק קיין פאריז, אריינגעטרעטען אין אוניווערזיטעט און זיך גענומען צו דער קריסטליכער טעאלאגיע. א דאנק זיינע קענטנישען אין העברעאיש האט ער געשווינד דערגרייכט זיין ציעל און באלד בעקומען דעם טיטול גלח. פון דאמאלס אן האט ער אנגעהויבען שטייגען אלץ העכער, און לויט דער רעקאמענדאציע פון

קאַרדינאַל דע־לונאַ, וואָס איז אין יאָהר 1394 אויסגעקליבען געוואָרען אַלס פּויפּסט אונטערן נאָמען בענעדיקט דער 13־ער, האָט פּאַאול פון בורגאָס בעקומען אַ אַריינטריט אין קעניגליכען הויף און שטאַרק נושא חן געווען ביי הענריך III. פּאַאול האָט אָנגעהויבען מיט היץ צו אַגיטירען געגען דער „פאַלשער" יודישער רעליגיע און געפּרובט שריפטליך און מונדליך איבערצורעדען פיעל פון די אָנגעזעהענע יודען, זיי זאָלען איבערגעהן צום קריסטענטום. ער האָט זיך געווענדעט צום לייב־דאָקטאָר פון קייזערליכען הויף מאיר אַלגואַדעץ און נאָך פיעל אַנדערע יודישע געלעהרטע מיט אַ בריעף און זיך געסטאַרעט זיי צו איבערצייגען, אַז זיי זאָלען פערלאָזען די אמונה פון זייערע עלטערן; די יודישע געלעהרטע האָבען איהם נישט געשוויגען און איהם אָבגעענטפערט אין אַ שאַרפער פּאָלעמיק. איינעם פון די שענסטע תשובות דעם רענעגאַט פּאַאול האָט געגעבען דער יודישער דאָקטאָר יהושע לאָרקי, נאָר שפּעטער האָט זיך זיך מתקנא געווען אָן דעם פעררעטער, וואָס האָט געמאַכט אַזאַ גוטע קאַריערע און אַליין אויך אָנגענומען דאָס קריסטליכע גלויבען. אויך דער פילאָזאָפישער דענקער חסדאי קרשקש איז ארויסגעטרעטען אַלס דרייסטער קעמפּפער פאַר דער אמונה פון זיינע עלטערן; ער האָט פערפאַסט אַ פילאָזאָפישע אָבהאַנדלונג וועגען קריסטענטום און קריטיקירט די קריסטליכע דאָגמאַטען מיט אַ שטאַרקער ליידענשאַפט, זיך גאָרנישט רעכנענדיג מיט דעם פייער, וואָס זיין ווערק קאָן אַרויסרופען צווישען דער קריסטליכער בעפעלקערונג.

אַ שאַרפזיניגע סאַטירע אויף דער טעמא האָט אָנגעשריבען איינער פון די אנוסים, וואָס האָט זיך צוריק אומגעקעהרט צום יודענטום, פּראָפיאַט דוראַן, אַ בעוואוסטער דענקער, דאָקטאָר, אַסטראָנאָם און שפּראַך־קענער, וואָס האָט זיך גערופען מיט זיין יודישען נאָמען יצחק בן משה הלוי און האָט אין די בלוטיגע טעג פון 1391 געמוזט לפנים אָננעהמען די קריסטליכע רעליגיע. מיט איהם צוזאַמען האָט זיך אָבגעשמד'ט זיין חבר דוד באָנגאָן, און ווי נאָר עס איז אַריבער די ערשטע געפאַהר, האָבען זיי ביידע בעשלאָסען, אַוועקצופאָהרען קיין פּאַלעסטינא און דאָרט זיך אומקעהרען צום יודענטום. זיי האָבען פריהער איינגעאָרדענט זייערע געשעפטען און דערנאָך איז דוראַן אַוועק אין איינער פון די פּאָרט־שטעדט אין פראַנקרייך, וואו ער האָט אָבגעוואַרט זיין חבר. נאָר ווי גרויס איז געווען זיין ערשטוינונג, ווען ער האָט פון זיין חבר אַ בריעף בעקומען, אין וועלכען ער איז איהם מודיע, אַז אונטער'ן

איינפלוס פון משומד פאאול פון בורגאס האט ער בעשלאסען, צו בלייבען ביי'ם קריסטענטום און ער בעט דוראנ'ען, אז ער זאל אויך דאס זעלבע טאן. דוראן האט דאן אבגעענטפערט זיין חבר מיט א ווערק, וואס האט צו זיך כמעט קיין גלייכען נישט אין דער יודישער ליטעראטור, לויט זיין איראניע און גיפטיגער סאטירע. דאס ווערק איז געשריבען אין אזא טאן, גלייך ווי דער מחבר עצה'ט זיינע לעזער, אז זיי זאלען ביי'ם קריסטענטום בלייבען און איז אין אלץ מסכים מיט די פרעדיגער פון שמד. „אל תהי כאבותיך" (זיי נישט, ווי דיינע עלטערן) הייסט דאס ווערק און מיט די ווערטער ווענדעט זיך דער מחבר יעדעס מאל צו זיינע לעזער און סטארעט זיך כלומר'שט זיי צו איבערצייגען, אז זייערע עלטערן זענען געווען פערנארישט, אין א פאלשען וועג נעגאנגען און די קינדער דארפען שוין קליגער זיין און פערשטעהן די גרויסקייט פון קריסטענטום. אין דעם טאן איז אויסגעהאלטען דאס גאנצע ווערק און אונטער די ווערטער „אל תהי כאבותיך" איז בעהאלטען אזא איידעלע פערמאסקירטע סאטירע, אז די קריסטען האבען צוערשט נישט ווי געהעריג פערשטאנען די שארפע איראניע און געמיינט, אז דוראן פערטיידיגט באמת דאס קריסטענטום. ערשט שפעטער, ווען זיי האבען זיך געחאפט, אין וואס דא געהט, האבען זיי דאס ווערק פערברענט. „נישט זיי — ווערט דארט שארפזיניג געזאגט, — ווי דיינע עלטערן, וואס האבען פשוט געגלויבט אין אחדות האלהים און גארנישט פערשטאנען, אז גאט איז פיעלפאכיג; וואס האבען פאלש אויסגעטייטשט די ווערטער „שמע ישראל, ה' אחד", פערשטעהענדיג דאס אין געוועהנליכען זין... נאר גלויב בעסער, אז גאט איז אי איין און איינציג אי דריי-איייניג, גלויב, אז דריי איז געגליכען צו איינם און איינם צו דריי — א הייליגער אמת, וואס מען קאן איהם נישט בעגרייפען מיט'ן אויער און ארויסרעדען מיט'ן מויל. זיי נישט, ווי דיינע עלטערן, וואס האבען געגלויבט, אז די טבע פון גאט קאן זיך נישט ענדערן אין קיין שום פארם, און אז גאט איז אהן א געשטאלט און אהן א מאס, נאר גלויב בעסער, אז"... און אזוי ווייטער אין דעם זעלבען טאן, אונטער וועלכען עס איז בעהאלטען א שארפע, בייזע קריטיק פון דער קריסטליכער אמונה. — דוראן האט אויך אנגע-שריבען א פאפולערען פירוש צום „מורה נבוכים" און צום אבן-עזרא, א גראמאטיק, ווי אויך א היסטארישע חראניק וועגען די מיטעלאלטערישע רדיפות אויף יודען (זכרון השמד), וועלכע איז, צום בעדויערן, נישט פערבליבען.

נאָך די בלוטיגע געשעהנישען פון 1391 איז פאר יודען געקומען אויף א קליינע צייט א פערהעלטנישמעסיגע בערוהיגונג. דער קעניג העינריך דער דריטער, וועלכער איז מינדיג געוואָרען, האָט בעשטראָפט דעם הויפט-שולדיגען פון די פאָגראָמען מארטינעץ מיט תפיסה אין מאָנאסטיר, נאָר אין גיכען האָט ער איהם געמוזט בעפרייען, ווייל די מאסע האָט איהם פערגעטערט און געהאלטען פאר א קדוש. העינריך דער דריטער האָט ארויסגעגעבען א בעפעהל, שטרענג צו בעשטראָפען יעדען, וואָס וועט אָנפאלען אויפ׳ן לעבען און פערמעגען פון יודען, און כל זמן העינריך האָט געלעבט האָט די אגיטאציע פון די יודישע שונאים געמוזט געפיהרט ווערען אין בעגרענעצטע ראהמען, נאָר מיט׳ן טויט פון דעם קעניג (1407), ווען אָנשטאָט זיין יונגען טראָן-פערטרעטער, יאָהאן דער צווייטער, האָט רעגירט מיט דער מלוכה א רעגענט, האָט די רעליגיעזע אגיטאציע געגען יודען אָנגענומען א שארפען כאראקטער. מיט דער ער-ציהונג פון יונגען קעניג האָט זיך פערנומען פאאול פון בורגאָס, דאמאָלס שוין א בישאָף, און דער דאָזיגער רעגענט, וואָס האָט זיך ארומגע-טראָגען מיט דער אידעע אָבצושטויסען אלע שפאנישע יודען, האָט יעצט געקאָנט פריי פיהרען זיין שענדליכע טעטיגקייט. פריהער פון אלץ האָט ער זיך בעמיהט אָבצורוימען פון פלאץ דעם קאסטילישען הויפט-ראבינער ר׳ מאיר אלגואדעץ, וואָס האָט געהאט א שטעל אין קעניגליכען הויף און וואָס איז געווען שטארק פערהאסט פון דעם משומד פאאול. צוליעב א בלבול אויף די יודען אין סעגאָוויען, אז זיי האָבען געשענדעט די קירכען-האָסטיע, האָט מען ארעסטירט דעם רב אלגואדעץ און איהם געפייניגט דורך שרעקליכע ענוים האָט מען ביי איהם ארויסבעקומען א געצוואונ-גענע הודאה, אז ער, אלס לייב-ארצט, איז שולדיג אין פערצייטיגען טויט פון קעניג העינריך און אויפ׳ן גרונד פון די ווערטער האָט מען איהם פער׳משפט צו א מערדערליכען טויט. אזא סוף האָבען אויך געהאט די בעשולדיגטע יודען אין סעגאָוויען און א דאָרטיגע שוהל איז פערוואנדעלט געוואָרען אין א קירכע.

ווען מען איז פטור געוואָרען פון ר׳ מאיר אלגואדעץ און אין הויף איז שוין נישט געבליבען מעהר קיינער, וואָס זאָל זיך אָננעהמען פאר יודען, האָט די יודענפיינדליכע פארטיי בעקומען פליגעל. מען האָט, ערשטענס איבערצייגט דעם הויף, אז יודען זענען זעהר שעדליך אין דער הינזיכט, וואָס זיי רעדען אָב פון יודענטום יענע יודען, וואָס האָבען שוין איינמאָל זיך אָבגע׳שמד׳ט, און דעריבער דארף מען געגען

די יודען אָנגעהמען די אַלטע מיטלען: אין 1412 איז פערעפענטליכט געוואָרען אַ קעניגליכער עדיקט, לויט וועלכען יודען האָבען פערלוירען זייערע בירגערליכע רעכטען. יודען איז ערלויבט געוואָרען צו וואוינען נאָר אין בעזונדערע יודישע קווארטאַלען; זיי איז פערבאָטען געוואָרען אריבערצוציהען זיך פון איין שטאָדט אין דער צווייטער, בעשעפטיגען זיך מיט פרייע פראָפעסיעס און מעדיצין, האַנדלען מיט קריסטען און האַלטען קריסטען אַלס בעדינטע ביי זיך. די יודישע געמיינדע האָט פערלוירען דאָס רעכט צו האָבען אַ אייגענעם געריכט. יעדער יוד האָט געמוזט טראָגען אַ ספעציעלען בגד, אַ לאַנגען, פון דיקען טוך, און אויך אַ ספעציעלען „יודישען צייכען“ אויף דער הוט. אויך איז יודען פערבאָטען געוואָרען צו טראָגען דעם שפאַנישען טיטול ד אָן, האַלטען געוועהר און זאָגאַר ראַזירען די באָרד. אַ יוד, וואָס וויל עמיגרירען פון קאַסטיליען אין אַ אַנדער לאַנד ווערט בעשטראָפט דורך קאָנפיסקאַציע פון זיין פערמעגען און ער אַליין ווערט אַ לייב-אייגענער פון קעניג. דורך די דאָזיגע אַכזריות'דיגע מיטלען האָט מען געוואַלט ברעכען דעם יודישען שטאָלץ און ענדליך זיי צווינגען אַריבערצוגעהן צום קריסטענטום. פאַר די יודען, וואָס זענען נישט געווען פעסט אין זייער אמונה אָדער וואָס האָבען נישט געקאָנט אַריבערטראָגען אַזאַ רעכטלאָזע לאַגע, זענען די דאָזיגע מיטלען ווירקליך געווען אַ גרויסע סכנה.

אָבער דערמיט האָט מען זיך נאָך נישט בעגנוגענט און יודען האָט מען געשלעפט מיט געוואַלט אין די קירכען און זיי געדראָהט מיט טויט. אין שפאַניען האָט צו יענער צייט געאַרבייט דער צווייטער מאַרטינעץ, דער נייער צורר ישראל ווינצענטי פערער. דער דאָזיגער בייזער מאָנאַך, וואָס איז געווען אַרומגערינגעלט מיט אַ סוויטע פון פאַנאַטישע אָנהענגער, האָט געוואַנדערט איבער שפאַניען, פראַנקרייך און איטאַליען און געפרעדיגט וועגען תשובה טאָן און וועגען האַס צו די אונגלויביגע, די יודען און מוסולמענער. עס איז אַ סברא, אַז אונטער דער השפעה פון'ם דאָזיגען פאַנאַטישען מאָנאַך האָט פאַאול פון בורגאָס איינגעשטימט זיך אָבצושמד'ען, נאָר יעדענפאַלס איז בעוואוסט, אַז פאַאול איז געווען זעהר בעפריינדעט מיט פערער'ן און ענערגיש געשטיצט זיין טעטיגקייט. אַ דאַנק זייער ווירקונג איז אַרום דער עדיקט פון 1412 און זיי האָבען דאָס אויך אָרגאַניזירט די מיסיאָנערישע אַגיטאַציע איבער גאַנץ שפאַניען, אַרומגערינגעלט דורך אַ המון פון מאָנאַכען איז פערום געגאַנגען פון שטאָדט צו שטאָדט, מיט אַ קרייץ אין

דער האנד זיך אריינגעריסען אין די יודישע שוהלען און מיט א הילליגער שטים געפאדערט פון יודען, אז זיי זאלען אננעהמען דאס קריסטענטום. די לייידענשאפטליכע געשרייען פון די פאנאטישע מאנאכען האבען ארויפגעווארפען א פחד אויף אלע. דאס איז שוין געווען נישט קיין פשוטע אגיטאציע, נאר א מין וואקחאנאליע. יודען זענען פארציטערט געווארען, זיי האבען זיך דערמאהנט אן די ערשט-איבערגעלעבטע שרעקליכע טעג אין סעווילא, זיי האבען דערזעהען פאר זיך אומעטום אויפגערייצטע מענגעס קריסטען, וואס שטעהען אנגעגרייט און ווארטען נאר אויף א סיגנאל, אנצוהויבען א נייע שחיטה, און אין פיעל שטעדט האבען יודען מאסענווייז אנגענומען די קריסטליכע רעליגיע און די אנוסים האבען זיך מתודה געווען און צוגעזאגט צו ווערן גוטע קאטוליקען. פאר יענער צייט האבען פון נויט זיך אבגעשמד'ט העכער 10 טויזענד יודען און דערמיט זיך געראטעוועט פון פאגראמען, שחיטות און ענוים. נאר דער יודישער שריפטשטעלער פון יענער צייט שלמה אלעמי ווייזט אן, אז אויסער די שרעקליכע צוואנגס-מיטלען איז אין דעם מאסען-שמד געווען שולדיג אויך די אלגעמיינע דעמאראליזאציע. אין זיין „אגרת המוסר" זאגט אלעמי, אז א דאנק דעם טרוקענעם פארמאליזם פון די רבנים פון איין זייט, און די פילאזאפישע חקירות פון דער צווייטער זייט איז פיעל אבגעשוואכט געווארען דאס פשוטע רעליגיעזע געפיהל; די מאראלישע זיטען פון יודען זענען שטארק געפאלען, די נאציאנאלע אחדות איז אבגעשוואכט געווארען; די יודישע עשירים האבען זיך אנגעהויבען שטופען צו דער שפאנישער אריסטאקראטיע, חאטש יענע שטויסט זיי אב פון זיך, עס האט זיך ענטוויקעלט צווישען יודען דער חשק צו א גוט הרחבה'דיג לעבען, דעריבער איז אזוי שווער געווען אריבערצוטראגען די פלוצלונגע בעגרענצונגען און רדיפות און דערפון האט זיך גענומען דער מאסען-שמד.

דאס זעלבע וואס אין קאסטיליען איז אויך פארגעקומען מיט די יודען אין אראגאניען. אויך דארט האט מען יודען געפייניגט און געפלאגט און אויך דארט האבען עטליכע טויזענד יודען געמוזט זיך שמד'ען. אבער דאס אלץ איז נאך פאר די פאנאטישע קאטוליקען ווינציג געווען, זייערע אפעטיטען זענען געווען גרויס און ווען מען האט שוין אויסגעפרובט אלערליי צוואנגס-מיטלען, האט מען זיך גענומען נאך צום אלטען מיטעל פון קאמפראמיטירען דאס יודענטום דורך א עפענטליכען ויכוח מיט די רבנים, און דערנאך פארערן פון די „בעזיעגטע", אז זיי

זאלען זיך אונטערגעבען, ד. ה. שמד'ען זיך. דעם געדאנק וועגען אזא עפענטליכען דיספוט האט געגעבען דער אויבענדערמאהנטער משומד יהושע לארקי, וועלכער האט ביים טויפען זיך אנגענומען דעם נאמען הערא נימא דע סאנטא=פע. דער דאזיגער געוועזענער קעמפפער פאר'ן יודענטום איז יעצט געווארען א הייסער פרייַנד פון די יודישע אונטערדריקער און ער אליין האט זיך פארגענומען צו בעזיעגען די רבנים דורך ראיות פון דער יודישער ליטעראטור גופא און אליין אויך צוזאמענגעשטעלט דעם גאנצען פלאן פון דעם דיספוט. לויט דעם פלאן האט מען פריהער געדארפט זיך פרובען איבערציינגען די רבנים דורך ראיות פון תלמוד, אז משיח איז שוין געקומען, נאר אויב דאס וועט זיך נישט איינגעבען, דאן דארף מען ערקלערן, אז דער תלמוד איז א געפעהרליך בוך און זיינע אנהענגער קאנען אלזא נישט האבען קיין פלאץ אין קיין מלוכה.

ענדע 1412 האט בענעדיקט דער 13=ער מיט דער הסכמה פון קעניג פונאנדערגעשיקט צו אלע בעוואוסטע רבנים און אנגעזעהענע לייט פון די יודישע געמיינדעס אין אראגאניען א איינלאדונג צו קומען אויף דעם עפענטליכען רעליגיעזען דיספוט און פאר ניט קומען האט מען געדראהט מיט דער שטרענגסטער שטראף. די יודישע געמיינדעס האבען געמוזט פאלגען און עס זענען ארויסגעשיקט געווארען קיין טארטאזא 22 יודישע דעלעגאטען, צווישען וועלכע עס האבען פערנומען דעם הויפט=פלאץ: ווידאל בנבנשתי אבן לביא פון סאראגאסא, א אריסטאקראט, ארצט און פאעט; דער „בעל העקרים“, ר' יוסף אלבא; זכריה הלוי סאלאדען פון סאראגאסא און אנדערע. דער בעריהמטער דיספוט האט זיך אנגעהויבען אין פעברואר 1413 און געדויערט א יאהר מיט 9 מאנאטען, פערנעהמענדיג 69 זיצונגען. דער דיספוט איז פארגעקומען זעהר פייערליך. דער פארזיצענדער איז מעהרסטענטייל געוועזען בענעדיקט דער 13=ער, וועלכער איז געוועזען ארומגערינגעלט מיט בישאפען, וועלטליכע הויכגעשטעלטע לייט און גראנד=דאמען; דעם הויפט=אנטייל אין די וכוחים האט גענומען יהושע לארקי, וועלכער האט מיט גרויס היץ זיך געסטארעט צו בעווייזען די ריכטיגקייט פון קאטוילישען גלויבען דורך ציטאטען פון ביבעל און פון דער אגדה. נאר זיינע יודישע אפאנענטען האבען איהם גוט אבגענטפערט און לייכט צוקלאפט זיינע טענות, הגם זיי האבען זיך געהאלטען זעהר געלאסען און ניט געברויכט קיין שארפען אויסדרוק געגען יודישען רענעגאט. די יודישע דעלעגאטען האבען

זיך געהאלטען שטענדיג איינינג און בעראטען זיך. נאר איינמאל, ווען עס איז געוועזען א רעד וועגען איינינגע צווייפעלבארע ערטער אין דער אגדה, האבען די מיינונגען זיך צוטיילט: דאס רוב דעלעגאטען, פרייזיניגע מענשען, האבען זיך ארויסגעזאגט, אז די אגדה איז נישט קיין היילינגטום און איז פאר יודען קיין פליכט נישט; די מעהר קאנסערוואטיווע, ווי ווידאל און אלבו, זענען געבליבען ביי דער מיינונג, אז אויך די אגדה איז פאר יודען הייליג. בענעדיקט האט זיין טאקטיק בנוגע צו די יודישע דעלעגאטען יעדעס מאל געביטען. דא איז ער געוועזען ווייך, דא שטרענג, נאר זעהענדיג, אז נישט מיט גוטען און נישט מיט בעזען וועט מען בעזיעגען די פערעקשנ'טע יודען, האט ער געפרובט ווירקען אויף זיי דורך א דעמאנסטראציע: ער האט געהייסען ברענגען פיעל יודען, וואס האבען בעת די בלוטיגע געשעהנישען געמוזט טויפען זיך און דא אויפ'ן ארט אויסגעפיהרט אויף זיי די טויף־צערעמאניע. דערמיט האט דער פויפסט בענעדיקט געוואלט דערמאנען די יודישע דעלעגאטען, אז פיעל יודען זענען שוין אבגעשמד'ט און אז אויף א העלפט האט דאס יודענטום שוין פערשפיעלט. די דאזיגע סצענע האט אויף די דעלעגאטען געמאכט א שווערען איינדריק און זיי פערשאפט פיעל יסורים, אבער געווירקט אויף זיי האט דאס נישט און זיי זענען געבליבען ביי זייעריגען.

דער דיספוט, וואס האט זיך פערצויגען כמעט צוויי יאהר, האט צום גרויסען בעדויערן פון בענעדיקט און זיינע אנהענגער נישט געבראכט צו די געוואונשטע רעזולטאטען. קיינער פון די רבנים האט זיך נישט אנערקענט פאר בעזיגט און דער צווייטער פויפסט האט אויסגעגאסען זיין צארן אין א בעזער בולא געגען יודען. אין דער בולא האט ער בעפוהלען: אויסזוכען און פערברענגען אלע עקזעמפלארען פון דעם „גאטלעסטערנדען" תלמוד, ווי אויך אלע פאלעמישע ביכער געגען קריסטענטום; איבערלאזען פאר יודען און יעדער שטאדט נאר איין איינציגע שוהל; מיט אלע מיטלען אבזונדערן יודען פון קריסטען; קריסטען זאלען נישט בעדינען יודען זאגאר מיט דער מינדסטער זאך, ווי למשל אויסלעשען די ליכט אום שבת, צווינגען די יודען צוהערן נים ווינציגער פון דריי מאל אין יאהר די מיסיאנערישע דרשות. נאר די דאזיגע אכזריות'דיגע בעפעהלען איז נישט בעשערט געוועזען דורכגעפיהרט צו ווערן אין לעבען. ווייל באלד נאכדעם האט דער קירכען־קאנגרעס אראבגעווארפען בענעדיקטען פון זיין פאסטען און אויסגעקליבען אלס פויפסט מארטין דעם 5־טען, וועלכער האט זיך בעצויגען צו יודען מעהר פריינדליך

און ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז מען זאל יודען נישט אנריהרען, „וויל זיי זענען בעשאפען געווארען מיט דעם צלם אלהים און דאס רעשט פון דעם פאלק וועט נאך אמאל זוכה זיין צו גאטס גנאד". בענעדיקטס פריינד האבען איהם באלד פערלאזען און איינינע פון זיי, ווי יהושע לארקי, זענען געשווינד אראב פון דער סצענע.

נאך די בלוטיגע מאנאטען, וואס די קאסטילישע יודען האבען איי בערגעלעבט, איז פאר זיי ווידער געקומען א קליינע צייט פון רוה און פרידען. די קלעריקאלע פארטיי, וואס האט רעגירט מיט'ן לאנד אנ-שטאט דעם יונגען קעניג, איז בטל געווארען און דער קעניג פון קאס-טיליען יאהאן דער צווייטער איז געווארען א זעלבסטשטענדיגער הערשער (1420). אנפיהרער פון דער אינערליכער פאליטיק איז געווארען דער ליבעראל אלווארא דעלינא, וואס האט פערשטאנען, ווי וויים שעדליך עס איז פאר'ן לאנד די קלעריקאלע פאליטיק. ער האט געזעהען די טרויעריגע רעזולטאטען פון דעם קלעריקאלען טעראר: הונדערטער יודישע קהלות זענען חרוב געווארען, די אינדוסטריעלע געביטען, וואס האבען זיך געפונען אין די הענד פון די יודען, זענען יעצט געפאלען, און די מלוכה-פינאנסען, וואס זענען פריהער געשטאנען אויף א הויכער מדרגה א דאנק די פעהיגקייטען פון די יודישע באנקירען און צינ-זען-אבקויפער, זענען יעצט זעהר פערפלאנטעט געווארען. דאס האט פערשטאנען די נייע רעגירונג און זי האט בעשלאסען צוריקצושטעלען דעם שלום אין לאנד. יודען האבען צוריקבעקומען זייערע רעכטען, די פעהיגע יודישע אונטערנעהמער זענען איינגעלאדען געווארען אנצונעהמען אין ארענדע איינינע רעגירונגס-הכנסות און די יודישע געמיינדעס האבען בעקומען די מעגליכקייט צוריקצושטעלען און איינארדנען זייער זעלבסט-פערוואלטונג.

א גרויסען איינפלוס ביים הויף האט בעקומען דער יודישער כלל-טהוער אברהם בנבנישתי, הויפט-ראבינער פון די קאסטילישע יודישע געמיינדעס. ער האט אפיציעל פערוואלטעט מיט אלע יודישע אנגעלע-גענהייטען און איז אויך געווען זייער הויפט-ריכטער אין גייסטיגע און ציווילע משפטים. בענוועניסטע האט געהאט פאר זיך א שווערע אויפגאבע. ער האט געדארפט צוריק אויפבויען דאס יודישע געזעלשאפטליכע לעבען, וואס איז צוליעב די פאגראמען און רדיפות רואינירט געווארען. אין פיעל שטעדט איז זאגאר נישט געווען קיין שוהל צום דאוונען, ווייל בעת דעם טעראר זענען פיעל שוהלען פערוואנדעלט געווארען אין קירכען. די

געזעלשאפטליכע דיסציפלין איז געפאלען, אומעטום האט געהערשט א דעמאראליזאציע און אבגעלאזענקייט. די יודען, וואס האבען אנגעקליבען פיעל עשירות האבען געלעבט א גוטען טאג און ארויסגערופען קנאה ביי דער קריסטליכער בעפעלקערונג, די מאסע, ווידער, האט געהונגערט און נויט געליטען. דאס אלץ האט געצוואונגען בנבנשתי׳ן צונויפצורופען, מיט דער ערלויבניש פון קעניג, א רבנים־צוזאמענפאהר אין וואליאדאלידא (1432). לויט דער אלטער אויטאנאמיע פון די יודישע געמיינדעס האט מיט יעדער געמיינדע, אדער קהל פערוואלטעט א קאמיטעט פון אויסגעוועהלטע, וואס האט זיך איינגעטיילט אויף פערשידענע קאטעגאריעס: קאסירער, רעוויזארען א. אז. וו. דאס גייסטליכע קאלעגיום איז בעשטאנען פון רב און דינים. דאס דאזיגע קאלעגיום האט געהאט אלע רעכטען פון א געריכט; און איהם פלעגען בעטראכט ווערן אלע פראצעסען מיט דער בעטייליגונג פון די וועלטליכע פארשטעהער. דער העכסטער פארשטעהער אין דעם קאלעגיום איז געווען דער הויפט־ריכטער אין יענער צייט — אברהם בנבנשתי׳. אט די אלע פארמען פון זעלבסטפערוואלטונג זענען יעצט צוריקגעשטעלט געווארען דורכ׳ן צוזאמענפאהר פון די רבנים, נאר עס זענען נאך צוגעגעבען געווארען איינינגע הוספות לויט דעם גייסט פון דער צייט. דער צוזאמענפאהר האט אנגענומען א רייהע מיטלען צו פערפעסטיגען דעם אויטאריטעט פון די רבנים, מעהר פערשפרייטען דאס לערנען תלמוד און ערציהען די קינדער אין יודישען גייסט. פאר א מסירה האט מען איינגעפיהרט די שטרענגסטע שטראפען. יודען, איבערהויפט פרויען, איז פערבאטען געווארען צו געהן אין רייכע קליידער. טראגען זיידענע מלבושים מיט שלייפען, פערל, בראסלעטען און בכלל לעבען אין לוקסוס, כדי ניט ארויסצורופען קיין קנאה ביי דער ארימער קריסטליכער בעפעלקערונג.

די יודענפיינדליכע פארטיי האט נישט געקאנט צוזעהען אהן פערדראס, ווי אזוי די בעציהונגען צווישען דער רעגירונג און יודען ווערן אלץ בעסער און ווי די זעלבסטפערוואלטונג פון די יודישע קהלות ווערט צוריק אויפגעבויט; זי האט דעריבער ווידער אנגעהויבען פיהרען אן אגיטאציע געגען יודען. מיט דער אגיטאציע האבען אנגעפיהרט די זיהן פון משומד פאאול פון בורגאס, צווישען וועלכע איינער, אלפאנס, האט איבערגענומען בירושה פון פאטער די שטעל פון בישאף. אויפ׳ן בעריהמטען באזאלער קירכען־קאנגרעס, וואו אלפאנס איז געווען א מיטגליד, האט ער ווידער ערוועקט די יודענפראגע און געפועלט, אז עס זאלען

ווידער ארויסגעגעבען ווערן די אלטע קאנאנישע געזעצען געגען יודען. דער בעשלוס פון קאנגרעס איז בעשטעטיגט געווארען דורכ'ן פויפסט עווגעניוס IV, וועלכער האט וועגען דעם מודיע געווען אין א ספעציעלער בולא צום פאלק. יודען איז ווידער פארגעשטאנען א גרויסע סכנה. די קאטוילישע מאסע איז אונטער'ן איינפלוס פון דער בולא אויפגערייצט געווארען און אנגעהויבען אויסמיידען יודען. די קריסטליכע בעדינער ביי יודען האבען פערלאזען זייערע בעלי־בתים און די פאגראם־שטימונג איז ווידער בעשאפען געווארען. דאן האט דער קעניג ארויסגעגעבען א בעפעהל, אין וועלכען עס ווערט ערקלערט, אז נישט קוקענדיג אויף דער בולא ווערט יודען נישט פערבאטען צו פיהרען האנדעל מיט קריסטען נאר בענוצען יודישע אדער מוסולמאנישע דאקטוירים דארף מען נישט דארט, וואו מען קאן זיך בעגעהן אהן זיי. דאך איז געבליבען אין זיין קראפט דאס געזעץ, אז יודען זאלען וויטער וואוינען אין בעזונדערע קווארטאלען און טראגען ספעציעלע מלבושים. אזוי שטארק איז דאן געווען דער קלעריקאליזם, אז אפילו מלכים האבען נישט געקאנט געגענשטעלען זיך.

אין יענער פינסטערער צייט האבען יודען געפונען א שטיקעל מנוחה אין פארטוגאליען. בעת די בלוטיגע פאגראמען האט זיך צום ערשטען מאל אנגעהויבען א גרויסע יודישע מאסען־עמיגראציע פון שפאניען. די יודען האבען איבערהויפט עמיגרירט אין די דריי נאהנסטע פונקטען: פארטוגאליען, דער דרום־טייל פון גרענאדא, וואס האט זיך דאמאלס נאך געפונען אין די הענד פון די מוסולמאנער, און צפון־אפריקא. אין פארטוגאליען האט זיך יודען פון שטענדיג אן געלעבט רוהיג; פון ענדע דעם 13־טען יאהרהונדערט האבען די יודישע קהלות אין פארטוגאליען בעקומען א זעלבסט־פערוואלטונג. בראש פון די קהלות איז געשטאנען דער הויפט־ראבינער, וואס איז גערעכענט געווארען אלס אפיציעלע פערזאן און געהאט געריכטליכע און ציווילע רעכטען. אם ענדע פון 14־טען יאהרהונדערט איז פארגעקומען א פאל, אז די פראגע ווערען פערנעהמען די שטעל פון הויפט־ראבינער אין פארטוגאליען, האט זיך צוזאמענגעבונדען מיט דער פראגע וועגען טראן. ווען דער קעניג פערדינאנד (אין 1383) איז געשטארבען, נישט איבערלאזענדיג קיין געזעצליכע טראן־פערטרעטער, זענען געווען צוויי פרעטענדענטען אויף דער קרוין: זיין אונגעזעצליכער זוהן יאהאן דע־אוויע און זיין איידים, דער קאסטילישער קעניג יאהאן דער 1־טער, וועלכער האט געהאט די טאכטער פון קעניג פערדינאנד פאר א פרוי. די שוויגער, קעניגין לעאנארא, איז צוערשט געשטאנען

אויף דער זייט פון איהר איידעם, דעם קאסטיליאישען קעניג. נאר אין דער צייט האט זיך געטראפען, אז עס איז פריי געווארען די שטעל פון פארטוגאלישען הויפט=ראבינער און אויך דא זענען געוועזען צוויי פרעטענדענטען: דאן=יהודה און דוד נעגרא, וואס האבען פערנומען וויכטיגע פאסטענס אין הויף פון פערשטארבענעם קעניג. די קעניגין לעאנארא האט געוואלט דעם ערשטען קאנדידאט און געבעטען איהר איידעם, ער זאל בעשטימען אלס הויפט=ראבינער דאן=יהודה; דער קעניג האט שוין אבער, לויט דער בקשה פון זיין פרוי, געהאט צוגעזאגט די דאזיגע שטעלע דעם צווייטען קאנדידאט. דאמאלס איז די קעניגין לעאנארא זעהר אויפגעבראכט געווארען און ערקלערט איהר איידעם, אז אויב ער קאן איהר ענטזאגען אין אזא קלייניגקייט, האט ער מעהר נישט צו רעכנען אויף איהר שטיצע. נאך פיעל אינטריגעם האט דער קעניג געמוזט זיך ענטזאגען פון זיין טראן צוליעב זיין קאנקורענט, אבער אויך נאכדעם איז די יודישע לאגע אין פארטוגאליען געבליבען גוט. אין דער צייט פון דער סעווילער שחיטה אין 1391 האבען יודען דארט געפונען א בית=מקלט און זאגאר די אנוסים האבען דא געקאנט פריי היטען די יודישע אמונה. דער קעניג האט אזוף אזוי ווייט געשטיצט די יודען, דאס ווען דער בעריהמטער פערער האט אהין געוואלט קומען און פיהרען זיין געפעהרליכע אגיטאציע, האט דער קעניג איהם געענטפערט, דאס ער קאן קומען אבער נישט אנדערש, ווי מיט א אנגעגליהטער אייזערנער קרוין אויפ'ן קאפ.

די אונרוהיגע צייט אין לעבען פון די שפאנישע יודען האט זיך אויך אבגערופען אויף דער יודישער ליטעראטור פון יענער צייט. ווי שטענדיג אין שווערע צייטען, ווען פון אלע זייטען האט מען ערקלערט א מלחמה דאס יודענטום, האבען די בעסטע יודען געזוכט מיטלען עס צו פערשטארקען, און עס איז בעשאפען געווארען א שטרעבונג, פון איין זייט אבצוגרענצען זיך פון דער ארומיגער וועלט און וואס מעהר צו פערפעסטיגען דאס יודענטום אלס רעליגיע, און פון דער צווייטער זייט צו ענטוויקלען דאס יודענטום אלס וועלט=אנשויאונג און בעוויזען, אז די יודישע אמונה שטעהט העכער פון אלע אנדערע.

די בעסטע פארשטעהער פון דער דאזיגער קאנסערוואטיוו=נאציאנאליסטישער ריכטונג זענען געוועזען די יודישע פילאזאפען פון דיעזער צייט ר' חסדאי קרשקש און ר' יוסף אלבו. דער ערשטער (1340—1410), וואס האט פריהער געלעבט אין בארצעלאנא און דערנאך אין

סאַראַגאָסאַ, האָט אין דער רבנישער וועלט געשם'ט אַלס גרויסער אויטאָריטעט, און האָט אויך זיך בעטהייליגט אין געזעלשאַפטליכען לעבען. אין 1391, בעת דער שחיטה אין באַרצעלאָנאַ, האָט ער פערלוירען זיין איינציגען זוהן, זעהר אַ שענעם און פעהיגען בחור, וועלכער האָט זיך געלאָזען בעסער טויטען, איידער אָנצונעהמען די קריסטליכע אמונה. דער בעטריבטער פאָטער האָט אין זיין פלוג-בריעף צום פאָלק וועגען דעם געשריבען מיט הכנעה: „איך האָב אָבגעגעבען מיין זוהן אַלס קרבן פאַר גאָט. איך נעהם אָן גאָטס גערעכטען משפט און טרייסט זיך דערמיט, וואָס אויפ'ן חלק פון מיין זוהן איז אויסגעפאַלען אַזאַ שענער טאַט". זיין פערזענליכער גרויסער אומגליק האָט איהם דאָך נישט געשטערט, צו פערטיעפען זיך אין פילאָזאָפישער אַרבייט. אַלס אויסגעצייכענטער קענער פון דער אַראַביש-העברעאישער ליטעראַטור האָט ר' חסדאי קרעסקאַס זיך פאַרגענומען, איינגאַנצען חרוב צומאַכען די דאָזיגע פעסטונג. דאָס האָט ער געטאָן נישט דערפאַר, ווייל ער איז בכלל געווען אַ געגנער פון פילאָזאָפיע, נאָר דערפאַר, וואָס ער האָט געהאַלטען, אַז אין דער יודישער ליטעראַטור זענען אַריינגעטראָגען געוואָרען פיעל אַנשויאונגען, וועלכע זענען פרעמד דעם יודענטום און דעריבער דאַרפען זיי אָבגעוואָרפען ווערן. אין זיין טיעפען ווערק „אור אדני" צושטערט ר' חסדאי יענע פילאָזאָפישע סיסטעמען, וואָס האָבען געפרובט צוזאַמענצובינדען דאָס יודענטום מיט דער גריכישער פילאָזאָפיע. שריט ביי שריט סטאַרעט זיך ר' חסדאי, צוצושטערן דאָס סיסטעם פון רמב"ם, וועלכער האָט צוזאַמענגעפּאָרט דאָס יודענטום מיט אַריסטאָ און מיט דער וועלט-פילאָזאָפיע, און ער בעווייזט, ווי ווייט עס זענען אַריסטאָ'ס אַנשויאונגען וועגען גאָט, וועלט-ענטשטעהונג און אונשטערבליכקייט פון די יודישע אַנשויאונגען. ר' חסדאי האָט בכלל נישט געהאַלטען מיט יענע יודישע חוקרים, וועלכע האָבען געוואָלט פעראייניגען די רעליגיע מיט דער פילאָזאָפיע, און ער בעהויפטעט, אַז עס קאָנען זיין צווייערליי אמת'ען: אַ פילאָזאָפישער און אַ רעליגיעזער. די אָנהענגער פון דער איבערצייגונג האָט ר' חסדאי אויפגעוואָרפען, אַז זיי זענען פאַלש און צוויי-פנים'דיג (אונעהרליך), ווייל עס קאָנען דאָך נישט זיין קיין צוויי ענטקעגענגעזעצטע אמת'ען וועגען איין זאַך. אַ מענש, וואָס איז מודה, אַז די יודישע רעליגיע איז אַ געטליכע ערשיינונג,— אַזאַ מענש האָט שוין גאָרנישט צו טאָן מיט דער וועלט-פילאָזאָפיע! ווייל אין יודענטום אַליין געפינט זיך שוין אַ גאַנץ אָריגינעלע וועלט-אַנשויאונג. קוים ווידער איז מען נישט מודה אין דער געטליכקייט

פון דער יודישער תורה, קאָן מען שוין קיין גאַנצער יוד נישט זיין אַזוי, אַז אַ פּשרה צווישען יודענטום און דער אַלגעמיינער פילאָזאָפיע קען געמאָלט זיין נאָר אויף אַקינסטליכען אופן. און וואָס בעשטעהט דער תמצית פון יודענטום? אין געגענטייל צו דער פילאָזאָפיע פון רמב"ם, בעהויפּטעט ר' חסדאי, אַז דאָס יודענטום פאָדערט פון מענשען נישט קיין קענטעניסען אָדער געדאַנקען נאָר מעשים, אַ רעאַלע ליבע צו גאָט; נישט די גייסטיגע פערפאָלקאָמונג פון מענשען איז דער אידעאַל, נאָר די מאָראַלישע. פון די צוויי געבאָטען: „אַנערקען דיין גאָט" און „זאָלסט ליבען גאָט מיט'ן גאַנצען האַרצען" קלויבט ר' חסדאי אויס דאָס לעצטע. ער געהט אַרויס פון דעם שטאַנדפונקט, אַז גאָטס השגחה איז נוגע נישט בלויז גאַנצע פעלקער און דורות, נאָר אויך איינצעלנע מענשען. און די מעשים איז דער מענש נישט זעלבסט־שטענדיג, פריי איז ער נאָר אין געדאַנק — בעקומט ער שכר פאַר'ן גוטען ווילען, פאַר'ן צופּאַסען זיינע מעשים צו גאָט'ס געזעצען, צו דער השגחה. ר' חסדאי קרעסקאַס נעמט אָן דאָס יודענטום איינגאַנצען און פערטיידיגט זאָגאַר אַזעלכע אמונות, וואָס שטאַמען נישט פון דער תורה, נאָר פון תלמוד און אגדה, ווי, למשל, דאָס גלויבען אין שדים.

אין דעם וועג פון ר' חסדאי איז אויך געגאַנגען זיין תלמיד יוסף אַלבאָ פון מאָנרעאַל אין אַראַגאָניען (1444 — 1380). אין זיין „עקרים" שטאַרעט זיך אַלבאָ צו בעווייזען, אַז דאָס יודענטום איז העכער נישט בלויז פון דער נאַציאָנאַליסטישער פילאָזאָפיע, נאָר אויך פון אַלע אַנדערע רעליגיעס. ביי זיין גאַנצען קאָנסערוואַטיזם האָט אַלבאָ אָבער דאָך אַרויסגעזאָגט דעם דרייסטען געדאַנק, אַז די אמונה אין משיח איז נאָר אַ היסטאָריש־נאַציאָנאַלע מסורה, אָבער נישט קיין עיקר פון יודענטום.— בכלל האָט זיך אין יענער צייט פיעל פערשפּרייט די אַפּאָלאָגעטישע ליטעראַטור, אין וועלכער עס זענען אַוועקגעשטעלט געוואָרען איינע נעגען דער צווייטער די יודישע אמונה מיט דער קריסטליכער און עס זענען געבראַכט געוואָרען ראיות, אַז די יודישע רעליגיע שטעהט העכער. פיעל אויטאָרען פון אַזעלכע ווערק האָבען אויסבעהאַלטען זייערע נעמען, כדי נישט פערפאָלגט צו ווערען פון די קאַטויליקען. אין איינעם פון די דאָזיגע אַנאָנימע ווערק, אין דער פאָרם פון אַ וכוח צווישען צוויי מענשען, געפינט זיך אַזאַ אַפאָריזם: „אין דריי פאַלען ווערט אומזיסט פערנוצט וואַסער: שמד־וואַסער ביי אַ יודען; וואַסער, וואָס פאַלט אַריין אין ים, און וואַסער, וואָס שווימט אַרויף איבער'ן ווין".

דער דאָזיגער אַפאָריזם איז אין יענער עפּאָכע פֿון געצוואונגענעם שמד געוועזן שטאַרק פּאָפּולער;

די רבנ׳ישע ליטעראַטור פֿון יענער צייט האָט פֿערמאָגט וויכטיגע קרעפֿטען, צווישען וועלכע עס האָט פֿערנומען דעם הויפּט־פּלאַץ ר׳ יצחק בן ש ש ת (ריב״ש, געשטאָרבען אין 1408), וואָס איז געוועזן רב אין סאַראַגאָסאַ און אין וואַלענסיאַ. נאָך דער קאַטאַסטראָפֿע פֿון 1891 האָט ער פֿערלאָזען שפּאַניען און זיך בעזעצט אין אַלזשיר, וואוהין עס זיינען זיך דאַמאָלסט אַנגעלאָפֿען פֿיעל יודען פֿון שפּאַניען. דער דאָרטיגער סולטאַן האָט דעם ריב״ש בעשטימט אַלס הויפּט־רב פֿון אַלע יודישע קהלות. ווי אין שפּאַניען, אַזוי איז דער ריב״ש אויך אין אַפֿריקא געוועזן דער גרעסטער יודישער אויטאָריטעט בנוגע צו רעליגיעזע פֿראַגען און ער פּלעגט אַליין מיט זיין אייגענער מיינונג לעזען די האַרבסטע שאלות. נאָך זיין טויט איז אין אַלזשיר געוואָרען הויפּט־רב ר׳ שמעון דוראַן און דערנאָך זיין זוהן ר׳ שלמה. אין שפּאַניען האָט דאַמאָלס גע׳שמ׳ט אַלס גאון ר׳ יצחק קאָנפּאַנטען. פֿון זיין שול זיינען אַרויס עטליכע אָנגעזעהענע למדנים; אין דער ליטעראַטור איז אָבער פֿון איהם געבליבען נאָר אַ קליינער ספר — „דרכי התלמוד״.

העגריק דער 4־ער (געקעניגט פֿון 1454 — 74) איז געוועזן דער לעצטער קאַסטילישער קעניג, וואָס האָט זיך נאָך בעצויגען צו יודען מענשליך. ער האָט נישט געקוקט אויף די אַלע „בולעס״ פֿון פּויפּסט און צוגעלאָזען יודען צו געזעלשאַפֿטליכע און רעגירונגס־שטעלען, זיך געהיילט ביי יודישע דאָקטוירים; זיין ביישפּיעל האָט נאָכגעטאָן די העכערע אַריסטאָקראַטיע, וועלכע האָט זיך נישט גערעכענט מיט דער בולאַ, וואָס האָט געדראָהט מיט אַ שטרענגער שטראָף און דאָך אָבגעגעבען יודען אין אַרענדע זייערע גיטער און זיך קורירט ביי יודישע דאָקטוירים. אין 1462 האָבען די קאָרטעזען (שררות־ראַט אין טאָלעדאָ) זאָגאַר פֿאָרגעשטעלט דעם קעניג אַ בקשה וועגען פֿערלייכטערן איינינגע יודישע בעגרענצונגען, ווייל דאָס שאַדט די אינטערעסען פֿון די ערד־בעזיצער און אונטערנעהמער, און דאַן האָט מען יודען ווידער ערלויבט צו וואוינען אין פֿיעל שטעדט, פֿון וועלכע מען האָט זיי פֿריהער אַרויסגעטריבען. די קלעריקאַלען האָבען אָבער אויך נישט גערוהט; זיי האָבען געהיים געפֿיהרט זייער ענערגישע אַגיטאַציע און דער נצחון איז ענדליך געקומען אויף זייער זייט. דאָס מאָל האָט זיך דאָס פֿייער געטראָגען שוין נישט אויף די יודען, נאָר אויף די קעפּ פֿון די אנוסים.

די פראגע וועגען די אנוסים איז פון שטענדיג אן געווען א ברענענדע סיי פאר יודען, סיי פאר קריסטען. די לאגע איז געווען אויסערסט טראגיש; פון די אנוסים האבען זיך געקאנט ראטעווען נאר די, וואס זענען דערנאך איינגאנצען איבערגעגאנגען אויף דער זייט פון די קריסטען און געווארען זאגאר יודישע שונאים, אדער די, וואס האבען אויף שטענדיג פערלאזען שפאניען און עמיגרירט אין אנדערע לענדער. וואס האבען אבער געקאנט טאן יענע פיעל טויזענדער אנוסים, וואס זיינען אפיציעל געווען קריסטען און אינערליך געבליבען טריי דעם יודענטום? קוים זענען זיי קיין שונאים פון יודען נישט געווארען, האבען זיי געמוזט בלייבען שונאים פון קריסטענטום, דען ווי האבען זיי געקענט טאלעראנט זיך בעציהען צו א רעליגיע, אין נאמען פון וועלכער מען פערגיסט אזוי פיעל בלוט, אין נאמען פון וועלכער מען האט זיי אליין אזא געוואלט אנגעטאן? די קריסטען האבען געמוזט שפירען, אז די אנוסים זענען זיי נאך געפעהרליכערע שונאים איידער די אפענע יודען און נישט אומזיסט האבען זיי אנגערופען די אנוסים „מאראנען” ד. ה. פערשטויסענע. דער געגענזייטיגער האס צווישען די קריסטען און די אנוסים האט געמוזט וואס ווייטער אלץ מעהר פערשטארקט און פערשארפט ווערן, נאר פאר די קריסטען איז קיין סוד נישט געווען, אז די אנוסים זענען טריי זייער יודישער אמונה, אז ווי נאר זיי רייסען זיך ארויס פון דער קירכע און געהען צו זיך א היים, ווערען זיי פאלקאמע יודען, היטען שבת, יום־טוב, גיבען געלד פאר יודישע שוהלען א. ז. וו. אין דער זעלבער צייט האבען די אנוסים, צווישען וועלכע עס זענען געווען פיל רייכע און געבילדעטע לייט, דאך זיך בעפריינדעט מיט דער העכערער געזעלשאפט, און בעקומען שטעלען אין מיליטער, אין דער רעגירונג, זאגאר אין דער קירכען־היערארכיע עס זענען געווען פיעל געשמד'טע יודען מיניסטארען, גענעראלען, בישאפען און דער גרעסטער טייל פון זיי האט אזוי קונציג זיך פערמאסקירט, אז זיי האבען געקאנט געהיים בלייבען ביי זייער יודענטום. נאטירליך, האט די קלעריקאלע פארטיי פערשטאנען, אז די מאראנען זיינען פאר זיי פיעל מעהר געפעהרליך, איידער די יודען, און דעריבער דעם גרעסטען פייער אנגעווענדעט געגען זיי.

די ערשטע פאלקס־בעוועגונג געגען די מאראנען איז פארגעקומען אין 1449 אין טאלעדא. אונטער דעם איינפלוס פון א גלח'ישער דרשה איז דער אונטערגעהעצטער המון בעפאלען דאס הויז פון א רייכען יודען, צוראבירט זיין פערמעגען און דערנאך זיך געלאזט אויף דעם

קווארטאל פון די אנוסים. די לעצטע האבען געפרובט ארויסוויזען א בעוואפענטען ווידערשטאנד, נאר זיינען בעזיעגט געווארען און דערנאך האט מען פיעל פון זיי געהאנגען. נאך א גרעסערער אנפאל איז שפעטער פארגעקומען אין קארדאווא; דארט האבען די קלעריקאלען געגרינדעט א געזעלשאפט מיט'ן נאמען „קריסטליכע ליעבע", וואוהין מען האט נישט אריינגענומען קיינעם פון די מאראנ״, זאגאר די היילגע-שטעלטע פערזאנען; עס איז דעריבער פארגעקומען, אז די געזעלשאפט האט אמאל איינגעארדענט א פראצעסיע איבער די גאסען, האבען די מ ראנען פערמאכט זייערע הייזער און נישט ארויסגעשטעלט קיין ציערונג לכבוד די הייליגע בילדער. דאס האט זעהר אויפגעבראכט דעם המון און צום אומגליק האט גראד דאן א קינד פון א מאראנישען הויז אין דער גאס, איבער וועלכער עס איז געגאנגען די פראצעסיע, אויסגעגאסען דורכ'ן פענסטער א ביסעל וואסער. עס האט באלד זיך פערשפרייט א קלאנג, אז דאס האבען יודען אויסגעגאסען עפעס א שטינקענדיגע פליסיגקייט, וואס איז פונקט געפאלען אויף דעם בילד פון דער געטליכער מוטער. מיט אנגעצונדענע פאקעלן האט דער צובושעוועטער המון זיך א לאז געטאן אויף די הייזער פון די מאראנען און עס האט זיך אנגעהויבען א שחיטה, וואס האט געדויערט דריי טעג. די אדמיניסטראציע איז נישט אימשטאנד געווען עפעס צו טאן און דער המון האט אהן שטערונג גע-ראבעוועט, געהרג'עט און געשענדעט פרויען. באלד האט זיך דאס פייער פון די פאגראמען פערשפרייט איבער אנדערע שטעדט און אין גיכען האט די עפידעמיע פון מאראנען-שחיטות ארומגעכאפט גאנץ קאסטיליען. פיעל טויזענדער מאראנען זיינען דאן געהרג'עט געווארען, און אין פיעל שטעדט זיינען די גאסען געווען פערפולט מיט הויפענס פון טויטע קערפערס. —

נאך פיעל ערגער איז די לאגע געווארען פון דעם מאמענט, וואס פערדינאנד דער קאטוילער, קעניג פון אראגאניען, און איזאבעלא, קרוין-פרינצעסין פון קאסטיליען, האבען חתונה געהאט און ביידע מלוכות האבען זיך פעראייניגט. פון יענעם מאמענט הויבט זיך אן א נייע עפאכע אין דער שפאנישער געשיכטע. די פעראייניגונג פון אראגאנישען דעספאט מיט דער פרומער און פאנאטישער קאסטילישער קעניגין — דאס איז געווען א פאלקאמער נצחון פון פינסטערן קלעריקאליזם. מי דערצעהלט, אז נאך מיידעלוויי האט איזאבעלא צוגעזאגט איהר גייר-ליכען ערציהער טארקוועמאדא, אז ווען זי וועט ארויפטרעטען אויפ'ן

טראָן, וועט זי איהר גאַנץ לעבען אָבגעבען, אום אויסצורויטען די אפּיקורסים און אונגלויביגע פון שפּאַניען און זי האָט איהר הבטחה עהרליך ערפילט. כדי צו קעמפפען מיט די מאַראַנען האָבען די קלעריקאַלען שוין זיך נישט בעגנוגענט מיט די אַלטע מיטלען: אָנרייצען די פינסטערע מאַסען; זיי האָבען יעצט געוואָלט פיהרען געגען די מאַראַנען און אונגלויביגע אַ סיסטעמאַטישען קאַמפף, כלומרשט אויפ'ן גרונד פון געזעץ מיט דעם הסכם פון דער קעניגליכער מאַכט. די קעניגליכע מאַכט אין שפּאַניען איז ביז יעצט געשטאַנען אויף דער זייט פון די קלעריקאַלען און זיי איז נאָר געבליבען אויסצופועל'ן אַ הסכמה אויך אין רוים, ביים פּויפּסט. אַ דאַנק דער ענערגישער אַגיטאַציע פון די פרומע דאָמיניקאַנער אין רוים האָט דער פּויפּסט סיקסט IV אין יאָהר 1478 געגעבען זיין איינשטימונג, צו גרינדען אין שפּאַניען אַ ספּעציעלען מין געריכט, וואָס זאָל משפּט'ען די אַלע, וועלכע פערטעטען די קאַטוילישע רעליגיע, איבערהויפּט די מאַראַנען. די קעניגין האָט צוערשט זיך געקווינקעלט און נישט געוואָלט איינפיהרען דעם דאָזיגען שרעקליכען געריכט, וואָס האָט געדאַרפט אָבשיקען אויף יענער וועלט טויזענדער מענשען, נאָר עס האָט זיך געמאַכט אַ מעשה, אַז איינער פון די מאַראַנען האָט אַרויסגעלאָזען אַ בוך געגען קריסטענטום און דאַן האָט די געדולד פון די קלעריקאַלען און דער פרומער קעניגין געפּלאַצט און עס איז געגרינדעט געוואָרען (1480) דאָס שרעקליכע געריכט אונטער'ן נאָמען „נאַציאָנאַלע אינקוויזיציע”.

דאָס ערשטע אינקוויזיציאָנס-געריכט איז* איינגעפיהרט געוואָרען אין סעווילאַ. עס האָבען זיך אָנגעהויבען אַרעסטען צווישען די מאַראַנען, וועלכע מען האָט חושד געווען, אַז זיי היטען די יודישע רעליגיע. אַלע קריסטען האָבען בעקומען אַ בעפעהל, צו מעלדען דער אינקוויזיציע וועגען יעדען אונגלויביגען, וואָס איז זיי בעקאַנט, דען אַנדערש וועט מען שטרענג בעשטראָפט ווערען. דערנאָך איז אַרויסגעגעבען געוואָרען אַ אינסטרוקציע פון 57 פּונקטען, ווי אַזוי צו שפּיאָנירען די אפּיקורסים און מאַראַנען. יעדער פרומער קריסט איז פערפליכטעט געוואָרן, מודיע צו זיין דער אינקוויזיציע וועגען יעדען מאַראַן, וואָס היט אָב נישט בלויז די וויכטיגע יודישע מצוות, נאָר ווערט געהאַפּט אין אַזעלכע שרעקליכע חטאים, ווי וואַשען זיך פאַר'ן עסען, זאַלצען פליייש, אָנטאָן אום שבת ריינע וועש, שטעהן מיט'ן פּנים צו מזרח בשעת'ן גאָטעס-דינסט א. אז. וו. אַזעלכע מסירות האָט די אינקוויזיציע אָנגענומען פון יעדען איינציגען

אהן א שום חקירה ודרישה און געהאלטען זיי בסוד. דער שפיאנאזש איז דעריבער אויסגעוואקסען ביז א שרעקליכער מאס; די מאראנען האבען זיך פעראייניגט מיט זייערע קרובים פון דער העכערער שפאנישער אריסטאקראטיע און בעשלאסען, צו שטעלן א בעוואפענדען ווידערשטאנד דער אינקוויזיציע. נאר די דאזיגע פערשווערונג איז ענטדעקט געווארען און די מאראנען איז נאר געבליבען צו אנטלויפען פון סעווילא. פיעל מאראנען פון פערשיעדענע שטעדט זענען ענטלאפען קיין קאדיקס מיט דער האפנונג, אז דארט וועלען זיי בלייבען אונבעשטראפט. נאר די דארטיגע מאכט האט בעקומען א בעפעהל, צו פערהאלטען די אנטלאפענע, וועלכע מען האט ארעסטירט געבראכט קיין סעווילא און אבגעגעבען אין רשות פון דער אינקוויזיציע.

באלד זענען אלע טורמעס אין סעווילא איבערפולט געווארען מיט אזעלכע ארעסטאנטען. די אומגליקליכע מאראנען האט מען שרעקליך געפייניגט און געצוואונגען, זיי זאלען זיך מודה זיין סיי אין זייערע אייגענע חטאים, סיי אין די חטאים פון זייערע קרובים און בעקאנטע, 6-ען פעברואר 1481 איז ביי א פייערליכער צערעמאניע פארגעקומען דער ערשטער אויטא-דע-פע (אקט פון גלויבען) אין סעווילא: 6 מאראנען האט מען לעבעדיגערהייד פערברענט אויפ'ן פייער. אין עטליכע טעג ארום איז ערמארדעט געווארען די צווייטע גרופע מאראנען און דערנאך זענען די טויט-שטראפען געווארען אלץ אפטער. אין פערלויף פון צעהן מאנאטען זיינען אין סעווילא אליין פערברענט געווארען דריי הונדערט מאראנען, נישט רעכענענדיג די, וואס זיינען פערמשפ'ט געווארען צו אייביגער תפיסה. פיעל פון זיי זענען געשטארבען העלדיש און ביז צום סוף נישט געלייקענט, אז זיי זענען געוועזען יודען. דאס פערמעגען פון די ערמארדעטע איז קאנפיסקירט געווארען לטובת דער רעגירונג און אויף אזא אופן איז די רעגירונג געוועזען פעראינטערעסירט, אז עס זאלען פערמשפט ווערן צום טויט וואס מעהר מאראנען. אין 1482 האט די אינקוויזיציע אין סעווילא פערעפענטליכט א „אקט פון גנאד", אין וועלכען עס איז ערקלערט געווארען, אז אלע מאראנען, וואס וועלן קומען צו א בעשטימטען טערמין און זיך מתודה זיין אין זייערע חטאים, וועלען בעגנעדיגט ווערן; פיעל פון די מאראנען האבען נאאיוו געגלויבט אין דער הבטחה און זענען געקומען און זיך מודה געוועזן, אז זיי זענען ווירקליך ביז יעצט געשטאנען אין בעציהונגען מיט יודען, אבער דא האט די אינקוויזיציאנס-מאכט פון זיי געפאדערט, אז זיי זאלען ארויסגעבען זייערע קרובים און

בעקאַנטע, וואָס היטען די יודישע רעליגיע. די, וואָס האָבען דאָס נישט געוואָלט טאָן, זענען איינגעזעצט געוואָרען אין תּפיסה און אונמעגליך געפּייניגט געוואָרען.

די אַכזריות פון דער אינקוויזיציע איז געווען אַזוי גרויס, אַז אַפילו דער פּויפּסט איז אַריינגעפאַלען אין אַ שרעק, דערווייסענדיג זיך וועגען די מורא׳דיגע ענוּים פון די אינקוויזיטאָרען. ער האָט דאַן זיך געווענדעט צום שפּאַנישען קעניג מיט אַ אָנווייזונג, אַז מען דאַרף זיך ניט אַזוי מערדערליך בעגעהן מיט די מאַראַנען און דערביי האָט דער פּויפּסט מרמז געווען, אַז די אינקוויזיציע אַרבייט נישט אַזוי פיעל פון יראת שמים וועגען, ווי צוליעב דעם פערמעגען, וואָס ווערט קאָנפיסקירט נאָכ׳ן טויט פון די מאַראַנען; אין דער זעלבער צייט האָט דער פּויפּסט אָבער בעשטעטיגט נייע זיבען אינקוויזיטאָרען פאַר שפּאַניען, צווישען זיי אויך דעם בעריהמטען טאָרקוועמאַדאָ.

אין אָקטאָבער 1483 איז דער „אונשטערבליכער" טאָרקוועמאַדאָ בעשטימט געוואָרען אַלס „גענעראַל-אינקוויזיטאָר" אין שפּאַניען און פון דעמאָלט אָן איז די אינקוויזיציע אין שפּאַניען געוואָרען נאָך פיעל שרעקליכער. טאָרקוועמאַדאָ האָט אין זיך פעראייניגט דעם טאַלענט פון אַ געניאַלען שפּיאָן צוזאַמען מיט אַ אונגעוועהנליך דעספּאָטישען כאַראַקטער. ער האָט אויסגעאַרבייט אינסטרוקציעס פאַר די אינקוויזיטאָרען, ענטוויקעלט אַרום זיך אַ גאַנצע אַרמעע פון שפּיאָנען און איינגעאָרדענט אַ קונציגע נעץ, צו פערכאַפּען די אומגליקליכע מאַראַנען. ווער עס איז נאָר אַריינגעפאַלען אין דער נעץ, איז שוין לעבעדיג נישט אַרויס. דאָרט, וואו עס זענען נישט געווען גענוג ראיות צו בעווייזען די שולדיגקייט פון די מאַראַנען, האָט מען די שולד „בעוויזען" דורך שרעקליכע ענוּים. אונטער די שרעקליכע ענוּים האָבען די אומגליקליכע געמוזט מודה זיין זיך אין זייערע חטאים און אויך אַרויסגעבען זייערע איינענע עלטערן און קינדער, אַזוי אַז יעדער פּראָצעס האָט בעשאַפען נאָך פיעל אַנדערע פּראָצעסען, און יעדער אַרעסט האָט געבראַכט צו פיעל נייע אַרעסטען; טאָרקוועמאַדאָ האָט פערקלענערט די שטראָף נאָר פאַר יענע מאַראַנען, וועלכע זענען מיט׳ן גוטען ווילען אַליין געקומען און זיך מתודה געווען אין זייער פערברעכען. די, ווידער, וואָס זענען אַרעסטירט געוואָרען דורך די אַגענטען פון דער אינקוויזיציע, זענען פערשמאַכט געוואָרען אין די טורמעס, וואָס זענען בעשטאַנען פון פינסטערע הויהלען, און אַזוי שרעקליך געפּייניגט געוואָרען, אַז דער טויט איז פאַר זיי שוין געווען פיעל ליעבער.

די טויט-שטראף איז בעשטאנען נאר אין פערברענען אויפ'ן פייער („אהן בלוט-פערגיסונג", ווי עס האט בעפוילען דער שרעקליכער אינקוויזיטאר טארקוועמאדא). די מאראנען, וואס האבען אויך פאר'ן טויט נישט געוואלט תשובה טאן, האט מען צוגעבונדען צו א סטויפ אין מיטען הויפען פייער און לעבעדיגערהייד פערברענט; מיט די, ווידער, וואס האבען פאר'ן טויט יא תשובה געטאן, האט מען געטאן א חסד: זיי האט מען פריהער דערשטיקט און דערנאך פערברענט.

אויסער סעווילא זענען געגרינדעט געווארען אינקוויזיציעס נאך אין אנדערע שטעדט און פון די נייע אינקוויזיטארען האט זיך אויסגעצייכענט פעדרא דע-ארבועס, הויפט-אינקוויזיטאר פון אראגאניען. ער האט בענוצט געגען די מאראנען אזעלכע שרעקליכע מיטלען, אז ער האט ארויסגערופען געגען זיך א אלגעמיינע אויפרעגונג זאגאר צווישען די קריסטען. די אויפגעבראכטע מאראנען האבען געגען איהם געמאכט א פערשווערונג און איינמאל, ווען דע-ארבועס איז געגאנגען איינער אליין אין קירכע אריין מתפלל זיין, זענען אהין אריינגעדרונגען דריי מאראנען און איהם דערשטאכען אויף טויט אין דעם מאמענט, ווען ער האט זיך אראבגעלאזען אויף די קניע פאר'ן אלטאר; די דאזיגע פערשווערונג האט אבער געבראכט נאר דערצו, אז די אינקוויזיציע איז נאך מעהר פערשטארקט געווארען, און די ארעסטירטע פערשווערער זענען געשטארבען מיט א שרעקליכען טויט. די צאהל פון די ארעסטען אין גאנץ אראגאניען האט זיך פערגרעסערט. איינער פון די דאמאלדיגע יודישע מגידים יצחק עראמה, דער „בעל עקדה", שרייבט: אין גאנץ שפאניען מיט איהרע אינזלען געהט ביז צום הימעל דער רויך פון די הויפענס פייער, אויף וועלכע מען פערברענט די מאראנען. א דריטעל פון זיי איז שוין אומגעקומען אין פייער, א דריטעל איז זיך צולאפען און בעהאלטען זיך אין פערשידענע ערטער, ווען די איבעריגע לעבען אין שטענדיגען פחד, צוזעהענדיג דאס, וואס קומט-פאר פאר זייערע אויגען".

טארקוועמאדא האט אבער גוט פערשטאנען, אז ער קאן נאר ברענען אויפ'ן פייער און פייניגען, נאר נישט איינפלאנצען קיין „ליעבע" צו דער קריסטליכער רעליגיע, אין נאמען פון וועלכער מען האט אבגעטאן אזעלכע שרעקליכע מעשים, און ער האט זיך גענומען צום תוך, אונטערגראבען דעם ווארצעל, פון וועלכען די מאראנען האבען געצויגען זייער קראפט און מוט, דאס הייסט די יודישע רעליגיע אליין. כדי אונטערצוברענגען די יודישע רעליגיע, האט מען אבער פריהער געמוזט פערניכטען

די יודען, דען טאָרקוועמאדאָ האָט גוט געוואוסט, אז וואָס גרעסער עס איז דער דרוק, אַלץ שטאַרקער ווערט דער ווידערשטאַנד, און אויב פיעל פון די מאראנען קאָנען ניט בּיישטעהן דעם גרויסען נסיון און שרעקענדיג זיך פאר דעם אכזריות'דיגען טויט מוזען זיי זיך אונטערגעבען, דערפאר ווערט אָבער, ווי שטאָל און אייזען, שטאַרק דער כאראַקטער פון יענע געצעהלטע מוטיגע מאראנען, וואָס האָבען בעשלאָסען בּייצוקומען אַלע יסורים, און פאר זיי וועלען שוין קיין שום אינקוויזיציעס ניט העלפען. די דאָזיגע מוטיגע מאראנען זענען ווירקליך פיעל געשטיצט געוואָרען דורך די יודען, וואָס האָבען אין דער שטיל אונטערגעהאַלטען די בעציהונגען מיט זיי, בעזאָרגט זיי מיט כשר עסען, מיט מצה אויף פסח און געהיים געלערנט זייערע קינדער יודישקייט. כדי אונטערצוברעכען דעם וואָרצעל גופא, איז דעם גרויסען אינקוויזיטאָר איינגעפאַלען א טייוולאָנישער פּלאַן: מאַכען די רבנים פאר שפּיאָנען, ד. ה. פערפליכטען זיי, אַז זיי זאָלען מודיע זיין דער אינקוויזיציע וועגען יעדען איינציגען מאראַן. דאָס איז ווירקליך געווען א שרעקליכער פּלאַן, פון וועלכען עס איז אונמעגליך געווען זיך אויסצודרעהען, און די רבנים האָבען זיך געקאָנט העלפען נאָר מיט איין זאַך: ענטלויפען פון שפּאַניען. עס האָט זיך אָנגעהויבען א לויפעניש פון די רבנים און די איבעריגע יודען האָבען געציטערט, דערשפּירענדיג, אַז די שלאַנג פון דער אינקוויזיציע וועט באַלד אויך זיי דערגרייכען.

צו יענער צייט האָט אין שפּאַניען געלעבט א מענש, אויף וועלכען יודען האָבען געקוקט, ווי אויף זייער מלאך הגואל, ווי אויף זייער איינציגער שטיצע געגען דעם שרעקליכען טאָרקוועמאדאָ. דאָס איז געווען דער בעוואוסטער געלעהרטער און שטאַאטס-מאַן דון יצחק אבאַרבאַנעל (אָדער אבראַבאַנעל, 1437 — 1508). ער איז געווען א זוהן פון א יודישער אַריסטאָקראַטישער פאַמיליע, וואָס האָט גערעכענט איהר יחוס פון דוד המלך. אין דער יוגענד האָט ער זיך ערצויגען אין ליסאַבאָן, די הויפּטשטאָדט פון פּאָרטוגאַליען, וואו יודען האָט זיך פון שטענדיג אָן געלעבט פיעל רוהיגער, ווי אין שפּאַניען. א דאַנק זיין גרויסער בילדונג אין יודישקייט און אין וועלטליכע זאַכען האָט ער געשפּיעלט א וויכטיגע ראָליע סיי בּיי יודען, סיי בּיי קריסטען. ער איז געווען א פּיעלזייטיגער געלעהרטער, פילאָזאָף, רעליגיעזער דענקער און צוזאַמען דערמיט א אַריסטאָקראַט לויט זיינע מיינונגען און זיין ערציהונג. דער פּאָרטוגאַלישער קעניג אַלפאָנס V האָט איהם צוגענומען אין הויף אַריין און

געגעבען א שטעלע אין דער רעגירונג. אברבנאל'ס הויז איז פון דאן אן געווארען א פונקט, וואוהין עס פלעגען זיך צונויפקומען די פארשטעהער פון דער בעסטער געזעלשאפט. נאר פלוצלונג, בעת דער טראן=ענדערונג, האט איהם א אומגליק געטראפען: זיין פריינד, דער הערצאג דע=בראגאנצא, זעהר א אנגעזעהענע פערזאן אין הויף, איז בעשולדיגט געווארען אין א פערשווערונג געגען נייעם קעניג יאהאן II און דערפאר אבגעגעבען זיין קאפ אויף דער תליה. אזא גורל האט אויך ערווארטעט אברבנאל'ן און ער איז ענטלאפען קיין קאסטיליען, איבערלאזענדיג אין ליסאבאן זיין גאנץ פערמעגען, וואס איז קאנפיסקירט געווארען דורכ'ן קעניג.

בעזעצענדיג זיך אין טאלעדא (1483) האט אברבנאל זיך גענומען פלייסיג צו זיין ליטערארישער ארבייט און ער האט אנגעהויבען שרייבען א ווערק, וואס איז שוין לאנג געווען ביי איהם אין קאפ: א פילאזאפיש בוך וועגען יודענטום. נאר באלד האט מען זיך אין הויף דערוואוסט וועגען די גרויסע פינאנסיעלע פעהיגקייטען פון געוועזענעם פארטוגאלישען שטאטס=מאן, און אזוי ווי די פינאנסען אין שפאניען זענען דעמאלט געוועזן זעהר פערפלאנטערט, האט מען זיך נישט גערעכענט מיט זיין יודישען שטאם און איהם בעשטימט אלס פערוואלטער פון די מלוכה=הכנסות. אברבנאל האט פיעל אויפגעהויבען דעם צושטאנד פון די שפאנישע פינאנסען. אין די אכט יאהר, וואס ער איז געווען אויף זיין שטעל, איז די שפאנישע פינאנסיעלע לאגע געשטאנען אויף א גרויסער הויך. א דאנק דעם האט שפאניען זיך איינגעגעבען צו ענדיגען מיט נצחון די לאנגע מלחמה, וואס זי האט געפיהרט געגען דער לעצטער פעסטונג פון דער אראבישער הערשאפט אויף דער פירענעאישער האלבאינזעל, גרענאדא, און אברבנאל'ן האט גאר נישט געקענט קומען אין קאפ אריין, אז דער סוף פון דער מלחמה און דער נצחון פון שפאניען וועלען האבען אזא גרויסע בעדייטונג פאר'ן שיקזאל פון זיינע ברידער.

ווען גרענאדא האט זיך אין 1492 ענדליך אונטערגעגעבען, נאך א קאמפף פון כמעט אכט הונדערט יאהר, האט גאנץ שפאניען דערשפירט א אונגעוועהנליכע התלהבות. די נאציאנאלע שטימונג אין לאנד האט זיך פיעל געהויבען, אלע האבען זיך געפרעהט, דערמאהנענדיג זיך, אז זיי זענען פטור געווארען פון דער לעצטער אראבישער שליטה אויף זייער ערד, און מיט דער דאזיגער פאלקס=התלהבות האט זיך בענוצט טארקוועמאדא, אום איינצופיהרען איין=איינציגע רעליגיע אין דער גאנצער

מלוכה און צו פערניכטען ביז איינעם אלע פרעמדע רעליגיעס. ער האט זיך געסטארעט צו בעווייזען דעם קעניג מיט דער קעניגין, אז די קאטוילישע קירכע וועט נאר דאן קאנען אבהאלטען א פאלקאמען נצחון, ווען אין לאנד וועט נישט זיין קיין איינציגע יודישע שוהל, אז יודען זענען אויסערסט געפעהרליך, בעזונדערס דערמיט, וואס זיי ציהען אב פון דער קאטוילישער קירכע די מאראנען, און ער האט דעריבער געבעטען דעם קעניג, איינמאל פאר אלע מאל פטור צו ווערן פון יודען און ארויסטרייבען זיי פון לאנד. דאס זאל אויך זיין א אויסדריק פון דאנקבארקייט גאט פאר דעם גרויסען שפאנישען נצחון איבער די אראבער. דער קעניג האט ענדליך געפאלגט און ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז אלע יודען, וואס וועלען זיך ניט שמד'ען, דארפען פערלאזען שפאניען אין פערלויף פון 4 מאנאטען. די ארויסגעטריבענע ווערט ערלויבט מיטצונעהמען מיט זיך זייער פערמעגען, אויסער גאלד, זילבער און טייערע חפצים, וואס דארפען אבגעגעבען ווערן אין אוצר פון דער מלוכה. יעדען קריסט ווערט שטרענג פערבאטען ארויסצעווייזען שטיצע יודען, אדער אויסבעהאלטען זיי נאך דעם בעשטימטען טערמין.

די איינציגע האפנונג פון יודען איז געבליבען אברבנאל, וועלכער איז צוזאמען מיט דעם אפיציעלען יודישען הויפט-ראבינער אברהם סעניאר אוועק אין הויף און דארט מיט טרערען אין די אויגען געבעטען דעם קעניג מיט דער קעניגין, זיי זאלען מבטל מאכען די שרעקליכע גזירה. וויסענדיג, אז א גרויסע ראליע האט דא געשפיעלט די תאוה פון קעניג צום גאלד און זילבער, וואס וועט בלייבען נאך די ארויסגעטריבענע יודען, האבען די יודישע דעפוטאטען פארגעלעגט דעם קעניג א גרויסע סומע געלד און יענער האט שוין געהאט מסכים געוועזען אבצושאפען דעם ערשטען בעפעהל, אבער דא האט זיך צום קעניג פלוצלונג אריינגעריסען טארקוועמאדא מיט א קרייץ אין די הענד און, ווענדענדיג זיך צום קעניג מיט דער קעניגין, האט ער אויסגעשריען: „יהודה האט פערקויפט קריסטוס'ן פאר 30 זילבער-שטיק, און איהר ווילט איהם פערקויפען פאר 30 טויזענד! נאט זשע אייך, דא האט איהר איהם — און פערקויפט!" מיט די ווערטער האט דער גרויסער אינקוויזיטאר אוועקגעווארפען דעם קרייץ און ארויסגעלאפען. די דאזיגע סצענע האט געמאכט א שרעקליכען איינדרוק אויף דער פרומער קעניגין. די יודישע שתדלנים האבען בעקומען א קאטעגארישען אבזאג און ענדע אפריל האבען די העראלדען און טראמפעטער מודיע געווען איבער'ן גאנצען לאנד, אז

יודען ווערט געגעבען א טערמין ביז דעם 31־טען יולי 1492 (ז׳ אָב) צו פֿערלאָזען שפּאַניען. ווער עס וועט בלייבען נאָך דעם טערמין, דאַרף אָדער געטויפֿט, אָדער געטויט ווערן.

שרעקליך טראַגיש איז געווען די לאַגע פֿון יודען. הונדערטער טויזענדער משפּחות האָבען געדאַרפֿט זיך צושיידען מיט דעם לאַנד, וואו זיי האָבען אָבגעלעבט אַכט הונדערט יאָהר, מיט דער ערד, וואָס זיי האָבען, נישט קוקענדיג אויף אַלע צרות, דאָך הייס געליבט, ווי אַן׳אמת פֿאָטערלאַנד. דאָ האָבען יודען אין פֿערלויף פֿון אַכט דורות געלעבט און געאַרבייט, געשאַפֿען און זיך בעטייליגט אין אַלגעמיינעם מלוכה־לעבען; דאָ האָבען זיי אויך געהאַט אַ גייסטיג־נאַציאָנאַלען צענטר; דאָ איז בעשאַפֿען געוואָרען די יודישע פּאָעזיע, פֿילאָזאָפֿיע און דער יודישער אַריסטאָקראַטיזם, און מיט דעם אַלעמען האָבען זיי זיך יעצט געדאַרפֿט שיידען אויף אייביג, זיך לאָזען אין דער וועלט אַריין און דערצו נאָך מאַטעריעל רואינירט ווערן. דער טערמין איז געווען אַזוי קורץ, אַז עס איז אונמעגליך געווען צו טראַכטען וועגען איינאָרדנען די מאַטעריעלע אינטערעסען; דאָס גאַנצע יודישע פֿערמעגען האָט געמוזט בלייבען הפקר. דער גרעסטער טייל יודישע הייזער איז געבליבען אונפֿערקויפֿט, אין בעסטען פֿאַל האָט מען אוועקגעגעבען אַ שען הויז פֿאַר אַ אייזעל, אָדער אַ שענעם גאָרטען פֿאַר עטליכע אַרשין טוך. ניט קוקענדיג דערויף, זענען יודען געבליבען פֿעסט און ניט פֿערלאָרען דעם מוט. נאָר געצעהלטע, צווישען זיי דער אויבענדערמאָנטער ראַבינער אברהם סעניאָר, האָבען זיך אָבגע׳שמד׳ט און אַרויסגערופֿען גרוים פֿרייד אין הויף. אָבער דער גרעסטער טייל יודען האָט זיך נישט בעשלאָסען אויף קיין פֿעררעט און בעסער גענומען דעם וואַנדער־שטעקען אין האַנד און זיך געלאָזען איבער דער גרויסער וועלט, זוכען זיך אַ נייע היים.

ענדע יולי איז געווען דער לעצטער טאָג פֿון בעשטימטען טערמין, נאָר מיט יודען האָט מען אַ חסד געטאָן און פֿערלענגערט דעם טערמין אויף 2 טעג, ביז דעם 2־טען אויגוסט 1492. אין יענעם טאָג, פּונקט תשעה באָב, האָבען 300,000 יודען, מענער און פֿרויען, אַלט און יונג, זקנים און קינדער, פֿערלאָזען זייער פֿאָטערלאַנד. אויסער דעם האָבען נאָך פֿיעל יודען פֿערלאָזט שפּאַניען פֿאַר׳ן טערמין און דער „מנורת המאור״, רב ר׳ יצחק אַבוהב איז אַוועק אין דער שפּיץ פֿון 50 פֿאָר־שטעהער פֿון יודישע קהלות זוכען אַ אָרט פֿאַר זיי אין פּאָרטוגאַליען. עס האָט זיך אָנגעהויבען די שרעקליכע אויסוואַנדערונג; פֿאַר׳ן פֿערלאָזען

פאַניען זענען די פערטריבענע געגאַנגען זיך געזעגענען מיט זייערע עלטערן אויף די בית־עלמין׳ס און גראַנדיעז און שרעקליך איז געווען די דאָזיגע סצענע. אין פערלויף פון דריי טעג און דריי נעכט זענען צעהנדליגער טויזענדער יודען מיט זייערע פרויען און קינדער געלעגען אויף די קברים פון זייערע עלטערן און אָבגעגאָסען זיי מיט הייסע טרערען. פיעל האָבען אויסגעריסען שטיקער פון די מצבות און מיטגענומען מיט זיך אַלס זכר, אָדער געשאָנקען דאָס די איבערגעבליבענע מאראַנען. די סצענעס זענען געווען אַזוי האַרצרייסענד, אַז אפילו פיעל קריסטען האָבען זיך נישט געקאָנט איינהאַלטען און געוויינט קוקענדיג. די פער־טריבענע האָבען זיך געלאָזען, וואוהין די אויגען האָבען פערטראָגען. אַ גרויסער טייל האָט זיך אויעקגעלאָזען קיין נאַווארא און איבערהויפּט קיין איטאַליען; איינינגע זענען מיט׳ן ים אוועק קיין איטאַליען, אָדער טערקיי און אפריקא; אַבאַרבאַנעל מיט אַ גרופּע עמיגראַנטען האָבען זיך בעזעצט אין נעאַפּאָל.

טאָרקוועמאַדאָ האָט אין פערלויף פון זיין 14־יעהריגער טעטיגקייט פערברענט אויפ׳ן פייער העכער 8000 מאראַנען און פיעל טויזענדער אַנדערע האָט ער אין די טורמעס אויסגעפייניגט; פון יודען איז מען פּטור געוואָרען דורך גירוש און שפּעטער האָט מען זיך אויך גענומען צו די מוסולמאַנער און אויך זיי האָט מען געגעבען די ברירה: אָדער זיך טויפען, אָדער פערלאָזען דאָס לאַנד. אין גיכען האָבען אָבער אַלע איינגעזעהען, וואָס פאַר אַ אומגליק די אינקוויזיציע איז געווען נישט בלויז פאַר די „אונגלויביגע", נאָר אויך פאַר די שפּאַניער אַליין. אַ פאָלק, וואָס איז ערצויגען געוואָרען אויף אינקוויזיציעס און אכזריות, האָט גע־מוזט פערליערען זיין פעהיגקייט צו שאַפען און צו לעבען קולטורעל; שפּאַניען האָט פערלוירען אַזאַ נוצליכען האַנדעלס־קלאַס, ווי יודען, וואָס האָבען פיעל אויפגעהויבען די שפּאַנישע אינדוסטריע, און אין גיכען, נישט קוקענדיג אויף די אויסערליכע נצחונות און אויף דער ערוועֶרבונג פון די רייכסטע קאָלאָניעס אין אמעריקא נאָך קאָלומבוס׳עס ענטדעקונג — איז שפּאַניען פערלאָזען און פעראָרימט געוואָרען און האָט אָנגעהויבען פאַלען אַלץ נידעריגער און נידעריגער.

אין נאַווארא און פּאָרטוגאַליען, וואוהין עס האָבען זיך אַ לאָז געטאָן די יודישע עמיגראַנטען, האָבען יודען אַ קליינע צייט געפונען מנוחה. דער אויבענדערמאַנטער ר׳ יצחק אבוהב, וואָס האָט זיך פאָר־געשטעלט פאַר׳ן פּאָרטוגאַלישען קעניג און געבעטען אַ אָרט פאַר זיינע

בריִדער, האָט אויסגעפּועל'ט בײַם קעניג א ערלויבניש צו בעזעצען זיך אין פּאָרטוגאַליען, פאַר א אונגעהויער גרויסע סומע געלד און דאָס נאָר פאָרלויפיג, נישט מעהר, ווי אויף אַכט חדשים. מעהר פון דעם טערמין האָבען געקאָנט דאָרט בלײַבען נאָר די יודישע גרויסע קאַפּיטאַליסטען און אײניגע האַנדווערקער. אין פּאָרטוגאַליען האָבען זיך דאַן בעזעצט אַנ'ערך 120,000 יודישע מגורשים; פיעל האָבען זיך בעזעצט אין נאַוואַראַ, אָבער אויך דאָרט האָבען זיי קײן רוה נישט געפונען. דער שפּאַנישער קעניג האָט זיי אויך דאָ פערפאָלגט און געבעטען דעם נאַוואַרער קעניג, אַז ער זאָל בײַ זיך נישט דערלאָזען קײן יודען. דאַן האָט מען יודען ווידער פאָרגעלעגט: אָדער שמד'ען זיך, אָדער פערלאָזען דאָס לאַנד. די מאָס פון יסורים איז שוין געווען איבערפולט און פיעל האָבען נישט אויסגעהאַלטען און זיך געשמד'ט, די איבעריגע האָבען גענומען דעם וואַנדער־שטעקען און זיך געלאָזען ווײַטער.

דער פּאָרטוגאַלישער קעניג האָט זיך בעצויגען צו יודען נישט בעסער פון דעם שפּאַנישען. ער האָט זיך מיט יודען בענוצט, ווען ער האָט זיי נויטיג געהאַט, אָבער אין אַלגעמײן האָט ער זיך בעצויגען צו זיי מיט שנאה. לויט דער פאָדערונג פון פּויפּסט האָט ער געגרינדעט אין פּאָרטוגאַליען א אינקוויזיציאָנס־קאָמיסיע, אויסצוזוכען די מאַראַנען, וואָס זענען ענטלאָפען פון שפּאַניען, און אין גיכען האָט זיך איהם געמאַכט א גוטע געלעגענהײַט פּטור צו ווערען פון אַלע יודען מיט א מאָל. צווישען די פערמאַטערטע, אויסגעהונגערטע יודישע מגורשים האָט זיך אָנגעהויבען א עפּידעמיע, וואָס האָט צוגענומען צעהנדליגער טויזענדער מענשען (ענדע 1492 איז געשטאָרבען ר' יצחק אַבוהב) און די פּאָרטוגאַלער האָבען אָנגעהויבען זיך בעקלאָגען אויפ'ן קעניג, פאַרוואָס ער האָט אַרײַנגעלאָזען אין לאַנד די „דורך גאָט פערשאָלטענע" יודען. דאַן האָט מען די יודען אָנגעהויבען אונטעראַײלען, אַז זיי זאָלען וואָס גיכער פערלאָזען דאָס לאַנד. מען האָט זיי געגעבען שיפען און די אומגליק־ליכע האָבען זיך ווײַטער געלאָזען אין וועג אַרײַן. נאָר דאָ האָבען זיך פאַר זיי אָנגעהויבען נײַע צרות. כדי זיי זאָלען ניט פערשלעפען מיט זיך די עפּידעמיע, האָט מען אומעטום זיי מורא געהאַט אַרײַנצולאָזען און זיי האָבען געמוזט עטליכע מאָנאַטען וואַנדערן איבער'ן ים, פאָהרען פון אײן אָרט צום צווײַטען, זײַן אינגאַנצען אין רשות פון די שיפס־קאַפּיטאַנען און מאַטראָסען, וואָס האָבען זיי בעהאַנדעלט, ווי שקלאַפען, זיי געמוט־שעט מיט הונגער און אָפט אויך צוגענומען בײַ זיי די פרויען און טעכ־

טער. איינע אזא שיף האט פערבלאנדזשעט צום ברעג פון מאלאגא, נאר אהין האט מען זיי נישט געוואלט אריינלאזען. דאן האט די שיף זיך אבגעשטעלט אויפ'ן ים און לויט'ן בעפעהל פון דארטיגען בישאף פלעגען יעדען טאג קומען אויפ'ן שיף גייסטליכע און אגיטירען צווישען די אומגליקליכע וואנדערער, אז זיי זאלען זיך שמד'ען. עטליכע טעג האט געדויערט די אגיטאציע; און ווען דער בישאף האט געזעהען, אז עס העלפט נישט, האט ער בעפוילען, נישט ארויסצוגעבען די עמיגראנטען קיין עסען, זאגאר ברויט און וואסער. פינף טעג האט מען זיי אזוי געפייניגט מיט הונגער. פיעל האבען נישט אויסגעהאלטען און הונדערט מענשען האבען ענדליך זיך געשמד'ט, נאר פופציג האבען זיך געהאלטען פעסט ביז צום סוף און זענען איינציגווייז אויסגעשטארבען פון הונגער.

נאך ערגער איז געוועזן דער גורל פון די יודען, וואס זענען צוליעב מאנגעל אין געלד אדער אנדערע סיבות געבליבען אין פארטוגאליען אויך נאך דעם בעשטימטען טערמין פון אכט מאנאטען. זיי זענען ערקלערט געווארען אלס לייב-אייגענע פון קעניג און צוטיילט געווארען צווישען די הויף-לייט. די קליינע קינדער פון די יודען האט מען אוועקגעשיקט אויף די ווילדע אינזלען סאן-טאמאס, כדי דארט זיי צו ערציהען אין קריסטליכען גייסט, נאר די קינדער זענען דארט אומגעקומען פון דעם בייזען קלימאט און פון שלאנגען און עקדישען.

ווען עס איז געשטארבען דער קעניג יאהאן און די מאכט איז איבערגעגאנגען צו עמאנואיל (1495), האבען יודען אנגעהויבען האפען אויף א ישועה. עמאנואיל האט ווירקליך נישט שלעכט זיך בעצויגען צו יודען און צוריקגעשענקט די פרייהייט יענע עמיגראנטען, וואס זענען ערקלערט געווארן פאר שקלאפען; אבער דא איז אונטערגעקומען א פאליטישע אינטריגע, צוליעב וועלכער דער קעניג האט שארף געביטען זיין בעציהונג צו יודען. עמאנואיל האט שטארק געוואלט חתונה האבען מיט דער עלטסטער טאכטער פון שפאנישען קעניג, האפענדיג, אז ער וועט אמאל זיין דער יורש פון שפאנישען טראן. פערדינאנד האט דערויף מסכים געווען, נאר געשטעלט א בעדינג, אז עמאנואיל זאל ארויסטרייבען פון זיין לאנד אלע יודען. די כלה אליין האט אויך אנדערש נישט געוואלט מסכים זיין צום שידוך. עמאנואיל האט דערויף איינגעשטימט און דעם 25-טען דעצעמבער 1496 איז ארויס א בעפעהל, אז אין פערלויף פון צעהן מאנאטען דארפען אלע יודען, סיי די איינגעבוירענע, סיי

די אנגעקומענע פון שפאניען, פערלאזען דאס לאנד, אדער זיך שמד'ען. דער קעניג האט זיך פאקטיש זעהר נישט געוואלט שיידען מיט די יודען, וואס זענען געווען זעהר נוצליך פאר'ן לאנד, און ער האט געהאפט, אז אין פערלויף פון די צעהן מאנאטען וועט זיך איהם איינגעבען איבער־צורעדען די יודען, זיי זאלען זיך שמד'ען. ווען ער האט אבער געזעהען, אז דאס געהט נישט, האט ער זיך בעשלאסען אויף א טייוולאנישען פלאן, אום מיט געוואלט אבצושמד'ען אלע יודען. דערוויסענדיג זיך וועגען דעם, האבען יודען זיך אונטערגעאיילט און נאך פאר דעם טערמין זיך געלאזען אין וועג אריין. דאס האט זעהר אויפגעבראכט דעם קעניג און ער האט בעפוילען, צו מאכען אנ'אנפאל אויף די יודען אין ליסאבאן, וואס זענען שוין געווען גרייט אין וועג אריין, צוצונעהמען ביי זיי זייערע קינדער יונגער פון 14 יאהר, מיט געוואלט זיי אבשמד'ען און אבגעבען אויף ערציהונג צו קריסטליכע פאמיליען. דא זענען פארגעקומען שרעק־ליכע סצענעס: פיעל קינדער האט מען ביי די האר געשלעפט אין קירכע אריין און אבגעשמד'ט; די עלטערן זענען, ווי וואהנזיניגע, מיט יללות נאכגעלאפען זייערע קינדער; איינינגע האבען באלד אויפ'ן ארט דערשטאכען פריהער די קינדער און דערנאך זיך אליין; אנדערע האבען נישט אויסגעהאלטען און זיך געשמד'ט, אבי נישט צו שיידען זיך מיט די קינדער.

אין הערבסט 1497 איז געקומען דער לעצטער טערמין. אין פארט פון ליסאבאן האבען זיך פערזאמעלט אנ'ערך 20 טויזענד יודען, וואס זענען געווען פארטיג צו פערלאזען דאס גיהנם־לאנד, נאר דא האט מען די שרעקליכע ענוים געפיהרט נאך ווייטער: מען האט זיי פערהאלטען אזוי לאנג, ביז עס איז פאריבער דער לעצטער טערמין, און דאן האט מען זיי ערקלערט, אז אזוי ווי זיי האבען דורכגעלאזען דעם טערמין, זענען זיי שוין יעצט שקלאפען פון קעניג און ער קאן איצט טאן מיט זיי, וואס ער וויל. מען האט זיי פארגעלעגט זיך צו שמד'ען און די, וואס האבען זיך ענטזאגט, האט מען געפייניגט מיט הונגער. נאר ווען דאס האט אויך נישט געהאלפען, האט מען פאר די האר זיי געשלעפט אין דער קירכע אריין. פיעל האבען זיך אויפ'ן וועג אויסגעריסען און זיך אין וואסער געווארפען אדער פון דאך אראבגעשפרונגען, נאר דאס רוב האבען לפנים זיך גע'שמד'ט, כדי ביי דער ערשטער געלעגענהייט צו אנטלויפען פון לאנד. די אנטלאפענע זענען אוועק קיין טערקיי און קיין צפון־אפריקא, אבער נאר א קלייגער טייל פון זיי האט דערגרייכט דעם ציעל. פיעל זענע־

אויפ'ן וועג אויסגעשטאָרבען פון הונגער און מאַטערניש, אַנדערע זענען אַריינגעפאַלען אין די הענד פון גזלנים און פערקויפט געוואָרען פאַר שקלאַפען.

אָט אַזוי איז אונטערגעגאַנגען דער יודישער קולטורעלער צענטר אויף דער פירענעאישער האַלב-אינזעל. און די יללות פון די פערטרי-בענע און געפייניגטע, צוזאַמען מיט די קלאָג-ליעדער און קרעכצען פון חורבן, ווען נאָך לאַנג, לאַנג אָבקלינגען אין דער יודישער ליטעראַ-טור און איבערלאָזען אַ טיפען שפור אין דער פסיכאָלאָגיע פונ'ם גלות-יוד. אָבער דאָס יודענטום איז ווידער פערבליבען; דער יודישער גייסטיגער צענטר ווערט אַריבערגעטראָגען אויף אַנ'אַנדער אָרט, און דאָרט ווערט ווייטער געוועבט די איביגע קייט פון דער נאַציאָנאַלער יודישער קולטור.

צווייטעס קאפיטעל.

דער נייער צענטר אין טערקיי.

דאס ארויסטרייבען יודען פון שפאניען און פארטוגאליען איז געווען א געשעהעניש פון דער גרעסטער וויכטיגקייט אין דער געשיכטע פון יודען אין אלע לענדער. דער קולטורעלער יודישער צענטר, וואס האט זיך פינף הונדערט יאהר געהאלטען אין שפאניען, איז איצט געפאלען און די שפאנישע יודען אליין האבען געמוזט ווידער נעהמען דעם וואנ־דער־שטעקען אין האנד און זיך לאזען אין גלות. דאס האט געמוזט ברענגען צו וויכטיגע רעזולטאטען פאר דער אלגעמיינער יודישער גע־שיכטע, און אומעטום, וואו יודען האבען זיך דערוואוסט וועגען דעם גרויסען אומגליק פון די שפאנישע יודען, איז געווארען א יללה און א טרויער. זיי האבען פערשטאנען ווי געהעריג אבצושאצען די רעזולטאטען פון דעם דאזיגען שרעקליכען נאציאנאלען אומגליק; אין די אויגען פון אלע יודען אין דער וועלט זענען די שפאנישע ברידער בעטראכט גע־ווארען, ווי די איידעלסטע, די שענסטע, — די יודישע אריסטאקראטען; לויט דער אלטער לעגענדע, שטאמען די שפאנישע יודען פון דוד המלך און די ספרדים (שפאנישע יודען) האבען דעריבער שטענדיג געקוקט אויף די איבריגע יודען מיט א געוויסען שטאלץ, פון אויבען אראב. איצט האבען די דאזיגע יודישע מיוחסים געמוזט פערוואגעלט ווערן און זוכען שוץ ביי זייערע איבריגע ברידער. פון די הונדערטער טויזענדער יודען אין שפאניען און אין פארטוגאליען איז געבליבען גאר א קליינער טייל; זייער געלד, וואס זיי האבען נאך געהאט בשעת דעם גירוש, איז אויפ'ן וועג צורונען געווארען, און זיי אליין, דערשלאגענע און אויסגעמאטערטע דורך

פֿיעל צרות און ענוים, האָבען געמוזט אַנקלאַפּען אין אַלע טהירען און פֿאַר זיך אַנ׳אָרט זוכען.

אין פֿופֿציג יאָהר אַרום נאָכ׳ן גירוש בעגעגנען מיר נאָך, צוזייהט און צושפּרייט איבער דער וועלט, וואַנדערענדע מאַסען און גרופּען פֿון די אַרויסגעטריבענע יודען; אָבער סוף כל סוף האָט דער מעכטיגער לעבענס־ווילען פֿון יודישען פֿאָלק גובר געווען אַלע שטערונגען און אונמענשליכע פּלאָגען. יודען האָבען זיך ווי עס איז איינגעאָרדענט אין אַנדערע לענדער, און דער יודישער קולטור־צענטער, וואָס איז חרוב געוואָרען מיט׳ן גירוש פֿון די שפּאַנישע יודען, האָט זיך אַריבערגעטראָגען אויף אַנ׳אַנדער אָרט. די רעשטען פֿון די פֿערטריבענע יודען האָבען זיך איינגעאָרדענט אויף די אַפּעניניער און באַלקאַנער האַלב־אינזלען, אין יעדען לאַנד צו ביסלעך; אָבער דער גרעסטער טייל יודען האָט זיך בעזעצט אין טערקיי און אין די אַזיאַטישע מדינות, וואָס האָבען דאַן געהערט צו איהר.

ווי לויט דער בעשטימונג פֿון דער געטליכער השגחה, האָט זיך פּונקט געמאַכט, אַז גראָד נישט לאַנג פֿאַר דעם גרויסען יודישען גירוש אויף דער פּירענעאישער האַלב־אינזעל האָט זיך פֿאַר יודען געעפֿענט אַ בית־מקלט אין דער נייער מוסולמאַנישער מלוכה, וואָס האָט זיך געגרינדעט אויף דער באַלקאַנישער האַלב־אינזעל. אויף די חורבות פֿון ביזאַנטיען האָט זיך צו יענער צייט אויסגעבויט די מלוכה פֿון די אָסמאַנען, און ווען די מוסולמאַנישע פֿאָהן האָט אין 1453 צום ערשטען מאָל אויפֿגעפֿלאַטערט אויף די טויערן פֿון קאָנסטאַנטינאָפּאָל, האָט זיך אָנגעהויבען אַ נייע עפּאָכע אויך פֿאַר׳ן יודענטום, ווייל דער מוסולמאַנישער מלוכה איז בעשערט געווען דער ערשטער אויפֿצוברעכען די טויערן פֿון געטאָ און צו געבען יודען דאָס, וואָס עס האָט ביי זיי צוגענומען די קריסט־ליכע וועלט.

תיכף ווי קאָנסטאַנטינאָפּאָל איז איינגענומען געוואָרען דורך די טערקען, האָט דער סולטאַן מאַחמעד דער צווייטער אַרויסגעפֿיהרט די יודען אין ביזאַנטיען פֿון זייער רעכטלאָזער לאַגע. ער האָט זיי געגעבען פֿאָלקאָמע רעליגיעזע פֿרייהייט, דאָס רעכט צו וואוינען פֿריי אין אַלע שטעדט, איינאָרדנען זייערע קהלות, בויען שוהלען און שולען, פֿיהרען אומעטום האַנדעל א. אַ. וו. איינער פֿון די דאָרטיגע יודען, ר׳ יצחק צאַרפֿאַנטי, האָט זיך בענוצט מיט דער גוטער געלעגענהייט און זיך גע־ווענדעט מיט אַ אויפֿרוף צו זיינע ברידער אין דייטשלאַנד און אין עסטרייך,

וועלכע ער האָט פֿאָרגעלעגט זיך צו בעזעצען אין טערקיי. ער האָט אין זיין אויפֿרוף פֿערגלייכט די געדריקטע יודישע לאַגע אין דייטשלאַנד מיט דער לאַגע אין טערקיי; געגעבען אָנצוהערען, אַז אין דער צוקונפֿט איז פֿאַר יודען מעגליך אַ נאַציאָנאַלע אויפֿלעבונג אונטער דער שוץ פֿון די מוסולמאַנער. דער אויפֿרוף האָט געמאַכט אַ רושם: איינינע גרופּעס יודען האָבען געפֿאָלגט דעם אויפֿרוף, זענען געקומען קיין טערקיי און אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל האָט זיך צום ערשטען מאָל, צוזאַמען מיט דער געמיינדע פֿון די דאָרטיגע „גריכישע" יודען, געגרינדעט אַ נייע קהלה פֿון „אשכנזים", אָנגעקומענע פֿון דייטשלאַנד, עסטרייך און בעהמען.

די אמת'ע עמיגראַציע פֿון יודען קיין טערקיי האָט זיך אָבער אָנגעהויבען נאָך די שרעקליכע יאָהרען פֿון 1492—1498. קאָנסטאַנטינאָפּאָל און אַנדערע שטעדט זענען איבערפֿולט געוואָרען פֿון טויזענדער יודישע מגורשים פֿון שפּאַניען און פּאָרטוגאַליען. די טערקישע רעגירונג האָט זעהר גערן אָנגענומען די דאָזיגע יודישע עמיגראַנטען און מען דערצעהלט, אַז דער דעמאָלדיגער סולטאַן באַיאַזעט דער צווייטער, דערוויסענדיג זיך, אַז מען האָט יודען אַרויסגעטריבען פֿון שפּאַניען, האָט אויסגעשריען: „ווי קאָנט איהר זאָגען, אַז דער שפּאַנישער קעניג פֿערדינאַנד איז אַ קלוגער הערשער, ווען ער האָט אַ תל געמאַכט פֿון זיין לאַנד און רייך געמאַכט אונזערס!" ווירקליך, האָבען די געבילדעטע שפּאַנישע יודען אַריינגעבראַכט מיט זיך קיין טערקיי פֿיעל קולטור, פֿיעל מיטגעהאָלפֿען, אַז טערקיי זאָל שטאַרק און רייך ווערן, און אויף אַזאַ אופֿן האָט דאָס גע'רודפֿ'טע יודישע פֿאָלק זיך נוקם געווען אָן זיינע אונטערדריקער, ווייל פֿיעל פֿיעל האָט מען יודען געהאַט צו פֿערדאַנקען דערמיט, וואָס די מוסולמאַנישע מלוכה איז אַזוי מורא'דיג שטאַרק געוואָרן און אַ לאַנגע צייט געהאַט אַ שליטה איבער דער קריסטליכער וועלט. די יודען אין טערקיי האָבען זיך ענערגיש גענומען צו אַלערליי מסחרים, מלאכות, קונסטוועדק און מיליטערישע אַרבייט. די ספּעציאַליסטען־טעכניקער פֿון די מאַראַנען האָבען אויסגעלערנט די טערקען די פֿאָלקאָמענהייטען אין דער קונסט, צו בענוצען זיך מיט געוועהר, און דאָרט געעפֿענט פֿאַבריקען אויף אויסצואַרבייטען פּולווער און האַרמאַטען, — די זעלבע, מיט וועלכע די טערקען האָבען דערנאָך געשלאָגען די קריסטען אָדער זיי אין דער מורא געהאַלטען. אין האַנדעל און אין אינדוסטריע האָבען יודען געהאַט פֿאַר זיך שטאַרקע קאָנקורענטען, די גריכען און אַרמענער, נאָר די טערקישע מלוכה, וואָס האָט יודען געהאַלטען פֿאַר אַ מעהר כשר'ען

עלעמענט אין פּאָליטישער הינזיכט, האָט בעסער געשטיצט די יודישע אינדוסטריע. די יודען האָבען נאָר געדאַרפט צאָהלען אַ געמיינדע=שטייער און אַ צינז פון יעדען נפש בעזונדער, ווייטער האָבען זיי געהאַט אַלע רעכטען און פריהייטען, אויף וויפיעל דאָס איז נאָר מעגליך געווען אין דער מזרח=דעספּאָטישער מלוכה. די מעדיצינישע פּראַקטיק, מיט וועלכער עס האָבען זיך דאַן פערנומען די יודען, האָט זיי געעפענט דעם וועג אין הויף אַריין. אַזוי האָט אין׳ם הויף פון סולטאַן סעלים I (1512 — 20) געהאַט אַ איינפלוס דער לייב=אַרצט יוסף האַמאָן און דערנאָך זיין זוהן משה האַמאָן, זעהר אַ געבילדעטער אַרצט און קענער פון יודישער ליטעראַטור, ביים סולטאַן סולייםאַן.

די קלאַנגען וועגען דעם נייעם יודישען פרייען צענטר אין טערקיי האָבען אַהין צוגעצויגען אַלץ מעהר עמיגראַנטען. נישט בלויז פון שפּאַניען, נאָר אויך פון אַנדערע לענדער, וואו יודען זענען גע׳רודפ׳ט געוואָרן. די ערשטע צייט האָבען די עמיגראַנטען זיך איינגעטיילט אויף בעזונדערע גרופּען און יעדע גרופּע האָט זיך געהיט די שפּראַך פון דעם לאַנד, פון וואַנען זי איז געקומען, איהרע ספּעציעלע איינגעשאַפטען און מנהגים. די ספרדים האָבען נאָך אַ לאַנגע צייט גערערט אויף די שפּאַנישע און פּאָרטוגעזישע שפּראַכען, און ווי ס׳ווייזט אויס, האָט שוין דעמאָלט עקסיסטירט אַ דיאַלעקט, וואָס איז ענליך צו דעם יעצטיגען שפּאַניאָלישען זשאַרגאָן. אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, וואו עס האָבען אין 16=טען יאָהרהונדערט געוואוינט ביז 30,000 יודען, האָבען דאַן עקסיסטירט 44 שוהלען, לויט דער צאָהל פון די בעזונדערע גרופּען; אַחוץ די דריי הויפּט=גרופּען: דאָרטיגע גריכישע יודען, ספרדים און אשכנזים, האָבען נאָך עקסיסטירט פיעל קליינע גרופּען, אָדער קהלות; אויסער קאָנסטאַנטינאָפּאָל, האָט די אימיגראַציע פיעל פערגרעסערט די צאָהל יודען אויך אין אַנדערע שטעדט פון דער באַלקאַנישער האַלב=אינזעל, ווי סאַלאָניקי, אַדריאַנאָפּאָל, ניקאָפּאָל און אַנדערע. פאַר איהר עקאָנאָמישע אויפבליהונג האָט סאַלאָניקי פיעל צו פערדאַנקען דער אימיגראַציע פון די שפּאַנישע יודען.

דער ערשטער אָפיציעלער פערטרעטער פון דער אויטאָנאָמישער יודישער געמיינדע אין טערקיי איז געווען דער קאָנסטאַנטינאָפּאָלער רב ר׳ משה קאַפּסאַלי. אַ געבוירענער אין גריכענלאַנד האָט ר׳ משה קאַפּסאַלי שוין פערנומען די שטעל פון רב אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל נאָך אין יאָהר 1450, אין נאָכדעם ווי די הויפּט=שטאָדט פון ביזאַנטיען, קאָנסטאַנטינאָפּאָל, איז איינגענומען געוואָרען דורך די מוסולמאַנער, האָט דער

סולטאן מאחמעד דער צווייטער איהם בעשטימט אלס הויפט-ראבינער פון אלע טערקישע יודען. דאס איז געווען דער ערשטער חכם-באשי אין טערקיי און לויט זיין טיטול איז ער געווען גלייך צו דעם מוסול-מאנישען מופטיא און קריסטליכען פאטריארך. זיין טעטיגקייט איז בע-שטאנען אין דער העכערער השגחה אויף דער זאמלונג פון די מלוכה-און געמיינדע-שטייערן, און דאס רעכט צו בעשטימען רבנים, פסק'נען די וויכטיגסטע דיני-תורה און ארויפלעגען שטראפען. אלס גייסטליכער אנפיהרער פון יודען האט ר' משה קאפסאלי זיך געהאלטען ביי די קאנ-סערוואטיווע מיטלען און זיך געסטארעט דורך פערשידענע גזירות אב-צוהיטען דאס יודענטום, אבער דאך האבען זיך געפונען פיעל, וואס האבען בעשולדיגט ר' משה קאפסאלי, אז ער איז נישט גענוג פרום, נישט גענוג אויטאריטעט אלס למדן, און זיין גאנץ לעבען האט ער געליטען פון פארטיי-אינטריגעס. ער האט נאך דערלעבט צו דער צייט, ווען קיין טערקיי האבען אנגעהויבען אנקומען נייע יודישע אימיגראנטען פון שפאניען, און ער האט גענומען א הייסען אנטייל אין דער איינארדנונג פון די דאזיגע אומגליקליכע יודען (ער איז געשטארבען ארום 1495).

זיין שטעל-פערטרעטער איז געווען ר' אליהו מזרחי (1495 — 1525), א תלמודיסט, מאטעמאטיקער און אסטראנאם, וואס האט בעקומען זיין בילדונג אין איטאליען. אין דער צייט, וואס ער איז געווען הויפט-ראבינער, האט דער אריינפלוס פון די ארויסגעטריבענע יודען קיין טערקיי דער-גרייכט די העכסטע שטופע און מזרחי האט נישט ווינציג אויפגעטאן פאר דער איינארדנונג פון די דאזיגע יודען. ער האט זיך אבער נישט בענוגענט מיט דער מאטעריעלער שטיצע פון די געליטענע, נאר זיך אויך געסטארעט אויפצוהויבען זיי גייסטיג. דורך עפענטליכע לעקציעס און ספרים האט ער זיך געסטארעט צו פערשפרייטען צווישען פאלק תלמוד'ישע, ביבלישע און מאטעמאטישע ידיעות און ער האט אויך פערזענליך אנ-געפיהרט מיט דער וויסענשאפטליכער ארבייט אין דער קאנסטאנטינאפא-לער ישיבה. פון זיינע ספרים איז אממעהרסטען פאפולער געווארען דער פירוש אויף רש"י. חאטש ער איז געווען אין רעליגיעזע ענינים שטרענג-קאנסערוואטיוו, האט ער זיך דאך בעצויגען זעהר טאלעראנט צו אנדערע און ער האט אבגעשאפט דעם חרם פון איינינע רבנים אויף די ספרדים, וואס האבען זיך גע'חבר'ט מיט די קאראאימען, געפינענדיג פאר זעהר געוואונשען, דאס די יודען מיט די קאראאימען זאלען זיך דערנעהענ-טערן איינע צו די אנדערע.

דער עמיגראַציאָנס־שטראָם קײן טערקײַ האָט אויפגעלעבט אויף אַ צײַט אויך דאָס בעטריבטע לאַנד פּאַלעסטינאַ, וואָס איז אין פערלויף פון פיעל דורות פיעל צרות אויסגעשטאַנען. אין דער עפּאָכע פון די קרײַץ־צוגען איז פּאַלעסטינאַ געווען דער קאַמפּפּס־פּלאַץ צווישען די מוסולמאַנער און קרײַץ־טרעגער, און דערנאָך – צווישען די פערשידענע שבטים און דינאַסטיעס פון די מוסולמאַנער גופא. אין 14־טען און 15־טען יאָהרהונדערט האָט זיך פּאַלעסטינאַ געפונען אונטער דער הערשאַפט פון די עגיפּטישע סולטאַנען, אָבער פון צײַט צו צײַט זענען אויף איהר אָנגעלאָפען ווילדע שבטים און זי וויסט געמאַכט. קײן ירושלים פלעגען פון צײַט צו צײַט אָנקומען פון אײראָפּאַ קלײנע גרופּען יודען, וואָס האָבען זיך בעמיהט אײנצואָרדנען דאָס לעבען פון דער דאָרטיגער יודישער קהלה; אָבער אַזוי ווי די יודען זענען דאָרט געווען זעהר ווײניג און שוואַך, האָבען די אַלע פּראָבען קײן ערפאָלג נישט געהאַט. אין 15־טען יאָהרהונדערט ווערט דער יודישער עלעמענט אין ירושלים עטוואָס גרעסער; דער רב און דאָקטאָר אליהו פון פעראַראַ, וואָס איז געקומען קײן ירושלים אין יאָהר 1434 און געוואָרען דאָרט דין און ראש ישיבה, דערצעהלט, אַז די דאָרטיגע יודען לעבען מיט די מוסולמאַנער בשלום און ערנעהרען זיך פון אײניגע מלאכות, איבערהויפּט פון זײַד־אויסאַרבײטונגען. די פערגרעסערונג פון דער יודישער בעפעלקערונג אין ירושלים האָט אין יענער צײַט בעשאַפען אַ לעגענדע, אַז יודען האָבען אָבגעקויפט דעם באַרג ציון און דאָרט אויסגעבויט אַ שוהל אויפ׳ן אָרט פון די קריסטליכע הײליגע מקומות; שפּעטער האָט מען אויך צוגעגעבען, אַז יודען האָבען כלומר׳שט אָבגעקויפט אויך דעם קבר פון קריסטוס. די מאָנאַחען האָבען דאַן געפּועל׳ט בײַם פּויפּסט, אַז ער זאָל אַרויסגעבען אַ בעפעהל פאַר די קריסטליכע שיפס־בעזיצער, זײ זאָלען נישט אַריבערפיהרען קײן יודען פון אײראָפּאַ קײן פּאַלעסטינאַ, און אַ לאַנגע צײַט האָבען די יודישע עולי־רגל געמוזט פאָהרען קײן פּאַלעסטינאַ נאָר דורך אַ געדרעהטען וועג.

נאָך דער שפּאַנישער קאַטאַסטראָפע הויבט זיך אָן פאַר פּאַלעסטינאַ אַ נײַע עפּאָכע. מיט פיער יאָהר פאַר דער קאַטאַסטראָפע האָט דער בעוואוסטער רב ר׳ עובדיה מברטנורה, וואָס איז געקומען פון איטאַליען קײן ירושלים, געטראָפען דאָרט נאָר זיבעציג יודישע פאַמיליעס, איבערהויפּט אשכנזים (1488). אין דרײַ יאָהר אַרום האָט די צאָהל יודישע פאַמיליעס זיך דאָרט פערגרעסערט ביז 200, און מיט פינף און צוואַנציג יאָהר נאָך שפּעטער – ביז 1500. דער דאָזיגער שנעלער וואוקס

פֿון דער יודישער בעפֿעלקערונג איז אַרויסגערופֿען געוואָרן דורך דער אימיגראַציע פֿון די שפּאַנישע מגורשים. די ערשטע צייט איז אין דער שפּיץ פֿון דער ירושלים'ער געמיינדע געשטאַנען ר' עובדיה מברטנורה. זענענדיג הויך געשעצט סיי פֿון די יודען, סיי פֿון די מוסולמאַנער, — האָט ר' עובדיה געבראַכט אין אָרדנונג די פֿערלאָזטע זעלבסט־פֿערוואַלטונג און געפֿיהרט די למודים אין די יודישע שולען. אין 1517 איז אין פּאָליטישען גורל פֿון סיריען און פּאַלעסטינאַ פֿאָרגעקומען אַ איבערקעהרעניש; דער טערקישער סולטאַן סעלים I האָט איינגענומען די דאָזיגע פּראָווינצען צוזאַמען מיט עגיפּטען אַליין ביי די עגיפּטישע סולטאַנען־מאַמעלוקען, און פּאַלעסטינאַ האָט דערפֿון נאָר געקאָנט אויסשפּיעלען. צוליעב די נאַציאָנאַלע און רעליגיעזע געפֿיהלען האָבען די יודען זיך איבערזעצט פֿון אייראָפּעאישען טערקיי קיין ארץ ישראל און די יודישע בעפֿעלקערונג אין פּאַלעסטינאַ האָט זיך אַלץ מעהר פֿערגרעסערט. די יודישע קהלה אין ירושלים איז דאַן בעשטאַנען פֿון פֿערשידענאַרטיגע עלעמענטען; אין דער שפּיץ פֿון דער קהלה איז פֿון 1525 געשטאַנען דער בעוואוסטער רב ר' לוי בן חביב, איינער פֿון די ספרדישע מגורשים, וועלכער איז אין דער יוגענד מיט געוואַלט אָבגעטויפֿט געוואָרען אין פּאָרטוגאַליען און דערנאָך ענטלאָפֿען קיין טערקיי.

אַ בעדייטענדע יודישע קהלה האָט זיך אויך געגרינדעט אין דער שטאָט צפת, אין גליל. אין יאָהר 1521 זענען דאָרט געווען 300 יודישע פֿאַמיליעס מיט דריי שוהלען. די יודישע קהלה אין צפת האָט פֿערמאָגט עטליכע אָנגעזעהענע תלמוד'יסטען און בראש פֿון זיי איז געשטאַנען דער ענערגישער רב ר' יעקב ברב (1474 — 1541), וועלכער האָט נאָך דער שפּאַנישער קאַטאַסטראָפֿע אַ לאַנגע צייט געוואוינט אין צפֿון־אַפֿריקאַ און דערנאָך זיך בעזעצט אין פּאַלעסטינאַ.

דער דאָזיגער ר' יעקב ברב האָט זיך פֿערנומען אויפֿצוטאָן אַ גרויסע זאַך: גרינדען אין פּאַלעסטינא אַ העכערן רבנים־קאָלעגיום, אויפֿ'ן שטייגער פֿון אַמאָליגען סנהדרין, וואָס זאָל האָבען דאָס רעכט צו לעזען אַלע שווערע רעליגיעזע פֿראַגען און אַרויסגעבען סמיכות אויף רבנות אין ארץ ישראל און אין חוץ לארץ. דורך אַזעלכע מיטלען האָבען ר' יעקב ברב און זיינע אָנהענגער געוואָלט גרינדען איין אַלגעמיין־יודישען גייסטיגען צענטר אין יודישען פֿאָטערלאַנד. די צפת'ער תלמוד'יסטען האָבען דעם פּלאַן בעשטעטיגט, געגרינדעט אַ דערוויילינגען רבנים־קאָלעגיום און אויסגעקליבען פֿון זיך אַלס הויפּט־רב ר' יעקב

ברב (1538). נאָכדעם האָבען די צפת׳ער רבנים געשיקט אַ בריעף צו די רבנים אין ירושלים, זיי מודיע געווען וועגען דער זאַך און ערקלערט, אַז זיי זענען נאָר אויסען אויפצוהויבען „די געפאַלענע פאָהן פון דער תורה״ און בעשאַפען אַזאַ אויטאָריטעטען רבנים־קאָלעגיום, וואָס זאָל האָבען ברייטע פאָלמאַכטען אין רעליגיעזע און אין גייסטיגע ענינים.

אָבער דעם ירושלים׳ער רב, ר׳ לוי בן חביב, און זיינע אנהענגער האָט שטאַרק פערדראָסען, וואָס ר׳ יעקב ברב האָט זיך ערלויבט אָהן זייער וויסען און אָהן דער הסכמה פון אַנדערע רבנים אויפצוטאָן אַזאַ זאַך, וואָס האָט אַ אַלגעמיין־יודישע בעדייטונג, און ר׳ לוי איז ענערגיש אַרויסגעטרעטען געגען דעם פלאַן. צווישען ר׳ יעקב און ר׳ לוי האָט זיך אָנגעהויבען אַ הייסע פאָלעמיק, וואָס איז דערגאַנגען ביז פערזענליכע זלזולים און בעליידיגונגען, און פון דעם פלאַן צו גרינדען אין פאַלע־סטינאַ אַ צענטראַלען גייסטיגען אָרגאַן — איז גאָרנישט געוואָרען. עס האָט זיך געענדיגט נאָר דערמיט, וואָס ר׳ יעקב האָט דערוויייל, בענוצענדיג זיך מיט זיינע פאָלמאַכטען, געגעבען סמיכות אויף רבנות איינינגע מענ־שען, צווישען זיי אויך דעם שפעטערדיגען מחבר פון שולחן־ערוך, ר׳ יוסף קאַראָ. מען מוז אָבער זאָגען, אַז דער גראַנדיעזער פלאַן האָט זיך נישט איינגעגעבען נישט אַזוי צוליעב דעם פראָטעסט פון איינינגע רבנים, ווי צוליעב וויכטיגערע סיבות. קיין פאַלעסטינאַ האָבען דעמאָלט זיך געצויגען יודען, וואָס זענען נישט געווען פעהיג נישט צו קיין מלאכה, נישט צו קיין מסחר, נאָר וואָס האָבען בלויז געוואָלט לעבען אָדער שטאַרבען אויף דער היייליגער ערד. דאָס לאַנד איז דעריבער איבערפולט געוואָרען פון זקנים און שוואַכע לייט, וואָס קאָנען נישט ערנעהרען זיך פון זייער אייגענער אַרבייט. יודען האָבען געהאַלטען פאַר אַ חוב צו שטיצען זייערע ברידער אין פאַלעסטינאַ און אין אַלע גרעסערע שטעדט פון מערב פלעגט מען זאַמלען נדבות פאַר די יודען אין ארץ ישראל. דאָס איז אָבער פאָרט געווען ווינציג פאַר די טויזענ־דער אָרימע יודען אין פאַלעסטינאַ און דאָס לאַנד איז דעריבער געוואָרן אַ נעסט פון אָרימקייט, שנאָרעריי און בטלנות. ביי אַזעלכע בעדינגונגען האָט דאָרט זיך נישט געקאָנט ענטוויקלען נישט קיין זעלבסטשטענדיגע יודישע קולטור, נישט קיין פרייגעזעלשאַפטליכע אַרבייט און אויף אַזאַ אופן האָט פאַלעסטינאַ נישט געקאָנט נעהמען אויף זיך די ראָליע פון אַ נאַציאָנאַלען קולטור־צענטר און דער סנהדרין האָט דאָרט קיין פלאַץ נישט געהאַט.

מיט פאלעסטינא זענען דאן געווען ענג צוזאמענגעבונדען די יו־דישע קאלאניעס אין עגיפטען און אין צפון־אפריקא. פיעל פון די ענט־לאפענע יודען האבען אין עגיפטען געפונען א שוץ־ארט פאר זיך. אין קאאירא, אלעקסאנדריא און אנדערע שטעדט האבען צוזאמען מיט די קהלות פון די דארטיגע יודען עקסיסטירט אויך ספרדישע קהלות. אין דער שפיץ פון די קהלות זענען געשטאנען די „נגידים", אפיציעלע יודישע פערטרעטער. ווען עגיפטען איז איבערגעגאנגען צו טערקיי, האט די טערקישע רעגירונג אבגעשאפט דעם טיטול; פאקטיש אבער האבען די הויפט־ראבינער אין קאאירא אויך ווייטער ערפילט די פליכטען פון די „נגידים". פון אנ׳ערך 1520 האט די דאזיגע שטעל פערנומען דער בעריהמטער ראש ישיבה אין קאאירא ר׳ דוד אבו זמרה (רדב״ז), דער מחבר פון פיעל „תשובות" און איינגע קבל׳יסטישע ספרים. אין פער־לויף פון 40 יאהר האט רדב״ז פערוואלטעט מיט די גייסטיגע און גע־זעלשאפטליכע ענינים פון דער יודישער געמיינדע אין קאאירא און פיעל מיטגעהאלפען אינערליך איינצוארדנען די יודישע געמיינדע. אין טיפער עלטער האט ער פערלאזען עגיפטען און זיך בעזעצט אין צפת און געווארן א טעטיגער מיטגליד פון צפת׳ער רבנים־קאלעגיום, אין דער שפיץ פון וועלכען עס איז געשטאנען (נאך ר׳ יעקב בירב ר׳ יוסף קארא.

די עגיפטישע יודען זענען שטענדיג טריי געבליבען דעם טער־קישען סולטאן, וואס איז געווען דער הויפט־הערשער פון עגיפטען, און זייער טרייהייט האבען זיי בעוויזען, ווען דער דארטיגער פאשא אחמעד שייטאן האט איינמאל געוואלט מאכען א אויפשטאנד און זיך אבטיילען פון טערקישען סולטאן. וועגען דעם האט זיך דערוואוסט דער אנגעזעהענער יוד אברהם דע קאסטרא, וועלכער איז אוועק קיין קאנסטאנטינאפאל און וועגען דעם מודיע געווען דעם סולטאן. אלס נקמה פאר דעם פערראט, האט דער פאשא ארויפגעלעגט אויף יודען א אונגעהויער גרויסע קאנטריבוציע, און ווען די יודען האבען אזא גרויסע סומע געלד נישט געקאנט צו־שטעלען, האט דער פאשא געהייסען שמידען אין קייטען די פארשטעהער פון דער יודישער געמיינדע און געדראהט אויסצו׳הרג׳נען אלע קאאירער יודען. די יודען זענען דעמאלט געשטאנען אין גרויס סכנה, נאר צום גליק איז גראד אריינגעטרעטען צו דעם מאמענט דאס חיל פון סולטאן, וועלכעס האט געכאפט דעם פאשא און דערנאך איהם ערמארדעט. דעם טאג פון דער בעפרייאונג (כ״ז אדר 1524) האבען די דארטיגע יודען א לאנגע צייט געפייערט, אלס יום טוב, אונטער׳ן נאמען „פורים של מצרים".

אויך די לאגע פון די יודען אין צפון-אפריקא האט זיך פערבעסערט נאכדעם, ווי די מדינה איז איבערגעגאנגען אונטער דער הערשאפט פון טערקיי. באלד נאך דער קאטאסטראפע פון 1492 זענען אהין ענטלאפען פיעל יודען פון שפאניען, וואס האבען דארט געמיינט צו געפינען א שוץ; אבער די בלוטיגע האנד פון פערדינאנד האט דערגרייכט אויך אהין, און ווען די שפאניער האבען פערחאפט א טייל פון די טעריטאריומס פון טוניס און טריפאל, האבען זיך אויך דארט אנגעהויבען רדיפות אויף יודען. די יודישע לאגע האט זיך געבעסערט ערשט אין דער צווייטער העלפט פון 16-טען יאהרהונדערט, ווען דאס לאנד איז אינגאנצען איבערגעגאנגען צו טערקיי.— דער פאטריארך פון די אפריקאנישע יודי־שע געמיינדעס איז דאן געווען דער אלזשירער רב ר׳ שמעון דוראן דער צווייטער, וועלכער האט זיך זעהר געזארגט פאר׳ן גורל פון די פער־טריבענע, און אויסגעקויפט פיעל געפאנגענע יודען ביי די פיראטען און שקלאפען-הענדלער. צו יענער צייט האט אין טוניס געוואוינט דער אסטראנאם און היסטאריקער ר׳ אברהם זכותא, וואס איז פריהער גע־ווען אסטראלאג ביי׳ם פארטוגאלישען קעניג. דא האט ער אנגעשריבען זיין היסטארישע חראניק „ספר היוחסין״, וואס ענטהאלט א רשימה פון די וויכטיגסטע, איבערהויפט רעליגעזע, געשעהענישען אין דער יודי־שער געשיכטע פון אנהויב-אן ביז דער עפאכע פון מחבר. זיין וואנדער־לעבען האט זכותא פערענדיגט אין טערקיי (ארום 1515).

פיעל פערבעסערט האט זיך די יודישע געזעלשאפטליכע און עקא־נאמישע לאגע אין טערקיי בעת דער הערשאפט פון סולטאן סולייםאן „דער פראכטפולער״ (1520—60), ווען טערקיי איז געווארן זעהר א שטארקע מלוכה. איינער פון די פראנצויזישע רייזענדע אין 1551 שרייבט וועגען דעם דעמאלדיגען צושטאנד פון יודען: „די צאהל יודען אין טערקיי און אויף די גריכישע אינזלען איז זעהר גרויס. אין דער הויפט־שטאדט פון דער מלוכה, קאנסטאנטינאפאל, ווערן זיי אלץ מעהר בע־רעכטיגט. אין זייערע הענד געפינען זיך דער גאנצער האנדעל און אינ־דוסטריע, באנק-געשעפטען און אלע צווייגען פון האנדווערק און מאנו־פאקטור. זיי טראנספארטירען מיט׳ן ים און מיט דער יבשה פיעל סחורות פון מזרח קיין מערב און פערקעהרט. צו זיי געהערן די גרויסע מא־גאזינען אין דער הויפט-שטאדט, וואס זענען איבערפולט מיט די טייע־ערסטע זאכען. די יודען, און איבערהויפט די מאראנען, וואס זענען ארויסגעטריבען געווארן פון שפאניען און פארטוגאליען, ווייזען אויך

ארויס גרויסע פעהיגקייטען אין דער טעחניק. צום אומגליק פון די קריסטען, לערנען זיי אויס די טערקען, ווי אזוי אויסצוארבייטען פולווער, קוילען און אנדערע מיליטערישע געוועהר. זיי גרינדען אויך דרוקערייען פאר גריכישע, רוימישע און איטאליענישע ביכער און דיענען אלס איבערזעצער פאר די אייראפעער, וואס קומען קיין טערקיי". אין יאהר 1550 האט א גרופע סאלאניקער יודען זיך געווענדעט מיט א אויפרוף צו זייערע נע׳רודפ׳טע ברידער אין דרום-פראנקרייך, אין וועלכען זיי האבען איינגעלאדען די לעצטע צו קומען קיין טערקיי, וואו יודען „קאנען לעבען אין עושר און אין כבוד און נישט ליידען דעם יאך פון גלות".

די יודישע אינטערעסען, נישט בלויז אין טערקיי, נאר אפט אויך אין אנדערע לענדער, האבען ענערגיש פערטיידיגט די יודישע שטאאטס-לייט ביים טערקישען הויף. דער אויבענדערמאנטער לייב-ארצט פון סולטאן סולייטאן, משה המון, האט בעגלייט דעם סולטאן אין אלע זיינע רייזען און געהאט די מעגליכקייט צו בעקאנען זיך מיט דער נויט פון יודען אין פערשידענע ערטער. ער האט ענערגיש פערטיידיגט די יודישע אינטערעסען ביים הויף און א דאנק זיין השתדלות איז קיין טערקיי געקומען פון איטאליען איינע א בעריהמטע מאראנען-פאמיליע, וועלכע האט געהאט א העלדען-אינטערעסאנטע געשיכטע.

אין פארטוגאליען האט געוואוינט א אריסטאקראטיש׳ע מאראנען-פאמיליע מענדעס, וואס האט געהאט א באנק-הויז אין ליסאבאן און א אבטיילונג אין אנטווערפען. דער דייטשער קייזער און דער שפאנישער קעניג קארל דער 5-טער, דער פראנצויזישער קעניג פראנציסק 1 און אנדערע מלכים פון אייראפא פלעגען בארגען געלד ביי דער באנק. צוליעב דער אינקוויזיציע און אויך צוליעב דעם טויט פון׳ם אנפיהרער פון דער פאמיליע האט די אלמנה גראציא מענדעס אין 1536 פערלאזען ליסאבאן און זיך בעזעצט אין אנטווערפען; צוזאמען מיט איהר זענען אהין אריבערגעפאהרען איהר יונגע טאכטער ריינא און איהר פלעמעניק יאהאן מיקעץ. אלס יונגער, שענער און הויך-געבילדעטער מענש האט מיקעץ באלד געשלאסען בעקאנטשאפט מיט די גרעסטע אריסטאקראטישע הייזער און אויך ערווארבען די סימפאטיע פון דער האלענדישער קעניגין מאריא, די שוועסטער פון קעניג קארל דעם 5-טען; די פערבינדונגען מיט דער העכערער געזעלשאפט האבען אבער נאך שווערער געמאכט די לאגע פון דער פאמיליע, וואס האט בכוד געהיט די יודישע רעליגיע. גראציא מענדעס האט זיך נישט געקענט שכירען זיבער

אין אַ לאַנד, וואו אויף יעדען טריט פון אַ מאַראַן האָבען געלאָקערט צעהנדליגער שפּיאָנען פון דער אינקוויזיציע, און זי האָט בעשלאָסען צוזאַמען מיט איהרע איינענע אריבערצופאָהרען קיין ווענעציע, און פון דאָרטען ווײַטער קיין טערקײַ. דאָס איז אָנגעקומען נישט אַזוי לײַכט, ווײַל דער קעניג קאַרל דער 5־טער האָט געוואָלט קאָנפיסקירען איהרע קאַפּיטאַלען אויף דעם סמך, וואָס זי, לויט די געהיימע ידיעות פון די שפּיאָנען, האָט געהיט די יודישע רעליגיע. ענדליך האָט זיך זיי מיט גרויס מיה איינגעגעבען אַרויסצופאָהרען פון אַנטווערפּען; אָבער אין ווענעציע האָט זיי געטראָפען אַ נײַע צרה. צוליעב אינטריגעס און מסירות האָט מען זיך דערוואוסט, אַז די רײַכע מאַראַנישע פאַמיליע האָט בדעה צו פאָהרען פון דאָרטען ווײַטער קיין טערקײַ, און די וועניציאַנישע רע־גירונג האָט דעריבער פערהאַלטען זיי, כלומר׳שט אויף דעם סמך, וואָס די רעגירונג האָט נישט געוואָלט דערלאָזען, אַז אַ גאַנצע פאַמיליע זאָל אָבפאַלען פון קריסטענטום; מיט דעם צופאַל האָט זיך אויך בענוצט דער פראַנצויזישער קעניג הענריך II, וועלכער האָט זיך ענטזאָגט צו בעצאָהלען זײַן גרויסען חוב דעם באַנק־הויז פון מענדעס. דאַן האָט יאָהאַן מיקעץ זיך געווענדעט מיט אַ בריעף צום טערקישען סולטאַן סולײמאַן, וועלכען ער האָט מודיע געווען, אַז אַ רײַכע מאַראַנען־פאַמיליע וויל אריבערפיהרען איהרע קאַפּיטאַלען קיין טערקײַ, נאָר מען שטערט איהר. לויט דער בקשה פון לײַב־אַרצט משה המון האָט דער סולטאַן אַרויסגעשיקט קיין ווענעציע אַ שליח מיט אַ שטרענגער פאָדערונג, תיכף דורכצולאָזען די מאַראַנען־פאַמיליע. קומענדיג פון ווענעציע קיין פעראַרא איז די אלמנה גראַציע תיכף אָפען איבערגעגאַנגען אין דער יודישער רעליגיע. פון דאָרטען איז זי מיט דער פאַמיליע און אַ גרויסע סוויטע מאַראַנען אריבערגעפאָהרען קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און דאָ האָט אויך מיקעץ (1552) פאָרמעל אָנגענומען די יודישע רעליגיע און אומגעביטען זײַן נאָמען יאָהאַן אויף יוסף מיט דעם בײַ־נאָמען נשיא (פירשט). ער האָט חתונה געהאַט מיט זײַן שוועסטערקינד ריינאַ, וועלכע האָט גע׳שמ׳ט מיט איהר שענקײַט און קלוגשאַפט.

בעזעצענדיג זיך אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל האָט גראַציאַ מענדעס זיך אָבגעגעבען מיט ברײטער צדקה־אַרבײַט, שטיצענדיג איבערהויפּט די אַרויס־געטריבענע מאַראַנען. אַ גלענצענדע קאַריערע האָט געמאַכט אויך איהר איידים יוסף נשיא; זײַן גרויסע בילדונג, זײַנע בעציהונגען מיט די שטאַאַטס־מענער אין אייראָפּאַ און זײַנע אונגעוועהנליכע דיפּלאָמאַטישע

פֿעהיגקײטען האָבען אױף זיך אַרױפֿגעצױגען די אױפֿמערקזאַמקײט פֿון סולטאַן סולײמאַן. יוסף נשיא איז געװאָרן אַ נאָהענטער ראַט־געבער פֿון סולטאַן און צוזאַמען מיט דעם גרױס־װיזיר האָט ער גענומען אַ װיכטיגען אָנטײל אין דער אױסערליכער פּאָליטיק פֿון טערקײ. װען די קריסטליכע דיפּלאָמאַטען האָבען זיך איבערצײגט, װי גרױס עס איז דער אײנפֿלוס פֿון יוסף נשיא אױפֿ׳ן סולטאַן, האָבען זײ געפּרובט דורך פֿערשידענע אינטריגעס אַראָבװאַרפֿען זײן חן בײם סולטאַן; נאָר װען דאָס אַלץ האָט נישט געהאָלפֿען, האָבען זײ געביטען די טאַקטיק און אָנגעהױבען זיך אונטער׳חנפֿ׳נען צו איהם. דער דײטשער קײזער מאַקסימיליאַן דער צװײטער האָט געשיקט צו יוסף נשיא אַ בריעף, מיט זײן אײגענער האַנד געשריבען, מיט אַ ביטע, אַז ער זאָל זעהן מיטהעלפֿען, דאָס טערקײ זאָל פֿרידליך דורכקומען מיט דײטשלאַנד. דער פּױלישער קעניג סיגיזמונד־אױגוסט האָט געבעטען דעם יודישען „עקסעלענץ“, ער זאָל איהם שטיצען זײן פּאָליטיק און דערפֿאַר װעט ער, דער קעניג, געבען די פּױלישע יודען פֿערשידענע פּריװילעגיעס. אָבער יוסף נשיא האָט דאָך נישט אָנגענומען קײן שום פֿאָרשלאַגען דאָרט, װאו עס האָט זיך געהאַנדעלט געגען די אינטערעסען פֿון טערקײ.

דער סולטאַן האָט הױך געשעצט די פֿעהיגע אַרבײט פֿון יוסף נשיא און דערפֿאַר איהם געשאָנקען די אַלטע שטאָדט טבריה מיט אַלע אַרומיגע דערפֿער און איהם ערלױבט צו בעזעצען די דאָזיגע געגענד דורכאױס מיט יודען. יוסף נשיא האָט שױן לאַנג זיך אַרומגעטראָגען מיט אַ פּלאַן צו גרינדען אַ אױטאָנאָמישע געגענד פֿאַר יודען אין פּאַלעסטינאַ און יעצט האָט ער זיך בענוצט מיט דער געלעגענהײט און פֿאַר׳ן געלד פֿון זײן רײכער שװיגער און זײן אײגענעם קאַפּיטאַל האָט ער אָנגעהױבען בױען הײזער אין טבריה, װאָס איז געװען האַלב־צערשטערט. די שטאָדט איז אַרומגעמױערט געװאָרן מיט אַ װאַנט און אין דער אומגעגענד זענען פֿערפֿלאַנצט געװאָרן בױמער; נאָכדעם האָט יוסף נשיא צושיקט אױפֿרופֿען צו די נעפֿלאָגטע יודען אין אײראָפּאַ און פֿאָרגעלעגט יודישע אַרבײטער, צו קומען קײן פּאַלעסטינאַ און זיך בעזעצען אין דער פּראָװינץ פֿון טבריה. פֿון איטאַליען זענען אָנגעקומען קײן פּאַלעסטינאַ אײניגע יודישע גרופּען בעלי־מלאכות און אין טבריה האָבען זיך בעזעצט עטליכע יודישע קאָלאָניסטען; עס איז אָבער נישט בעשערט געװען, אַז דער שענער פּלאַן פֿון יוסף נשיא זאָל פֿערװירקליכט װערן. ערשטענס, האָבען די יודישע קאָלאָניסטען אין טבריה פֿיעל געליטען פֿון

די אַנפּאַלען פון די אַראַבער, צווישען וועלכע עס האָט זיך דאַן פערשפּרייט אַ לעגענדע, אַז אויב די צערשטערטע טבריה וועט ווידער אויפגעבויט ווערן, וועט די מוסולמאַנישע רעליגיע אונטערגעהן. צווייטענס, האָט די דיפּלאָמאַטישע טעטיגקייט פון יודישען פירשט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל אָבגענומען ביי איהם די גאַנצע צייט און אויפמערקזאַמקייט, אַזוי אַז פון דער שענער אידעע וועגען אַ יודישען אויטאָנאָמישען צענטער אין פּאַלעסטינאַ האָט זיך גאָרנישט אויסגעלאָזען.

יוסף נשיא האָט פּאָרטגעזעצט זיין דיפּלאָמאַטישע טעטיגקייט אויך ביי׳ם זוהן פון סוליימאַן, סעלים דער צווייטער (1566—74), וואָס האָט פון די קינדער־יאָהרען אָן זיך געחבר׳ט מיט דעם יודישען פירשט. די אויסערליכע פּאָליטיק פון טערקיי האָבען אין יענער צייט געפיהרט צוויי מענשען: דער גרויס־וויזיר מאַחמעד סאָקאָלי, אַ קריסט, וואָס האָט אָנגענומען דאָס מוסולמאַנישע גלויבען, און יוסף נשיא. צווישען דיביידע שטאַאַטס־מענער פלעגען אָמאָל פאָרקומען סכסוכים און אין דער אויסערליכער פּאָליטיק האָט אַמאָל גובר געווען דער ערשטער, אַמאָל דער צווייטער. פאַר זיינע גרויסע פערדינסטען איז יוסף נשיא בעשאָנקען געוואָרען מיט דעם טיטול הערצאָג פון נאַקסאָס און די איבעריגע ציקלאַדאינזלען. נאָכ׳ן טויט פון סעלים דעם צווייטען האָט יוסף נשיא זיך דערווייטערט פון פּאָליטישער אַרבייט און זיך איינגאַנצען איבערגעגעבען צדקה־זאַכען. ער האָט געשטיצט די רבנים־שולען אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און אין אַנדערע שטעדט, מיטגעהאָלפען דרוקען ספרים און איהם אַליין רעכענט מען אויך פאַר דעם מחבר „בן פורת יוסף". יוסף נשיא איז געשטאָרבען אין יאָהר 1579, און זיין אַלמנה ריינאַ האָט געעפענט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל אַ דרוקעריי פון יודישע ספרים; נאָר דער געלד־פרעסערישער סולטאַן מוראַד III האָט ביי איהר צוגענומען דעם גרעסטען טייל פון איהר פערמעגען, כלומר׳שט מיט דעם אויסרעד, אַז איהר פערשטאָרבענער מאַן איז דאָס איהם שולדיג געבליבען, און איהר נאָר איבערגעלאָזען 90,000 דוקאַטען און איהר פּאַלאַץ בעלוועדער אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל.

נאָך ביי׳ם לעבען פון יוסף נשיא האָט אָנגעהויבען זיין פּאָליטישע קאַריערע אַ צווייטער יוד, שלמה אשכנזי, אַ תלמוד׳יסט און דאָקטאָר. אַ געבוירענער אין איטאַליען איז אשכנזי אַרומגעפאָהרען פיעל לענדער און אַ געוויסע צייט געווען לייב־אַרצט ביי׳ם פּוילישען קעניג סיגיזמונד־אויגוסט. קומענדיג קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, האָט אשכנזי, אַלס אונטערטאַן

פון דער וועניציאנישער רעפובליק, זיך בעפריינדעט מיט די מיטגלידער פון דער וועניציאנער באטשאפט אין טערקיי, און דורך זיי — מיט'ן גרויס-וויזיר סאקאלי. סאקאלי האט באלד דערקענט אין אשכנזי'ן א אויסגע-צייכענטען פעהיגען דיפלאמאט, און דער לעצטער האט גלייך בעקומען די געלעגענהייט, אויסצונוצען די דאזיגע פעהיגקייט; אין יאהר 1574 איז אויף איהם ארויפגעלעגט געווארן די מיסיע, צו פיהרען אונטער-האנדלונגען וועגען שלום צווישען טערקיי און ווענעציען, און ווען אשכנזי איז געקומען קיין ווענעציען אלס דיפלאמאטישער פערמיטלער, איז ער דארט פייערליך אויפגענומען געווארן. פונקט ווי יוסף נשיא האט אויך אשכנזי, דיענענדיג די אינטערעסען פון טערקיי, דאך נישט פערגעסען אן די אינטערעסען פון זיינע ברידער, און אומעטום, וואו ער האט נאר גע-קענט, האט ער ענערגיש פערטיידיגט זייערע אינטערעסען. א דאנק זיין השתדלות האט דער וועניציאנישער סענאט אבגעשאפט זיין בעפעהל וועגען ארויסטרייבען יודען פון ווענעציען. שלמה אשכנזי און דערנאך זיין זוהן, נתן, האבען געהאט צוטרוי אויך ביי'ם סולטאן מאחמעד IV (1595—1603).

בעת'ן קעניגען פון דעם דאזיגען סולטאן האט ביי'ם הויף געהאט א גרויסען איינפלוס אויך די ענערגישע און קלוגע יודישע פרוי אסתר קירא. צו איהר פראטעקציע פלעגען מוזען אנקומען זאגאר די טער-קישע הויכגעשטעלטע לייט און די פארשטעהער פון די אויסלענדישע מלוכות, ווען זיי האבען געדארפט עפעס פועל'ן ביי'ם סולטאן. נאר ענדליך איז זי אריינגעפאלען אין א נעץ פון הויף-אינטריגעס און איז בעזייטיגט געווארן. איינמאל, ווען אסתר איז געגאנגען צום גרויס-וויזיר, זענען אויף איהר אנגעפאלען אונטערגעשטעלטע מערדער און איהר אכזריות'דיג געטויט אויף די טרעפ פון הויז פון גרויס-וויזיר. צוזאמען מיט איהר זענען אויך דער'הרג'עט געווארן איהרע דריי זיהן. אסתר איז געוועזען זעהר רייך. צווישען יודען האט זי גע'שם'ט אלס פרומע פרוי און זי פלעגט פיעל צדקה געבען און שטיצען יודישע מחברים.

איבערגעהענדיג פונ'ם מאטעריעלען צום גייסטיגען לעבען פון יו-דען אין טערקיי, מוז מען קודם כל אנווייזען, אז אויף דער גאנצער גייסטיגער יודישער שאפונג אין טערקיי אין 16-טען און אין 17-טען יאהרהונדערט ליגט דער שטעמפעל פון שטרענגען קאנסערוואטיזם און שארפער רעאקציע געגען יענער פרייער קולטור, וואס האט געהערשט צווישען די יודען אין מערב. די ספרדים, וואס האבען דא אין טערקיי געפונען נאך יאהרען-לאנגע רדיפות און צרות א שוץ פאר זיך, האבען

איצט אויף שטענדיג זיך אבגעזאגט פון יענע שטרעבונגען צו פרייזין און השכלה, וואס האבען בעצויבערט זייערע עלטערן אין שפאניען. די שפאנישע עמיגראנטען אין טערקיי זענען געווען זיכער, אז נאר די פרייזיניגקייט און די שטרעבונג צו וועלטליכקייט האבען געבראכט צום מאראנענטום און צו די אלע צרות, וואס זענען דערפון ארויסגעקומען, און זיי זענען איצט בעלי=תשובות געווארן און האבען חרטה געהאט אויף דעם גאנצען פריהערדיגען וועג. אנשטאט דעם יודענטום, וואס איז געווען פעראייניגט מיט אויסערליכען גלאנץ און וועלטליכער בילדונג, איז איצט געבוירען געווארן א שטרענג=קאנסערוואטיווען יודי=שען וועג; אנשטאט דער שפאנישער רבניש=פילאזאפישער ליטעראטור — א שטרעמונג צו מיסטישע חקירות. די קבלה האט דא אויסגעשטרעקט איהר האנד דעם תלמוד און ביידע צוזאמען האבען געבילדעט פון איצט אן די הערשענדע קראפט אין יודענטום.

דער גרעסטער פארשטעהער פון רבני'שען יודענטום אין 16=טען יאהרהונדערט איז געווען ר' יוסף קארא (1488 — 1575). ער איז געבוירען געווארן אין שפאניען פיער יאהר פאר'ן גירוש, און נאך אין די קינדער=יאהרען האט ער אנגעהויבען זיין וואנדער=לעבען. נאך לאנגע וואנדערונגען האט ער צוזאמען מיט זיינע עלטערן זיך בעזעצט אין טערקיי, וואו ער האט געוואוינט אין ניקאפאל און אין אדריאנאפאל. דא האט ער זיך אבגעגעבען צום לערנען און האט ארויסגעוויזען וואונדערבארע פעהיגקייטען. אין 1522 האט ער פארגענומען א ריזען=ארבייט: דורכקוקען דעם גאנצען געזעצגעבערישען מאטעריאל, אלע הלכות און דינים צוזאמען מיט די פירושים און פערשידענע מיינונגען, וואס האבען זיך אנגעקליבען פון דער עפאכע פון תלמוד ביז דער צייט פון מחבר, קאנטראלירען דאס אלץ לויט די ערשטע קוועלן און דערנאך סיסטעמאטיזירען דאס. עס האט זיך געפאדערט א אונגעוועהנ=ליכער שארפער געדאנק און געניאלער זכרון, אום אויסצופארשען, פון וואנען עס שטאמט יעדער בעזונדער דין און הלכה, דורכקוקען און קאנ=טראלירען אלע פערשידענע פירושים. אפטמאל איז דעם מחבר אויס=געקומען צו טרעפען זיך מיט אזעלכע פראגען, וועגען וועלכע עס זענען געווען פערשידענע מיינונגען פון פערשידענע יודישע גרויסע געלעהרטע, וואס זענען סותר איינער דעם צווייטען, און כדי צו בעשטימען, ווער פון זיי ס'איז גערעכט, האט ר' יוסף קארא ווי געמאכט א מין בוררים=געריכט פון די דריי גרעסטע פארשטעהער פון דער יודישער הלכה:

אלפסי, רמב״ם און רא״ש — אויב צוויי פון די גרויסע אויטאָריטעטען האָבען זיך אַרויסגעזאָגט פאַר איין מיינונג, איז די דאָזיגע מיינונג געבליבען די ריכטיגע און לויט דעם האָט דער מחבר בעשטימט דעם דין אין דער פּראַקטיק. צוואַנציג יאָהר האָט ר׳ יוסף קאַראָ געאַרבייט אויף דעם ריזען־ווערק, און דאָס פערענדיגט אין צפת (1535), וואו ער האָט גלייך פערנומען דאָס אָנגעזעהענסטע אָרט צווישען די דאָרטיגע תלמוד׳י־סטען. דער צפת׳ער רב, ר׳ יעקב בירב האָט פייערליך געגעבען ר׳ יוסף קארו סמיכה אויף רבנות. קארו האָט געאַרבייט אויף זיין ווערק נאָך עטליכע יאָהר און ענדליך דאָס אָבגעדרוקט אונטער׳ן נאָמען „בית־יוסף״, אין דער פאָרם פון אַ פירוש צו די פיער גרויסע „טורים״.

שפּעטער האָט ר׳ יוסף קארו זיך אַרומגעזעהן, אַז די פאָרם פון זיין ווערק איז צוגעפּאַסט נאָר פאַר געלעהרטע, אָבער נישט פאַר׳ן פאָלק, וואָס דאַרף נישט די אויספיהרליכע ערקלערונגען און חקירות וועגען יעדען דין, נאָר אַ פּראַקטישען וועג־ווייזער אין דער פאָרם פון קורצע און קלאָרע דינים. דאַן האָט ר׳ יוסף קאַראָ פערקירצט זיין ווערק, אַרויס־גענומען פון איהם נאָר דעם פּראַקטישען טייל, וואָס איז צוגענגליך פאַר אַלע, און אין אַזאַ פאָרם, אונטער דעם נאָמען „שלחן ערוך״, צום ערשטען מאָל דאָס אָבגעדרוקט אין ווענעציע. דער „שלחן ערוך״, פּונקט ווי די „טורים״, איז איינגעטיילט אין פיער טיילען: אורח חיים (דינים וועגען תפלה און וועגען שבת און יום־טוב); יורה דעה (וועגען שחיטה, טרפה א. ד. גל.); אבן העזר (וועגען פאַמיליען־לעבען); חשן משפט (וועגען געלד־ענינים).

דער „שלחן ערוך״ איז געוועזען דאָס לעצטע וואָרט פון דעם רבני־שען יודענטום: מיט איהם איז ווי געשלאָסען געוואָרן די רבנישע ליטעראַטור, ווייל ער האָט אין זיך ענטהאַלטען אַלע דינים, הלכות און פירושים. „לעבען לויט׳ן שלחן ערוך״ — דאָס איז דאָס פּראָגראַם פון יעדען עהרליכען יודען, וואָס דערשרעקט זיך נישט פאַר די אַלע טויזענ־דער דינים, וואָס זענען דאָרט צונויפגענומען. עס איז קיין וואונדער נישט, וואָס דער „שלחן ערוך״ האָט געהאַט אַזאַ גרויסען ערפאָלג: פון 1564 ביז 1600 האָט ער אויסגעהאַלטען אין פערשידענע ערטער אַכט אויפלאַגען אין זיין פאָלשטענדיגער פאָרם, אויסער די איינצעלנע חלקים זיינע, וואָס זענען פיעל מאָל אָבגעדרוקט געוואָרן. אין צוויי אָדער דריי יאָהר אַרום נאָכדעם, ווי דער „שלחן ערוך״ איז ערשינען, האָט ר׳ משה איסערליש, דער קאָפּ פון די פּוילישע רבנים, איינגעפיהרט דעם „שלחן ערוך״ אין

לעבען מיט פיעל אייגענע הוספות, לויט די דארטיגע יודישע מנהגים.

די יודען פון יענער צייט האבען מיט פורכט און מיט גרויס דרך־ארץ געקוקט אויף דעם דאזיגען ווערק, וואו עס איז אריינגעלייגט געווארן אזוי פיעל גייסט און געדאנק. פיעל האבען געהאלטען ר׳ יוסף קארו פאר א געטליכען מענשען, און די לעגענדע האט דערצעהלט, אז ווען ר׳ יוסף קארו האט געהאט עפעס א הארבע שאלה, האט מען איהם פון הימעל אנגעוויזען, ווי אזוי זי צו לעזען. ר׳ יוסף קארו אליין האט נוטה געווען צו קוקען אויף זיך ווי אויף א געטליכען מאן, און אין ספר „מגיד משרים״, וואס דער מחבר דערפון איז, ווי מען זאגט, ר׳ יוסף קארו, שילדערט ער זיך אליין ווי א אויבער־מענשען. אין דעם ספר ווערט דערצעהלט, אז יעדע נאכט פלעגט צו איהם קומען א געהיימער שליח (דער „מגיד״), און איהם ענטפלעקען אלע הארבע ערטער אין תלמוד, ענטפערן אויף אלע שארפע שאלות, לערנען איהם, ווי אזוי צו ווערן דער „ראש הגולה״ און ווי אזוי צו פערפאלקאמען זיך אין מצוות, כדי צו ווערן א קדוש. זענענדיג פון דער נאטור גענייגט צום מיסטיציזם, איז דער מחבר פון „שלחן ערוך״ די לעצטע יאהרען ארונטערגעפאלען אינגאנצען אונטער דער השפעה פון די מקובלים, פון וועלכע עס איז ארויסגעקומען דער בעריהמטער אר״י.

ר׳ יצחק לוריא (אר״י) איז געבוירען געווארן אין ירושלים אין יאהר 1534 ביי א פאמיליע פון אשכנזים. אין די קינדער־יאהרען האט ער פערלוירען זיין פאטער און זיך ערצויגען אין הויז פון זיין רייכען פעטער אין קאירא. דארט האט ער געלערנט ביים קאירער רב, ר׳ דוד אבו זמרה אבער די טרוקענע הלכה האט נישט בעפרידיגט די צופלאמטע פאנטאזיע פון דעם יונגען לוריא און ער האט זיך פערטיפט אין „זהר״ און אין אנדערע קבלה־ספרים. צו פופצעהן יאהר האט ער חתונה געהאט מיט זיין קוזינע און זיין רייכער פעטער האט איהם ווייטער אויסגעהאלטען, אזוי אז ער האט געהאט די מעגליכקייט אבצו־געבען זיין גאנצע צייט פאר ספרים. אין א משך פון זיבען יאהר האט ער פערבראכט אלע זיינע טעג אין התבודדות, אין א הייזעל ביים ברעג פון נילוס, און נאר אין די שבת׳דיגע טעג האט ער פערבראכט מיט זיין פאמיליע. דאס אבגעזונדערטע, איינזאמע לעבען, די תעניתים און נאכט־וואכען האבען איהם דערפיהרט ביז האלוצינאציעס. צייטענווייז פלעגט ער אריינפאלען אין עקסטאז און דאן פלעגט זיך איהם אויסווייזען, אז ער הערט עפעס געטליכע שטימען און זעהט וואונדערבארע ערשיי־

נונגען. אין 1569 איז דער אר״י געפאהרען קיין פאלעסטינא און נאך א קורצען פערווייל׳ען אין ירושלים איז ער געקומען קיין צפת, וואו ער איז זיך באלד צונויפגעגאנגען מיט דער דארטיגער גרופע מיסטיקער. די לעצטע זענען בעצויבערט געווארן פון זיין רעליגיעזען עקסטאז און זיי האבען איהם געקרוינט אלס לעהרער. פון דאן אן פלעגט דער אר״י צוזאמען מיט זיינע תלמידים מאכען שפאצירען איבער די וויסטע פעלדער הינטער דער שטאדט אדער איבער די בית־עלמינס און דארט ענטדעקען פאר זיי די סודות פון דער אמונה. אין בעשטימטע טעג, בעזונדערס פרייטאג, פלעגען זיי אוועק אין נאהענטען דארף מירון, וואו עס געפינט זיך, לויט דער לעגענדע, דער קבר פון ר׳ שמעון בן יוחאי, דער כלומר׳שטער מחבר פון „זהר״. דא פלעגען פארקומען מיסטישע צערעמאניעס: מ׳האט געזונגען התלהבות׳דיגע ליעדער און גערעדט וועגען משיח׳ן און וועגען נאהענטען „קץ״. איינמאל, דערצעהלט די לעגענדע, פרייטאג פאר נאכט, איז דער אר״י צוזאמען מיט זיינע תלמידים, ווי געוועהנליך, געגאנגען אין שטאדט אריין, אנגעטאן אין ווייסע קיטלען, צו בעגעגנען די „שבת מלכתא״; אין מיטען דער תפלה האט דער אר״י געפרעגט זיינע תלמידים: „איהר ווילט באלד געהן קיין ירושלים און דארט שבת האלטען?״ די תלמידים האבען זיך זעהר געוואונדערט, וויל דעם מהלך פון צפת קיין ירושלים האט מען נישט געקענט איבערגעהן אין איין שעה, און זיי האבען געענטפערט, אז זיי מוזען פריהער מודיע זיין וועגען דעם זייערע ווייבער. דאן האט דער אר״י אין פערצווייפלונג פערבראכען די הענד און אויסגעשריען: „וועה איז צו אונז, וואס מיר האבען נישט זוכה געוועען! איך האב געזעהען, אז אין יענער שעה איז משיח גרייט געוועען צו קומען קיין ירושלים, און ווען איהר זאלט געוועען מסכים זיין, וואלטען מיר באלד אויסגעלייזט געווארן פון „גלות״.

געשטארבען איז דער אר״י פלוצלינג: ער איז געפאלען אלס קרבן פון דער דזשומא אין אויגוסט 1572, 38 יאהר אלט. דער דאזיגער פלוצלינגער טויט האט געמאכט א אונגעהויערן איינדרוק אויף זיינע תלמידים און נאך מעהר פערהייליגט זיין נאמען. מען האט אנגעהויבען שמועסען, אז ר׳ יצחק לוריא איז געוועען דער משיח בן יוסף, וואס דארף, לויט א לעגענדע, קומען א קליינע צייט פאר דעם אויסלייזער — משיח בן דוד, און דעם אר״י׳ס תלמידים זענען געוועען זיכער, אז מן השמים האט מען נישט דערלאזען, ער זאל אויספיהרען זיין שליחות. דער פארטזעצער פון אר״י איז געוועען זיין נאהענטסטער תלמיד ר׳ חיים

וויטאַל (1543–1620), אַ זוהן פון אַ סופר, וואָס איז איבערגעפאָהרען פון איטאַליען קיין פאַלעסטינאַ. וויטאַל האָט שריפטליך איבערגעגעבען דאָס, וואָס זיין רבי האָט געלערנט בעל פה, און אַ ענגען קרייז פון תלמידים און דערבײַ האָט דער תלמיד אַרײַנגעלייגט פיעל פון זיינע אייגענע געדאַנקען אין מויל פון רבי׳ן.

די קבל׳יסטישע שיטה פון אר״י און וויטאַל איז אין טעאָרעטישען טייל געווען כמעט די זעלבע, וואָס די קבלה פון 13-טען יאָהרהונדערט; זי איז געגרינדעט אויף דער לעהרע וועגען „אין סוף״ און „ספירות״; די אָריגינאַליטעט פון דער נייער קבלה בעשטעהט נאָר אין דער פּראַקטישער זייט. די מיסטישע לעהרע האָט געפאָדערט בעשטימטע פאָרמען און צערעמאָניעס. דער מענש האָט זיך דערוויטערט — ווי די לעהרע פון דער קבלה זאָגט — פון זיין געטליכען מקור, פון דער וועלט פון די ריינע גייסטער אָדער „ספירות״, און איז פערזונקען געוואָרן אין דער טומאה, אין דער וועלט פון אונרײַנע „כחות״ אָדער קליפּה,— דעריבער דאַרף יעדער אמת׳ער מאמין זיך אָבריינינגען פון די שלעכטע קליפּה׳שע עלעמענטען, וואָס האָבען זיך בעהעפט אין זיין נשמה, און דורך געוויסע מיסטישע פאָרמען זיך ווידער בעהעפטען מיט׳ן געטליכען מקור. אָבריינינגען די נשמה קאָן מען איבערהויפּט דורך „בלאָנזשען״ אָדער דורך גלגול. די נשמה פון זינדיגען בעזעצט זיך נאָך זיין טויט אין אַנ׳אַנדער מענשען, און אויב זי ווערט נישט אויסגעבעסערט אין דעם דאָזיגען נייעם קערפּער, ווערט זי מגולגל אין אַ צווייטען מענשען, דערנאָך אין אַ דריטען און אַזוי ווייטער, ביז זי ווערט ריין. עס טרעפט זאָגאָר אמאָל, אַז די נשמה פון אַ מענשען ווערט מגולגל אין אַ חיה און מוז אויסשטעהן די גרעסטע ליידען, ביז זי געהט אַרויס ריין פון זינד. די נשמה פון צדיקים ווערט מגולגל אין מענשען, וואָס גאָט האָט זיי אָנגעצייכענט אַ גרויסע צוקונפט אין לעבען. לויט געוויסע סמנים קאָן מען זאָגאָר דערקענען, וואָס פאַר אַ גרויסע נשמה עס לעבט אין יעדען גרויסען מענשען. ווען אַלע נשמות וועלן אָבגערייניגט ווערן, דאַן וועט קומען משיח. דעם דאָזיגען ליכטיגען מאָמענט קענען מיר אָבער דערנעהנטען, ווען מיר זאָלען זיך פערטיפען און אָנשטרענגען אונזער רעליגיעזען רצון, ווייל צווישען דער און יענער וועלט עקסיסטירט אַ שטענדיגע, אונאויפהערליכע פערבינדונג: יעדעס וואָרט, יעדער טאַט אויף דער וועלט מאַכט אַ געוויסען רושם אויף יענער וועלט; פון אַ תפלה אָדער פון אַ געוויסען רעליגיעזען מנהג העגגען אָב גאַנצע וועלטען, ווייל יעדע מינדסטע

רעליגיעזע תנועה אויף דער וועלט קאן מאכען א איבערקעהרעניש אין די אויבערשטע וועלטען. עס זענען פערהאן געוויסע רעליגיעזע שפרוכען, וואס ווען זיי ווערן געזאגט אין דעם ריכטיגען מאמענט, אין דער געהעריגער גוטער שעה, קענען זיי ענדערן דעם גאנצען גורל פון מענשען; דורך בעשווערן קען מען ארויסטרייבען א דבוק און אויסהיילען פערשידענע קראנקהייטען. די בעסטע צייט אויף זיך צו בעהעפטען מיט די העכערע וועלטען איז שבת. בעת די שבת'דיגע סעודות זיצען אונבעמערקט „דער הייליגער זקן" (גאט) און גאנצע פמליות פון מלאכים. יעדער יום טוב האט זיין סימבאלישע בעדייטונג. אזוי, צום ביישפיעל, דער זיבעטער טאג פון סוכות, הושענא רבה, האט ביי די צפת'ער מקובלים בעקומען א בעדייטונג פון צווייטען „יום כפור", ווען אויפ'ן הימעל ווערט ענדגילטיג בעשלאסען דער גורל פון מענשען אויף דעם קומענדיגען יאהר; ערב הושענא רבה דארף מען א גאנצע נאכט וואך זיין און פערברענגען אין לייענען שטיקלעך פון „זהר". אלס הוספה צום „שלחן ערוך" פון ר' יוסף קארא איז זאגאר ארויסגעגעבען געווארן א אפאקריפישער „שולחן ערוך אר"י", וואו עס זענען אויסגערעכענט אלע סימבאלישע צערעמאניעס פון די מקובלים.

אויף אזא אופן איז אין פאלעסטינא אין דער צווייטער העלפט פון 16-טען יאהרהונדערט ענטשטאנען די פ ר א ק ט י ש ע ק ב ל ה, וועלכע אונטערשידעט זיך פון דער קבלה פון דער שפאנישער שול דערמיט, וואס די לעצטע איז נאר געווען א נייע רעליגיעזע מעטאפיזיק און האט מיט דער פראקטיק גארנישט געהאט צו טאן, ווערענד די קבלה פון אר"י איז געווען דורכאויס פראקטיש, האט געוואלט ווירקען אויף דעם געפיהל און אויף די מעשים פון לעבעדיגען יודען. די גרויסע ליידען, וואס יודען האבען איבערגעלעבט אין ענדע פון מיטעלאלטער, האבען ארויפגעלייגט א שטעמפעל פון טיפען טרויער אויף דער יודישער נשמה. דערצו איז נאך צוגעקומען דער איינדרוק פון די חורבות אין ארץ ישראל און די ערינערונג וועגען דער אמאליגער יודישער גרויסקייט, — דאס אלץ צוזאמען האט אויפגעוועקט אין דער יודישער נשמה א אונקלארע בענקשאפט נאך משיח דעם אויסלייזער. פיעל האט זיך אויסגעוויזען, אז דער מאמענט איז שוין נאהענט, אז די יודישע צרות האבען שוין איבערגעפולט דעם ברעג און אז יעצט מוז שוין קומען יענע צייט, וועגען וועלכער עס האבען גערעדט די נביאים. מ'דארף זיך נאר מכין זיין צום „קץ", מ'דארף זיך נאר פערטיפען אין תפלה און אין קדושה, אבריי-

ביִנגען די נשמות דורך תשובה און דאַן וועט משיח קומען. דער „זהר",
וואָס איז פריִהער געווען פערשפרײַט נאָר אין געציִהלטע עקזעמפּליאַרען,
איז גראָד צו יענער צײַט אָבגעדרוקט געוואָרן צום ערשטען מאָל אין
איִטאַליען אין צוויי אויפלאַגען, אַזוי אַז ער איז געוואָרן פערשפרײַט
צווישען אַ גרויסען קרײַז פון יודישען פאָלק. בעזונדערס התלהבות'דיגע
אָנהענגער האָט די מיסטישע לעהרע געפונען אין צפת, וואו נאָך אין
די צײַטען פון די איסיים פלעגען זיך הערן רעד וועגען „תשובה" און
וועגען דער נאָהענטקײַט פון דער „מלכות השמים". אין דער דאָזיגער
שטאָדט, וואָס איז געווען בעזעצט כמעט דורכאויס פון יודען, האָט זיך
אָרגאַניזירט אַ גרופּע פון מקובלים און פערחלום'טע מיסטיקער, ווי שלמה
אַלקאַביץ, משה קאָרדאָווערא, אליהו דע ווידאַס און אלישע עליקה. די
מיטגלידער פון דער גרופּע פלעגען זיך פערזאַמלען יעדען פרײַטאָג
און זיך מתודה זײַן אײנער פאַר'ן צווייטען אין די זינד, וואָס זיי זענען
בעגאַנגען פאַר דער וואָך. די גרופּע האָט זיך גערופען „סכת שלום"
(דאָס געצעלט פון פרידען); און ווען דער אר"י איז צו זיי אַרײַנגעטרע=
טען אַלס מיטגליעד (אין 1570), האָט די גרופּע באַלד בעקומען פליגעל
און ערוואָרבען אַ גרויסען אײנפלוס אויף ברײַטע יודישע קרײַזען. די
פּראַקטישע קבלה האָט בעשאַפען אין פאָלק אַ פאָרשטעלונג וועגען
לעבען, ווי וועגען אַ „טאָל פון טרויער", ווײַל דער מענש איז שטענדיג
אַרומגערינגעלט פון שלעכטע גײַסטער, וואָס שטרעבען איהם אומצוברעני=
גען. דער יוד איז געוואָרן פּעסימיסטיש געשטימט, פער'חושכ'ט, פער=
טרויערט און פערזונקען אין שטענדיגע מחשבות וועגען די שרעקליכע
יסורים פון גיהנם, וועגען גלגולים און זינד. אין אַלגעמײַן איז די פּראַק=
טישע קבלה געווען אַ שריט צוריק, ווײַל דער אינטערעס צו גײַסטיגער
געזונטער אַרבײַט איז אָבגעשוואַכט געוואָרען; צו די תרי"ג מצות און
טויזענדער דינים פון תלמוד זענען יעצט צוגעקומען נײַע דינים און
מנהגים; די פאַראורטײלען צווישען פאָלק האָבען זיך פערמעהרט און
צוגעגרײַט אַ באָדען פאַר די פאַלשע משיחים, פאַר פערשידענע שאַר=
לאַטאַנעס=פערשווערער און „אויסלייזער".
איין מעלה האָט די קבלה געהאַט, וואָס זי האָט אַ ביסעל אויפ=
געמונטערט דאָס געפיהל און אַנשטאָט דעם טרוקענעם דין איז געשאַ=
פען געוואָרען אַ אינטערעס צו דער אַגדה און פּאָעזיע. צו יענער צײַט
האָט דער סאַלאָניקער געלעהרטער ר' יעקב בן חביב אַרויסגענומען אַלע
אַגדות פון תלמוד און אַרויסגעגעבען זיי אין אַ בעזונדער ווערק אונטער'ן

נאָמען „עין יעקב״. זיין זוהן ר׳ לוי בן חביב האָט דאָס ווערק דערנאָך אויסגעבעסערט און דער „עין יעקב״ איז געוואָרען אַ פּאָפּולערער ספר צווישען יודען. אַנשטאָט די למדנים זענען איצט געקומען די מגידים, וואָס האָבען געלערנט דאָס פאָלק אין אַ פּאָפּולערער פאָרם, און אַנשטאָט די טרוקענע חקירות איז אַנגענומען און בעליעבט געוואָרן די אגדה, די פּאָעטישע ערצעהלונג. די דאָזיגע ווירקונג פון דער אגדה איז זעהר בע־מערקבאר אין די דרושים פון ר׳ משה אלשיך, אַ תלמיד פון ר׳ יוסף קארא.

איינער פון דער מיסטיקער־גרופּע, ר׳ שלמה אלקאַביץ, איז דער אויטאָר פון דעם שענעם הימן „לכה דודי״, מיט וועלכען מען בעגריסט איצט דעם שבת אין אַלע יודישע שוהלען. אין דעם הימן זעהט זיך אַרויס דער מיסטישער קולט פון דער „שבת־מלכתא״ אָדער „כלה״, וואָס פער־בינדט דעם יודען מיט גאָט, און דאָ הערט זיך אויך די טרויעריגע בענקשאַפט נאָך דער מוטער ציון, וואָס דריקט זיך אויס אין די ליידענ־שאַפטליכע ווערטער:

> מקדש מלך, עיר מלוכה, קומי צאי מתוך ההפכה!
> רב לך שבת בעמק הבכא!

אלקאַביץ האָט אויך פערפאַסט אַנדערע מיסטישע תפלות און געשריבען פירושים צו פערשידענע ספרים פון דער ביבעל. ער איז געקומען קיין פּאַלעסטינאַ פון דער אייראָפּעאישער טערקיי און דאָרט געלערנט קבלה ביי דעם סאַלאָניקער פרוש ר׳ יוסף טייטאַטצאַק, וועגען וועלכען ס׳האָט זיך דערצעהלט, אַז ער איז פיערציג יאָהר געשלאָפען אויף אַ קורצער באַנק, די פים אַראָבגעהאַנגען, כדי נישט צו האָבען קיין הנאה פון שלאָף. אין צפת איז אלקאַביץ געוואָרען אַ אינטימער פריינד פון ר׳ יוסף קאַראָ און איינער פון די גרינדער פון דער קבל׳יסטישער גרופּע, צו וועלכער עס איז דערנאָך צוגעשטאַנען דער אר״י. אין 1571 האָט אלקאַביץ און זיינע חברים אין אַ בעזונדער „קול קורא״ מודיע געווען דער וועלט, אַז אין דער אַנוועזענהייט פון אַ גרויסען פּובליקום האָט מען אַרויסגעטריבען אַ דבוק פון איינער אַ קראַנקער פרוי, אין צפת. דער דבוק זאָל האָבען זיך מתודה געוועזן פאַר די קבל׳יסטען, אַז ער איז אַ גלגול פון איינעם אַ גרויסען בעל עבירה און האָט זיך בעזעצט אין קערפּער פון אַ משוגע׳נער פרוי, כדי אויסצוקוויקען זיך פון די פריהעריגע זינד. מיט גרויס מיה האָט מען דעם דבוק אַרויסגעטריבען פון קער־פּער פון דער אומגליקליכער פרוי, וועלכע די מוסולמענער האָבען גע־וואָלט פערברענען, אַלס אַ מכשפה.

דער קרוב פון אלקאביץ, ר' משה קאָרדאָווערא (1522 — 70), איז געווען א אנגעזעהענער טעאָרעטיקער פון דער נייער פּראקטישער קבלה. ער האָט געפּרובט בעשאפען א סיסטעמאטישע קבל'יסטישע טעאָריע און די אידעע וועגען צעהן ספירות איז אין זיין לעהרע שוין איינער פון די דאָגמאטען, וואָס ווער עס גלויבט נישט אין איהם, ווערט גערעכענט פאר אנ'אפּיקורוס. פון די דריי הייליגע ספרים: ביבעל, תלמוד און „זהר", איז דער לעצטער, לויט דער מיינונג פון ר' משה קאָרדאָווערא, דער סאמע וויכטיגסטער. אויב ר' משה איז געווען א גרויסע טעאָרעטישע קראפט פון דער קבלה, איז זיין תלמיד ר' אליהו דע־ווידאס געווען זעהר פּאָפּולער צווישען יודען דורך זיין ספר „ראשית חכמה", וואָס איז געוואָרן א נויטיגע זאך אין יעדער פרומער יודישער שטוב. דער ספר איז געגרינדעט אויף דעם זאץ „ראשית חכמה יראת ד'", און דער פערפאסער בעמיהט זיך טאקי אנצוּווארפען אזא יראה אויף זיינע לעזער. מיט שרעקליכע פארבען שילדערט ער די יסורים פון גיהנם און פאָדערט פון אלעמען עפענטליכע תשובה און יסורים. אזוי, צום ביישפּיעל, איינער, וואָס איז בעגאנגען דעם חטא פון זנות, דארף ווינטער יעדען טאָג זיצען א שעה נאקעטערהייד אין שנעע אָדער אין קאלט וואסער, און זומער — צווישען פליגען און בינען, וואָס זאָלען בייסען זיין לייב. א רכילות'ניק אָדער פּראָצענטניק, וואָס וויל תשובה טאָן, דארף מחילה בעטען ביי די, וואָס ער האָט בעליידיגט, דערנאָך פאסטען פיערציג טעג, אָפען זיך מתודה זיין אין שוהל און דערנאָך בעקומען א געוויסע צאָהל מלקות. — דער „ראשית חכמה" איז שפּעטער איבערגעדרוקט געוואָרן עטליכע מאָל און איז געוואָרן זעהר פערשפּרייט צווישען פאָלק.

אויסער די ספרים, וואָס זענען ערשינען מיט'ן נאָמען פון מחבר, זענען אין יענער צייט ארויס אויך פיעל קבלה־ספרים אָהן א נאָמען פון פערפאסער און שפּעטער האָט מען די אלע ספרים צוגעשריבען דעם אר"י אליין. עס זענען אויך געווען פערשפּרייט פאר יחידי סגולה נישט־געדרוקטע כתבים און די אמאָטאָרען פלעגען דערפאר צאָהלען גרויסע געלדער. פון דער דאָזיגער אפּאָקריפישער (אָהן נאָמען פון מחבר) ליטעראטור זענען צוזאמענגעשטעלט געוואָרען שפּעטער די בעוואוסטע קבלה־ספרים: „עץ חיים", „ספר כונות", „גלגולים" און אנדערע, ווי אויך „שבחי אר"י" און „חזיונות חיים וויטאל".

די רעליגיעזע פּאָעזיע האָט דעמאָלט געהאט א טאלאנטפולען

פֿערטרעטער אין דער פֿערזאָן פֿון ר׳ ישראל נאַגאַרא, רב אין דמשק און עזה. זײַנע שוהל=פֿזמונים אויף העבּרעאיש און תרגום=לשון, וואָס זענען צונויפֿגעזאַמעלט אין ספר „זמירות ישראל״, זענען דורכגעדרונגען מיט אַ טיפֿען רעליגיעז=נאַציאָנאַלען געפֿיהל. פֿיעל פֿון זיי זענען אַרײַנגענומען געוואָרן אין די סידורים און בעזונדער פּאָפּולער איז זײַן פזמון „יה רבון״, וואָס איז אַרײַן אין דער זאַמלונג פֿון די שבת׳דיגע זמירות.

אין 16=טען יאָהרהונדערט זענען אין טערקײַ פֿערעפֿענטליכט געוואָרן אייניגע היסטאָרישע ערינערונגען, וואָס האָבען נישט ווינציג מיטגעהאָלפֿען צו פֿערשטאַרקען דאָס נאַציאָנאַלע געפֿיהל. אין 1550 איז אין טערקײַ ערשינען אַ מערקווירדיגע היסטאָרישע חראָניק פֿון די יודישע צרות אין מיטעל=אַלטער, מיט׳ן נאָמען „שבט יהודה״. דאָס דאָזיגע בוך איז אַ ווערק, אויף וועלכען עס האָבען געאַרבּייט דרײַ דורות. אָנגעהויבען האָט איהם שרײַבען דער געלעהרטער ר׳ יהודה איבּן=ווערגאַ, וואָס האָט געלעבט אין סעוויליע אין דער צווייטער העלפֿט פֿון 15=טען יאָהרהונדערט; דעם גרעסטען טייל פֿון בוך האָט דערשריבען זײַן זוהן אָדער אייניקעל שלמה איבּן=ווערגאַ, וואָס איז ענטלאָפֿען פֿון פּאָרטוגאַל קיין טערקײַ, און אַרויסגעגעבען האָט דעם ספר, מיט אייגענע הוספֿות, דער זוהן פֿון ר׳ שלמה, ר׳ יוסף איבּן=ווערגאַ, אַ רב אין אַדריאַנאָפּאָל. אין שבט יהודה ווערען אויספֿיהרליך געשילדערט די עפּיזאָדען פֿון דער געשיכטע פֿון די רדיפֿות אויף יודען אין שפּאַניען און אין פֿראַנקרײַך; בעזאָנדערס אויספֿיהרליך ווערען אַרומגערעדט די דיספּוטען צווישען די יודישע געלעהרטע און די קאַטוילּיקען. די שילדערונגען אין דעם ספר זענען געשריבען אָהן אַ שום חראָנאָלאָגישער אָרדנונג; דערפֿאַר איז אָבער דאָס גאַנצע בוך געשריבען אין אַ אייַנפֿאַכען שענעם סטיל און דער אײַנדרוק איז זעהר אַ שטאַרקער. דער „שבט יהודה״ איז נאָך איצט אויך איינער פֿון די הויפּט=קוועלן פֿאַר דער געשיכטע פֿון יודען אין מיטעל=אַלטער

יעדער פֿרישער אומגליק, יעדער נײַער שײַטערהויפֿען און גירוש אין שפּאַניען און אין פּאָרטוגאַליען האָט פֿערשטאַרקט די יודישע אויסוואַנדערונג, וואָס האָט זיך גרופּען אָדער מאַסענווײַז אַ לאָז געטאָן קיין טערקײַ זוכען אַ היים און אַ בית=מקלט פֿון די שרעקליכע יסורים. און אויף דעם וועג פֿון די פֿערטריבענע און פֿערוואָגעלטע איז דער ערשטער עטאַפּ געווען איטאַליען. צו די איטאַליענישע פּאָרטען האָבען זיך די שפּאַנישע

און פּאָרטוגעזישע מגורשים אַ לאַז־געטאָן. מאַסענווײַז און ערשט פון דאָרטען האָבען זײַ זיך געלאָזען קיין טערקײַ. פיעל יודען זענען אָבער אייך פערבליבען אין איטאַליען און פון די פּאָרטען זיך פערשפּרייט איבער די אינערליכע פּראָווינצען פון לאַנד. דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז דער יודישער צענטער אין איטאַליען זאָל בעדײַטענד פערגרעסערט ווערן; אָבער צוזאַמען דערמיט זענען יודען געוואָרן פיעל מעהר בעמערקבאַר און אָנגעזעהענער אין די אויגען פון דער אַרומיגער בעפעל־קערונג, און די „יודענפראַגע”, וואָס האָט פריהער, ווען די יודישע בעפעלקערונג אין איטאַליען איז נאָך געווען גאַר קליין, נישט עקסיסטירט, איז איצט, אין 16־טען יאָהרהונדערט, אַרויסגעשווימען אויף דער טאָגעס־אָרדנונג און פאַר די איטאַליענישע יודען האָט זיך אָנגעהויבען אַ נײַע עפּאָכע פון צרות און אויפרעגונגען.

אין אייניגע ערטער האָבען די ספרד׳ישע עמיגראַנטען פון די יודען און מאַראַנען, צווישען וועלכע עס זענען געווען נישט ווייניג באַנקירען, סוחרים און נוצליכע אונטערנעהמער, געפונען אַ גוטע אויפנאַהם און די מאַכט האָט זאָגאַר געקוקט צווישען די פינגער אויף די אַנטלאָפענע מאַראַנען, וואָס זענען אין איטאַליען בפרהסיא ווידער געוואָרען יודען. אָבער אין דעם מעהרסטען טייל איטאַליענישע שטעדט האָבען די יודישע האַנדעלס־פעהיגקייטען אַרויסגערופען בײַ דער קריסטליכער בעפעלקערונג אַ פּחד פאַר קאָנקורענץ. צו די עקאָנאָמישע סבות איז נאָך צוגעקומען דער רעליגיעזער האַס און פאַר די עמיגראַנטען, ווי פאַר די געבירטיגע איטאַליענישע יודען, האָבען זיך אין אָנהויב פון 16־טען יאָהרהונדערט אָנגעהויבען די מיטעלאַלטערישע פערפאָלגונגען מיט אַלע זייערע אַכזריות׳ען.

די ערשטע איז אַרויסגעטרעטען אויף דעם וועג די ווענעציאַנישע רעפּובליק. דאָ איז דער אַרײַנפלוס פון די רײַכע און געבילדעטע ספרדים און זייער אָנטייל אין דער גרויס־אינדוסטריע געווען פון איין זייט נוצליך פאַר דער רעפּובליק; פון דער צווייטער זייט האָבען אָבער די ספרדים, אַלס פעהיגע קאָנקורענטען, אַרויסגערופען אַ פּחד בײַ די קריסטליכע סוחרים.

און די אינטערעסען פון דעם האַנדעלס־קלאַס האָבען ענדליך גובר געווען די אינטערעסען פון דער מלוכה. אין 1516 זענען די ווענעציאַנישע יודען געצוואונגען געוואָרן, זיך איבערצוטראָגען פון די צענטראַלע טיילען פון שטאָדט אין אַ בעזונדער קוואַרטאַל (אָדער „ghetto“, שפּעטער

אין דער דאָזיגער ספּעציעל-איטאַליענישער טערמין „געטאָ" איבערגע-גאַנגען אויך פאַר די יודען פון אַנדערע לענדער און פערבליבען נאָך ביז היינט); דערמיט איז צום ערשטען מאָל איינגעפיהרט געוואָרן פאַר יודען אַ בעזונדער תחום-המושב און זיי זענען בעגרענעצט געוואָרן אין זייער האַנדעלס-ספערע. אַ צווייטע פּאָרט-שטאָדט, גענוא, האָט אָנגענומען געגען יודען אַנדערע בעגרענצונגס-מיטלען: יודען האָבען געמוזט טראָגען ספּעציעלע צייכענס אויף די מלבושים און וואוינען דאָרט האָבען געמעגט נאָר הורטאָווע סוחרים און דאָקטוירים, וואס האָבען געהאַט אַ ערלויבניש פון פויפּסט צו פּראַקטיצירען.

גאָר אין אַ בעזונדער לאַגע האָבען זיך געפונען די יודען פון דרום-איטאַליען. בשעת יודען זענען פערטריבען געוואָרן פון שפּאַניען, איז קעניג פון נעאַפּאָל געווען דער לעצטער פּאָרשטעהער פון דער אַראַ-גאָנער דינאַסטיע אין איטאַליען, פערדינאַנד דער ערשטער. אַזוי ווי דאָס נעאַפּאָלער קעניגרייך איז נישט געשטאַנען אונטער דער העכערער שליטה פון שפּאַניען, האָט דער בעפעהל פון 1492 וועגען אַרויסטרייבען יודען פון אַלע שפּאַנישע פּראָווינצען נישט בעצוינגען זיך אויף נעאַפּאָל. דאָרט האָט טאַקע זיך בעזעצט איינע פון די ערשטע גרופּען שפּאַנישע מגורשים מיט ר' יצחק אבארבאַנעל אין דער שפּיץ, וועלכע זענען דורכ'ן קעניג פריינדליך אויפגענומען געוואָרן; ווען צווישען די פערמאַטערטע אימיגראַנטען האָט זיך שפּעטער פערשפּרייט די פּעסט, און די קריסטליכע בעפעלקערונג האָט אָנגעהויבען פאָדערן, אַז מען זאָל די יודען אַרויס-טרייבען פון נעאַפּאָל, כדי די עפּידעמיע זאָל זיך נישט פערשפּרייטען ווייטער, האָט פערדינאַנד זיך אַרויסגעוויזען אויף אַזוי פיעל עהרליך און הומאַניש, אַז ער האָט דעם פערלאַנג נישט ערפילט און אָנשטאָט דעם האָט ער געהייסען אויסבויען פאַר די אומגליקליכע קראַנקע שפּיטאָלען און זיי בעזאָרגען מיט דאָקטוירים און עסען. דערוויסענדיג זיך וועגען די פינאַנציעלע פעהיגקייטען פון געלעהרטען און געוועזענעם קאַסטילישען פינאַנסיסט, ר' יצחק אבארבאַנעל, האָט דער קעניג פערדינאַנד איהם אַריינגענומען אין הויף און איהם געגעבען אַ שטעל אין פינאַנץ-מיני-סטעריום; די שטעל האָט אבארבאַנעל פערנומען אויך שפּעטער ביים קעניג אַלפאָנס. שפּעטער האָט ער געמוזט ליידען צוזאַמען מיט'ן קעניג און צוזאַמען מיט איהם אין גלות געהן: אין 1495 האָט דער פראַנצויזישער קעניג קאַרל VIII, וועלכער איז שוין פון לאַנג געוועזען דער פּרעטענ-דענט אויף דער נעאַפּאָלער קרוין, איינגענומען נעאַפּאָל, און אבארבאַנעל

צוזאמען מיט זיין בעשיצער אלפאנס האבען געמוזט אנטלויפען פון שטאדט. אבארבאנעל האט דערביי פערלוירען זיין גאנץ פערמעגען, זיינע ספרים און האנדשריפטען, וואס זענען געווען ביי איהם טייערער פון אלץ. פריהער האט ער בעגלייט דעם אראבגעווארפענעם קעניג אלפאנס קיין סיציליען, וואוהין יענער איז אנטלאפען, דערנאך איז ער אריבער־געפאהרען אויף דער אינזעל קארפא און ענדליך זיך בעזעצט אין שטעדטעל מאנאפאל. דא האט אבארבאנעל זיך געקאנט ווידער נעהמען צו זיין ליטערארישער טעטיגקייט, וואס ער האט אזוי ליעב געהאט: ער האט דא פערענדיגט זיין פירוש צו תנ״ך, וואס ער האט אנגעהויבען שרייבען נאך אין שפאניען, און אנגעשריבען א רייהע אנדערע ספרים. אין 1503 איז ער אריבערגעפאהרען קיין ווענעדיג און דארט פערבראכט זיינע לעצטע יאהרען; געשטארבען איז ער אין ווענעדיג און מקבר געווען האט מען איהם אין פאדוא, וואוהין מען האט איבערגעפיהרט זיין קערפער.

נאך א צעהניעהריגער מלחמה צווישען פראנקרייך און שפאניען מיט דייטשלאנד איז דאס נעאפאלער קעניגרייך אריינגעפאלען אין די הענד פון בעריהמטען צורר היהודים, דער שפאנישער קעניג פערדינאנד דער קאטוליק, וועלכער האט בעשטימט אלס הערשער אין נעאפאל וויצע־קעניגען. דער ערשטער וויצע־קעניג גאנזאלווא דע־קארדאווא האט פערטיידיגט יודען און נישט געלאזען זיי ארויסטרייבען פון לאנד. ווען פערדינאנד האט געפאדערט, אז נעאפאל זאל אבגערייניגט ווערן פון די „אונגלויביגע“, האט גאנזאלווא איהם אבגעענטפערט, אז יודען אין נעאפאל זענען דא זעהר ווינציג און אויב מען וועט זיי פון דארטען ארויסטרייבען, וועלן זיי מיטנעהמען מיט זיך זייערע קאפיטאלען און איבערפיהרען זיי קיין ווענעדיג, וואס קאנקורירט אין האנדעל מיט נעאפאל. פערדינאנד האט ענדליך מסכים געווען, פארלויפיג צו לאזען יודען ווייטער וואוינען אין נעאפאל, אבער דערפאר האט מען אנגעהויבען רודפ׳ן די מאראנען, וואס זענען אהין ענטלאפען פון שפאניען און פארטוגאליען. עס איז געגרינדעט געווארן א אינקוויזיציע, וואס האט נאכגעשפיאנירט די מאראנען און פערפאלגט די, וואס מען האט געחאפט אין „אונגלויבען“.

אין יענער צייט האט ביים ליבעראלען גאנזאלווא געדיענט אלס הויז־ארצט דער זוהן פון ר׳ יצחק אבארבאנעל, יהודה־לעאן אבארבאנעל, דער מחבר פון די בעוואוסטע „דיאלאגען וועגען ליעבע“, וואס ער

האָט אָנגעשריבען אויף איטאליעניש. נאָכדעם ווי גאָנזאַלוואָ איז געפאַלען (אין 1507) האָט לעאָן אַבאַרבאַנעל אַ געוויסע צייט געוואוינט ביי זיין פאָטער אין ווענעדיג און דערנאָך אין גענוא (ער איז געשטאָרבען אין יאָהר 1535). ביי דעם שפּעטערדיגען וויצע־קעניג פון נעאַפּאָל דאָן־פּעדראָ האָט אַלס פינאַנס־אַגענט געדיענט דער צווייטער זוהן פון ר׳ יצחק אַבאַרבאַנעל, שמואל, אַ טאַלאַנטפאָלער פּאָליטיקער, אַ מענש מיט אַ ברייטער נאַטור און זעהר איידעלען כאַראַקטער. זיין פרוי, בענוועניִדאַ, האָט גע׳שם׳ט אַלס קלוגע און גוטהערציגע, און איז געוועזען אַ נאָהענטע חבר׳טאָרין פון דעם וויצע־קעניגס טאָכטער לעאָנאָראַ, וואָס האָט חתונה געהאַט מיט דעם הערצאָג קאָזמאַ מעדיטשי. דאָס אַלץ האָט אָבער נישט געקאָנט אָבראַטעווען די יודען פון אומגליק, וואָס איז אויף זיי געקומען אומגעריכט: ווען דער דייטשער אימפּעראַטאָר און שפּאַנישער קעניג, קאַרל V, האָט אין יאָהר 1530 געמאַכט זיין טריאומף־רייזע איבער איטאַליען, האָבען די קלעריקאַלען ביי איהם גע׳פועל׳ט ארויסצוטרייבען די יודען פון נעאַפּאָל, ווייל זיי ציהען אָב די מאַראַנען פון קריסטענטום. עס האָבען נישט געהאָלפען די אַלע בקשות פון אַבאַרבאַנעל און פון דער טאָכטער פון וויצע־קעניג, לעאָנאָראַ, — זיי האָבען נאָר געקאָנט פועל׳ן ביים קעניג קאַרל, אַז די גזירה זאָל אויף אַ קלייענער צייט אָבגעלעגט ווערן.

אין 1533 האָט ער אַרויסגעגעבען אַ בעפעהל, אַז אַלע יודען פון נעאַפּאָל און דער אומגעגענד זאָלען פערלאָזען דאָס לאַנד; דער וויצע־קעניג דאָן־פּעדראָ, וואָס איז געווען געגען דער דאָזיגער אַכזריות׳דיגער גזירה, און ר׳ שמואל אַבאַרבאַנעל האָבען ווידער גע׳פועל׳ט ביים קעניג, אָבצולעגען דעם גירוש אויף 10 יאָהר, אָבער קאַרל האָט נישט אויסגעהאַלטען דעם טערמין, און אין 1540 האָט ער ווידער בעפוילען, אַז יודען זאָלן פערלאָזען דאָס לאַנד. דאָ האָבען שוין קיין תחנונים נישט געקענט העלפען, און טויזענדער יודען האָבען געמוזט פערלאָזען נעאַפּאָל, וואָס איז אַ לאַנגע צייט געווען אַ בית־מקלט פאַר די פערטריבענע פון שפּאַניען און פּאָרטוגאַליען. אייניגע האָבען זיך געלאָזען קיין טערקיי, אַנדערע — אין די צענטראַלע פּראָווינצען פון איטאַליען, וואו יודען האָבען געמעגט וואוינען. צוזאַמען מיט די פערטריבענע איז געגאַנגען אויך ר׳ שמואל אַבאַרבאַנעל, הגם איהם, אַלס אויסנאַהם, האָט מען ערלויבט ווייטער צו בלייבען אין נעאַפּאָל — ער האָט נישט געוואָלט אָננעהמען דעם חסד און בלייבען אין אַ לאַנד, וואָס האָט פערטריבען זיינע ברידער.

די רוימישע פּויפּסטען האָבען אין דער ערשטער העלפֿט פֿון 16=טען יאָהרהונדערט מיט קיין זאַך נישט געשטערט דער יודישער בעפֿעלקערונג. און זאָגאַר זיך ווינציג געקימערט וועגען דעם, וואָס די מאַראַנען טרעטען אָב פֿון קריסטענטום. אַזעלכע פּויפּסטען, ווי אַלעקסאַנדער VI, יוליוס II, זענען געוועזען פֿיעל מעהר ערנליך צו וועלטליכע לעבּ=יונגען, ווי צו גאָט=דינער. זיי האָבען זיך ווינציג אינטערעסירט מיט דער קירכע און מיט די קאַנאָנישע געזעצען און זיך נאָר געסטאַרעט צו לעבען אַ גוטען טאָג. דעריבער האָבען זיי רוהיג צוגעזעהן דעם וואוקס פֿון דער יודישער בעפֿעלקערונג אין רוים און אין אַנדערע שטעדט, וואָס האָבען גע=הערט צו די פּויפּסטען, און אַליין זיך בענוצט מיט דער טעטיגקייט פֿון די יודישע דאָקטוירים און פּאָליטישע טוער. ערשט אין דער צווייטער העלפֿט פֿון 16=טען יאָהרהונדערט האָט זיך אָנגעהויבען אַ שרעקליכע קאַטוילישע רעאַקציע, וואָס האָט פֿערשאַפֿט אונגעוועהנליכע ליידען די יודען פֿון די פּויפּסט=לענדער.

די רוימישע קירכע, וואָס איז צו יענער צייט געוועזען רואינירט און דערשלאָגען דורך די קלעפּ פֿון דער רעפֿאָרמאַציע, האָט זיך גענומען פֿערטיידיגען מיט געוועהר אין די הענד, און אָנגעשטרענגט די לעצטע כחות צו ראַטעווען חאָטש דאָס, וואָס איז מעגליך. אַ גרויסען טייל פֿון אייראָפּאַ האָבען די פּויפּסטען שוין געהאַט פֿערשפּיעלט, זייער גייסטיגער אויטאָריטעט איז שטאַרק געפֿאַלען דורך דער רעפֿאָרמאַציאָנס=בעוועגונג; די קירכע האָט דעריבער געמוזט דורך יעזואיטישע מיטלען, אינקוויזיציעס, טורמעס און עניוים אָבהיטען און פֿערפֿעסטיגען די לעצטע קליינע סטאַדע, איבער וועלכער זי האָט נאָך אַ שליטה געהאַט. געגען דעם גרעסטען פֿאַקטאָר פֿון דער ענטוויקלונג פֿון מענשליכען געדאַנק — ביכער=דרוקערײַ — ווערט אויפֿגעשטעלט די פּויפּסטליכע צענזור, וואָס דריקט יעדען פֿרייען געדאַנק און לאָזט נישט צו קיין פֿרייע שאַפֿונג. געגען דעם שטאַרקסטען קולטור=פֿאַקטאָר — די פֿרייהייט פֿון געוויסען און געדאַנק — ווערט אַרויסגעשטעלט דער אָרדען פֿון די יעזואיטען, וואָס פֿערכאַפּען אין זייערע הענד די ערציהונג פֿון די קינדער און ווערן די אינקוויזיטאָרען פֿון דער מענשליכער נשמה. האַס, רעליגיעזער פֿאַנאַטיזם און אינקוויזי=ציאָנס=מיטלען ווערן די הערשער פֿון געדאַנק און געוויסען, און די ערשטע קרבנות פֿון דער פּויפּסטליכער אינקוויזיציע זענען, נאַטירליך, די יודען.

די רוימישע יעזואיטען און אינקוויזיטאָרען האָבען אַלערערשטענס זיך גענומען צום תלמוד. אַ דאַנק דער ערפֿינדונג פֿון דרוק האָט דער

תלמוד צו יענער צייט אנגעהויבען זיך צו פערשפרייטען איבער איטאליען אין א אונגעהויערער צאהל. פון ענדע 15-טען יאהרהונדערט האבען אין פער-שיעדענע דרוקערייען אין איטאליען זיך אנגעהויבען דרוקען איינצעלנע מסכתות פון תלמוד און אין יאהר 1520 האט דער בעוואוסטער דרוקער דניאל באמבערג אין ווענעדיג ארויסגעגעבען גאנץ תלמוד בבלי מיט פירושים. די שנעלע פערשפרייטונג פון תלמוד צווישען יודען האט, נאטירליך, נישט געקאנט רוהיג לאזען די יעזואיטען, און די רוימישע צענזור האט זיך גענומען צו רעפרעסיעס. מ'האט נאר פריהער געראפט געפינען פארמעל עפעס א פתחון-פה דערצו, און דאס איז לייכט דערגרייכט גע-זוארן דורך עטליכע יודישע משומדים, וואס האבען בעשטעטיגט די אלטע מסירה, אז אין תלמוד געפינען זיך פיינדליכע שטעלן געגען קריסטענטום. דאן האט דער פויפסט יוליוס III (אין יאהר 1553) ארויס-געגעבען א דעקרעט וועגען פערניכטען דעם „שעדליכען" תלמוד. די שפיאנען פון דער אינקוויזיציע האבען באלד זיך גענומען צו מאכען רעוויזיעס אין די יודישע הייזער, צוגענומען אלע עקזעמפליארען פון תלמוד און אין ראש-השנה זענען אויף איינעם פון די רוימישע פלעצער עפענטליך פערברענט געווארן טויזענדער קאנפיסקירטע עקזעמפליארען פון תלמוד. אזעלכע קאנפיסקאציעס און אוטא-דא-פע'ס זענען פארגע-קומען אויך אין ווענעדיג, פעררארא, מאנטוא און אנדערע איטא-ליענישע שטעדט. די אלע בקשות פון די יודען ביים פויפסט, אז מען זאל אבשאפען דעם דעקרעט, האבען נישט געהאלפען, און דער פויפסט האט נאר געטאן דעם חסד, וואס ער האט ערקלערט, אז קאנפיסקירען און פערברענען דארף מען נאר דעם תלמוד און נישט אנדערע יודישע ספרים.

ווען אלס פויפסט, אונטער'ן נאמען פאאול IV (1555 — 59), איז אויסגעקליבען געווארן דער קארדינאל קאראפא, דער קאפ פון די עקסטע רעאקציאנערן, האט מען אנגעהויבען איבערגעהן פון אינקוויזיציע אויף די יודישע ספרים צו אינקוויזיציע אויף די יודען אליין. פאאול IV האט מיט זיין בלינדען פאנאטיזם און אכזריות געבראכט די קאטוילישע רע-אקציע צו אזא שרעקליכען טעראר, וואס האט אויפגערעגט זאגאר די גלויביגע קאטוילוקען אליין. ווי נאר ער האט איבערגענומען די ממשלה אין זיינע הענד, האט ער ארויסגעגעבען געגען יודען צוויי „בולעס". אין איינער פון זיי האט ער בעפוילען ארויפצולעגען אויף יעדער יודי-שער שוהל א אבצאהלונג פון 10 דוקאטען לטובת די „קאטעכומאנען,"

ד. ה. די יודען, וואָס גרייטען זיך איבערצוגעהן אין קריסטליכען גלויבען; מיט דעם בעפעהל איז דער פּויפּסט נאָר אויסען געוועזען צו בעליידיגען דאָס רעליגיעזע געפיהל פון דער פערהאַסטער יודישער נאַציע. אין דער צווייטער בולאַ האָט דער פאַנאַטישער פּויפּסט בעשטעטיגט די אַלטע בעגרענצונגען געגען יודען פון דעם קירכען=קאָנגרעס. יודען אין יעדער בײַשטאָדט מעגען וואוינען נאָר אין אַ בעזונדער קוואַרטאַל, וואָס דאַרף בײַנאַכט אָבגעשלאָסען ווערן דורך בעזונדערע טויערען; און דאָרט מעגען זיי האָבען נאָר איין שוהל. זיי דאַרפען אויך טראָגען ספּעציעלע צייכענס: מענער: געלע היטלען, און פרויען — געלע טיכער. קריסטען ווערט פערבאָטען צו דיענען בײַ יודען אַלס הויז=דיענער, באָנעס אָדער אַמען; קורירען זיך בײַ יודישע דאָקטוירים און בעטייליגען זיך אין יודישע שמחות. די געטאָ=איינוואוינער ווערט ערלויבט צו פיהרען קליינעם האַנדעל, איבערהויפּט מיט אַלטוואַרג, אָדער געבען געלד אויף פּראָצענט (גישט מעהר ווי 12); אונבעוועגליכע פערמעגענס טאָרען זיי נישט האָבען, און די הײַזער און נחלאות, וואָס זיי האָבען שוין ערוואָרבען ביז דעם בעפעהל, מוזען זיי אין פערלויף פון זעקס חדשים פערקויפען. די דאָזיגע שרעקליכע געזעצען האָבען געבראַכט יודען אַ אַן אונגעוועהנליכען מאַטעריעלען חורבן, אי אַ שרעקליכע בעליידיגונג. אין רוים האָבען פיעל יודען פערקויפט זייערע הײַזער און פערלאָזען דאָס לאַנד. נאָר די שנאה פון פּויפּסט צו יודען האָט דערמיט זיך נאָך נישט איינגעשטילט; איינמאָל אין אַ אויפגערעגטען מאָמענט האָט ער אָבגעגעבען אַ געהיימען בעפעהל אונטערצוציגדען אַלע יודישע הײַזער אין רוים. צום גליק, האָט דער קאַרדינאַל פאַרנעזע איינגעהאַלטען דעם דאָזיגען וואַהנזיניגען בעפעהל און אויפ'ן צווייטען טאָג האָט דער פּויפּסט אַליין חרטה געהאַט און צוריקגעצויגען די גזירה.

מיט אַ בעזונדער צאָרן און האַס האָט דער פאַנאַטישער פּויפּסט זיך גענומען צו די מאַראַנען. די שטאָדט אַנקאָנאַ איז אין דער ערשטער העלפט פון 16=טען יאָהרהונדערט געוועזען דער הויפּט=צענטר, וואוהין עס האָבען עמיגרירט די אַנטלאָפענע מאַראַנען. די פריהעריגע פּויפּסטען האָבען די מאַראַנען צו רוהה געלאָזען, און נאָר פּאַאול IV האָט זיך אַרומגעזעהן, אַז צו=גוט לעבט זיך בײַ איהם די ערעטיקער און אונגלויביגע, און ער האָט אַרויסגעגעבען אַ בעפעהל צו אַרעסטירען אַלע מאַראַנען און זיי איבערגעבען אין די הענד דער אינקוויזיציע. פיעל מאַראַנען, וואָס האָבען זיך דערוואוסט וועגען דעם געהיימען בעפעהל, האָבען

בעוויזען צו אנטלויפען, די איבעריגע, אנ׳ערך הונדערט מענשען, זענען ארעסטירט געווארן און פערוואָרפען געווארן אין די טורמעס פון דער אינקוויזיציע. צווישען די ארעסטירטע האבען זיך געפונען עטליכע מאראנען טערקישע אונטערטאנען, וואס זענען געקומען קיין אנקאָנא צוליעב געשעפטליכע ענינים. ווען אין קאָנסטאנטינאָפאָל האט מען זיך דערוואוסט וועגען זייער ארעסט, האט דער מיניסטער יוסף נשיא געבעטען דעם סולטאן סולייטאן, ער זאל זיך אנגעהמען פאר זיי. דער סולטאן האט באלד געשיקט א פראָטעסט צום פויפסט געגען דעם אונגעזעצליכען ארעסט פון זיינע אונטערטאנען און געפאָדערט, אז מען זאל די ארעסטירטע תיכף בעפרייען, סטראשענדיג, אז אויב מען וועט זיי ניט בעפרייען, וועט מען אננעהמען רעפרעסיעס געגען די קאטוילקען, וואס וואוינען אין טערקיי. דער פויפסט האט, נאטירליך, געמוזט נאָכגעבען די פאָדערונג פון מאנארך, פאר וועלכען עס האט דעמאלט געציטערט גאנץ איירָאפא. נאָר דערפאר האט ער אויסגעגאָסען זיין צאָרן אויף יענע ארעסטירטע מאראנען, פאר וועלכע עס איז נישט געווען, ווער ס׳זאל זיך אננעהמען: זיי זענען דורכ׳ן אינקוויזיציאָנס-געריכט פער׳משפט געווארן צום פערברענען. די פער׳משפט׳ע האט מען פאָרגעלעגט אדער תשובה טאָן אויף זייערע זינד און צוזאגען, אז זיי וועלן שוין מעהר פון קריסטענטום ניט אבטרעטען, אדער זיך לאָזען פערברענען לעבעדיגערהייד. 60 פון זיי (לויט א אנדער נוסח 38) האבען זיך בעשלאָסען, ווידער אנצוטאָן אויף זיך די מאסקע פון קריסטענטום. זיי זענען, ווי פערברעכער, פערשיקט געווארן אויף שיפען צו דער אינזעל מאלטא, וואו מען האט זיי געדארפט האלטען אונטער א שטרענגע השגחה, נאָר אויפ׳ן וועג האט זיי אבגעגאלטען זיך אויסצורייסען און צו אנטלויפען קיין טערקיי. די איבעריגע מאראנען האבען בעשלאָסען בעסער צו שטארבען פאר זייער אמונה, און מיט אויסרופען: „שמע ישראל, ד׳ אלהינו, ד׳ אחד!” זענען זיי פערברענט געווארן אויף א שייטערהויפען (סיון 1556).

די ידיעה וועגען די מערטירער אין אנקאָנא האט דערוועקט צווישען אלע יודען אין איטאליען געפיהלען פון וועהטאָג און פערביטערונג. א גרופע מאראנען, וואס זענען אנטלאָפען פון אנקאָנא קיין פעזארא, האבען זיך דאן בעשלאָסען אויף א דרייסטען שריט. אנקאָנא און פעזארא, צוויי נאָהענטע פאָרטען פון אדריאטישען ים, האבען שוין פון לאנג געפיהרט צווישען זיך א שטארקע קאָנקורענץ פאר דער אויבערהאנד אין דעם האנדעל מיט די טערקיש-לעוואנטינישע האפענס. אין דער

ערשטער העלפט פון 16-טען יאָהרהונדערט פלעגען די לעוואַנטישע שיפען אַמסטערסטענטייל אַרײַנגעהן קײַן אַנקאָנאַ, ווײַל די דאָרטיגע יודען און מאַראַנען האָבען געהאַט גרויסע האַנדעלס-בעציהונגען מיט זײַערע ברידער אין טערקײַ. ווען דער הערשער פון פעזאַראָ, הערצאָג פעזאַראָ, האָט אַרײַנגעלאָזט צו זיך די אַנטלאָפענע מאַראַנען פון אַנקאָנאַ, האָט ער דאָס געטאָן נישט אַזוי צוליעב מענשענליעבע, ווי צוליעב אַ פּראַקטישען חשבון: ער האָט גערעכענט, אַז צוליעב דעם וועלען די האַנדעלס-שיפען פון טערקײַ איצט אָנהויבען זיך אָבצושטעלען אין פעזאַראָ, און נישט אין אַנקאָנאַ. די דאָזיגע האָפנונג זײַנע איז טאַקע די ערשטע צײַט מקוים געוואָרן. די אַנטלאָפענע מאַראַנען האָבען בעשלאָסען צו ערקלערן דעם פּויפּסט אַ האַנדעלס-מלחמה און באָיקאָטירען אַנקאָנאַ. זיי האָבען אָוועקגעשיקט צו זײַערע טערקישע ברידער אַ ספּעציעלען שליח מיט אַ בריעף, וואו זיי האָבען בעשריבען דעם מערטירער-טויט פון די מאַראַנען אין אַנקאָנאַ און געבעטען אין נאָמען פון נאַציאָנאַלער אַחדות צו באָיקאָטירען דעם דאָזיגען נעסט פון דער אינקוויזיציע און מעהר נישט שיקען קײַן שיפען מיט סחורות קײַן אַנקאָנאַ. די טערקישע יודען האָבען היים זיך אָבגערופען אויף דער בקשה און זיי האָבען אין די שוהלען ערקלערט אַ חרם אויף יעדען יודען, וואָס וועט שיקען סחורות נישט דורכ'ן פּאָרט פעזאַראָ, נאָר דורך אַנקאָנאַ. די רעזולטאַטען פון דעם באָיקאָט האָט מען באַלד אָנגעהויבען שפּירען. צווישען סאַלאָניקי און אַנקאָנאַ זענען איבערגעריסען געוואָרן די האַנדעלס-בעציהונגען און דער סענאַט מיט דעם שטאָדט-ראַט פון אַנקאָנאַ האָבען געמוזט זיך ווענדען צום פּויפּסט מיט אַ ביטע וועגען באַלדיגער הילף, ווײַל אַנדערש וועט אַנקאָנאַ צוליעב דעם יודישען באָיקאָט אינגאַנצען מוזען חרוב ווערן. דער פּויפּסט האָט דערשפּירט, אַז אויך יודען זענען פעהיג נקמה צו נעהמען פאַר זײַערע בעליידיגונגען, און ער וואָלט אפשר געמוזט ווייכער ווערן, ווען יודען זאָלען זיך געווען האַלטען אייניג און פעסט. צום אומגליק, האָט אָבער צווישען די יודען אַליין אויסגעבראָכען אַ שפּאַלטונג. די איבערגעבליבענע יודען אין אַנקאָנאַ האָבען זיך דערשראָקען פאַר'ן באָיקאָט און מורא געהאַט, אַז דער צורייצטער פּויפּסט זאָל יעצט אינגאַנצען נישט אַרויסטרײַבען דאָס רעשט ביסעל יודען פון זײַן מדינה. זיי האָבען זיך דעריבער געווענדעט מיט אַ בקשה צו די טערקישע יודען, אַז זיי זאָלען רחמנות האָבען אויף זײַערע ברידער און מבטל מאַכען דעם באָיקאָט. פון דער צווייטער זײַט האָבען יוסף נשיא און די העכערע

יודישע געזעלשאַפט אין טערקיי געשטיצט די דרייסטע יודען פון פעזאַראָ. צוליעב דער דאָזיגער שפּאַלטונג האָט דער באָיקאָט נישט געקאָנט לאַנג זיך האַלטען; קיין פעזאַראָ פלעגען אַלץ אָנקומען ווינציג האַנדעלס־שיפען, און דער סוף איז געווען, אַז דער הערצאָג אורבינאָ האָט זיך איבערצייגט, אַז עס איז נישט כדאי איינצורייסען מיט'ן פּויפּסט צוליעב יודען, ווען זיי האָבען נישט געבראַכט די נוצען, אויף וועלכע ער האָט געהאָפט, און נאָך צוויי יאָהר רוהיג לעבען אין פעזאַראָ, האָט דער הערצאָג פערטריבען פון זיין גאַנצען הערצאָגטום אַלע יודען, וואָס זענען אהין אַנטלאָפען.

דער טויט פון פאַנאַטישען פּויפּסט פּאַאול האָט דערפרעהט נישט בלויז יודען, נאָר אויך פיעל קאַטוילים. מען דערצעהלט, אַז די רוי־מער האָבען עפענטליך צובראָכען די סטאַטוּאַ פון פערשטאָרבענעם פּויפּסט און איינער אַ יוד האָט אָנגעטאָן אויפ'ן קאָפּ פון דער סטאַטוּאַ אַ געל היטעל. זיין שטעל־פערטרעטער, פּיוס IV (1559 — 1565), האָט אָבגעשאַפט איינינע בעגרענצונגען געגען יודען און ערלויבט צו דרוקען דעם תלמוד, אָבער נאָר בתנאי, אַז עס זאָלען דורכגעלאָזט ווערן די שטעלען, וואו עס רעדט זיך שלעכטס וועגען קריסטענטום. דער תלמוד, אָדער ש"ס (ששה סדרים), האָט פון איצט אָן געמעגט געדרוקט ווערן (ווי אויך אַנדערע יודישע ספרים) נישט אַנדערש, ווי אונטער אַ שטרענ־גער צענזור פון יודישע משומדים.

נאָך פּיוס IV איז פּויפּסט געוואָרן פּיוס V (1566 — 72), געוועזענער גרויס־אינקוויזיטאָר, וועלכער האָט ווידער דורכגעפיהרט, און נאָך מיט מעהר אַכזריות, דאָס פּראָגראַם פון פּאַאול IV. ער האָט צוריק איינגעפיהרט די אַלע „בולעס" פון פּאַאול און דערצו נאָך מוסיף געווען, אַז די יודישע בעגרענצונגען זאָלען איינגעפיהרט ווערן נישט בלויז אין די פּראָווינצען, וואָס געהערען צום פּויפּסט, נאָר אין אַלע קאַטוילישע לענדער. ער האָט געוואָלט אַרויסטרייבען אַלע יודען פון זיין ממשלה, נאָר צוליעב השתדלות פון איינינע קריסטליכע סוחרים און גייסטליכע איז ער איינגעגאַנגען אויף אַ פּשרה: דעם 9־טען מערץ 1569 איז אַרויס־געגעבען געוואָרן אַ בעפעהל, אַז אַלע יודען פון די פּויפּסט־לענדער, אויסער די יודען פון רוים און אַנקאָנאַ, זענען מחויב אין אַ משך פון דריי חדשים צו פערלאָזען דאָס לאַנד. דער דאָזיגער בעפעהל האָט זיך בעצויגען אויך אויף אַוויניאָן און ווענעסען — פראַנצויזישע פּראָווינצען, וואָס זענען געשטאַנען אונטער דער הערשאַפט פון פּויפּסט. די פער־

טריבענע האָבען עמיגרירט קײַן טערקײַ אָדער אין יענע איטאַליעניִשע פראָווינצען, וואָס האָבען נישט געהערט צום פּויפּסט. די יודישע קהלות אין רוים און אין אַנקאָנאַ זענען געבליבען; דאָס איז אָבער געווען אַ חושכ׳דיגע עקסיסטענץ פון מענשען, וואָס זענען רעכטלאָז אין אַלע הינזיכטען און מוזען שטענדיג ציטערן פאַר דעם שווערד פון דער אינקוויזיציע.

די פּאָליטיק פון רדיפות האָט אויך פאָרטגעזעצט דער פּויפּסט גריגאָרי XIII (1572 — 85). דאָס איז געווען אַ טיראַן, ווי אַלע אַנדערע טיראַנישע פּויפּסטען, מיט דעם אונטערשייד, וואָס ער האָט זיך אַרומגע-טראָגען אויך מיט מיסיאָנערישע פאַנטאַזיעס. ער האָט בעפוילען, אַז אין די יודישע שוהלען זאָלען קאַטוילישע מיסיאָנערען דרש׳נען פאַר יודען וועגען דער קריסטליכער רעליגיע, און אויף יודען איז אַרויפגעלעגט געוואָרן אַ חוב, נישט בלויז צו הערן די דרשות, נאָר אויך צו צאָהלען געהאַלט די פּרעדיגער. די דאָזיגע חוצפה׳דיגע גזירה האָט געבראַכט צו פיעל קאָמישע סצענעס. מען דערצעהלט, אַז דער פּויפּסט, איבער-צייגענדיג זיך, אַז די מיסיאָנערישע דרשות האָבען קיין ערפאָלג נישט און נאָך אַ לאַנגער צייט האָט דאָך קיין איין יוד זיך נישט גע׳שמד׳ט, האָט בעפוילען צו מאַכען אַ אויספאָרשונג וועגען די סיבות דערפון. דאַן האָט זיך אַרויסגעוויזען, אַז די יודען האָבען געפונען אַ געשיקטען מיטעל, ווי אַזוי זיך אַרויסצודרעהען פון די מיסיאָנערישע דרשות: זיי פלעגען זיך פערשטעקען די אויערן, אַזוי אַז די פּרעדיגער האָבען גערעדט און קיינער האָט נישט געהערט. דער פּויפּסט האָט דאַן בעפוילען אַכטונג צו געבען, אַז בעת די דרשות זאָלען יודען האָבען אָפענע אויערן; עס פערשטעהט זיך, אַז אויך דאָס האָט ווינציג געהאָלפען און אויך נאָכדעם האָבען די מיסיאָנערישע אַגיטאַציעס קיין ערפאָלג נישט געהאַט.

פערבעסערט האָט זיך עטוואָס די יודישע לאַגע ביים פּויפּסט סיקסט דער V-טער. זיין מעלה איז געווען דאָס, וואָס ער האָט זעהר ליעב געהאַט געלד און פאַר געלד האָט מען געקענט ביי איהם פּועל׳ן אַלץ. אונטער זיין הערשאַפט איז יודען ערלויבט געוואָרן ווידער זיך צו בעזעצען אין די פּויפּסט-פּראָווינצען און עס זענען אָבגעשאַפט גע-וואָרן איינִיגע בעגרענצונגען. עס זענען אויך בטל געוואָרן די רעפרע-סיעס געגען תלמוד; דער פערטרעטער פון סיקסט V, דער פּויפּסט קלימענט VIII, האָט זיך אָבער אומגעקעהרט צום אַלטען סיסטעם און בעת זיין הערשאַפט זענען יודען ווידער פערטריבען געוואָרן פון די

פויפסטליכע פראווינצען, אויסער רוים, אנקאנא און אוויניאן, וואו די יודען זענען פערבליבען וואוינען ווייטער אויך.

נישט פיעל בעסער איז געווען די לאגע פון די יודען אויך אין יענע איטאליענישע פראווינצען, וואס זענען געווען אונאבהענגיג פון פויפסט. די פרומע הערצאגען און דאזשען פון די וועלטליכע איטאליענישע פראווינצען פלעגען פשוט פון פרומקייט וועגען מקיים זיין אלע בעפעהלען פון פויפסט. אבער אויך יענע ווינציגע הערצאגען, וואס זענען געווען אינגאנצען אונאבהענגיג פון פויפסט, פלעגען עקספלאאטירען יודען אויף אלערליי אופנים, און אויסער דער שטענדיגער יודישער רעכטלאזיגקייט פלעגען נאך צוקומען פון צייט צו צייט אונגעריכטע אומגליקען, פאגראמען, גירושים. די רעכטלאזיגקייט פון געטא איז אומעטום געווען די זעלבע, דער ווילקיר פון דער מאכט איז אומעטום געווען דער זעלבער און די יודישע לאגע האט שטענדיג זיך געהאלטען אויף נסים: אמאל האט מען אין יודען זיך גענויטיגט, האט מען זיי צו רוה געלאזען; אמאל זענען זיי געווען איבעריג, האט מען זיי געטריבען און געיאגט.

פערהעלטנישמעסיג גוט איז געווען די לאגע פון די יודען אין דער וועניציאלישער רעפובליק. אויך דארט האט מען יודען נישט ליעב געהאט, מ'האט זיך אבער גענויטיגט אין זיי, וויל וועניציען האט זיך געהאלטען נאר אויפ'ן האנדעל מיט טערקיי און די הויפט-פערמיטלער אין דעם האנדעל זענען געווען יודען. פיעל האט דא אויך געווירקט די גרויסע ראליע, וואס די יודישע דיפלאמאטען האבען געשפיעלט אין טערקיי, וויל וועניציען האט דאן געמוזט זיך שטארק רעכענען מיט דעם טערקישען סולטאן, וועלכער האט געהאט א גרויסע דעה אין גאנץ אייראפא. דערפאר זענען יודען געשטאנען אין גרוים געפאהר דאן, ווען וועניציען האט זיך נישט גערעכענט מיט דער השפעה פון די יודישע דיפלאמאטען אין טערקיי. דאס איז געווען בעת דער מלחמה צווישען דער וועניציאנישער רעפובליק און טערקיי צוליעב דער אינזעל ציפערן. וועניציען האט דאן זיך פעראייניגט מיט'ן פויפסט און מיט דעם שפאנישען קעניג פיליפ דער צווייטער, וועלכע האבען צוזאמען געבילדעט א „היילינגע ליגע“ געגען די טערקען (1570 — 71). אזוי ווי אין דער שפיץ פון דער פארטא, וואס איז אין קאנסטאנטינאפאל געווען פאר מלחמה, איז געשטאנען דער יודישער מיניסטער דון יוסף נשיא, האט די וועניציאנישע רעפובליק פריהער פון אלץ אויסגעגאסען דעם צארן אויף איהרע יודען: צוערשט

האָט מען אַרעסטירט די יודישע סוחרים פון טערקיי, וואָס האָבען זיך דאַן געפונען אין וועניעציען, און מען האָט קאָנפיסקירט זייערע סחורות; דערנאָך האָט דער סענאַט אָנגענומען אַ בעשלוס, אַרויסצוטרייבען אַלע יודען פון דער רעפובליק. און די יודען האָבען שוין אָנגעהויבען דעם בעפעהל אויסצופיהרען, נאָר פלוצלונג האָבען זיך אָנגעהויבען פיהרען אונטערהאַנדלונגען וועגען שלום צווישען טערקיי און וועניעציען, און אין דער שפּיץ פון די אונטערהאַנדלונגען איז געשטאַנען דער דיפּלאָמאַטישער שליח פון טערקיי שלמה אשכנזי, אַ געוועזענער וועניעציאַנישער אונטערטאַן. שלמה אשכנזי האָט אַזוי ערנאָך געווירקט אויף די וועניעציאַנישע קאָנסולען אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און ווען איינער פון זיי, סאָראַנצאָ, האָט, אומקעהרענדיג זיך אַהיים, בעגעגענט אויפ'ן ברעג אַ גרופּע יודען מיט קליינע קינדער, וואָס זענען שוין געשטאַנען גרייט צו פערלאָזען דאָס לאַנד, האָט ער היים פערטיידיגט די פערטריבענע און גע'טענה'ט צו די מיטגליעדער פון דער בעראַטונג, וואָס איז וועגען דעם צונויפגערופען געוואָרן: „וואָס טוט איהר? איהר ווילט ברענגען צרות אויפ'ן לאַנד. ווער האָט מיטגעהאָלפען צו פערפעסטיגען טערקיי, ווער האָט איהר געגעבען טעכניקער אויף צו פאַבריצירען אַלערליי מין כלי-זין, מיט וועלכע זיי קעמפפען געגען אַלע מלוכות, אויב נישט די יודען, וואָס זענען פערטריבען געוואָרן פון שפּאַניען?" די דאָזיגע טענות האָבען געווירקט, און דער סענאַט האָט צוריקגענומען זיין בעשלוס וועגען אַרויסטרייבען די יודען. ווען שלמה אשכנזי איז דערנאָך אַליין אָנגעקומען קיין וועניעציען, אום צו פיהרען די אונטערהאַנדלונגען וועגען שלום, איז ער אויפגענומען געוואָרן מיט גרויס כבוד און די געפאַהר איז אינגאַנצען פערשוואונדען געוואָרן.

נישט שטענדיג אָבער האָט געהאָלפען די יודישע השפּעה אין טערקיי. גענוא האָט פערטריבען דאָס רעשט ביסעל יודען, וואָס זענען דאָרט געבליבען נאָך די ערשטע גירושים (1567). אין הערצאָגטום פעראַראַ, וואו די יודען און מאַראַנען האָבען פריהער געהאַט אַ בית מקלט, איז די לאַגע פערערגערט געוואָרן צו ענדע פון 16-טען יאָהרהונדערט. די ליבעראַלע דינאַסטיע פון די הערצאָגען ד'עסטע, וואָס האָט שטענדיג געשיצט די יודען, איז אונטערגעגאַנגען, און אין 1597 איז פעראַראַ איבערגעגאַנגען אונטער דער הערשאַפט פון פּויפּסט. די יודען און די מאַראַנען האָבען געוואוסט, וואָס פאַר אַ וואָלקען עס רוקט זיך אָן אויף זייערע קעפּ, און האָבען אַליין אָנגעהויבען מאַכען הכנות

צו פערלאזען דאס לאנד. נאר דער קארדינאל אלדאבראנדיני, וואס איז געווען דער פערטרעטער פון פויפסט אין דער דאזיגער ניי-ערווארבענער פראווינץ, האט פערשטאנען וואס פאר'א שאדען עס וועט זיין פאר'ן לאנד, דאס ארויסטרייבען יודען און ער האט אבגעלאזט דעם גירוש אויף פינף יאהר. דערווייל האט מען ביסלעכווייז אנגעהויבען איינפיהרען די אלע גזירות פון פויפסט אויף יודען אין אנדערע ערטער, ווי ארויפלעגען א אבצאהלונג אויף יעדער יודישער שוהל, צווינגען יודען צו הערען די מיסיאנערישע דרשות, טראגען א בעזונדערען צייכען אויף די מלבושים און שפעטער (1624 — 27) זענען די גאסען, וואס זענען געווען בעזעצט פון יודען, פערשלאסען געווארען דורך בעזונדערע טויערן און פערוואנדעלט געווארען אין א געטא. זאגאר פלארענץ, וואו די געבילדעטע הערשער פון הויז מעדיטשי האבען א לאנגע צייט נישט געוואלט מקיים זיין די בעפעהלען פון פויפסט און איינפיהרען ביי זיך די יודישע בעגרענצונגען, האט ענדליך איינגעפיהרט פאר יודען א געטא אין עק שטאדט און נאר די רייכע יודען איז ערלויבט געווארען צו וואוינען אויסער דעם געטא.

פיעל יסורים האבען איבערגעלעבט די יודען פון מילאנער הערצאגטום. אין דער צווייטער העלפט פון 16-טען יאהרהונדערט האט דאס הערצאגטום זיך געפונען אונטער דער הערשאפט פון טיראנישען שפאנישען קעניג פיליפ II, וועלכער האט נישט איינמאל געפאדערט פון זיין מילאנער וויצע-קעניג, אז ער זאל ארויסטרייבען די יודען פון הערצאגטום, נאר דער וויצע-קעניג האט גע'טענה'ט, אז דאס וועט ברענגען פיעל שאדען פאר'ן לאנד, און האט דעריבער אבגעלעגט דעם גירוש, ערפילענדיג דערביי פינקטליך אלע בעפעהלען פון פויפסט וועגען רודפ'ן דעם תלמוד, וועגען בעזונדערע מלבושים פאר יודען א. א. וו. די קלעריקאלען אין מילאן האבען זיך אבער דערמיט נישט בערוהיגט און געשיקט דעפוטאציעס צום שפאנישען קעניג מיט בקשות ארויסצוטרייבען די יודען. די יודישע בעפעלקערונג האט אויך געשיקט א דעפוטאט, שלמה כהן, צום קעניג, אבער ער האט קיין ערפאלג נישט געהאט. יודען האט מען געגעבען א טערמין פון צוויי חדשים זיך צוצוגרייטען אין וועג אריין, און אין פריהלינג 1597 האבען אנ'ערך 1000 יודען געמוזט פערלאזען דאס לאנד און געהן זוכען זיך א היים ערגעץ אנדערש. די ארויסגעטריבענע האבען זיך בעזעצט אין די געטא'ס פון מאנטוא, פאדוא, מאדענא און ווערארנא, וואס זענען שוין אזוי אויך געווען איבערפולט.

David Dawson

אָבער אויך אין די לעצטע אויבענדערמאָנטע שטעדט האָט מען יודען נישט צו־רוה געלאָזען, און אין איינער פון זיי, מאַנטוא, וואָס איז געווען איינע פון די בעסטע יודישע קולטורעלע קהלות, האָבען יודען געמוזט איבערלעבען אַלע שרעקען פון דעם אַכזריות'דיגען מיטעלאַלטער.

אין 1602 האָבען יודען איבערגעלעבט אַ גרויסע קאַטאַסטראָפע; אין יענער צייט איז קיין מאַנטוא געקומען דער פאַנאַטישער פראַנציס־קאַנער באַרטאָלאָמעאָ דע־סאַלוטיוואָ, וועלכען מען האָט געהאַלטען פאַר אַ „קדוש", און ער האָט מיט זיינע פאַנאַטישע דרשות אויפגערייצט געגען יודען די קריסטליכע בעפעלקערונג. איינמאָל האָט אַ קריסט דערזעהן עטליכע יודישע קינדער שפּיעלען זיך אין אַ הויף אום שבת און איהם האָט זיך אויסגעוויזען, אז דאָס לאַכען אָב די קינדער פון פאַנאַטישען פראַנציסקאַנער און זיינע דרשות. ער האָט וועגען דעם געגעבען צו וויסען די איבעריגע קריסטען און באַלד האָט דער צורייצטער המון געחאַפּט עטליכע אונשולדיגע יודען, זיי אַריינגעוואָרפען אין תפיסה, וואו מען האָט זיי שרעקליך געפּייניגט און דערנאָך דערשטיקט; זייערע טויטע קערפּער'ס האָט מען צוגעבונדען צו די ווײַדלען פון פערד און געשלעפּט איבער די גאַסען, דערנאָך האָט מען זיי אויפגעהאַנגען אויף סלופּעס פאַר די פיס. דער ווילדער המון איז געווען גרייט אָנצופאַלען אויף די יודישע הייזער און מאַכען אַ חורבן, נאָר די הערצאָגען האָבען דערצו נישט דערלאָזען. שפּעטער מיט אַכט יאָהר איז פאַר די יודען אין מאַנ־טוא איינגעפיהרט געוואָרן אַ געטאָ. די יודען זענען דאָך געבליבען גוטע בירגער און שפּעטער, בעת דאָס עסטרײַכישע מיליטער פון קייזער פערדינאַנד II האָט בעלאַגערט מאַנטוא (1636), האָבען יודען מוטיג געקעמפּפט צווישען די רייהען פון די קריסטען. אַפילו חדשים נאָכאַנאַנד האָבען אַלע יודישע מענער אויסגעהאַלטען די בעלאַגערונג; מיט געוועהר אין דער האַנד פערטיידיגט די שטאָדט פון שונא, אָדער געהאָלפען פערפעסטיגען די מויערן פון שטאָדט און דערביי זאָגאַר מחלל שבת געווען. דערפאַר, ווען דער שונא האָט איינגענומען די בעלאַגערטע שטאָדט, האָט זיין מיליטער צוראַבירט די קוואַרטאַלען פון געטאָ און אַרויסגעטריבען אַלע יודען פון שטאָדט, ערלויבענדיג זיי נאָר מיטצו־נעהמען מיט זיך די נויטיגע מלבושים און דריי דוקאַטען געלד. די יודען האָבען אַוועקגעשיקט אַ דעפּוטאַציע צום קייזער פערדינאַנד און געבעטען ביי איהם מיטלייד. פערדינאַנד האָט ערלויבט די פערטריבענע אומצוקעהרען זיך און בעפוילען, מען זאָל זיי אָבגעבען זייער פערמעגען;

אָבער דערווייל איז שוין אַ העלפט פון די פערטריבענע אָדער אויסגעשטאָרבען פון הונגער און נויט, אָדער צוזייהט און צושפּרייט געוואָרן איבער אַנדערע לענדער און נאָר איין העלפט האָט זיך צוריקגעקעהרט צו די אַלטע חורבות פון צושטערטען געטאָ.

אין יענער עפּאָכע, ווען די יודישע צרות האָבען דערגרייכט די העכסטע שטופע, ווען יודען, אויסגעמאַטערט און דערשלאָגען פון פיעל לײַדען און וואַנדערן, האָבען פערלוירען דעם גלויבען אין די אייגענע כּוחות, — אין יענער עפּאָכע האָט געמוזט בעשאַפען ווערן אַ רעאַקציע געגען דער פערצווייפלונג און דערשלאָגענקייט און די רעאַקציע האָט זיך אויסגעדריקט אין אַ אייגענטימליכע משיח=בעוועגונג, וואָס האָט אַרויסגערופען פיעל דראַמאַטישע מאָמענטען, בעשאַפען פיעל טראַגעדיעס און אויפגערודערט דאָס גאַנצע יודענטום. די אַלטע יודישע אמונה, אַז עס וועט קומען אַ צײַט, ווען יודען וועלן ווידער אויסגעלייזט ווערן און צוריק ווערן אַ פרײַ פאָלק, האָט זיך אין יענער צײַט פון אונמענשליכע יסורים און בעליידיגונגען שטאַרק פונאַנדערגעפלאַקערט און די ברענענדע בענקשאַפט פון פאָלק צו אויסלייזונג האָט געמוזט אָננעהמען אַ פאָרם פון איבערנאַטירליכען גלויבען, פון אַ גלויבען אין דער נאָהענטער אויסלייזונג אויף אַ אונגעוועהנליכען אופן. פיעל פרומע און געבילדעטע יודען האָבען דאַן באמת געגלויבט, אַז די מאָס איז שוין איבערפולט, אַז ווײַטער אַזוי דויערן קען שוין נישט: עס האָבען זיך שוין אָנגעהויבען די חבלי משיח און די גאולה איז שוין נאָהענט. די דאָזיגע אַלגעמיינע אויפרעגונג האָבען פערשידענע אַוואַנטיוריסטען און טרוימער אויסגענוצט צו זייערע פערזענליכע צוועקען; דערבײַ מוז מען אָבער מודה זײַן, אַז די משיח=בעוועגונג פון יענער צײַט האָט אויך געהאַט פיעל שענע, ערהויבענע מאָמענטען און האָט אַרויסגעפיהרט אויף דער סצענע עטליכע אינטערעסאַנטע טראַגישע פערזענליכקייטען.

נאָך ר׳ יצחק אברבנאל, וואָס איז געוועזן אַ ניכטערער קאָפּ און האָט זיך געהאַלטען ווײַט פון די קבל׳יסטישע חלומות, האָט אין די לעצטע יאָהרען פון זײַן לעבען געפרובט פערפעסטיגען די אידעע וועגען משיח און מאַכען זי פאַר׳ן צענטר פון דער יודישער אמונה. ער איז מיט צאָרן אַרויסגעטרעטען געגען דער מיינונג פון איינינגע יודישע געלעהרטע, (ווי ר׳ יוסף אלבו און אַנדערע), אַז די אמונה אין משיח

איז נישט איינער פון די יודישע עיקרים. אבּארבּאנעל האָט וועגען דעם ספּעציעל אָנגעשריבּען דרײַ ספרים און אויפ׳ן גרונד פון פערשידענע גימטריאות און רמזים אין תלמוד און אין מדרש האָט ער זאָגאר גע־פּרובּט בּעשטימען די צײַט, ווען משיח וועט קומען. לויט זײַן חשבּון איז אויסגעקומען, אז משיח דארף קומען צווישען יאָהר 1563 און 1532. אונטער דער ווירקונג פון אבּארבּאנעל׳ס משיח־טעאָריע, האָבּען זיך גלײַך בּעוויזען אנדערע, מיסטיקער לויט זייער נאטור, וואָס האָבּען פערברײַ־טערט די דאָזיגע אמונה, און זי פערוואנדעלט אין א לעבּעדיגער בּעוועגונג.

אין 1502 האָט זיך אין איסטריען, אויף דער גרעניץ פון איטא־ליען און עסטרײַך, בּעוויזען א אונבּעקאנטער יוד פון דײַטשלאנד, מיט׳ן נאָמען אָ ש ר ל ע מ ל י ן, וועלכער האָט זיך ערקלערט אלס נבּיא פון דער נאָהענטער גאולה. ער האָט געהאט אלע פעהיגקײַטען פון א פאנא־טישען פּרעדיגער און ס׳איז שווער צו בּעשטימען, צי דאָס איז געוועזען א פּשוט׳ער אוואנטוריסט, אָדער א נאאיווער מיסטיקער. יעדענפאלס האָט ער מיט זײַנע דרשות צוגעצויגען פיעל מענשען. ער האָט געפּרע־דיגט, אז אויבּ נאָר יודען וועלען פאסטען און תשובה טאָן, וועט אין 6 חדשים ארום קומען די גאולה; עס וועלען פּאָרקומען נסים, די קריסטליכע קירכען וועלען אײַנפאלען און אײַנגעזונקען ווערן, די יודישע שונאים וועלען א מפּלה האָבּען און דאָס פערפאָלגטע יודישע פאָלק וועט זיך בּעפרײַען פון זײַן יאָך און קומען אין זײַן אייגען לאנד ארײַן. די דאָזיגע דרשות האָבּען צוגעצויגען פיעל מאמינים אין איטאליען און אין עסטרײַך; יודען האָבּען אָנגעהויבּען פאסטען און מתפּלל זײַן גאנצע טעג, פיעל האָבּען צוטײַלט זייער געלד פאר אָרימע לײַט; און די אמונה איז געוועזען אזוי גרויס, אז איין רב אין וועסטפאליען האָט זאָגאר געהײסען אײַנוואר־פען דעם אויבּען, וואָס איז געוועזען געבּויט ספּעציעל אויף בּאקען מצות, ווײַל ער איז געוועזען זיכער, אז דעם פּסח וועלען יודען שוין זײַן אין ארץ ישראל. אויך פיעל קריסטען, צווישען וועלכע די קבּלה איז דעמאָלט געוועזען זעהר פערשפּרײַט, האָבּען געגלויבּט, אז עס שטעהען פאר גרויסע וועלט־געשעהעניש‌ען, און דאָס האָט נאָך צוגעגעבּען מוט די גלויבּיגע יודען. ווען די אָנגעוויזענע צײַט איז אריבּער און משיח איז אלץ נישט געקומען, האָבּען אייניגע דאָך נישט פערלוירען די אמונה, אז די זינד האָבּען פערהאלטען משיח׳ן, וועלכער וועט דאָך אין גיכען קומען; אנ־דערע זענען ארײַנגעפאלען אין א פערצווייפלונג און זיך גאָר אָפּגעזאָגט פון יודענטום.

אין 22 יאהר ארום האט זיך די משיח-בעוועגונג איבעראנייעם אנגעהויבען און דאס מאל שוין מיט א גרעסערער קראפט און ביי פיעל מעהר טראגישע אומשטענדען.

אין פעברואר 1524 האט זיך אין פארט פון ווענעציען ארויסגעזעצט א געהיימניספולער וואנדערער. ער האט זיך אנגערופען דוד ראובני, אייניקעל פון שבט ראובן, און האט דערצעהלט, אז ער איז א געבוירע-נער פון דער פראווינץ ח ב ר אין אראביען, וואו עס עקסיסטירט א יודישע מלוכה, וואס איז בעזעצט דורך די אייניקלעך פון די אלטע יודישע שבטים: ראובן, גד און מנשה; אז דער קייזער פון די דאזיגע יודען איז זיין ברודער און ער, דוד, איז געשיקט געווארן דורך זיין ברודער קיין איירא פא מיט א וויכטיגע פאליטישע שליחות. אין וואס ס'בעשטעהט די דאזיגע שליחות איז שווער געווען צו דערגעהן, ווייל דער דאזיגער און-בעוואוסטער וואנדערער האט זיך געהאלטען זעהר געהיימניספול, ווינציג גערעדט, ווינציג געענטפערט אויף פרעמדע פראגען; נאר פון די פער-שידענע רמזים, וואס ער האט געגעבען, האט מען געקאנט זיך אנשטוי-סען, אז ער איז געשיקט געווארן צו די אייראפעאישע מלכים און פריהער פון אלץ צום רוימישען פויפסט מיט א פארשלאג, צוצושטעלען דער יודישער מלוכה אין אראביען געוועהר און פראוויאנט, כדי צו מאכען א בעוואפענטען אויפשטאנד געגען די טערקען און אבנעהמען ביי זיי פאלעסטינא. עס איז לייכט זיך פארצושטעלען, וואס פאר א רושם דער דאזיגער געהיימניספולער מענש האט געמאכט אויף אלע ארומיגע יודען.

ער איז אנגעקומען קיין ווענעציען אינקאגניטא; די ערשטע צייט פער-בליבען אין צימער פון קאפיטאן פון דער שיף, מיט וועלכער ער איז געקומען, און ערשט דערנאך איז ער אוועק אין יודישען געטא און דער-צעהלט די פארשטעהער פון דער יודישער קהלה וועגען זיין גרויסער שליחות. דערביי האט ער גערעדט אויף אזא אונקלארער העברעאישער שפראך און זיך בענוצט מיט אזעלכע אונקלארע אויסדריקען, אז דער איינדרוק איז נאך געווען גרעסער און עס איז שוין קיין ספק נישט גע-בליבען, אז דא האט מען פאר זיך א וויכטיגע פערזאן, וואס פון איהם שטעהען פאר גרויסע ישועות פאר יודען. מען האט געפרובט זיך דער-וויסען פון איהם די פרטים פון זיין מיסיע; אויף דעם האט אבער דוד ראובני געענטפערט, אז ביז זיין אודיענץ ביים פויפסט קאן ער מעהר גארנישט דערצעהלען. אויך וועגען דער פערזענליכקייט איז שווער צו זאגען עטוואס בעשטימטעס: צי איז דאס געווען א געניטער שארלאטאן,

אָדער אַ פֿאַנטאַסטישער מאַניאַק; מיט זײַן סודות'דיגען האַלטען=זיך האָט
ער אָבער בעוויזען אַלעמען צו פֿעראינטערעסירען. און ווען מען דער=
מאָנט זיך, אַז אין דער פֿאָלקס=לעגענדע האָט שוין ווירקליך לאַנג
עקסיסטירט ערגעץ אַ יודישע מלוכה פֿון אַמאָליגע „עשרת השבטים”, קאָן
מען לײַכט פֿערשטעהן, ווי גרויס עס האָט געמוזט זײַן די אמונה אין
איהם. אַ מענש פֿון קלײַנעם וואוקס, אַ שוואַרצער און מאָגערער,
ווי אַ סקעלעט, שטענדיג פֿערזונקען אין תּפלה און אין תעניתים, דער=
בײַ נאָך מיט פֿירשטליכע מאַניערען — האָט דוד ראובני געמאַכט אַ גרוי=
סען אַיינדרוק נישט בלויז אויף יודען, נאָר אויך אויף קריסטען און
אויפֿגערײַצט די פֿאַנטאַזיע פֿון די מיסטיש=געשטימטע יודען, וואָס האָבען
שוין לאַנג אַרויסגעקוקט אויף עפּעס אַ וואונדערבאַרען מלאך=הגואל.

אין ניכען איז ראובני אָנגענומען געוואָרן פֿריהער דורך די קאַרדי=
נאַלען און דערנאָך דורכ'ן פּויפּסט קלעמענט VII אַליין. דער דאָזיגער
פּויפּסט האָט דעמאָלט איבערגעלעבט אַ שווערע צײַט; ער איז געשטאַ=
נען צווישען צוויי פֿײַערן: צווישען דער לוטעראַנישער רעפֿאָרמאַציע
פֿון איין זײַט און דער פּאָליטיק פֿון דײַטשען קײַזער קאַרל V פֿון דער
צווייטער זײַט. פּאָליטיש איז ער געווען געדריקט פֿון דײַטשען קײַזער,
גײַסטיג איז ער געווען בעליידיגט דורך דער רעפֿאָרמאַציע, וועלכע
האָט בײַ איהם צוגענומען דעם גאַנצען אויטאָריטעט, אַזוי אַז ער האָט
זיך געהאַפּט פֿאַר אַלץ, וואָס האָט געקאָנט האָטש עטוואָס אָבראַטעווען
זײַן פּאָזיציע. דוד ראובני מיט זײַן פֿאַנטאַסטישען פּלאַן, אָבצונעהמען
פּאַלעסטינאַ בײַ די טערקען, איז דעריבער געווען פֿאַר'ן פּויפּסט, ווי
געוואונשען. דער פּויפּסט האָט פֿריהער אָבגענומען בײַ ראובני זײַנע
דאָקומענטען — ווי עס זעהט אויס, בעשטעטיגונגען פֿון די פּאָרטוגעזישע
שיפֿס=קאַפּיטאַנען און פֿון די קאָנסולען אין טערקײַ, אַז אין מזרח
עקסיסטירט ווירקליך אַ יודישער שבט. דערנאָך האָט דער פּויפּסט
אָבגעשיקט די דאָזיגע דאָקומענטען קײַן ליסאַבאָן אויף צו קאָנטראָלירען
זײ. ווען די פּאָרטוגעזישע רעגירונג האָט די דאָזיגע דאָקומענטען בעַ=
שטעטיגט, איז ראובני פֿײַערליך אויפֿגענומען געוואָרן פֿונ'ם פּויפּסט.
ער איז אַרײַנגעפֿאָהרען קײַן רוים, ווי אַ שליח פֿון אַ אויסלענדישער
מלוכה, אויף אַ ווײַסען פֿערד, אין בעגלייטונג פֿון אַ איבערזעצער און
בעדיענטע. אָנגענומען איז ער געוואָרן מיט גרויס כבוד, און ווי ס'שײַנט,
איז דעם פּויפּסט געפֿעלען געוואָרן ראובני'ס פּלאַן און זײ האָבען זיך
פֿרײַנדליך אָבגעשיידעט איינער פֿון צווייטען. די אוידיענץ האָט געמאַכט

א גרויסען איינדרוק אויף די יודען אין רוים, וועלכע האבען געפרובט זיך מתקרב זיין צו ראובני'ן. די פארשטעהערין פון דער יודישער אריסטאקראטיע בענווענידא אבארבאנעל האט איהם געשיקט א גרויסע סומע געלד און א זיידענע פאהן מיט די אויפשריפטען פון די עשרת הדברות. נאר ראובני האט אויסגעמיטען אפענהערציגע געשפרעכען מיט יודען און דערמיט נאך מעהר אויפגעוועקט די נייגיריגקייט.

אין הערבסט 1525 איז ראובני אנגעקומען קיין פארטוגאליען און זיך פארגעשטעלט פאר'ן קעניג יאהאן III. דער פלאן אבצורייסען פאלעסטינא פון טערקיי איז, ווי ס'ווייזט אויס, געפעלען געווארן אויך דעם פארטוגעזישען קעניג און ער האט צוגעזאגט שיקען קיין אראביען, צו דער געהיימניספולער יודישער מלוכה, די נויטיגע צאהל שיפען מיט מאטראסען און געוועהר. דערווייל איז ראובני געבליבען וואוינען אין פארטוגאליען אלס פארשטעהער פון א אויסלענדישע מלוכה און זיין פערבלייבען דארט האט אויף א קלײנער צייט פערלייכטערט דעם גורל פון די פארטוגעזישע מאראנען. גראד צו יענער צייט איז אויף דער טאגעס-ארדנונג געשטאנען די מאראנען-פראגע; די פארטוגעזישע קלעריקאלען האבען זיך נישט בענוגענט מיט דעם גירוש פון די יודען, זיי האבען נאך געוואלט אינגאנצען פערטיליגען די איבערגעבליבענע מאראנען, וואס האבען געהיים ווייטער געהיט די יודישע רעליגיע. די גייסטליכע האבען נישט אויפגעהערט צו העצען דאס פאלק געגען די מאראנען; שפיאנען האבען אומעטום געלויערט און זיי פערפאלגט; און די מאראנען, וואס מען האט געחאפט ביים ערפילען די געבאטען פון דער יודישער רעליגיע, האט מען געברענט אויף די שייטערהויפענס. די קלעריקאלען האבען אבער געוואלט, אז דאס זאל נישט זיין צופעליג, נאר סיסטעמאטיש איינגעארדענט, און געפאדערט פון קעניג, ער זאל איינפיהרען, ווי אין שפאניען, א אינקוויזיציע געגען די מאראנען. דער קעניג איז שוין געווען גרייט צו ערפילען די דאזיגע פאדערונג, נאר דא איז געקומען ראובני און די אונטערהאנדלונגען מיט דעם פארשטעהער פון א יודישער מלוכה האבען געצוואונגען דעם קעניג אבצולעגען אויף א קליינע צייט זיין פלאן. דוד ראובני האט דעריבער ארויסגערופען א בעזונדער גרויסען רעספעקט צו זיך צווישען די מאראנען. אויסגעמאטערט פון די לאנגע רדיפות, האבען אט די מאראנען דאך טיעף אין הארצען נישט אויפגעהערט צו גלויבען אין דער גאולה, און אין דעם געהיימניספולען שליח פון מזרח האבען זיי דעריבער דערזעהן זייער

אויסלייזער. די אוידיענץ פון ראובני ביים פויפסט און ביים קעניג האָט זיי אויפגעמונטערט; פיעל מאַראַנען אין ליסאַבאָן און אין אַנדערע שטעדט פלעגען קומען צו ראובני, איהם קושען די האַנד און אָבגעבען קייזערליכען כבוד. ער איז אָבער געווען איינגעהאַלטען, פאָרזיכטיג און דאָס האָט, נאַטירליך, נאָך פערגרעסערט דעם אינטערעס צו איהם און צו זיין מיסיע.

דערווייל איז די משיח=בעוועגונג געוואַקסען און דוד ראובני, וועלכער האָט אַליין נאָך זיך קיין זכר נישט איבערגעלאָזען אין דער יודישער געשיכטע און איז פערשוואונדען געוואָרן אַזוי געהיימניספול, ווי ער איז געקומען, איז בעשערט געווען אַרויסצושטעלען אויף דער סצענע אַ בעגייסטערט=פּאָעטישע פערזענליכקייט פון אַ יודישען בחור, וואָס האָט אין זיך פעראייניגט די התלהבות פון אַ מיסטיקער מיט דער קראַפט פון אַ נאַציאָנאַלען קעמפפער און האָט איבערגעלאָזען נאָך זיך אַ אָנדענקען פון פאָלק אַלס מערטירער און קדוש. דאָס איז געווען דער געבילדעטער מאַראַן דיעגאָ פירעס (געבוירען אין יאָהר 1500).

ער האָט פריהער פערנומען די שטעל פון · אַ סעקרעטאַר אין איינער פון די רעגירונגס=אינסטיטוציעס אין ליסאַבאָן און איז געשטאַנען נאָהענט צום הויף ראובני האָט אָבער אַרויסגערופען אין זיין נשמה אַ איבערקעהרעניש; בטבע אַ פייערדיגער מיסטיקער און טרוימער, און זעענדיג נאָך דערצו געניוגט צו מסירת נפש און מערטירעריי, — האָט פירעס פלוצלונג דערשפירט אין זיך עפּעס אַ געטליכען פייער פון אַ נביא, אָנגעהויבען זעהען חלומות אויף דער וואָהר און דערשפירט אין זיך, אַז ער דאַרף שטעהן אין דער שפיץ פון די גרויסע געשעהנישען, וואָס דאַרפען באַלד קומען. ער איז אַוועק צו ראובני, איהם דערצעהלט וועגען זיינע חלומות און „זעהונגען"; און נישט קוקענדיג אויף דעם, וואָס ער האָט געפּרובט אָבקיהלען די צופלאַקערטע פאַנטאַזיע פון דעם יונגען מיסטיקער, איז דער לעצטער אַלץ מעהר עקזאַלטירט געוואָרן. פון גרויס התלהבות האָט ער אַליין זיך מל געווען, אַוועקגעוואָרפען זיין קריסטליכען נאָמען און זיך אָנגעהויבען רופען שלמה מולכו. נאָך אויסגעמאַטערט פון דער שווערער אָפּעראַציע, אין פיבער־האַפטער אויפרעגונג, איז ער ווידער אַוועק צו ראובני און איהם דערצעהלט וועגען זיין טאַט. ראובני האָט זיך דערשראָקען, אַז די דאָזיגע מעשה זאָל נישט וואַרפען אַ חשד אויף איהם אַליין, אַז ער ציהט אָב מאַראַנען פון קריסטענטום, און געראַטען דעם צוהיצטען מיסטיקער, אַז

ער זאָל באַלד אװעק קײן טערקײ. שלמה מולכו האָט דאָס אָנגענומען פֿאַר אַ בעפֿעהל „פֿון אױבען" און האָט געפֿאָלגט די עצה.

פֿון 1527 ביז 1528 האָט ער אַרומגערײזט איבער דער אײראָפּעאישער טערקײ. אין סאַלאָניקי איז ער זיך צונױפֿגעגאַנגען מיט דעם מקובל ר' יוסף טײטאַצאַק און איז אַרײַנגעפֿיהרט געװאָרען אין די סודות פֿון דער קבלה. אין אַדריאַנאָפּאָל, װי אײניגע היסטאָריקער מײנען, איז ער זיך צונױפֿגעגאַנגען מיט דעם קינפֿטיגען מחבר פֿון „שולחן ערוך" ר' יוסף קאַראָ; אין גיכען איז ער געקומען אױך קײן צפֿת, דעם צענטר פֿון די מקובלים, און דאָ האָט ער פֿערפֿאַסט אַ רײהע דרשות װעגען ביאת המשיח, װאָס זענען דערנאָך אָבגעדרוקט געװאָרען דורך זײנע פֿרײַנד אין אַ בעזונדער ספר מיט'ן נאָמען „ספר המפֿואר". פֿיעל זענען געװען ענטציקט פֿון זײנע בעגײסטערטע רעדעס װעגען דער נאָהענטער גאולה. מען האָט זיך פֿערטיפֿט אין זיך און מען האָט געפֿונען, אַז די דעמאָלטיגע געשעהנישען טראָגען די אַלע סמנים פֿון משיח'ס קומען, אױף װעלכע דער „זהר" איז מרמז. אין דעם פֿאַקט, װאָס רױם, די הױפּטשטאָדט פֿון „אדום", איז דעמאָלט אײַנגענומען געװאָרען דורך די סאָלדאַטען פֿון דײטש-שפּאַנישען מיליטער פֿונקט אין שבועות (1527), האָט מען געזעהען אַ קלאָרען בעװײז, אַז דער „קץ" האָט זיך שױן אָנגעהױבען, אַז די װעלט שטעהט ערב גרױסע געשעהנישען.

ענדע 1529 איז מולכו אַװעק קײן אַנקאָנאַ, װאו די קאַטױלישע גײסטליכע האָבען בעזונדערס נאָכגעשפּירט די אַנטלאָפֿענע מאַראַנען. ער איז שיער ניט אַרעסטירט געװאָרען; האָט ער זיך אָבער אױסגעדרעהט און איז אָבגעפֿאָהרען קײן רױם. דאָרט האָט זײן מיסטישער ברען דערגרײכט די העכסטע מדרגה. ער האָט דערצעהלט, אַז דערװעהענדיג די „פֿערשאָלטענע שטאָדט", האָבען זיך בײ איהם געעפֿענט די „שערי דמעות", ער האָט אױסגעגאָסען זײן האַרץ אין אַ הײסער תפילה איבער דער בעפֿרײאונג פֿון דעם פֿיעל-געפּלאָגטען יודישען פֿאָלק און איבער דער גאולה פֿון ירושלים. בשעת דער תפלה האָט ער דערהערט אַ בת-קול, װאָס האָט אָנגעזאָגט װעגען דער גיכער גאולה. דער פֿאַנטאַסטישער מיסטיקער האָט אין רױם פֿערבראַכט טאָג און נאַכט אין תפלה און אין תעניתים און דערגרײכט די גרעסטע שטופֿע פֿון קראַנקהאַפֿטע האַלוצינאַציעס. איהם האָט זיך אױסגעװיזען, אַז צו איהם קומט עפּעס אַ געהײמניספֿולער זקן, פֿיהרט איהם איבער די חורבות פֿון ירושלים, שטעלט איהם אַװעק צװישען די בערג און דאָרט דערצעהלט ער איהם װעגען

דער צוקונפֿט פֿון דער וועלט און פֿון פֿאָלק ישראל: רוים וועט צושטערט ווערן דורך אַ פֿערפֿלײַצונג, פּאָרטוגאַל — דורך אַ ערד־ציטערניש און דעמאָלט וועט ערשײַנען דער הײליגער גײַסט און עס וועט קומען משיח. די דאָזיגע אַלע פֿאַנטאַסטישע זעהונגען און חלומות האָט שלמה מולכו דערצעהלט פֿאַר די אַרומיגע אין זײַנע דרשות, וואָס ער האָט געהאַלטען עטליכע שבתים אין דער יודישער שוהל אין רוים. נאָר פּלוצלונג האָט ער בעמערקט, אַז איהם שפּירט מען נאָך און מען וויל איהם אויסגעבען דער אינקוויזיציע. ער האָט געמוזט פֿערלאָזען רוים און איז אויף אַ צײַט אַבגעפֿאָהרען קײן ווענעציע.

דאָרט האָט מולכו ווידער זיך בעגעגענט מיט ראובני. צו יענער צײַט האָט ראובני שוין געהאַט פֿערלוירען דעם צוטרוי בײַם פּאָרטוגעזישען קעניג, ווײַל מען האָט איהם חושד געווען, אַז ער האָט געהײמע בעציהונגען מיט די מאַראַנען און אַז דאָס האָט ער אָבגערעדט שלמה מולכו פֿון קריסטענטום. ראובני איז אַרויסגעשיקט געוואָרן פֿון פּאָרטוגאַליען און אויפֿ'ן וועג איז ער שיער ניט אַרײַנגעפֿאַלען אין די הענד פֿון דער אינקוויזיציע, נאָר ער האָט זיך אַרויסגעראַטעוועט און איז אַנטלאָפֿען קײן ווענעציע, וואו ער האָט אָנגעהויבען פֿיהרען אונטערהאַנדלונגען מיט'ן סענאַט פֿון דער רעפּובליק, וועלכע האָט דעמאָלט געפֿיהרט אַ מלחמה מיט טערקײַ, וועגען זײַן פּלאַן. דאָ אָבער געהט פּלוצלונג איבער די גאַנצע ראָליע פֿון די פּאָליטישע אונטערהאַנדלונגען צו שלמה מולכו.

ענדע 1530 איז אין רוים ווירקליך פֿאָרגעקומען אַ שרעקליכע פֿערפֿלײַצונג. אַהין איז געהײם געקומען צופֿאָהרען שלמה מולכו און איז אויפֿגענומען געוואָרן דורכ'ן פּויפּסט. וואָס צווישען זײ איז פֿאָרגעקומען, ווײסט מען נישט. צי האָט דער יונגער פּאָעטיש־געשטימטער און הײסער מיסטיקער בעצויבערט מיט זײַנע „זעהונגען” דעם פּויפּסט, וועלכער האָט אַלײן דאַן איבערגעלעבט אַ שרעקליכע צײַט, אָדער דער פּויפּסט האָט איהם געוואָלט אויסנוצען אַלס ווערקצײַג פֿאַר געהײמע צוועקען, — יעדענפֿאַלס איז בעוואוסט, אַז דער פּויפּסט האָט זיך בעצויגען צו מולכו זעהר גוט און חאָטש די גײַסטליכע האָבען נישט אויפֿגעהערט צו פֿאָדערן, אַז מען זאָל מולכ'ן איבערגעבען אין די הענד פֿון דער אינקוויזיציע, האָט דער פּויפּסט דאָך איהם אויף אַזוי פֿיעל מקרב געווען, אַז ער האָט איהם אַרויסגעגעבען אַ פּאַפּיר אַלס שוץ פֿון דער אינקוויזיציע.

דערוויל האבען די אגענטען פון דער אינקוויזיציע נישט אויפגעהערט פונדעסטוועגען נאכצושפיאנירען מולכו'ן און דערצו האט נאך מיטגעהאלפען איינער א געבילדעטער יוד, דער דאקטאר יעקב מאנטין. צי ער איז געוועזען א פערזענליכער שונא פון מולכו, אדער ער האט מורא געהאט, אז זיין אגיטאציע זאל ניט האבען קיין שלעכטע רעזולטאטען פאר'ן יודענטום, נאר א פאקט איז, אז מאנטין האט זיך בעשלאסען אויף א מיאוסער מסירה. ער איז געקומען צו דעם פארטוגעזישען פארשטעהער אין רוים און געזאגט: „וואס זשע שווייגט איהר, ווען מען בעליידיגט דעם כבוד פון אייער קעניג? דער דאזיגער מענש, וואס איז איצט א אריינגעהער אין הויף פון פויפסט (מולכו), איז דאך א געוועזענער דיענער פון אייער קעניג, וואס האט אנגענומען די יודישע אמונה!” דער פארטוגעזישער פארשטעהער האט דערויף געענטפערט, אז שפיאנאזש געהט נישט אריין אין זיינע פליכטען. דאן איז מאנטין אוועק צו די ריכטער פון דער אינקוויזיציע און דורך עדות אויפגעוויזען, אז מולכו איז אבגעפאלען פון דער קאטוילישער רעליגיע. די ריכטער האבען אבער קיין זאך נישט געקאנט טאן מולכו'ן, וויל ער האט בעוויזען דעם שוץ-פאפיר פון פויפסט. די ריכטער האבען זיך געווענדעט צום פויפסט מיט א אנקלאגע, פארוואס ער איז אזוי גנעדיג צום „אונגלויביגען” מאראן, נאר דער פויפסט האט זיי איינגעבעטען, זיי זאלען ביז א געוויסער צייט אבווארטען און לאזען מולכו'ן צורוה. דער מסור מאנטין האט אבער נישט גערוהט און ער האט פארגעשטעלט די ריכטער פון דער אינקוויזיציע א פאפיר פון שלמה מולכו, וואו יענער רעדט פיינדליך וועגען דער קאטוילישער רעליגיע און זאגט נביאות אויף דעם גיכען אונטערגאנג פון „אדום”. דא האט שוין קיין חסד נישט געקאנט העלפען: מולכו איז פער'משפט געווארען צום פערברענען און אין א פאר טעג ארום איז מולכו ערקלערט געווארען אלס פערברענטער פון דער אינקוויזיציע. ווי גרוים איז אבער געוועזען די פערוואונדערונג פון דער לעצטער, ווען מ'האט זיך דערוואוסט, אז מולכו לעבט און געפינט זיך זאגאר אין הויף פון פויפסט. עס האט זיך ארויסגעוויזען, אז וועלענדיג אבראטעוועען שלמה'ן, האט דער פויפסט געשיקט אויפ'ן פייער אנ'אנדער פערזאן. וויטער בלייבען אין רוים האט מולכו שוין מעהר דאך נישט געקענט און ער איז אבגעפאהרען קיין דייטשלאנד.

אין גיכען האבען ראובני און מולכו זיך בעשלאסען אויף א נייעם דרייסטען שריט. זיי זענען ביידע אוועק קיין רעגענסבורג, וואו עס האט

דעמאָלט אָבגעהאַלטען זײַנע זיצונגען דער דײַטשער סײם אין אָנוועזענהײַט פֿון קײזער. ווי עס דערצעהלט דער בעוואוסטער דעמאָלטיגער יודישער „שתדלן" יאָסעלמאַן ראָזהײם, האָט מולכו געוואָלט איבערצײַגען דעם קײזער און דעם סײם, אַז ער וויל רופֿען אַלע יודען אויף אַ מלחמה געגען טערקײַ. דער פֿאָרזיכטיגער יאָסעלמאַן האָט געפּרובט אָבריידען מולכו פֿון זײַן וואַהנזיניגען פּלאַן, נאָר מולכו האָט ניט געוואָלט אַפילו איהם אויסהערען און דער סוף פֿון דער דראַמע איז געווען זעהר טרויעריג. קאַרל V האָט געהײסען אַרעסטירען בײדע יודישע טרוימער און זײ אָבפֿיהרען קײן איטאַליען, וואוהין ער איז דאַן אַלײן געפֿאָהרען. ראובני האָט מען אוועקגעפֿיהרט קײן שפּאַניען, אײנגעזעצט אין טורמע, וואו ער איז אין עטליכע יאָהר אַרום געשטאָרבען. מולכו האָט מען אין מאַנטוא פֿער־משפּט צום טויט, אַלס אָבגעפֿאַלענעם פֿון דער קריסטליכער רעליגיע. ווען מען האָט איהם געפֿיהרט צום פֿײַער, האָט מען איהם אין נאָמען פֿון קײזער פֿאָרגעלעגט צו בעגנעדיגען, אויב נאָר ער וועט תשובה טאָן. נאָר מולכו האָט מיט שטאָלץ אָבגעענטפֿערט: „איך בעדויער, וואָס איך בין אין די יונגע יאָהרען געווען אַ קריסט. איצט טוט מיט מיר, וואָס איהר ווילט". דאַן האָט מען איהם פֿערברענט אין דער אָנוועזענהײַט פֿון אַ גרויסען עולם (אין יאָהר 1523).

אַזוי טראַגיש האָט זיך געענדיגט די משיח־בעוועגונג פֿון 16־ען יאָהרהונדערט, וואָס האָט אַרויסגערופֿען אַזאַ גרויסע אויפֿרעגונג און בעשאַפֿען אַזוי פֿיעל האָפֿנונגען. נאָך די נישט־ערפֿילטע האָפֿנונגען איז געקומען דער לאַנגער יאוש; דאָס צובראָכענע געמיט און די לײדען פֿון גלות האָט מען נאָכדעם געשפּירט נאָך טיעפֿער און ברענענדער. שלמה מולכו האָט אָבער נאָך לאַנג געלעבט אין זכרון פֿון פֿאָלק אַלס העלד און מערטירער און אויך נאָך זײַן טויט האָבען פֿיעל געגלויבט, אַז ער איז אַרויס גאַנץ פֿון פֿײַער און לעבט ערגעץ בסוד.

דריטעם קאפּיטעל.

די ליטעראַטור

ניִשט קוקענדיג אויף די צרות און רדיפות פון אויסען, האָט דאָך דאָס יודענטום צו יענער עפּאָכע אַרויסגעוויזען אַ אינערליכע גרויסע ענערגיע און אין דער שפּיץ פון דער קולטורעלער אַרבייט צווישען יודען אין יענער צייט איז געשטאַנען איטאַליען. אין ערגעץ האָט אַזוי האַסטיג נישט געקלאַפּט דער פּולס, אין קיין יודישען צענטר איז דאָס גייסטיגע יודישע לעבען פון יענער עפּאָכע ניט געווען אַזוי פערשידענפאַרביג און רייך, ווי צווישען די איטאַליענישע יודען. די עפּאָכע פון רענעסאַנס און הומאַניזם, פון איין זייט און די גרויסע ערפינדונג פון ביכער־דרוק, פון דער צווייטער זייט, האָבען געמוזט אויך צווישען יודען אַרויסרופען אַ אויפלעבונג און בעוועגונג. מיסטישע אידעען און חלומות, טרויער־שטימונגען און אַ שטרעבונג צו מערטירעריי, אַ נייגונג צו רעפאָרמען און בענייאונג אין יודענטום, רבנישער פּלפּול אין הלכה — דאָס אַלץ צוזאַמען, די אַלע פערשידענע געגענגעזעצטע שטרעמונגען האָבען זיך צונויפגעמישט אין איין כאַאָס, אָבער דאָך רייכער געמאַכט דאָס אינערליכע גייסטיגע לעבען און בעשאַפען אַ גרויסע ליטעראַטור.

אין דער ערשטער העלפט פון 16־טען יאָהרהונדערט האָט דער „רבניזם", די טרוקענע הלכה נאָך געהאַט די אויבערהאַנד. אין פיעל איטאַליענישע צענטערן האָבען דאַן עקזיסטירט גרויסע ישיבות, דער רבניזם האָט געהאַט אַנגעזעהענע פערזענליכקייטען אויף זיין זייט און די תלמודיסטישע ליטעראַטור האָט געהאַלטען אין איין בליהען. אין דער שפּיץ פון די יודישע קהלות זענען געשטאַנען די רבנים ר' אברהם בן

יהודה מינץ און זיין איידים ר׳ מאיר קאַצענעלבויגען, וועלכער איז גע-
ווען בעוואוסט אַלס גרויסער יודישער אויטאָריטעט אויך אויסער איטאַל-
יען. אין יאָהר 1520 האָט אין איטאַליען דאָס ערשטע מאָל זיך בעוויזען אין
דרוק גאַנץ ש״ס און איז פערשפרייט געוואָרען אין אַ געוואַלדיגער צאָהל
עקזעמפּליאַרען; באַלד האָבען זיך אָבער אָנגעהויבען די רדיפות אויפ׳ן
תלמוד און דער זקן ר׳ מאיר קאַצענעלבויגען האָט דערלעבט צו אַזאַ
צייט, ווען ער האָט ניט געהאַט צו דער האַנד קיין איין איינציגען
עקזעמפּליאַר פון ש״ס, וואוהין אריינצוקוקען. די ישיבות זענען דעמאָלס
איינגאַנצען געפאַלען און די יודישע בחורים, וואָס האָבען געוואָלט זיך
פערנעהמען מיט תורה, האָבען געמוזט לערנען תלמוד געהיים, אָדער
ספּעציעל צוליעב דעם פאָהרען קיין פּוילען און דייטשלאַנד. שפּעטער
האָט מען ווידער ערלויבט צו דרוקען דעם תלמוד מיט אַ צענזור, און
די ישיבות האָבען ווידער אויפגעלעבט. עס איז אָבער שוין מעהר ניט
געווען דער פריהערדיגער ברען און די פריהערדיגע ענערגישע טעטיגקייט.

די טרוקענע הלכה, דער תלמודישער פּלפּול פאַלט, און זיין אָרט
פערנעהמט די אגדה אין דער מדרש אין דער פאָרם פון מאָראַלישע
מגידות. צוזאַמען מיט דעם רב דעם הלכה-מענש טרעט אַרויס אויף
דער סצענע דער רב אַלס גייסטיגער פאַסטוך פון זיין סטאַדע, אַלס
מאָראַלישער ערציהער פון זיין עדה, וועלכער ער לערנט שוין ניט קיין
דינים און הלכות, נאָר מוסר און גאָט׳ס וואָרט. דער בעריהמטסטער און
בעגאַבטסטער דרשן פון יענער צייט איז געווען ר׳ יהודה מושקאַטו,
דער רב פון מאַנטואַ (געשטאָרבען אין יאָהר 1580), דער מחבר פון
„קול יהודה״, אַ פירוש צו דעם רעליגיעזען סיסטעם פון ר׳ יהודה הלוי.
דער יונגערער דרשן פון זיין צייט, ר׳ עזריה פיגאָ (1647) אין ווענעדיג,
האָט איבערגעלאָזט נאָך זיין טויט אַ גרויסע זאַמלונג פון שוהל-דרשות
מיט׳ן נאָמען „בינה לעתים״, וואָס האָט לויט זיין סטיל און ריינקייט
פון געדאַנקען געדינט אַלס וועג-ווייזער פאַר די שפּעטערדיגע מגידים.

די קבלה מיט אַלע איהרע מיסטישע סודות און די משיח-פּראָ-
פּאַגאַנדאַ פון שלמה מולכו האָבען אין איטאַליען געפונען אַ פּאַרטיגען באָ-
דען. פון אויסען האָט די קבלה אין איטאַליען ניט געפונען פאַר זיך קיין שום
שטערונגען, ווייל אין יענער צייט זענען אויך פיעל אָנגעזעהענע קריסטען
געווען פערליעבט אין די סודות פון דער קבלה און די זעלבע צענזור,
וואָס האָט אַזוי גערודפ׳ט דעם תלמוד, האָט געלאָזען פריי אָבדרוקען
און פערשפּרייטען דעם „זהר״. אינערליך איז די קבליסטישע לעהרע

געוועזן זעהר צוגעפּאַסט צו דער דעמאָלטיגער געדריקטער שטימונג פון די איטאַליענישע יודען. 1558—59 איז אין מאַנטואַ, מיט דער הסכמה פון דריי רבנים, אָפּגעדרוקט געוואָרען דער „זהר", וועלכער איז באַלד פערשפּרייט געוואָרען אין פיעל עקזעמפּליאַרען. אין אַ קליינער צייט אַרום איז ערשינען אַנ'אַנדער אויסגאַבע פון „זהר" מיט אַ פאָררעדע פון געשמד'טען יודען וויקטאָריאָ עליאַנאָ. דאָס האָט זעהר אויפגעבראַכט איינינע אָנגעזעהענע רבנים, וואָס האָבען אין דער קבלה געזעהען אַ סכנה פאַר'ן יודענטום; זיי זענען אָבער גאָרניט אימשטאַנד געוועזן צו טאָן. געגען דער ענדע פון 16—טען יאָהרהונדערט איז קיין איטאַליען אָנגעקומען פון פּאַלעסטינאַ ר' ישראל סרוק, אַ תּלמיד פון אר"י און אַ חבר ר' חיים וויטאַל'ס. דעמאָלט האָט די פּראַקטישע קבלה אין איטאַליען אָנגעהויבען אויפבליהען און ענטוויקלען זיך מיט אַ גרויסער שנעלקייט. ר' ישראל סרוק האָט זיך אָנדערצעהלט וואונדער פון אר"י און פון ר' חיים וויטאַל, אליין זיך אָנגעגעבען פאַר אַ קדוש און אָנגעהויבען פערשפּרייטען די לעהרע פון דער פּראַקטישער קבלה; און באַלד זענען צווישען די איטאַליענישע יודען איינגעפיהרט געוואָרען די אַלע אַסקעטישע מנהגים פון די קבלי'סטען אין צפת, ווי פייניגען זיך, פערברענגען גאַנצע שעה'ן אין תּפלה, וואַך זיין די נאַכט א. אַז. וו.

אין דער זעלבער צייט האָט אָבער אויך אויפגעבליהט די ליטעראַטור. די ערינערונגען וועגען די טויזענדיעהריגע ליידען פון יודישען פאָלק, צוזאַמען מיט די נייע צרות, האָבען אַרויסגערופען אין יענער צייט די היסטאָרישע חראָניק, מיט וועלכער עס האָבען זיך פערנומען פיעל געלעהרטע יודען. צווישען די דאָזיגע היסטאָרישע ווערק דאַרף אַ בעזונדער אָרט אָבגעגעבען ווערן דעם בוך פון ר' שמואל אושקי, אַ געוועזענער מאַראַן אין פּאָרטוגאַל, „די טרייסט פון ישראל און זיינע ליידען". דאָס דאָזיגע ווערק איז געשריבען געוואָרען אויף פּאָרטוגאַליש און איז מעהר אַ לירישע פּאָעמאַ, ווי אַ געשיכטע, נאָר אין דער פאָרם פון אַ דיאַלאָג צווישען די יודישע פּאַסטוכער ווערט אָגב אויך דערצעהלט די געשיכטע פון יודישען פאָלק. דער פּאַסטוך יעקב קלאָגט זיך פאַר די צוויי איבעריגע פּאַסטוכער אויף דער לאַגע פון יודישען פאָלק, וועלכעס איז געגליכען צו אַ סטאַדע שעפסלעך, וואָס זענען אַריינגעפאַלען צווישען וועלף. אָנהויבענדיג פון די אַלטע בבלים און רוימער, ביז די שפּאַניער און דייטשען פון מיטעלאַלטער, האָבען אַלע פעלקער נאָר געדריקט און געראָדפ'ט דאָס שוואַכע יודישע פאָלק. אָ, איראָפּאַ,

איראָפּא. אײַן גיהנום אויף דער וועלט! — קלאָגט זיך דער פּאַסטוך יעקב. — וואָס זאָל איך זאָגען וועגען דיר, וואָס האָט בעפּוצט דײַנע נצחונות מיט די טויטע קערפּער פון מײַן פאָלק? ווי זאָל איך דיך לויבען, דו קריגערישע אונערהליכע איטאַליען? דו האָסט דאָך, ווי א הונגעריגער לייב געפרעסען דאָס פלייש פון מײַנע שעפעלעך? פערדאָרבענע פאַשע־פעלדער פון פראַנקרײַך, מײַנע שעפעלעך האָבען זיך געשפּײַזט מיט אײַער גיפט! שטאָלץ ווילד דײַטשלאַנד, דו האָסט אַראָבגעשלײַדערט מײַנע קינדער פון די גרויזאַם־הויכע אַלפּען־בערג! צבועדיג, אכזריות'דיג און בלוטדורשטיג שפּאַניען, די אָרימע וועלף דײַנע האָבען געפרעסען און פרעסען נאָך איצט מײַנע פרעכטיגע סטאַדעס!" אויף די דאָזיגע קלאָג־ווערטער ענטפערן אָב מיט טרייסט די איבעריגע פּאַסטוכער, וועלכע דערמאָנען, אַז פיעל צרות זענען יודען שוין איבערגעשטאַנען און דאָך געבליבען א פאָלק, ווײַל פערטיליגען יודען אינגאַנצען פון דער וועלט איז אונמעגליך און די טרייסט פון יודען בעשטעהט דערין, וואָס די צרות לײַטערן זייער גײַסט און פון דעם גיהנם, וואָס זיי זענען אויסגעשטאַנען, זענען זיי אַרויס ריינער, שענער און מאָראַלישער, איידער אַנדערע פעלקער.

דער צווייטער היסטאָריקער פון יענער צײַט, ר׳ יוסף הכהן (1496—1575), האָט שוין אָבגעגעבען פיעל מעהר אָרט פאַקטען אַנשטאָט ליריק און פערדינט מעהר דעם טיטול „היסטאָריקער". א מיטגליעד פון א פאַמיליע, וואָס איז אַרויסגעטריבען געוואָרען פון שפּאַניען, האָט ר׳ יוסף הכהן די ערשטע יאָהרען זײַנע פערבראַכט אין אַוויניאָן, אין דער פּויפּסטליכער פּראָווינץ פון דרום־פראַנקרײַך; פון דאָרטען איז ער אַריבערגעפאָהרען קיין איטאַליען און זיך בעזעצט אין גענוא. די צוויי יודישע גירושים פון גענוא (אין 1516 און אין 1550) האָבען געצוואונגען דיי פאַמיליע זיך אַריבערצוציהען אין דעם נאָהענטען שטעדטעל וואָלטאַדזשא. דאָרט האָט ר׳ יוסף כהן זיך פערנומען מיט דאָקטאָרײַ און איז געווען זעהר בעליעבט בײַ דער גאַנצער בעפעלקערונג, אויך בײַ קריסטען. אין 1567 האָט מען אויך פון דאָרטען אַרויסגעטריבען די יודען; פאַר ר׳ יוסף הכהן האָט מען געוואָלט מאַכען א אויסנאַהם און איהם ערלויבט ווייטער צו וואוינען אין דער שטאָדט, אָבער ער האָט נישט געוואָלט זיך בענוצען מיט דעם חסד און אויסגעוואַנדערט צוזאַמען מיט זײַנע ברידער. ער האָט פעראייביגט זײַן נאָמען דורך צוויי וויכטיגע היסטאָרישע ווערק. אין זײַן „דברי הימים" האָט ער בעשריבען די געשיכטע פון פראַנקרײַך און

טערקײַ, דעם לאַנגיעהריגען קאַמפּף צווישען קריסטענטום און איסלאַם, צווישען אייראָפּא און אזיען אין צוזאַמענהאַנג מיט דער יודישער געשיכטע. אין צווייטען ווערק „עמק הבכא" האָט ער בעשריבען די געשיכטע פון די יודישע רדיפות אין אייראָפּאַ, אָנהויבענדיג פון די קרייץ=צוגען ביז 1575. אין ביידע ווערק, געשריבען אין אַ שענעם העברעאישען סטיל, האָט דער אויטאָר זיך געהאַלטען ערהליך אָן די היסטאָרישע פאַקטען, ניט מגזם געווען, ניט איבערגעדרעהט די געשעהנישען, ערנסט אַריינגעטראַכט זיך אין דער פּאָליטיש=עקאָנאָמישער ענטוויקלונג פון די פעלקער, אָבער צוזאַמען דערמיט הערט זיך אין די ווערק דער אויפגערעגטער טאָן פון אַ בעליידיגטען און דאָס געפיהל פון פעראַכטונג און צאָרן געגען די בעדריקער. „דער גירוש פון יודען פון פראַנקרייך און שפּאַניען—זאָגט דער מחבר פון „עמק הבכא"—האָבען מיך בעוועגט אָנצושרייבען דאָס ווערק. זאָלען יודען וויסען, וואָס האָבען אונז געטאָן אונזערע שונאים אין זייערע מדינות און פּאַלאַצען. ווייל אָט וועט קומען אַ צייט"... אין דער דאָזיגער אָבגעהאַקטער פראַזע שפּירט זיך, ווי דער מחבר האָט געגלויבט אין דער נקמה פון דער געשיכטע, אַז עס וועט קומען אַ צייט, ווען די יודישע בעדריקער וועלען חרטה האָבען אויף די צרות, וואָס זיי האָבען פערשאַפט דעם יודישען פאָלק.

גאָר אַנ'אַנדער כאַראַקטער טראָגט די געשיכטע פון אַ יונגערען היסטאָריקער, ר' גדליה אבן יחייא, אונטערן נאָמען „שלשלת הקבלה". דער אויטאָר פון דעם ווערק איז געווען אַ קבליסט און אַנשטאָט קלאָרע פאַקטען און אַ ריינעם סטיל, ווי ביי ר' יוסף הכהן, געפינען מיר דאָ שוין אַ מיש=מאַש פון אַלעמען בעקאַנטע היסטאָרישע פאַקטען צוזאַמען מיט נישט געשטויגענע, נישט געפלויגענע בבא מעשיות, לעגענדען, אָנהויבענדיג פון די אַלטע צייטען ביז דער העלפט פון 16=טען יאָהרהונדערט. אַ בעזונדער אָרט ווערט אין דעם ווערק אָבגעגעבען פאַר די שרעקליכע געשיכטען וועגען שדים, מכשפים און רוחות. פון יעדער שורה הערט זיך דאָ די אמונה אין סודות, די מיסטישע קראַפט פון דער קבלה.

די ענטדעקונגען פון קאָלומבוס האָבען אין יענער צייט אַרויסגערופען אויך ביי יודען אַ אינטערעס צו געאָגראַפיע. דער קאָמענטאַטאָר פון תנ"ך ר' אברהם פאַריצאָל, וואָס האָט געלעבט אין פעראַראַ, האָט אין 1524 אָנגעשריבען אַ ווערק „ארחות עולם", וואו עס געפינט זיך אַ קורצע בעשרייבונג פון דער ערד. דער מחבר פון דעם ווערק איז

געוועזען א מענש מיט וויסענשאפטליכע קענטעניש, נאר דאך געפינען זיך אין דעם בוך ניט ווינציג אבערגלויבען, ווי למשל וועגען טייך סמבטיון, וועגען די עשרת השבטים און כדומה.

די יודישע פאעזיע, וואס איז פון דער צייט פון עמנואל הרומי אבגעשטארבען, האט אין אנהויב פון 17-טען יאהרהונדערט ווידער אויפגעלעבט אין איטאליען. די פארשטעהער פון דער יודישער פאעזיע זענען דאן געוועזען צוויי פרויען: דבורה אסקארעל. און שרה סולאם. די ערשטע, א פרוי פון א רייכען יודען אין רוים, האט איבערגעזעצט די יודישע רעליגיעזע פאעזיע אין א שענער איטאליענישער שפראך און אויך געשריבען אריגענעלע לידער. די צווייטע, א טאכטער פון א ווענעדיגער סוחר, איז געוועזען איינע פון די געבילדעטסטע איטאליענישע פרויען פון יענער עפאכע. דער קאטולישער גלח אנראלדא טשעבא האט א לאנגע צייט שטארק אגיטירט די יודישע בעגאבטע פאעטעסע, זי זאל אננעהמען דעם קריסטליכען גלויבען. נאר ער האט גארנישט געקאנט מאכען. דאן האט ער ביי איהר געבעטען א ערלויבניש לפחות מתפלל צו זיין פאר איהר נשמה און גאט בעטען, אז ער זאל זי ארויספיהרען אויפ'ן ריכטיגען וועג. שרה האט מסכים געווען, אבער מיט דעם תנאי, אז אויך זי זאל גאט בעטען, דאס דער גלח זאל ארויף אופ'ן ריכטיגען וועג און אננעהמען די יודישע אמונה. שרה איז געשטארבען אין 1641.

א גרויסע השפעה אויף דער יודישער ליטעראטור פון יענער צייט האט געהאט דער איטאליענישער הומאניזם, דער אלגעמיינער אינטערעס צו דער אלטער קלאסישער וועלט און צו פלאטאנ'ס פילאזאפיע. דער זוהן פון בעריהמטען ר' יצחק אבארבאנעל, יהודה-לעא אבארבאנעל, האט צו יענער צייט אנגעשריבען אויף א שענער איטאליענישער שפראך זיינע „דיאלאגען וועגען ליעבע", וואס זענען עטליכע מאל איבערגעזעצט געווארען אויף אנדערע שפראכען און געמאכט א איינדרוק. די דאזיגע „דיאלאגען" זענען דורכגעדרונגען מיט דעם גייסט פון דער לאטיינישער פילאזאפיע וועגען ליעבע און שענהייט און דאס יודענטום איז דארט אוועקגעשטעלט אויפ'ן צווייטען פלאן, אזוי אז עס האבען זיך געפונען איינִיגע, וואס האבען דערויף שוין געבויט א השערה, אז אבארבאנעל האט זיך געשמדט; דאס איז אבער נישט מעהר ווי א השערה.

פיעל שטארקער איז דעמאלט געוועזען דער אינטערעס צו דער העברעאישער שפראך און העברעאישער גראמאטיק; אויף דעם געביט זענען זיך צונויפגעגאנגען די יודישע געלעהרטע מיט די קריסטליכע. די ליעבע

פון די הומאניסטען צו דער קלאסישער רוימיש-גריכישער וועלט האבען ארויסגערופען אויך א אינטערעס צו דער אלטער יודישער וועלט, און אזוי ווי אהן העבראאיש איז אונמעגליך צו בעקאנען זיך מיט דעם גייסט פון דער אלטער יודישער קולטור, האבען פיעל הומאניסטען און נייע-בילדעטע קריסטען זיך געמוזט נעהמען לערנען העבראאיש. אלס לעהרער האבען, נאטירליך, געדיענט די יודען, און אזוי ארום איז בעשאפען געווארען א רייכע ליטעראטור וועגען דער העבראאישער שפראך און העבראאישער גראמאטיק, ווי „ספר הבחור" פון ר' אליהו לעוויטא, אדער אליהו בחור, „מתורגמן" פון דעם זעלבען און נאך אנדערע.

דער פאטער פון דער יודישער היסטארישער קריטיק איז געווען ר' עזריה מן האדומים, אדער דע-ראסי (געבוירען אין מאנטוא אנ'ערך אין יאהר 1514 און געשטארבען אין פערראראַ אין 1578). ער איז געווען א פיעלזייטיג געבילדעטער מאן, וואס האט גרינדליך געקענט נית בלויז די העבראאישע ליטעראטור, נאר אויך אלע קלאסישע ווערק, די רעליגיעזע ליטעראטור און די נייע ווערק פון די איטאליענישע הומאניסטען; צו דער דאזיגער ברייטער בילדונג האט ער בעזעסען אויך א שטארקען טאלאנט, און דאס האט ער אויסגענוצט אויף קריטיש-היסטארישע פארשונגען. נאך דער גרויסער ערד-ציטערניש אין פערראראַ אין 1570 האט ער אנגעשריבען זיין גרויס ווערק אין דריי חלקים „מאור עינים". דער ערשטער טייל פון דעם ווערק איז געווידמעט דער בעשרייבונג פון דער ערד-ציטערניש, דער צווייטער טייל דערצעהלט, ווי אזוי די ביבעל איז איבערזעצט געווארען אויף גריכיש, דער בעדייטענדסטער טייל איז אבער דער דריטער, אין וועלכען עס געפינען זיך א רייהע גלענצענדע פארשונגען וועגען פילון האלכסנדרוני, וועגען די יודישע פארטייען אין דער צייט פון צווייטען בית המקדש, וועגען יוסף פלאוויוס און וועגען דער חראנאלאגיע פון דער אלטער יודישער געשיכטע. דאס דאזיגע ווערק האט ארויסגערופען א גרויסע אונצופרידענהייט צווישען די רבנים, הגם ר' עזריה מן האדומים איז געווען זעהר פארזיכטיג אין זיין ווערק און אין ערגעץ זיך נית ערלויבט קיין שום פרייע געדאנקען. נאר שוין דאס אליין, וואס ער האט דער ערשטער זיך קריטיש בעצויגען צו דער ביבעל, אויסגעפארשט די הייליגע טראדיציעס און פערגלייכט די תלמודישע ערצעהלונגען מיט די גריכישע און לאטיינישע קוועלען — שוין דאס אליין האט ארויסגערופען א גרויסע איפרעגונג צווישען די ארטא-

דאקסישע רבנים. ר׳ עזריה האט דאן אנגעשריבען א צווייט ווערק „מצרף לכסף״, וואו ער פערענטפערט זיך, אבער אויך דאס האט ניט געהאלפען. די רבנים האבען פערבאטען אלע יודען יונגער פון 25 יאהר, צו לייענען דעם „מאור ענים״ און מען דערצעהלט, אז דער מחבר פון „שולחן ערוך״ ר׳ יוסף קארא האט זאגאר געזאלט ארייגלעגען דעם מחבר פון „מאור עינים״ אין חרם, נאר דער טויט זיינער האט איהם געשטערט דאס צו טאן.

דער גייסט פון קריטיציזמוס האט אבער פון דעמאלט אן שוין זיך ניט אבגעשטעלט, און איינצעלנע יודישע געלעהרטע, וואס האבען זיך קריטיש בעצויגען צו דער יודישער מסורה און צו די אלטע יודישע לעגענדעס, האבען וויטער פארטגעזעצט זייער ארבייט. כדי ניט איינצו־רייסען מיט דער ארומיגער סביבה און ארויפציהען אויף זיך דעם חשד פון אפיקורסות, האבען די דאזיגע געלעהרטע געמוזט טאן זייער ארבייט געהיים; דאס האט אבער נאך מעהר פערשארפט די בעציהונג צו זיי פון דער ארומיגער יודישער וועלט, און די סתירה צווישען דעם וויסענ־שאפטליכען קריטישען גייסט און דער טראדיציאנעלער בלינדער אמונה איז דורך דעם נאך בולט׳ער געווארען. די דאזיגע אינערליכע צוברא־כענהייט האט זיך אממעהרסטען אבגעשפיגעלט אויף דער טעטיגקייט פון בעגאבטען שריפטשטעלער און אנגעזעהענעם יודישען קענער ר׳ יהודה־לעאן דע־מאדענא (1571 — 1648). א מענש מיט פיעלזייטיגער בילדונג תלמוד׳יסט און צוזאמען דערמיט הומאניסט, א רב און א פרידיגקער, א מגיד אין שוהל און א וועלטליכער שריפטשטעלער, איז דע־מאדענא אין זיין לעבען געווען פול מיט סתירות. אין זיינע יונגע יאהרען האט ער אנגעשריבען א ווערק געגען שפיעלען אין קארטען און אליין האט ער געשפיעלט אין קארטען מיט אזא האזארד, אז ער האט פערגעסען, ווער ער איז און וואס פאר אלאגע ער פערנעהמט. אין שוהל האט ער געהאלטען דרשות און גערופען צו שטרענגען מוסר אין רעליגיעזע דינים, און ביי זיך אין צימער האט ער געשריבען געהיים אזעלכע פריע געדאנקען, פאר וועלכע ער וואלט געקענט פיעל ליידען, ווען זיי וואלטען פערעפענטליכט ווערען. די ליטערארישע טעטיגקייט פון דע־מאדענא איז געווען זעהר רייך און פערשידענפארביג. ער האט געשריבען אמאל פאר די יודען, אמאל פאר קריסטען, תלמודישע חקירות, דרשות אויף פערשידענע טעמען, א שטודיום וועגען די יודישע רעליגיעזע מנהגים, א זאמלונג פון רעצעפטען און עצות, א מיטעל צו פערפעסטיגען דעם

זכרון, שירים, ביבלישע פירושים א. אז. וו. נאר זיינע טיעפסטע איבער־צייגונגען האט ער אפען ארויסגעזאגט אין צוויי אויסגעצייכענטע ווערק, וועלכע ער האט מורא געהאט צו פערעפענטליכען פאר זיין לעבען און וועלכע זענען אבגעדרוקט געווארן ערשט אין 200 יאהר ארום נאך זיין טויט. אין איינעם פון די ווערק, „ארי נוהם", צושטערט ער דעם גאנצען בנין פון דער קבלה און בעווייזט, אז די כלומרשטע הייליגע ספרים פון דער קבלה, ווי דער „זהר", זענען פאלש, נאכגעמאכט און אז די לעהרע פון דער קבלה איז סותר דער ריינער לעהרע פון יודענטום. אין זיין צווייטען ווערק „קול סכל ושאגת ארי" מאכט דע־מאדענא נאך א טריט ווייטער און טרעט שוין ארויס ניט בלויז געגען דער הייליגקייט פון דער קבלה, נאר אויך געגען דעם אויטוריטעט פון תלמוד. נאכדעם ווי די יודישע מלוכה איז געפאלען — זאגט ער אין דעם ווערק, — האבען די פיהרער פון פאלק געדארפט איינפיהרען א נייע ארדנונג אויפ'ן גרונד פון תורת משה, וואס זאל זיין צוגעפאסט צו די לעבענס־בעדינגונגען פון יודען אין גלות. אבער וואס זשע האבען זיי געטאן? אנשטאט צו בעזייטיגען די קלייניגקייטען פון געזעץ און פערפעסטיגען נאר זיינע יסודות, האבען די דאזיגע לעהרער פון געזעץ נאר איבערגענומען ביי די צדוקים חומרות און דינים אהן א שיעור וואס מאכען שווער דאס לעבען פון יודען אין גלות, און דאס האבען זיי אנגערופען „תורה שבעל פה"! דא איז דע־מאדענא דערגאנגען צו דעם פונקט, צו וועלכען עס זענען צוגעקומען אלע פריידענקענדע יודען פון 19־ען יאהרהונדערט און עס איז לייכט זיך פארצושטעלען, וואס פאר'א רדיפות און צרות דע־מאדענא וואלט זיך אנגעליטען, ווען ער וואלט ארויסזאגען די דאזיגע געדאנקען אפען. ער האט דאס אבער גוט פערשטאנען, און איז דעריבער געבליבען איינזאם און אליין מיט זיין פריינזין, וועלכען ער האט געמוזט בעהאלטען בחדרי חדרים.

א צווייטער אנגעזעהענער וועלטליכער קענער און „פריידענקער" איז געווען יוסף שלמה רופא (יש"ר מקנדיא) דעלמעדיגא (1591—1655); ביי איהם האבען אבער די פריידענקער געדאנקען און דער וויסענ־שאפטליכער עלעמענט זיך אזוי פערפלאנטערט און צונויפגעמישט מיט דער קבלה און דעם מיסטיציזם, אז ער האט אויף יעדען שריט נאך סותר געווען זיך אליין, און איז סוף כל סוף אריין אין א גרויסען פלאנטער, פון וועלכען ער האט אליין ניט געקאנט ארויסקריכען און געענדיגט האט ער דערמיט, וואס ער איז געווארן א פערברענטער אנהענגער פון דן

קבליסטען. אַ אייניקעל פון פילאָזאָף ר׳ אליהו דעלמעדיגאָ, האָט יוסף שלמה בעקומען זיין בילדונג אין איטאַליען. אין דער יוגענד האָט ער בעזוכט דעם אוניווערזיטעט אין פאַדואַ, וואו ער האָט געהערט לעקציעס וועגען מאַטעמאַטיק און אַסטראָנאָמיע פון דעם גרויסען גאַליליי אַליין. גאָכדעם האָט דעלמעדיגאָ זיך פערטיעפט זוּן אַנדערע וויסענשאַפטען, צו וועלכע ער האָט געהאַט אַ גרויסע נייגונג. אין דער זעלבער צייט האָט ער אויך געהאַט אַ גרויסע ליידענשאַפט צו רייזען און אין 1616 האָט ער געמאַכט אַ רייזע קיין עגיפטען, וואו ער האָט געהאַט אַ גלענצענדען מאַטע־מאַטישען דיספוט מיט אַ מוסולמענישען געלעהרטען. פון דאָרטען איז ער אָבגעפאָהרען קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, וואו ער איז זיך צונויפגעגאַנגען מיט די קאַראַאימען, און פון דאָרטען קיין פוילען און ליטאָ. דאָרט האָט ער זיך בעזעצט נעבען ווילנאָ און איז געוואָרן הויז־דאָקטאָר ביים פירשט ראַדזיוויל; אָבער אויך דאָ האָט ער זיך לאַנג ניט געהאַלטען. אין גיכען בעגעגענען מיר איהם שוין אין דייטשלאַנד, פריהער אין האַמבורג, דער־נאָך אין אַמשטערדאַם און אין פראַנקפורט, וואו ער האָט אָנגענומען די שטעלע פון אַ דאָקטאָר אין דער יודישער קהלה. זיין וואַנדער־לעבען האָט ער פערענדיגט אין פּראָג אין 1655. ניט קוקענדיג אויף זיין גרויסע ענציקלאָפּעדישע בילדונג, האָט זיך איהם דאָך ניט איינגעגעבען אויסצו־אַרבייטען אַ וועלכע עס איז קלאָרע וועלט־אַנשויאונג, און מיר זעהען, ווי דעלמעדיגאָ דרעהט זיך צווישען פינסטערניש און ליכטיגקייט, צווישען וויסענשאַפטליכען גייסט און בלינדע אמונה, צווישען פרייע געדאַנקען און מיסטישע חלומות. דעלמעדיגאָ איז כאַראַקטעריסטיש פאַר דער גאַנצער עפּאָכע: פונקט ווי ער, אַזוי האָט די גאַנצע עפּאָכע זיינע זיך געוואָרפען צווישען פינסטערניש און ליכטיגקייט און איז געווען פול מיט סתירות. די גרויסע השפעה פון דער הומאַניסטישער וועלט־אַנשויאונג, די סימנים פון דער נאָהענטער גרויסער רעפאָרמאַציע זעהען מיר שוין אויך אין יודענטום, וואו עס שאַפט זיך עפּעס, וואו עס וועקט זיך אַ נייער געדאַנק און עס הויבט זיך אָן אַ קריטישע בעציהונג צום יודישען עבר. אָבער דאָס אַלץ ווערט דערשטיקט אינווענדיג, געפינט ניט קיין פרייען פלאַץ פאַר זיך און עס מוזען פריהער פאַלען די מויערן פון ענגען געטאָ, עס מוז פריהער אַראָב דער אויסערליכער דרוק, אום די ברויזענדע אינערליכע קרעפטען אין יודענטום זאָלען געפינען אַ פרייען אַרויסגאַנג און פערוואַנדעלט ווערען אין אַ ברייטער פרייער בעוועגונג.

פיערטעס קאפּיטעל.

יודען אין דער עפּאָכע פון דער רעפאָרמאציע.

מיט דער שטורמדיגער רעפאָרמאציאָנס=בעוועגונג, וואָס האָט אויפגערודערט גאַנץ אייראָפּאַ און געמאַכט אַ איבערקעהרעניש אין גאַנצען פּאָליטישען און גייסטיגען לעבען פון די אייראָפּעאישע פעלקער, ענדיגט זיך דאָס פינסטערע מיטעלאַלטער און עס הויבט זיך אָן די „נייע צייט" אין דער געשיכטע פון דער מענשהייט. די דאָזיגע גרויסע בעוועגונג שטאַמט אָב פון דייטשלאַנד. דוקא אין'ם מיושב'דיגען דייטשען פאָלק, דוקא אין לאַנד פון די ריטער, וואָס האָבען פערבראַכט די יאָהרען אין שטענדיגען קאַמפּף צווישען זיך איבער נארישקייטען, — דוקא פון דאָרטען האָט געקאָנט אַרויסוואַקסען די גרויסע רעליגיעזע בעוועגונג, וואָס האָט גערופען צוריק צו דער ביבעל און צו דעם ריינעם רעליגיעזען תוך פון קריסטענטום. די ראָמאַנישע פעלקער זענען שוין געווען דעמאָלט אַזוי ווייט פערדאָרבען, אַזוי ווייט פון יעדער רעליגיעזער בעציהונג צום לעבען, אַז ביי זיי איז שוין זאָגאַר ניט מעגליך געווען קיין „אַפּיקורסות", קיין פּראָטעסט געגען דעם פאַלשען קאַטוליציזם. אין די פּויפּסטליכע ספערען, צווישען די געבילדעטע מענשען, אין די פּאַלאַצען פון די הויכע גייסטליכע אין איטאַליען, פראַנקרייך און שפּאַניען האָט מען אין יענער צייט געלעבט אַ גוטען טאָג, זיך אַריינגעלאָזט אין תענוגים און בסוד אָבגעלאַכט פון דער גאַנצער קריסטליכער רעליגיע, וועלכע איז זיי ווינציג וואָס אָנגעגאַנגען, און נאָר אין דייטשלאַנד, וואו דאָס פאָלק איז נאָך געווען פּרימיטיוו און נאַאיוו, וואו מען האָט נאָך באמת געגאַרט צו אַ ריינער אמת'ער רעליגיע, איז געווען דער ריכטיגער באָדען פאַר דער

רעפארמאציע מיט איהר גאנצען צארן געגען דער פאלשקייט פון די פויפסטען און מיט איהר שטורמדיגען דראנג צום פיינעם רעליגיעזען געפיהל. טיעף אין דייטשען פאלק זענען שוין פון לאנג געלעגען בע־האלטען גרויסע קרעפטען און עס האבען נאר געדארפט קומען די נויטיגע סיבות, אום אויפצוועקען די דאזיגע קרעפטען. מיט א געוויסען שטאלץ קאנען מיר זאגען, אז איינע פון די נאהענטסטע סיבות, וואס האבען ארויסגערופען און פארברייטעט די גרויסע רעפארמאציע, איז געווען דער דיספוט צווישען די הומאניסטען און די „פינסטערע לייט" וועגען תלמוד.

ערב דער לוטעראנישער רעפארמאציע האבען די פערביסענע קלעריקאלען, די פינסטערע כוחות אנגעהויבען פיהרען א בייזען קאמפף געגען יודענטום. זיי איז ווינציג געווען די געדריקטע יודישע לאגע, — זיי האבען נאך געוואלט עוקר מן השרש זיין די גאנצע יודישע רעליגיע. פאר זייערע אויגען האט זיך געטראגען דאס אידעאל פון דער פינסטערער שפאנישער אינקוויזיציע מיט איהרע שייטער־הויפענס, ענוים און שפיאנאזש. די יודען־שנאה איז געווען דער צענטר פון דער פאליטיק פון די דייטשע קלעריקאלען און ניט ווילענדיג איז דער קאמפף געגען יודענטום גע־ווארען אויך דער קאמפף געגען דער גייסטיגער בענייאונג בכלל, געגען אלע נייע אידעען פון די הומאניסטען, געגען דער אפיקורסות פון די פרייזיניגע. אין דער לופטען האט זיך שוין געטראגען דער גייסט פון דער נאהענטער רעפארמאציע און עס איז בעשערט געווען, אז דאס יודענטום זאל אוועקגעשטעלט און צונויפגעבונדען ווערען מיט דער גרויסער רעפארמאציאנס־בעוועגונג אין דעם פערביטערטען קאמפף געגען איהר.

דער סיגנאל צו א קאמפף געגען יודענטום איז געגעבען געווארען אין קעלן, אין דער דאזיגען הויפט־שטאב פון די קלעריקאלען, וואו עס האבען געהערשט די דאמיניקאנער, דער אינקוויזיטאר האכשטראטען, דער פינסטערער פראפעסאר פון טעאלאגיע ארנאלד פון טאנגערן און אנדערע בעריהמטע „שווארצע" לייט. דער סיגנאל איז געווען פון איין זייט צו אטאקירען די יודישע ליטעראטור, מיט וועלכער די הומאניסטען האבען זיך אנגעהויבען אינטערעסירען, און פון דער צווייטער זייט — צוצוגרייטען א באדען פאר געצוואונגענעם שמד צווישען יודען, ווי אין שפאניען. אלס ווערקצייג פאר דעם טייוולאנישען פלאן איז אויסגעקליבען געווארען דער משומד פפעפערקארן.

יוסף פפעפערקארן פון מעהרען איז געווען א פשוטער קצב, כמעט אנ'עם הארץ און דערצו א מענש מיט א אונגעהויערער חוצפה. איינמאל האט מען איהם געחאפט ביי א גנבה מיט א שלאס-בראך און ער איז ארעסטירט געווארען. ווי עס שיינט, איז איהם נאך דער מעשה ניט געווען איבעריג אנגענעהם צו פערבלייבען צווישען יודען און ער האט בעשלאסען אבצושמד'ען זיך און זיין גאנצע פאמיליע. אט דעם דאזיגען מענשען מיט א פינסטערער פערגאנגענהייט האבען די דאמיניקאנער אויס-געקליבען פאר זייער רעכטער האנד אין קאמפף מיט די יודען און יודענטום. די פערברעכערישע טעטיגקייט געגען זיין פאלק האט פפעפער-קארן אנגעהויבען מיט דער בראשור „שפיעגעל דער ערמאהנונג", וואס איז ערשינען אין 1507 אויף דער רוימישער שפראך. אין דער דאזיגער בראשור פרובט נאך דער יודישער משומד זיך אונטער'חנפנען צו יודען, איינרעדען זיי מיט גוטע רעד זיך צו שמד'ען, ווייל נאר אין קריסטענטום איז דער ריינער אמת און די ישועה פאר אלע פעלקער. דארט פרובט אויך פפעפערקארן אבווענדען אלע בלבולים אויף יודען, אז זיי בענוצען קריסטליך בלוט, און ווענדעט זיך צו די קריסטען מיט א אויפרוף, אז זיי זאלען ניט צו פיעל דריקען די יודען, וועלכע „זענען אויך מענשען" גלייך ווי אלע. אין א יאהר ארום האבען די דאמיניקאנער ארויסגעגעבען א צווייטע בראשור אונטער פפעפערקארן'ס נאמען „יודענ-בייכטע" און דא איז שוין דער טאן גאר א אנדערער. דא ווערט אבגעלאכט פון די יודישע מנהגים, די יודען ווערען שוין אנגערופען „הינט, וואס לעקען דאס קריסטליכע בלוט" און פון די קיסרים ווערט געפאדערט, צו פערבאטען יודען האנדלען מיט פראצענט און זיי צווינגען צו הערן די מיסיאנערישע דרשות אין די שוהלען. און וואס ווייטער איז געווארן אלץ ערגער: אין 1509 איז ערשינען פפעפערקארן'ס א דריטע בראשור, וואס איז בכיון ארויסגעגעבען געווארען ערב פסח, כדי אויפצורייצען דעם המון געגען יודען. דארט ווערט דאס דייטשע פאלק שוין גערופען ארויסצוטרייבען אלע יודען פון לאנד, צונעהמען ביי זיי זייערע קינדער און זיי ערציהען אין קריסטליכען גלויבען און בכלל צו רודפ'ען זיי ביז לעצט, ווייל יודען בעראבעווען די קריסטען און זויגען פון זיי אויס דאס בלוט. ביים פאלק האט די דאזיגע העצע קיין ערפאלג ניט געהאט, אבער דערפאר האבען די דאמיניקאנער געפרובט פעראינטערעסירען אין דער אגיטאציע געגען יודען הויכגעשטעלטע פערזאנען, און דאס האט זיך זיי איינגעגעבען.

די דאָמיניקאַנער האָט זיך איינגעגעבען אַריבערצוציהען אויף זייער זייט דער פרומער קוניגונדאַ, די שוועסטער פון קייזער מאַקסימיליאַן. וועלכע האָט געגעבען פפעפערקאָרנ׳ען אַ בריעף צום קייזער מיט אַ ביטע צו קאָנפיסקירען אַלע יודישע ספרים, אויסער דער ביבעל, וועלכע זענען פול מיט האַס צום קריסטענטום און וואַרפען אַ שאַנדע אויף דער הייליגער רעליגיע. מיט דער דאָזיגער רעקאָמענדאַציע איז פפעפערקאָרן אַוועקגעפאָהרען קיין איטאַליען צום קייזער מאַקסימיליאַן, וועלכער האָט דאַן געפיהרט מלחמה מיט דער ווענעציאַנישער רעפובליק, און פפעפערקאָרן איז צוריקגעקומען מיט אַ נצחון: דער קייזער, וועלכער איז געווען פערנומען מיט דער מלחמה און ניט געהאַט קיין צייט אַריינצוטראַכטען אין אַזעלכע ענינים, האָט ניט לאַנג געקלערט און ערלויבט פפעפערקאָרנ׳ען צו רעווידירען אַלע יודישע ספרים און פערברענען די, אין וועלכע עס געפינען זיך שלעכטע רעד וועגען קריסטענטום.

מיט טריאומף האָט פפעפערקאָרן זיך גענומען צו דער אַרבייט, וועלכע ער האָט אָנגעהויבען אין פראַנקפורט אַם מיין, וואו עס האָבען זיך געפונען פיעל יודען פון תורה און געלד און גאַנצע בערג יודישע ספרים. לויט׳ן פערלאַנג פון פפעפערקאָרן האָט דער מאַגיסטראַט צונויפגערופען אַלע יודען אין שוהל אַריין, וואו מען האָט נאָר זיי איבערגעלייענט דעם בעפעהל פון קייזער, אַרויסצוגעבען אַלע ספרים פפעפערקאָרנ׳ען. מען האָט צוערשט צונויפגעזאַמעלט אַלע סדורים און זיי קאָנפיסקירט. דאָס איז געווען די ערשטע נאַכט פון סוכות, ער האָט נאָך געוואָלט פערבאָטען די יודען צו דאַוונען אין די שוהלען, ווייל פונקט אום יום טוב האָט ער געוואָלט מאַכען די רעוויזיע אין די יודישע הייזער, אָבער די גייסטליכע האָבען זיך אַרויסגעוויזען פאַר מעהר מענשליך, ווי פפעפערקאָרן, און ניט געוואָלט איינשטימען צו פערשטערען יודען זייער יום טוב. די רעוויזיע איז אָבגעלעגט געוואָרען אויף מוצאי סוכות. אָבער דאָ האָבען יודען פלוצלונג געשטעלט אַ ווידערשטאַנד און ערקלערט, אַז זיי וועלען ניט אַרויסגעבען די ספרים, כל זמן זיי וועלען זיך ניט פאָרשטעלען פאַר׳ן קייזער, כדי ער זאָל אויסהערען אויך דעם צווייטען צד. אין דער זעלבער צייט האָבען די יודען געשיקט אַ דעפּוטאַציע צום הומאַנישען אַרציבישקופ אוריעל, וועלכער האָט זיך געווענדעט צום קייזער מיט אַ אָנווייזונג, אַז אַזאַ וויכטיגע פראַגע קען ניט געלעזט ווערען אין איילעניש מיט איינמאָל און מוז ערנסט בעטראַכט ווערען. אויך דער מאַגיסטראַט האָט זיך געשטעלט אויף דער זייט פון יודען און פון דעם

זעלבען ארציביסקופ איז אנגעקומען א בעפעהל צו די גייסטליכע, אז זיי זאלען ניט שטיצען פפעפערקארנ׳ען. אזוי ווי דער קייזער האט ערלויבט פפעפערקארנ׳ען רעוויזירען די יודישע ספרים ניט אנדערש, ווי אין דער אנוועזענהייט פון צוויי גייסטליכע און א פארשטעהער פון מאגיסטראט, האט ער שוין ממילא זיין פלאן ניט געקאנט אויספיהרען און די יודען האבען אויף א ווייל׳ע פריי אבגעעטעמט.

נאכדעם האבען די יודען ארויסגעשיקט זייערע שתדלנים צום קייזער און איהם בעוויזען זייערע אלטע קייזערליכע פריווילעגיעס. מאקסימיליאן איז איינגעגאנגען דערויף, אז מען זאל גרינדען א קאמיסיע פון געלעהרטע, וועלכע זאלען בעטראכטען די פראגע. די דאמיניקאנער זענען ניט געווען איבעריג צופרידען דערמיט און פפעפערקארן איז ווידער אמאל געפאהרען קיין איטאליען, בעזארגט מיט פיעל רעקאמענדאציעס צום קייזער און צו די הויכגעשטעלטע לייט. דאס מאל האט פפעפערקארן נאר געפועל׳ט, אז אין דער קאמיסיע זאל צווישען אנדערע אויך בעשטימט ווערען דער בעריהמטער געלעהרטער יאהן רייכלין, דער גרעסטער דייטשער אויטאריטעט. די כונה דערפון איז געווען קלאר: אדער רייכלין וועט האלטען מיט די דאמיניקאנער און דאן איז א סוף צום יודענטום, ווייל ווער וועט האבען די העזה ארויסצוטרעטען געגען דעם מענשען, מיט וועלכען עס שטאלצירט גאנץ דייטשלאנד; אדער רייכלין וועט פערטיידיגען די יודישע ספרים, און דאן וועלען די דאמיניקאנער שוין אנהויבען א ענערגישען קאמפף געגען רייכלינ׳ען אליין און געגען דער גאנצער חברה הומאניסטען, וועלכע זיי וועלען בעשולדיגען אין אפיקורסות און פאדערען זיי צום געריכט פון דער אינקוויזיציע. די האפנונג פון די דאמיניקאנער איז אבער צערשטערט געווארען און מיט דער בעשטימונג פון רייכלין אלס מיטגליד פון דער קאמיסיע האט זיך אנגעהויבען זייער גרויסע מפלה.

יאהן רייכלין איז געווען ניט בלויז א בעריהמטער געלעהרטער און דער גרעסטער קענער פון די אלטע שפראכען אין זיין צייט, נאר אויך א גוטהערציגער מענש, וואס האט שטענדיג ליעב געהאט דעם אמת. ווי פיעל פון די גרויסע הומאניסטען, האט אויך רייכלין געהאט א פערלאנג צו ערלערנען גרינדליך די העברעאישע שפראך. דער ערשטער לעהרער זיינער, וועזעל אין באזעל, האט אליין געקאנט ווינציג העברעאיש און איז נאר אימשטאנד געווען אויסצולערנען רייכלינ׳ען די ערשטע כללים פון דער העברעאישער שפראך. זענענדיג אין רוים, האט רייכלין זיך דערוואוסט וועגען די וואונדערבארע סודות פון דער קבלה. מיט

וועלכער עס האבען זיך דאן אינטערעסירט פיעל קריסטען, און די ליעבע צו העברעאיש איז נאך ביי איהם דאן שטארקער געווארען. צו=ריקקומענדיג קיין דייטשלאנד, האט רייכלין זיך געווענדעט מיט א בריעף צום רב פון רעגענסבורג ר' יעקב מרגליות, וועלכען ער האט געבעטען צושטעלען איהם געוויסע קבלה=ספרים. דער רב האט איהם אבגעענט=פערט, אז אין די קבלה=ספרים איז בכלל ניט כדאי אריינצולאזען זיך און אז די ספרים, וועלכע ער בעט, קאן ער, דער רב, ניט בעקומען. ערשט אין א צייט ארום האט רייכלין זיך בעקאנט מיט דעם ארצט פון קייזער פריעדריך III, ר' יעקב לואנץ, און דער דאזיגער געלעהרטער יוד איז פון דאן אן געווארען רייכלינ'ס לעהרער אין העברעאיש. מיט גרויס התמדה האט זיך רייכלין גענומען צו דעם שטודיום און אין א צייט ארום איז ער שוין אימשטאנד געווען צו לייענען העברעאישע ספרים אהן דער הילף פון א לעהרער. פון דעמאלט אן האט רייכלין ניט אויפ=געהערט ווייטער צו ערלערנען די העברעאישע שפראך און ליטעראטור, הגם ער איז נאך אלעמען דאך ווייט געווען פון גרינדליכע קענטעניש.

רייכלין איז דאן געווען דער איינציגער קריסט אין אייראפא, וואס האט גוט געקאנט די העברעאישע שפראך, און אזוי ווי דער פערלאנג צו בעקאנען זיך מיט דער העברעאישער שפראך איז דאן איבעראל געווען גרויס, האבען פיעל פון רייכלינס פריינד זיך געווענדעט צו איהם מיט א בקשה, אז ער זאל פערפאסען א העברעאישע גראמאטיק און לעהר=בוך. רייכלין האט ערפילט די בקשה און פערפאסט א העברעאישע גראמאטיק, וואס איז נאך געווען פול מיט פעהלערען, אבער האט דאך געגעבען פאר פיעל קריסטען א שליסעל צו ערלערנען די העברעאישע שפראך און רייכלין האט ערצויגען פיעל תלמידים, וואס האבען מיט עהרפורכט זיך בעצויגען צו העברעאיש און איהר געווידמעט צייט.

אבער צוזאמען מיט דער גרויסער אכטונג צו העברעאיש, איז רייכלין דאך אין יענער צייט געווען ווייט פון יודענפריינדליכקייט; ער האט זיך ניט געקאנט בעפרייען פון די אלטע אבערגלויבענס וועגען יודען און יודענטום און האט געהאלטען די יודען פאר א נידעריגען סארט מענשען, וואס גאט האט זיי שטרענג בעשטראפט דערפאר, וואס זיי געהען ניט אין ריכטיגען וועג. ווי אנדערע קלעריקאלען, האט רייכלין אין יענער צייט געהאלטען, אז יודען לעסטערען די קריסטליכע הייליג=טימער און אלע קריסטען בכלל, און געבראכט א ראיה פון דער ברכת „ולמלשינים" אין שמונה עשרה. שפעטער האט רייכלין זעהר בעדויערט,

וואס ער האט געשריבען שלעכטס אויף יודען, וועלכע ער האט אין הארצען קיינמאל ניט געהאסט. אבער אין יענער צייט איז רייכלין נאך ניט געווען פריי פון די אלטע אבערגלויבענס און אויסערליך האט ער אין זיין בעציהונג צו יודען זיך ניט אונטערשיידעט פון די איבעריגע קריסטען. אין דער צייט, ווען רייכלין איז בעשטימט געווארען, צוזאמען מיט האכשטראטען און אנדערע יודען-פיינד, אלס עקספערט אין דער קאמיסיע וועגען די יודישע ספרים, איז ער שוין געווען זעהר פאפולער אין גאנץ דייטשלאנד, געשעצט און געעהרט אומעטום אלס גרויסער געלעהרטער און אנגעזעהענע פערזענליכקייט. די דאמיניקאנער האבען אין איהם ניט געקאנט געפינען קיין חטא, אבער געשפירט האבען זיי, אז רייכלין וועט מיט זיי ניט געהן, אז זיין הארץ איז ניט גענויגט צו קיין פאלשקייטען און מענשען-האס. ווען פפעפערקארן איז געפאהרען קיין איטאליען צום קייזער, איז ער אויפ'ן וועג אבגעטרעטען צו רייכלינ'ען און געפרובט איהם איבררעדען, אז ער זאל געהן האנד ביי האנד מיט די דאמיניקאנער געגען יודען. רייכלין האט מסכים געווען צו די אלע בעשולדיגונגען געגען יודען, אבער פעראייניגען זיך מיט די דאמיניקאנער האט ער ניט געוואלט, ווייל זיין הארץ איז בכלל ניט געווען גענויגט צו קיין שלעכטס. ער האט זיך רוהיג און ערנסט גענומען צו זיין ארבייט, אויסצופארשען די יודישע ספרים, און די ארבייט האט ביי איהם געדויערט אנ'ערך דריי חדשים.

דערווייל האט פפעפערקארן ניט אויפגעהערט פלייסיג פארטצוזעצען זיין טעטיגקייט און קאנפיסקירט אומעטום די יודישע ספרים. צו דער שמחה פון די קלעריקאלען איז אין יענער צייט אונטערגעקומען א ריטואלער פראצעס געגען יודען. אין בראנדענבורגער מדינה האט איינער א קריסט אוועקגעגנב'ט פון קירכע דאס הייליגע ברויט — די האסטיע און איניגע כלים. ווען מען האט איהם געחאפט, האט ער דערצעהלט, אז ער האט פערקויפט די געגנב'עטע זאכען יודען. דער בראנדענבורגער בישוף צוזאמען מיט דעם דעספאטישען קורפירשט יאאחים I האבען פעראָרדענט, באלד אבצוזוכען די „שולדיגע". די „שולדיגע" האט מען געפונען, זיי אריינגעזעצט אין טורמע, שרעקליך געפייניגט און דערנאך געטויט דורך פערברענען. זעקס און דרייסיג פון די פערמשפט'ע זענען לעבעדיגערהייט פערברענט געווארן און ביז דער לעצטער מינוט ניט אויפגעהערט זאגען שטיקלעך פון תהלים און תפילות, נאר צוויי פון זיי האבען ניט אויסגעהאלטען די יסורים און פאר'ן טויט זיך געשמד'ט.

דערפאַר האָט מען זיי געטאָן אַ חסד און אָנשטאָט לעבעדיגערהייט פער־ברענען האָט מען זיי אַראָבגענומען די קעפּ. שפּעטער מיט 25 יאָהר האָט זיך אַרויסגעוויזען, אַז דאָס געריכט, וואָס האָט פערמשפּט די יודען, האָט „אַ טעות” געהאַט. דער קריסט, וואָס האָט געגנב'עט די האָסטיע, האָט זיך מודה געווען בעת אַ ודוי פאַר אַ גלח, אַז ער האָט אומזיסט אומגעבראַכט אַלט און דרייסיג יודען, אויף וועלכע ער האָט אַ בלבול געמאַכט. דער גלח האָט געבעטען ביים בישאָף אַ ערלויבניש דאָס מאָל עובר צו זיין אויף דעם סוד פון ודוי און פערעפענטליכען די מעשה, נאָר דער בישאָף איז דערויף ניט איינגעגאַנגען, כדי ניט צו „קאָמפּראָמעטירען” דאָס געריכט. ערשט אין אַ צייט אַרום, ווען דער גלח, וועלכען דאָס געוויסען האָט ניט געלאָזען רוהען, איז איבערגעגאַנגען אין לוטעראַנישען גלויבען, האָט ער אָפען ענטדעקט דעם אמת. דער־וויל האָט פּפעפערקאָרן אין זיין חברה זיך בענוצט מיט דער מעשה, און אַרויסגעלאָזט אַ בראָשור „איינע וואהרע בעגעבענהייט (אמת'ע מעשה), וואו עס איז בעשריבען געוואָרען די מעשה מיט דער אַ וועק־געגנבעטער האָסטיע. די בראָשור האָט געמאַכט אַ גרויסען איינדרוק אין גאַנץ דייטשלאַנד און די געזעלשאַפטליכע מיינונג איז אַזוי ערנאָך פאַר־בערייטעט געוואָרן געגען יודען. יודען האָבען געלעבט אין פחד און אין שרעק, נאָר די האָפנונגען פון די קלעריקאַלען זענען דאָך ניט ערפילט געוואָרען און פון דער גאַנצער העצע געגען יודען איז נאָר אַרויסגעקומען אַ אומגליק פאַר די פינסטערע קלעריקאַלען. מיט רעכט האָט איינער פון די הומאַניסטען דאַן געזאָגט, אַז „דער דאָזיגער פאַרשוין” (פּפעפערקאָרן) האָט געטאָן דעם קלעריקאַליזם פיעל מעהר רעה, איידער עס האָבען איהם געקאָנט טאָן אַלע פריינדליכע צוזאַמען.

אויף דער פראַגע פון קייזער: „צי וועט זיין עהרליך פאַר גאָט און צי וועט די קריסטליכע לעהרע נוצען האָבען דערפון, וואָס מיר וועלן פערברענען די יודישע ספרים?” האָט רייכלין געענטפערט זעהר אויספיהרליך, אין אַ שווערן סטיל, מיט דער גרעסטער פינקטליכקייט, און דער אַלגעמיינער ענטפער איז געווען לטובת יודען. רייכלין טיילט ערשטענס איין די יודישע ספרים אין זעקס בעזונדערע קאַטעגאָריעס און ווייזט אָן, אַז עס איז ניט ריכטיג, ווען מען איז כולל די גאַנצע יודישע ליטעראַטור אונטער איין נאָמען. איין קאַטעגאָריע זענען די קאָמענטאַריעס צו דעם תנ"ך, ווי די ספרים פון רש"י, אבן עזרא, רד"ק און אַנדערע. אין די ספרים איז קיין שאָדען פאַר'ן קריסטענטום ניטאָ, פערקעהרט, זיי

זענען אויך זעהר נוצליך פאר די קריסטען, וואס ווילען ערלערנען די ביבעל. צו דער צווייטער קאטעגאריע געהערן די פאעטישע און סאטירישע ספרים און צווישען זיי געפינען זיך נאר צוויי סאטירען אויף דער קריסטליכער רעליגיע: „ספר הנצחון" פון ר' ליפמאן און „מעשה הלדה", אבער ווי די יודען זאגען, איז זיי פערבאטען צו לייענען די ספרים, וועלכע זענען מעהר ניטא במציאות. די דריטע קאטעגאריע זענען די יודישע פילאזאפישע און וויסענשאפטליכע ביכער, וועלכע אונטערשיידען זיך מיט קיין זאך ניט פון די קריסטליכע ספרים פון דעם סארט. די פיערטע קאטעגאריע ספרים זענען די יודישע שוהל־תפילות און פיוטים, אבער זיי געהערען צום יודישען רעליגיעזען לעבען און לויט די פריווי־לעגיעס, וואס יודען האבען בעקומען פון די קיסרים, טאר מען זיך אין זייער רעליגיעזען לעבען ניט אריינמישען. די 5־טע קאטעגאריע זענען די קבלה־ספרים, אין וועלכע עס ליגען טיעפע סודות און וועלכע האבען פעראינטערעסירט אויך פיעל קריסטען. וואס אנבעלאנגט די ספרים פון דער 6־ער קאטעגאריע, דער תלמוד, אין וועלכען די יודישע שונאים געפינען אלדאס בעז, איז רייכלין זיך אפענהערציג מודה, אז ער האט א קנאפע ידיעה אין זיי, אבער נאך ווינציגער קענען דעם תלמוד אנדערע קריסטען, וואס קענען קיין העברעאיש ניט און אויב זיי מאכען בלבולים אויף דעם תלמוד, איז דאס בלויז שקר און נארעריי, ווייל באמת ווייסען זיי ניט, וועגען וואס דארט רעדט זיך אפילו. אין אלגעמיין זאגט זיך רייכלין ארויס געגען פערברענען די יודישע ספרים און געגען רדיפות אויף יודען בכלל. אויב, ערקלערט ער, עס איז זאגאר אמת, אז די יודישע ספרים לייקענען אין קריסטוס און אין זיין לעהרע, מיט וואס זענען דאן די ספרים ערגער פון די יודען אליין, וועלכע גלויבען נישט אין דער קריסטליכער לעהרע? די יודען אליין דארף מען ווידער לאזען צו רוה, ווייל, ערשטענס, שטעהען זיי אויסערהאלב דער קריסטליכער קירכע און עס איז נאריש, ווען מען האלט זיי פאר „אונגלויביגע", פאר קריסטען, וואס לייקענען אין זייער לעהרע. זיי האבען גארניט צו טאן מיט דער קירכע, מיט'ן קריסטענטום און דאס קריסטענטום האט דעריבער איבער זיי קיין שליטה ניט. צווייטענס, זענען אויך יודען בירגער צוגלייך מיט אלע אנדערע און זיי האבען דאס רעכט צו פאדערן פון דער מלוכה, אז זי זאל בעשיצען זייער לעבען און אייגענטום; דא איז צום ערשטען מאל ארויסגעזאגט געווארען דער געדאנק וועגען רעכט, וועגען דעם, אז יודען זענען בירגער און

ניט קנעכט פון קייזער, און רייכלין איז דעריבער געווען דער ערשטער, וואָס האָט נאָך צוריק מיט פיערהונדערט יאָהר אַרויסגעזאָגט די אידעע וועגען בירגערליכער גלייכהייט.

רייכלין האָט אָבגעשיקט זיין ענטפער דעם קייזער פערחת׳מעט מיט אַ שטעמפּעל דורך אַ ספּעציעלען שליח. ער האָט מיט רעכט געמיינט, אַז אַזאַ אָפיציעלען דאָקומענט וועט נאָר דער קייזער אַליין קענען אויפעפענען. אָבער פּפעפערקאָרן האָט געעפענט דעם פּאַפּיער נאָך איידער עס איז אָנגעקומען צום קייזער. ווי אַזוי דאָס האָט זיך איהם איינגעגעבען, ווייסט מען ניט. רייכלין האָט בעשולדיגט די קעלנער מאָנאַכען, אַז דאָס איז געווען זייער אַרבייט. דער קייזער, וואָס איז געווען פערנומען מיט זיינע אינטערעסען, האָט רייכלינס ענטפער צוזאַמען מיט די איבעריגע תשובות פון האַלשטראַטען און אַנדערע, איבערגעגעבען אַ ספּעציעלע קאָמיסיע פון דריי געלעהרטע. דער בעשלוס פון דער קאָמיסיע איז געווען גינסטיג פאַר יודען און דער קייזער האָט דאַן בעפוילען צו רוה לאָזען די יודען און אויך אומקעהרען זיי די ספרים, וואָס מען האָט ביי זיי פערנומען.

דער בעשלוס פון קייזער האָט נאַטירליך ניט געקאָנט געפעלען די דאָמיניקאַנער, וועלכע האָבען נאָך דעם אַרויסגעלאָזען אַ נייע בראָשור „דער האַנדשפּיגעל“, שוין ניט אויף לאַטיין, פאַר געצעהלטע מענשען, נאָר אויף דייטש, פאַר׳ן גאַנצען פאָלק, און פּפעפערקאָרן מיט זיין פרוי האָבען אַליין פערשפּרייט די בראָשור צווישען המון. דאָרט ווערט דערצעהלט די גאַנצע געשיכטע מיט׳ן דיספּוט וועגען יודען און רייכלין ווערט אַרויסגעשטעלט אַלס געדונגענער פון יודען, וועלכע האָבען איהם בעצאָהלט פיעל געלד פאַר זיין פערטיידיגונג. די דאָזיגע בראָשור, וואָס איז פערשפּרייט געוואָרען מאַסענוואַז צווישען המון, האָט געמאַכט אַ גרויסען איינדרוק. דער פאַקט, אַז די דאָמיניקאַנער זאָלען אַרויסטרעטען עפענטליך געגען אַזאַ אָנגעזעהענעם מענש, ווי רייכלין, און אַרויפלעגען אויף איהם אַזאַ שווערע בעשולדיגונג, האָט שרעקליך אויפגערעגט רייכלינס פיעל פריינד און אויך אין הויף פון קייזער האָט די דאָזיגע מיאוסע העצע פון יודישען משומד שוין בעגעגענט אַ גרויסען פּראָטעסט. רייכלין האָט זיך דאַן פאָרגעשטעלט פאַר׳ן קייזער און זיך בעקלאָגט פאַר איהם אויף די מיאוסע מעשים פון פּפעפערקאָרן. דער קייזער האָט צוגעזאָגט אויסצופאָרשען די זאַך; ער האָט דאָס אָבער ניט געטאָן, און דאַן איז רייכלין אַרויס מיט אַ ווערק, וואָס האָט געמאַכט אין יענער צייט

א געוואלדיגען רושם און צוגעגרייט א באדען פאר דער שפּעטערדיגער רעפארמאציע. דאס איז געווען רייכלינס „אויגענשפּיגעל״. דארט האט רייכלין אויפגעדעקט די אלע מיאוסע מעשים פון דעם מנובל פפעפערקארן, וואס האט פּלוצלונג אנגעהויבען שפּיעלען אזא ראליע, און אגב שוין אויך ענטדעקט די מעשים פון פפעפערקארנס גאנצער קאמפּאניע, די דאמיניקאנער. די בראשור איז געווען אין יענער צייט א וויכטיגע געשעהניש. צום ערשטען מאל איז אין דייטשלאנד ארויסגערופען געווארען א געזעלשאפטליכע מיינונג, ווייל ניט ווילענדיג איז פון דער היימישער מחלוקת וועגען יודען, וואס האט זיך פריהער געפיהרט אין דער שטיל, צווישען געצעהלטע געלעהרטע, יעצט געווארען א עפענטליכע דיספּוט. ביידע צדדים האבען זיך געווענדעט צום פאלק און צו איהם גערעדט אויף זיין שפּראך, אזוי אז די פאלעמיק וועגען יודען האט במילא ארויסגערופען א פאלעמיק וועגען דער קירכע און די קירכען-לייט בכלל. רייכלינס פריינד, די הומאניסטישע געלעהרטע און רוהיגע מענשען, וואס די יודישע צרות זענען זיי ווינציג אבגעגאנגען, זענען ניט געווען צופרידען דערמיט, וואס רייכלין האט געמאכט אזא רעש צוליעב דעם תלמוד און די יודישע ספרים, אבער ווילענדיג צי ניט ווילענדיג האט דער קאמפף אלץ מעהר זיך פונאנדערגעפלאקערט און אין דעם קאמפף זענען אריינגעצויגען געווארען רייכלין אליין און זיינע פריינד, די הומאניסטען.

דער קאמפף צווישען די דאמיניקאנער און רייכלינ׳ען איז געווארען אלץ שטארקער. די דאמיניקאנער, וועלכע זענען אין יענער צייט געווען שטארקער זאגאר פון קייזער און דעם פויפסט, האבען אלץ געסטראשעט רייכלינ׳ען, אז אויב ער וועט עפענטליך ניט תשובה טאן און צוריקנעהמען זיינע „אפּיקורסישע״ ווערטער, וועט ער שטרענג בעשטראפט ווערען דורכ׳ן קירכליכען געריכט; רייכלין האט זיך ווירקליך די ערשטע צייט דערשראקען און געפּרובט זיך פערענטפערען, נאר צוריקנעהמען זיינע גרונד-מיינונגען וועגען די יודען און די יודישע ספרים האט ער, אלס עהרליכער און אמת׳ער מאן, ניט געקאנט. און ווען ער האט איינגעזעהען, אז קיין פשרה צווישען איהם און די דאמיניקאנער איז ניט מעגליך, איז ער געווארען פעסט, ווי שטאל און אייזען, און אנשטאט שרעק און ווייכקייט, האט ער אנגעהויבען ארויסטרעטען מיט אלץ מעהר מוט און ענערגיע. דער קאמפף איז געווארען א אפענער און ביידע צדדים זענען געווען זעהר קריגעריש געשטימט. פפעפערקארן האט דאן

ארויסגעלאזט א נייע בראשור „דער בראנדשפיגעל”, וואו ער שיט וויטער פעך און שוועבעל אויף רייכלינ׳ען און בעזונדערס אויף יודען. רייכלין האט ניט אבגעשוויגען און איז ארויסגעטרעטען מיט נאך א ווערק, וואו ער ווידערהאלט זיינע פריהעריגע מיינונגען איבער׳ן יודענטום און יודען, נאר דאס מאל מיט מעהר מוט און אפענהערציגקייט. ער דערמאנט די אלע גייסטליכע פון פפעפערקארנס קאמפאניע, אז אונטער דער מאסקע פון יראת שמים ליגט אין זיי בעהאלטען א דעספאטיש הארץ, און אנרופענדיג זיי ביי די נעמען, זאגט רייכלין: „דו מיין האר, דער קייזער, ערלויב זיי צו נעהמען געלד ביי יודען, וויפיעל זיי וועט זיך וועלן, און דאן וועלן זיי מיך תיכף צו רוה לאזען”. וועגען יודען חזר׳ט רייכלין נאך אמאל איבער, אז זיי זענען בירגער אין לאנד און אז מיט שטאלץ נעהמט ער אן די בעשולדיגונג פון זיינע שונאים, דאס ער איז געווארן דער יודישער פערטיידיגער. איך ווייס, אז מיינע שונאים וועלען אויף מיר אנפאלען דערפאר, וואס איך זאג, אז אויך יודען זענען בירגער אין אינזער לאנד. איך וועל לאזען די דאזיגע פיינד מיינע קריצען מיט די ציינער, אריינפאלען אין גרימצארן, נאר איך וועל וויטער זאגען: „די יודען זענען ניט בלויז בירגער פון לאנד, זיי זענען אויך אונזערע ברידער”.

דאס דאזיגע מוטיגע ווערק רייכלינ׳ס האט געמאכט א גרויסען רעש און פיעל גייסטליכע, וואס זענען געווען אין דער שטיל אויפגערעגט געגען די דעספאטישע פינסטערע דאמיניקאנער, האבען זיך זעהר דערפרעהט, וואס עס האט זיך ענדליך געפונען אזא מוטיגער מענש, וועלכער זאגט ארויס אפען דעם אמת וועגען דער באנדע. פיעל פון די אנגעזעהענסטע און רייכסטע הומאניסטען האבען צוגעגעבען רייכלינען מוט אין זיין קאמפף און איהם פערזיכערט, אז ער האט ניט וואס מורא צו האבען און קאן שטענדיג האפען אויף זייער שטיצע. דער קייזער, צו וועלכעןביידע צדדים האבען זיך געווענדעט, איז געווען אין פערלעגענהייט און ניט געוואוסט, וועמען רעכט צו געבען. ענדליך האט ער ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז מען זאל מאכען א סוף צו דער פאלעמיק און ביידע צדדים זאלען אנטשוויגען ווערען. עס איז שוין אבער פערגאנגען צו וויט און דער קאמפף האט זיך וויטער געפיהרט מיט נאך מעהר ברען.

דעם 15-טען סעפטעמבער 1513 האט רייכלין בעקומען פון אינקוויזיטאר האכשטראטען א מעלדונג, ער זאל קומען צום אינקוויזיציאנסגעריכט. רייכלין אליין איז ניט געקומען און געשיקט א בעפאלמעכטיגטען,

אָבער דאָס געריכט, וועלכעס האָט אײַנגעפונען, אַז רײַכלינס ווערק דאַרפען פערניכטעט ווערן, האָט ניט געקאָנט געפינען קיין אַפּיקורסות געגען דער קירכע אין רײַכלינס ספרים וועגען יודען און ער אַליין איז אַרויס פרײַ. רײַכלינס בעפאָלמעכטיגטער האָט אָנגעגעבען אַן׳אַפּעלאַציע אויף דעם פסק דין, לויט וועלכען רײַכלינס ווערק האָבען געדאַרפט פערברענט ווערען, און דער פויפּסט האָט פעראָרדענט, אַז אַ געריכט פון בישקופען זאָל ווידער בעטראַכטען דעם גאַנצען ענין. בײדע צדדים האָבען דערווײַל אָנגעהויבען אַ ענערגישע אַגיטאַציע, נאָר דער סוף איז געוועזען, אַז דער פסק דין פון די בישקופען איז געוועזען לטובת רײַכלינען. דאָ האָט ווידער האָכשטראַטען אַפּעלירט צום פויפּסט און די זאַך איז איבערגעטראָגען געוואָרען קיין רוים.

בײדע פאַרטײען, די רײַכלינישטען און די דאָמיניקאַנער, האָבען אומעטום: אין דײַטשלאַנד, רוים און זאָגאַר פראַנקרײַך, אַגיטירט אײנע געגען די צווייטע. האָכשטראַטען און זײַנע פרײַנד האָט זיך אײַנגעגעבען אַרויסצובעקומען פון פאַריזער טעאָלאָגישען פאַקולטעט אַ רעזאָלוציע געגען רײַכלינס „אויגענשפּיגעל". זײ האָבען זיך אויך דערשלאָגען דערצו, אַז דער פראַנצויזישער קעניג זאָל אָנשרײַבען אַ בריעף צום פויפּסט געגען רײַכלינ׳ען. פון דער צווייטער זײַט האָבען אויך די רײַכלינישטען ניט געשוויגען און שטאַרק אַגיטירט לטובת איהם פאַר׳ן פויפּסט. אַ גרויסע ראָליע האָבען אויך דאָ געשפּילט פיעל אָנגעזעהענע יודען, וואָס האָבען געהאַט אַ גרויסע השפעה אין פויפּסטליכען הויף און וואָס זענען נאַטירליך, געשטאַנען אויף רײַכלינס צד. דער פויפּסט לעאָן דער 10-ער, אַ ליבעראַלער מענש, נאָר קנאַפּער למדן, איז געוועזען אין פערלעגענהײַט און אַליין ניט געוואוסט, וואָס צו טאָן, וועמען צו געבען רעכט. די הכנות צום געריכט האָבען זיך דערווײַל פערצויגען און דאָ זענען אונטערגעקומען די „בריעף פון פינסטערע מענשען". אין דעם דאָזיגען ווערק, וואָס איז אָנגעשריבען געוואָרען דורך אײנעם אַ אונבעוואוסטען הומאַניסט, איז מיט אַ זעלטען-בײַסענדער איראָניע אויסגעלאַכט געוואָרען דער פלוידערזאַק פּפעפערקאָרן, זײַנע פרײַנד, די פאַריזער טעאָלאָגען און דער קאַטאָליציזמוס אין אַלגעמײן. די „בריעף פון פינסטערע מענשען" האָבען אַרויסגערופען אַ אונגעװעהנליכען געלעכטער אין גאַנץ מערב-אײראָפּאַ. די פרײַנד פון רײַכלינען זענען ווידער געוואָרען בײַ זיך געהויבען. דער פויפּסט, וואָס איז געשטאַנען צווישען צוויי פײַערן און געוואָלט זיך אויסדרעהען פון דער פערלעגענהײַט, האָט איבערגעגעבען די פראַגע

David Darson

דעם קירכען־קאָנגרעס, וואָס האָט זיך גראָד דאַמאָלס פערזאַמעלט אין רוים. דאָס רוב מיטגלידער פון קאָנגרעס האָבען זיך אַרויסגעזאָגט לטובת רײַכלינ׳ען און די דאָמיניקאַנער זענען אָבגעפאָהרען פון רוים אין זעהר אַ געדריקטער שטימונג.

דערמיט האָט זיך נאָך דער קאַמפּף נישט געענדיגט. רײַכלינס פרײַנד האָבען געמאַכט אַן אָנפאַל אויף האָכשטראַטען, ווען ער האָט זיך אומגעקעהרט פון רוים און איהם געוואָלט הרג׳נען. נאָר רײַכלין האָט זיי אָבגעהאַלטען דערפון. פון דער צווייטער זײַט האָבען די דאָמיניקאַנער נישט אויפגעהערט צו פרעדיגען אין די קירכען געגען די רײַכליניסטען; בעזונדערס האָבען זיי זעהר געוואָלט אָברוימען פון וועג די „בריעף פון פינסטערע פערזאָנען", און זיי האָט זיך אײַנגעגעבען צו בעקומען אַ ערלויבניש בײַם פּויפּסט צו קאָנפיסקירען דאָס ווערק, אָבער עס איז שוין געווען צו שפּעט, ווײַל אין משך פון דער קלײנער צײַט האָט דאָס ווערק דערווײַל זיך שטאַרק פערשפּרײַט און איז געוואָרן אַ הויז־בוך כמעט בײַ אַלע גײַסטליכע, וועלכע האָבען עס בשתיקה געלײענט מיט דעם גרעסטען פערגניגען און ניט ווינציג געלאַכט.

דעם ספּעציעלען וכוח צווישען רײַכלינען און די דאָמיניקאַנער וועגען יודען איז אָבער בעשערט געווען צו בלײַבען אונפערענדיגט, ווײַל אין אַ יאָהר שפּעטער האָבען זיך אָנגערוקט וויכטיגערע געשעהנישען — עס איז געקומען דער שטורם פון דער רעפאָרמאַציאָנס־בעוועגונג און אויף דער סצענע איז אַרויסגעטראָטען דער גרויסער לוטער.

האָט די רעפאָרמאַציע פערבעסערט די יודישע לאַגע? האָט לוטער, וועלכער האָט גערופען צוריק צו דער ביבעל און צו רײַנער אמונה, מיטגעפיהלט די צרות פון יודישען פאָלק? אין ערשטען מאָמענט פון איהר בעוועגונג, ווען די קעמפפער פון דער רעפאָרמאַציע זענען נאָך געווען גערודפ׳ט, און האָבען געטראָגען די קרוין פון מערטירער אויף די קעפּ, האָבען זיי אַרויסגעוויזען צום גערודפ׳טען יודישען פאָלק גענוג מיטגעפיהל. אין אײנעם פון זײַנע ערשטע פּאָלעמישע ווערק האָט לוטער געשריבען וועגען יודען: „אונזערע טפשים, די פּאַפּיסטען, בישאָפען, סאָפיסטען און מאָנאַכען פלעגען זיך ביז איצט מיט יודען בעגעהן אַזוי, אַז יעדער אמת עהרליכער קריסט האָט געדאַרפט ווערען אַ יוד. ווען איך וואָלט זײַן אַ יוד און זעהען, ווי אַזעלכע טעמפּע קעפּ הערשען איבער דער קירך און פרעדיגען די אמונה, וואָלט איך גיכער אײַנגעשטימט צו זײַן אַ שוויין, אײדער אַ קאַטויליק. דען די לעצטע פלעגען

בעהאנדלען יודען אזוי, גלייך ווי זיי וואלטען זיין הינט, ניט קיין מענשען, און זיי האבען נאר געקאנט פערשילטען זיי, ווערהרענד יודען זענען אונזער בלוט און פלייש און ברידער פון אונזער גאט. לויט'ן בלוט און פלייש זענען זיי נעהענטער צו קריסטוס'ען, איידער מיר. און איך וואלט געבעטען אונזערע ליעבע פאפיסטען, אז ווען זיי ווילען מיעד ווערן צו זידלען מיך מיט'ן נאמען „אפיקורס", זאלען זיי מיך אנהויבען זידלען מיט'ן נאמען „יוד"... ווען איך וואלט זיין א יוד, וואלט דער פויפסט מיך קיינמאל ניט איבערגערעדט אנצונעהמען זיין געצענדינערייי", לוטער ווידערהאלט דא דעם אנעקדאט פון באקאטשיא וועגען א געוויסען יוד, וואס האט אמאל געזעהן דעם פויפסט אין רוים, און צוריקקומענדיג צו זיך אהיים האט ער געבעטען דעם גלח, ער זאל איהם אבשמד'ען. ווען מען האט געפרעגט דעם יוד, פארוואס ער וויל זיך פלוצלונג שמד'ען, האט ער געענטפערט: „דער קריסטליכער גאט מוז זיין זעהר א גוטער, ווען ער קוקט זיך צו די אלע מיאוסע מעשים, וואס ווערען אבגעטאן אין רוים און שווייגט". „מיין עצה איז — זאגט לוטער ווייטער — צו בעגעהן זיך מיט יודען קליגער. ווי קענען מיר ערווארטען, אז זיי זאלען קומען צו אונז, ווען מיר אליין פערטרייבען זיי פון זיך, ווען מיר מאכען אויף זיי בלבולים, בעשולדיגענדיג זיי אין געברויכען קריסטליך בלוט און אין נאך אזעלכע נארישקייטען? ווי קענען זיי זיך צונויפגעהן מיט אונז, ווען מיר פערבאטען זיי צו ארבייטען צווישען אונז, צו פערנעהמען זיך מיט מלאכה, ווען מיר שליסען זיי אויס פון דער ארומיגער וועלט און טרייבען זיי צו פערנעהמען זיך מיט פראצענט? אויב מען וויל העלפען יודען, דארף מען צו זיי אנווענדען ניט דעם פויפסטליכען, נאר דעם קריסטליכען געזעץ פון ליעבע, אויפנעהמען זיי פריינדליך, געבען זיי א מעגליכקייט צו ארבייטען און האנדלען צוזאמען מיט אונז, כדי זיי זאלען קענען זעהען, ווי עס לעבען און גלויבען די קריסטען".

די דאזיגע מיינונגען וועגען יודען האט לוטער אין גיכען ראדיקאל געבייטען. לויט זיינע פערזענליכע געפיהלען און נייגונגען איז לוטער קיינמאל נישט געווען קיין יודע־פריינד; אין איהם איז געלעגען טיעף בעהאלטען דער געוועזענער פאנאטישער מאנאך מיט זיין געבוירענעם יודענהאס, און אויב ער איז אין אנהויב פון דער רעפארמאציע ארויסגעטרעטען אלס פערטיידיגער פון יודען, האט ער דאס געטאן נישט צוליעב דער יודישער טובה, נישט צוליעב יושר און גערעכטיגקייט, נאר צוליעב

דעם, וואָס ער האָט געהאָפט אריבערצוציהען די יודען אין לאַגער פון די רעפאָרמאַטאָרען. צי איז ער די ערשטע צייט געווען באמת פערגלויבט אין זיינע גוטע רעד וועגען יודען, אָדער ער האָט בעוואוסטזיניג אַרויפגענומען אויף זיך אַ מאַסקע — דאָס איז שווער צו בעשטימען. יעדענפאַלס איז קלאָר, אַז אויך דאַן, ווען לוטער האָט פערטיידיגט יודען, איז דאָס נישט געווען קיין טיעפע איבערצייגונג און ווען עס איז געקומען דער ענטשפרעכענדער מאָמענט דערצו, האָט דאָס געבוירענע אַנטיסעמיטישע געפיהל גובר געווען דעם שכל און דעם פראַקטישען חשבון. אין אָנהויב פון זיין קאַריערע האָט לוטער געהאָפט, אַז איהם וועט זיך איינגעבען צו געפינען צווישען יודען פיעל הייסע אָנהענגער פאַר זיין לעהרע, וואָס האָט געזאָלט זיין אַ סינטעז פון אַלטען און נייעם טעסטאַמענט, נאָר ווען די דאָזיגע נייאיווע האָפנונגען זיינע זענען ניט ערפילט געוואָרען, ווען דאָס אַלטע פאָלק, וואָס האָט געשאַפען די ביבעל און אַרויסגעגעבען פון זיך קריסטוס׳ען, איז ווייטער געבליבען אַ בעזונדער פאָלק און נישט געוואָלט אָננעהמען קיין נייע תורה — דעמאָלט האָט לוטער זיך בעליידיגט און בעשלאָסען, אַז יודען זענען ווערט דעם שטעקען, אַז צוליעב זייער אייביגער עקשנות האָבען זיי פערדיענט די רדיפות און צרות, וואָס זענען אויף זיי געקומען.

אין גיכען איז דער גרויסער רעפאָרמאַטאָר געוואָרען אַ פאָלקאָמער יודענפיינד, און די פראָטעסטאַנטען האָבען אין זייער שנאה צו יודען זאָגאַר איבערגעשטיגען די פאַנאַטישע קאַטוילִיקען. די רעזולטאַטען פון דער דאָזיגער ענדערונג האָבען פאַר יודען זיך באַלד געלאָזען פיהלען; גראָד צו יענער צייט האָט זיך געשמועסט, אַז דער זאַקסישער קורפירשט יאָהאַן־פרידריך, וואָס איז אינגאַנצען געשטאַנען אונטער דער השפעה פון לוטער׳ען, האָט בעשלאָסען אַרויסצוטרייבען יודען פון זיין מלוכה. דער דעמאָלדיגער אָפיציעלער יודישער שתדלן יאָסעלמאַן פון ראַזהיים האָט אָנגעהויבען אָבשלאָגען די טהירען פון אַלע „גרויסע" און ווען דאָס האָט נישט געהאָלפען, איז ער אַוועק צו לוטער׳ען, וועלכען מען האָט נאָך דעמאָלט געהאַלטען פאַר אַ יודענפריינד. נאָר לוטער האָט זיך זאָגאַר אָבגעזאָגט אָנצונעהמען דעם יודישען שתדלן און איהם אָבגעענטפערט מיט אַ בריעף, אין וועלכען ער האָט אויסגעגאָסען זיין גאַנצען גרימצאָרן אויף יודען. יודען, האָט לוטער אין זיין בריעף געשריבען זענען אַ פערשאָלטען פאָלק. ער איז פריהער אַרויסגעטרעטען מיט אַ פערטיידיגונג פאַר אידען, ווייל ער האָט געהאָפט

ארויפצופירען זיי אויפ'ן וועג פון אמת; יודען זענען אבער פער'עקשנט, ווילען נישט אנערקענען דעם אמת פון עוואנגעליום, און דעריבער גרייט ער, לוטער, יעצט צו א טראקטאט געגען יודען און נישט בלויז, וואס ער וועט זיי מעהר נישט פערטיידיגען, נאר ער וועט זיך נאך סטארען זיי שלעכטס צו טאן.

זיין ווארט האט לוטער געהאלטען. ארום 1544 האט ער פער־עפענטליכט צוויי עלט־אנטיסעמיטישע ווערק: „וועגען יודען און זייער פאלשקייט" און „שם המפורש". דארט לויבט לוטער די שפאנישע קעני־גען, וואס האבען פערטריבען יודען פון זייער לאנד און עצה'ט „צום רוהם פון אונזער גאט און קריסטענטום", צו מאכען אשפה פון די יודי־שע שוהלען, חרוב צו מאכען די יודישע הייזער, צוצונעהמען ביי יודען די סידורים און די גמרות, צו פערבאטען די רבנים לערנען תורה מיט'ן פאלק און נאך מעהר בעגרענצען יודען אין האנדעל. „ווען איך וואלט האבען א שליטה איבער יודען, האט לוטער געשריבען, וואלט איך צונויפגעזאמעלט אלע זייערע גרעסטע מענשען און וואלט פון זיי געפאדערט צו בעווייזען די מיינונג זייערע, אז מיר, קריסטען, דינען כלומרשט נישט איין און איינציגען גאט, דען אנדערש דארף מען זיי אויסשניידען די צינגער". נאך נישט לאנג פאר זיין טויט האט לוטער אויפגעהעצט זיינע אנהענגער געגען יודען און זיי געבעטען צו רודפ'ן עד חרמה און צו צווינגען זיי מיט געוואלט, זיי זאלען זיך שמד'ען. אויף אזא אופן איז אויך די רעפארמאציע נישט געוועזען קיין ישועה פאר יודען, וועלכע זענען געשטאנען צווישען צוויי פייערען, און גערעכט איז נע־וועזען דער אלטער הומאניסט עראזמוס, ווען ער האט געזאגט: אויב זיין א גוטער קריסט הייסט פיינד האבען יודען, דאן זענען מיר אלע גוטע קריסטען.

עס וואלט פון דעסטוועגען זיין זעהר נישט ריכטיג, ווען מען זאל זאגען, אז די רעפארמאציע איז אריבער פאר יודען אהן א שום שנוי צום גוטען. א דאנק דער רעפארמאציע האט אייראפא אנגעהויבען זיך בעקאנען מיט דער יודישער תורה און זי צו שעצען. די מלכים און די פראפעסארען פון די אוניווערזיטעטען האבען אנגעהוי־בען לערנען די העברעאישע שפראך. די גרעסטע אייראפאישע מענער האבען גענומען לעקציעס ביי יודישע געלעהרטע, די התקרבות צווי־שען די קריסטען און יודען איז דאדורך פערגרעסערט געווארען און א דאנק דעם זענען אבגעשאפט געווארען פיעל פאראורטיילען און

שלעכטע מיינונגען וועגען יודען. און דאָך איז די יודישע לאַגע פאַקטיש געבליבען שלעכט, ווי פריהער. וואָס איז די סיבה דערפון?

דאָס אומגליק פון די דייטשע יודען איז בעשטאַנען דערין, וואָס זיי זענען געווען אָבהענגיג ניט פון רצון פון איין מענשען, ניט פון איין הערשער, נאָר פון פיעל. דייטשלאַנד איז נאָך דעמאָלט געווען אַ צוריסען לאַנד און די מאַכט איז געווען צוטיילט צווישען קייזער, קורפירשטען, פעאָדאַלע פירשטען און אויטאָנאָמישע שטעדט. עס פלעגט זיך אָפט מאַכען, אַז די מאַכט פון אַ געוויסער שטאָדט האָט פלוצלינג, צוליעב דער אָדער יענער סבה, בעשלאָסען אַרויסצוטרייבען יודען פון שטאָדט. די יודען האָבען דאַן נאָר געקענט אַפּעלירען צו זייער העכסטען מושל, דעם קייזער, ביי וועלכען די יודען זענען פערעכענט געווען פאַר „קאַמער-קנעכט”, פאַר זיין פערזענליך אייגענטום; דער קייזער פלעגט אָפט ניט וועלען איינרייסען צוליעב יודען מיט די אויטאָנאָמישע שטעדט, און אַמאָל, ביי'ם בעסטען ווילען, איז ער ניט אימשטאַנד געווען עפּעס אויפצוטאָן. דעריבער זעהען מיר, אַז פון ענדע 15-טען יאָהרהונדערט ווערן יודען אַרויסגעטריבען פון אַ רייהע שטעדט אין דייטשלאַנד און אין עסטרייך, און דער קייזער קען ניט אָדער וויל ניט שטערען אין דעם. פון דער צווייטער זייט לויהנט דעם קייזער זעהר ניט צו פערליערען אַזאַ שמאַלץ-גרוב, ווי יודען, און ער גיעט דעריבער די אַרויסגעטריבענע יודען אַ בית-מקלט אין איינער פון די אַנדערע פּראָווינצען זיינע, אַזוי אַז יודען וואַנדערען פון איין שטאָדט אין דער צווייטער.

דער קייזער מאַקסימיליאַן I (1493—1519) האָט בעקומען, ווי עס דערצעהלט די לעגענדע, אַ צוואה פון זיין פאָטער פרידריך III, אַז ער זאָל בעשיצען יודען פון זייערע פיינד, און עס קען זיין, אַז מאַקסימיליאַן איז געווען גרייט צו ערפילען די דאָזיגע צוואה. ער איז אָבער געווען צו שוואַך, אום צו פיהרען אַ סיסטעמאַטישען קאַמפּף מיט די יודישע שונאים און דעריבער זעהען מיר, ווי דער קייזער וואַקעלט זיך כסדר אין זיין בעציהונג צו יודען; אַמאָל פערטיידיגט ער זיי ווירקליך, אָדער פערזיכערט זיי, אַז ער וועט זיי פערטיידיגען, און אַמאָל לאָזט ער די יודישע פיינד אַרויסטרייבען זיי פון שטאָדט און זיי אונמענשליך בעליידיגען. אין זיין צייט זענען יודישע גירושים, עינויים, בעליידיגונגען און מערטירער-טויטען — געווען אַ געוועהנליכע ערשיינונג, אַזוי אַז יודען האָבען אין יענער צייט זאָגאַר

פערפאסט א ספעציעלען נוסח פון ודוי פאר די קדושים, וואס וועלען שטארבען אויף קדוש=השם. נאך אין אנהויב פון זיין קעניגען האט זיך אין פערשידענע שטעדט פון דייטשלאנד אנגעהויבען א שרעקליכע העצע געגען יודען, ווי עס שיינט, אין צוזאמענהאנג מיט די קלאנגען, אז מען האט יודען ארויסגעטריבען פון שפאניען. אין 1494 האט דער שטאדט=ראט פון ניורנבערג אנגעהויבען זיך משתדל זיין פאר'ן קייזער וועגען ארויסטרייבען יודען. אין 1498 האט מאקסימיליאן געגעבען זיין הסכמה אויף דער בקשה און די יודען האבען בעקומען א בעשטימטען טערמין צו פערלאזען די שטאדט: פיער מאנאטען, נאר זיי האבען אויסגעבעטען א פערלענגערונג אויף נאך דריי מאנאטען. צום בעשטימטען טערמין האבען אלע יודען פון דער אלטער יודישער קהלה אין ניורנבערג פערלאזען די שטאדט און זייער גאנץ פערמעגען — די הייזער, שוהלען און בית=עלמין זענען איבערגעגאנגען אין רשות פון דער שטאדט, וועלכע האט דערפאר בעצאהלט דעם קייזער 8350 גולדען. דערביי האט די שטאדט נאך בעקומען פון קייזער א „פריווילעגיע” אויך אויף ווייטער נישט אנצונעהמען ביי זיך קיין יודען, און ווירקליך זענען פון דעמאלט אן קיין יודען אין ניורנבערג נישט אריינגעלאזען געווארען און די דארטיגע יודישע קהלה איז ווידער אויפגעבויט געווארען ערשט אין דער צווייטער העלפט פון 19=ען יאהר=הונדערט.

בעת'ן הערשען פון קייזער מאקסימיליאן זענען יודען ארויסגעטריבען געווארען אויך פון א רייהע אנדערע שטעדט: נערדלינגען, מאגדעבורג און קאלמאר, נאר בעזונדערם האט זיך אנגעליטען די עלטסטע יודישע געמיינדע אין רעגענסבורג. דא האבען זיך פעראייניגט דער רעליגיעזער פאנאטיזם מיט דער האנדעלס=קאנקורענץ און די קריסטליכע סוחרים און האנדווערקער האבען שוין לאנג זיך בעמיהט, אז מען זאל ארויסטרייבען יודען פון שטאדט, נאר מאקסימיליאן, פונקט ווי זיין פאטער, האט זיך נישט געאיילט געבען זיין הסכמה דערויף. דאן האבען די גייסטליכע און דער מאגיסטראט געפרובט אויסרופען א בויקאט געגען יודען, מ'זאל ביי זיי קיין זאך נישט קויפען און אויך זיי נישט פערקויפען קיין מעהל און אנדער עסענווארג; דאס האט אבער אויך נישט אנגעהאלטען. די יודען זענען פערבליבען אין רעגענסבורג, הגם זייער לאגע איז געווען זעהר א שלעכטע און ערשט נאכ'ן טויט פון מאקסימיליאן האט דער יודענפיינדליכער פארטיי זיך איינגעגעבען דורכצופיהרען איהר פלאן. נאך ערגער איז געווען די לאגע פון די יודען אין עסטרייך. די

איינוואוינער פון שטיריען און קארינטיען האבען געבעטען דעם קייזער מאקסימיליאן, ער זאל ערלויבען ארויסצוטרייבען די יודען און איהם מבטיח געווען אומצוקעהרען די היזקות, וואס ער וועט ליידען פון דעם גירוש. מאקסימיליאן, וועלכער האט אין איינינע פעלען מיט עקשנות פערטיידיגט די יודען, האט דא נאכגעגעבען דעם וואונש פון די יודענפיינד און אין 1496 זענען יודען ארויסגעטריבען געווארען פון די אויבענדערמאהנטע פראווינצען, נאר בעקומען דאס רעכט צו בעזעצען זיך אין איינינע אונגארישע שטעדט. דער דאזיגער אינצידענט האט צוגעגעבען מוט די קריסטען פון וויען און אנדערע עסטרייכישע שטעדט, וועלכע האבען אנגעהויבען זיך ווענדען צום קייזער מיט בקשות וועגען ארויסטרייבען יודען. די אלע בקשות האט מאקסימיליאן ערפילט, נאר דאך האט ער זיך אבגעהאלטען ארויסצוגעבען א דעקרעט וועגען ארויסטרייבען די יודען, ווייל איהם זענען א שאד געווען די גרויסע שטייערען, וואס ער האט פון יודען בעקומען. דאן האבען די קריסטליכע פארשטעהער אנגעהויבען זיך בעקלאגען פאר'ן קייזער, פארוואס ער פערטיידיגט די יודען, „וואס ווערען פון אומעטום ארויסגעטריבען" און פארוואס ער ערלויבט די ארויסגעטריבענע יודען פון איין שטאדט זיך בעזעצען אין א צווייטער. אויף די אנקלאגען און בקשות האט מאקסימיליאן ענדליך געמוזט געבען א ענטפער. אין 1518 האט ער ערקלערט, אז ארויסטרייבען יודען מיט איינמאל און לאזען זיי עמיגרירען אין א צווייט לאנד, קען ער נישט, און דעריבער ערלויבט ער זיי צו וואוינען אין איינינע עסטרייכישע שטעדט ביי דער גרענעץ, נאר פון וויען און וויענער ראיאן דארפען ארויסגעטריבען ווערען אלע יודען, אויסער איינעם, הירשעל, א גרויסער יודישער באנקיר. דער גירוש פון יודען איז טאקי פארגעקומען נאך אין דעם זעלבען יאהר.

ביי אזא אונזיכערער לאגע, ווען די יודען זענען שטענדיג געווען אבהענגיג פון די פאליטישע אדער פינאנציעלע חשבונות פון קייזער, און יעדער קלענסטער ווינט האט זיי געקענט אומברענגען, איז ענטשטאנען א ספעציעלער טיפ פון יודישע פערטרעטער: שתדלנים, וועלכע זענען געווען ווי בעפאלמעכטיגטע פון כלל ישראל און פלעגען זיך מיט אלע מיטלען סטארען, אבצושאפען די גזירות געגען יודען. די שתדלנים אין יענער צייט זענען געווען זעהר נוצליך און האבען געשפילט א גרויסע ראליע אין לעבען פון די דייטשע יודען. דער אנגעזעהענסטער פון זיי איז געווען יאזעלמאן פון ראזהיים (1478—1554). א געבוירענער אין

עלזאַס, האָט יאָזעלמאַן נאָך אין די קינדער-יאָהרען זיך אָנגעהערט וועגען פערשידענע רדיפות און מערטירער-טויטען פון יודען אין יענער פּראָווינץ, וואו דער יודענהאַס איז פון שטענדיג געוועזען זעהר שטאַרק. ער האָט געהאַט* סמיכות אויף רבנות און מאַקסימיליאַן האָט איהם בעשטימט אַלס הויפּט-רב און מנהיג פון אַלע יודישע געמיינדעס. אין די אָפיציעלע דאָקומענטען האָט יאָזעלמאַן געהייסען „רעגירער דער יודען“, און אויף איהם איז אויך געלעגען דער חוב אויפצומאָהנען פון די יודען אַלע שטייערען פאַר'ן קייזער; דערפאַר האָבען יודען אויף איהם געקוקט, ווי אויף אַ רעגירונגס-בעאַמטען און איהם נישט געוואָלט אָנערקענען אַלס זייער הויפּט-רב. נאָר אין גיכען האָבען יודען זיך איבערציינגט, אַז יאָזעלמאַן איז מיט לייב און לעבען טריי די יודישע אינטערעסען און דער צוטרוי צו איהם איז געוואָרען זעהר גרויס. מען האָט זיך איבערציינגט, אַז ער אַרבייט פאַר יודען מיט מסירת-נפש און האָט נישט קיין פערזענליכע פניות און ער איז געוואָרען בעליעבט און געאַכטעט פון אַלע, וואָס האָבען איהם געקאָנט. ער האָט זיין גאַנץ לעבען און פערמעגען אָבגעגעבען לטובת יודען, און וואו ערגעץ אַ צרה, דאָרט איז באַלד געוועזען יאָזעלמאַן, וועלכער האָט מיט אַלע קרעפטען, אַמאָל דורך תחנונים און אַמאָל דורך געלד, זיך געשטאַרעט צו העלפען די געפּלאָגטע. נאָך פאַר מאַקסימיליאַנ'ען האָט זיך איהם איינגעגעבען אָבצושאַפען איינִיגע גזירות געגען יודען, נאָר בעזונדערס גרויס און נוצליך איז געוועזען זיין טעטיגקייט ביי'ם קעניגען פון קאַרל V, אין דער עפּאָכע פון דער רעפאָרמאַציע.

מאַקסימיליאַן איז געשטאָרבען, און נאָך אַ פּויזע פון זעקס חדשים, ווען פערשידענע פּרעטענדענטען האָבען געקעמפּט פאַר'ן טראָן, איז קייזער פון דייטשלאַנד געוואָרען קאַרל V, דער קעניג פון שפּאַניען. מען האָט געקאָנט ערוואַרטען, אַז דער דאָזיגער קעניג פון לאַנד פון דער אינקוויזיציע וועט אויך דאָ איינפיהרען די אַלע שרעקען, וואָס אין שפּאַניען, נאָר צום גליק האָט זיך אַרויסגעוויזען, אַז די שרעק איז אַ אומזיסטע. אין יאָהר, ווען קאַרל איז אַרויפגעטרעטען אויפ'ן טראָן, איז צו איהם געקומען — נישט מיט לעדיגע הענד — דער יודישער שתדלן יאָזעלמאַן און זיך אויסגעשטאַרעט, אַז די אַלטע „רעכטען און פּריווילעגיעס“ פון די דייטשע יודען זאָלען בעשטעטיגט ווערען. אין פערלויף פון דער צייט, וואָס קאַרל האָט געקעניגט, איז אָבער דעם יודישען שתדלן אויסגעקומען צו פיהרען אַ שטענדיגען קאַמפּף געגען

דעם פֿערלאַנג פֿון די יודישע שונאים אָבצונעהמען בײַ זײ אויך דאָס ביסעל רעכט, וואָס זײ בעזיצען. נישט אײנמאָל האָט זיך איהם טאַקי אײַנגעגעבען אָבצוראַטעווען די יודען פֿון גרויסער געפֿאַהר. בעת דער פּויערן־רעוואָלוציע אין דער צײַט פֿון דער רעפֿאָרמאַציע, האָבען די יודען פֿון עלזאַס, דרום־דײַטשלאַנד און טהירינגען זיך געפֿונען אין אַ ערנסטער געפֿאַהר. די פֿערקנעכטעטע פּויערן זענען געווען גרייט אָנצופֿאַלען אויף יודען, אויף וועלכע זײ האָבען געקוקט, ווי אויף שולדיגע אין זײער שקלאַפֿערײַ און ערנידערונג. יאָזעלמאַן איז דאַן אַוועק צו די אָנפֿיהרער פֿון די אויפֿגעשטאַנענע פּויערן און דורך גוטע רייד, דורך תחנונים און געלד האָט ער בײַ זײ געפּועל׳ט, אַז מען זאָל די יודען נישט אָנריהרען. איהם האָט זיך אויך אײַנגעגעבען אָבצוראַטעווען זײַן אײגענע שטאָדט ראָזהײם. דערוויסענדיג זיך, אַז אַ באַנדע פּויערן האָבען אַרומגערינגעלט ראַזהײם, איז יאָזעלמאַן אַהין אַוועק בײַנאַכט, אויפֿגעוועקט בײדע דאָרטיגע בורגמײַסטערען און מיט אײנעם פֿון זײ אַוועק אין לאַגער פֿון די בונטאָווטשיקעס, בײַ וועלכע ער האָט פֿאַר אַ געוויסער סומע געלד געפּועלט, זײ זאָלען אָבטרעטען פֿון שטאָדט. אויף אַזאַ אופֿן האָט ער אָבגעראַטעוועט פֿון טויט ניט בלויז יודען, נאָר אויך די קריסטליכע בעפֿעלקערונג.

אין 1530 האָבען די דײַטשע פֿירשטען, וואָס האָבען זיך פֿערזאַמעלט אויף דעם בעריהמטען סײם אין אויגסבורג, צוגעגרייט אַ רייהע גזירות און בעגרענצונגען פֿאַר יודען, ווײַל די יודענפֿײַנדליכע פּאַרטײ האָט פֿונאַנדערגעלאָזען קלאַנגען, אַז יודען שטיצען מיט געלד און העלפֿען אין שפּיאָנאַזש דער טערקישער אַרמעע, וואָס איז דעמאָלט אַרײַנגעדרונגען אין אונגאַרן און געדראָהעט דער דײַטשער מלוכה. מען האָט געוואָלט אַרויסטרײַבען יודען פֿון אײניגע פּראָווינצען און צונעהמען בײַ זײ דאָס רעכט צו פֿערנעהמען זיך מיט פּראָצענט און מיט קרעדיט־אָפּעראַציעס. דעמאָלט איז יאָזעלמאַן אַוועק קײן אויגסבורג, צוגעשטעלט דעם קײזער אַ ערקלערונג און דערשלאָגען זיך, אַז עס זאָל בעשטעטיגט ווערן די אַלטע חאַרטיע, לויט וועלכער יודען האָבען געהאַט דאָס רעכט פֿרײַ צו וואוינען אומעטום, פֿערנעהמען זיך מיט פּראָצענט אויף געוויסע בעדינגונגען און זײַן פֿערזיכערט מיט׳ן לעבען און פֿערמעגען. כדי אויף ווײַטער אײַנצופֿיהרען גוטע בעציהונגען צווישען יודען און קריסטען און אָראָבצוװאַרפֿען פֿון יודען די בעשולדיגונג, אַז זײ עקספּלאָאַטירען צופֿיעל די קריסטען דורך פּראָצענט,

האט יאזעלמאן דעמאלט צונויפגערופען א פערזאמלונג פון די רבנים און פרנסים און אויסגעארבייט צעהן תקנות וועגען האנדעל און פראצענט. עס איז פערבאטען געווארן צו נעהמען פערמאסקירטע פראצענטען, ד. ה. נעהמען העכערע פרייזען פאר די סחורות, וואס ווערן געגעבען אויף קרעדיט; נעהמען גרויסע פראצענטען אויף קורצטערמיניגע הלואות; נעהמען אויף משכנות געראבירטע אדער געגנב'טע זאכען; קויפען אהן דער ידיעה פון די עלטערן זאכען ביי קינדער; אנגעבען אין געריכט א תביעה צו די יורשים פון געשטארבענעם לוה קען מען נישט אנדערש, סיידען די יודישע געמיינדע האט פריהער בעטראכט די ריכטיגקייט פון דער תביעה; יודען, וואס בארגען געלד אדער סחורה ביי קריסטען און ציהען זיך בכיון איבער אין א צווייטע שטאדט, כדי צו בעפרייען זיך פון צאהלען דעם חוב, ווערן אריינגעלעגט אין „גרויסען חרם”; אויב קריסטען מאהנען עפעס ביי יודען, זענען די רבנים און די פאר־שטעהער פון די יודישע געמיינדעס מחויב צו בעטראכטען די תביעות און ארויסגעבען א שטרענגען און גערעכטיגען פסק־דין; אלע יודען זענען מחויב צו געבען וויסען די פארשטעהער פון די געמיינדעס, אויב זיי ווייסען עפעס וועגען איינעם, וואס איז זיך בעגאנגען נישט עהרליך מיט א קריסט. אט די צעהן תקנות האט יאזעלמאן אריינגעטראגען אין די אפיציעלע אקטען אין אויגסבורג בעת דעם סיים און דערביי צוגעגעבען א ערקלערונג, אז יודען זענען זיך מתחייב הייליג צו היטען די דאזיגע תקנות, אויב נאר די דייטשע פירשטען וועלן אויך פון זייער זייט היטען די יודישע רעכטען, זיי לאזען צו־רוה אין די ערטער, וואו זיי וואוינען, און נישט אויסטראכטען אויף זיי קיין אומזיסטע בלבולים.

דערמיט זענען אבער נאך כלל נישט איינגעשטעלט געווארן קיין גוטע בעציהונגען צווישען יודען און קריסטען. יודען האבען נאך קיין רוה נישט בעקומען און מיר זעהען נאך אין די שפעטערדיגע יאהרען, ווי דער יודישער שתדלן יאסעלמאן לויפט און וואנדערט פון איין ארט אין צווייטען מיט פערשידענע השתדלות'ן: דא וועגען אבשאפען נייע בע־גרענצונגען געגען יודען, דארט וועגען בעפרייען יודישע ארעסטאנ־טען, וואס זענען בעשולדיגט אין קריסטליך בלוט, און אין אנ'אנדער ארט וועגען בעשטעטיגען די אלטע יודישע פריווילעגיעס. אין 1541 איז אין בייערן נישט לאנג פאר פסח פערשוואונדען געווארן א קריסטליך יונגעל, וועלכען מען האט דערנאך געפונען טויט אין וואלד. די קריסטען האבען בעשולדיגט יודען אין דער ערמארדונג פון יונגעל און דער אייפשטעטער

בישאָף האָט, שטיצענדיג די דאָזיגע בעשולדיגונג, געהייסען אַרעסטירען עטליכע יודען און געפאָדערט פון דאָרטיגען הערצאָג, אַז ער זאָל אָננעמען רעפּרעסיעס זעגען יודען בכלל. יאָזעלמאַנ׳ען האָט זיך צום גליק איינגעגעבען צו דערווייזען, אַז די בעשולדיגונג איז אַ פאַלשע, און די אַרעסטירטע זענען בעפרייט געוואָרען. אין יענער צייט האָט זיך געפונען אַ געלעהרטער אַ פּראָטעסטאַנט, וואָס האָט געהאַט די דרייסטקייט צו פערעפענטליכען אַנאָנים אַ ביכעל („יודענביכליין”) געגען עלילת-דם. אין דעם ביכעל בעווייזט דער אויטאָר, אַז פערגיסען בלוט איז געגען דער יודישער רעליגיע און אַז די אַלע בלבולים זענען נישט מעהר, ווי אַ פרעכער ליגען. וואָס איז אויסגעטראַכט געוואָרן דורך די מאָנאַכען. דאָס דאָזיגע ביכעל האָט נאַטירליך אַרויסגערופען אַ טומעל, און דער בעוואוסטער ד״ר עקק, דער געגנער פון לוטער און פיהרער פון די קלעריקאַלען. איז אַרויסגעטרעטען מיט אַ ענטפער, אין וועלכען ער חזר׳ט איבער אַלע אַלטע בעשולדיגונגען פון די יודענפיינד און בעקלאָגט זיך, וואָס יודען לעבט זיך אַזוי „פריי” אין דייטשלאַנד.

ביסלעכווייז זענען יודען פערטריבען געוואָרען פון פערשידענע שטעדט און אין גאַנץ דייטשלאַנד זענען נאָך פערבליבען צווייי גרויסע יודישע געמיינדעס: פראַנקפורט אַם מיין און וואָרמס, אָבער אויך דאָרט איז די יודישע לאַגע געוואָרן אַלץ ערגער. אין פראַנקפורט האָבען יודען געלעבט אין אַ בעזונדער קוואַרטאַל (געטאָ) און געמוזט ליידען פערשידענע בעליידיגונגס-בעגרענצונגען. יודען האָבען נאָך אַלץ געמוזט טראָגען אַ בעזונדער צייכען אויף די מלבשים; יודען איז פערבאָטען געוואָרן צו האַלטען ביי זיך קריסטליכע דינערשאַפט; די יודישע הייזער האָבען לויט דער פעראָרדנונג פון מאַגיסטראַט געמוזט בעצייכענט ווערן דורך ספּעציעלע שילדען — ווייסע, גרינע אָדער רויטע פאַרב רויט-שילד, דערפון שטאַמט די פאַמיליע פון די בעוואוסטע גרינדער פון גרויסען באַנק-הויז ראָטשילד, מיט ספּעציעלע, אַ מאָל זעהר, בעליידיגענדע אויפשריפטען, ווי „צום עזעל” און ד. גל. נאָר אויך דאָס ביסעל רעכט, וואָס יודען האָבען געהאַט, איז שטענדיג געשטאַנען אין סכנה ווייל די קריסטליכע צעהען און נידעריגערע קלאַסען האָבען נישט אויפגעהערט צו אַגיטירען געגען יודען, פאָדערן מען זאָל זיי אַרויסטרייבען פון שטאָדט און בעשולדיגען דעם מאַגיסטראַט.

וואס איז בעשטאנען פון אריסטאקראטען, אז פאר געלד פערטיידיגט ער די יודישע אינטערעסען.

קוים איז אנגענומען געווארן, אז דער מאגיסטראט האט דאס רעכט ארויסצוטרייבען יעדען יודען בעזונדער, איז דאס דאזיגע רעכט ביסלעכווייז פערשפרייט געווארן אויף אלע יודען צוזאמען. אזוי האבען טאקע אין גיכען געטאן די צעחען, וועלכע האבען צו יענער צייט בכלל געפיהרט א הארטען קאמפף מיט דער אריסטאקראטיע. די אנפיהרער פון דער דעמאקראטיע האבען אויסגעקליבען א גינסטיגע פאזיציע און דעם גאנצען קאמפף געגען דעם מאגיסטראט קאנצענטרירט ארום דער יודען-פראגע. די דעמאקראטישע אנפיהרער האבען מיט אלע קרעפטען זיך געסטארעט, אז מען זאל מיט איין מאל ארויסטרייבען אלע יודען פון שטאדט. די פיהרער פון מאגיסטראט זענען צייטענווייז זיך בעגאנגען מיט יודען „רחמנות'דיג" און נישט שטענדיג אנגעווענדעט געגען זיי דעם הארבען דין אין זיין בוכשטעבליכען זין. זיי האבען אלזא פערטיידיגט די יודען פון די אנפאלען פון המון און כל זמן זיי זענען געשטאנען אויף דער זייט פון יודען, איז די שרעק פאר'ן המון געווען נישט געפעהרליך. אבער אין גיכען האט אין שפיץ פון המון זיך געשטעלט א ענערגישער יודענפרעסער, וועלכער האט אנגעווארפען א פחד זאגאר אויף דעם מאגיסטראט, און דאן איז די דעמאקראטישע בעוועגונג געווארן אויסערסט געפעהרליך. דער דאזיגער ענערגישער מאן איז געווען ווינצענץ פעטמילך, א איינפאכער בעקער, וועלכער האט זיך אליין א נאמען געגעבען „דער נייער המן", און האט דעם נאמען כשר פערדיענט. א דאנק זיין ענערגיע און געבוירענער פעהיגקייט צו זיין א אנפיהרער פון המון, האט דאס פראסטע פאלק איהם כמעט פערגעטערט און אין איהם שטארק געגלויבט. ער איז געווארן דער אנפיהרער פון דער דעמאקראטיע און אויפ'ן ערשטען פלאן געשטעלט דעם קאמפף געגען יודען. ער האט אבגעדרוקט א בראשור, אין וועלכער עס זענען אויסגערעכענט געווארן אלע געזעצען און דינים וועגען דער „יודענשטעטיגקייט" און זיך געסטארעט בעווייזען, אז די אלע געזעצען וועגען יודען ווערן נישט אבגעהיט. די בראשור איז אין פיעל עקזעמפלארען פונאנדערגעטיילט געווארן צווישען די קריסטליכע קרעמער און האנדווערקער און געהאט א גרויסע ווירקונג. מען האט עפענטליך אנגעהויבען רעדען, אז מען דארף מאכען א פאגראם אויף יודען און זיי ארויסטרייבען פון שטאדט, און מען האט שוין זאגאר עטליכע מאל

בעשטימט דעם טאָג פֿון דעם פּאָגראָם. וואָס ווײַטער איז די לאַגע געוואָרן אַלץ ערגער. פֿעטמילך און זײַן חבריא האָבען אַלץ העכער אויפֿגעהויבען דעם קאָפּ און אָנגעהויבען בּיסלעכווײַז פֿערחאַפּען אין זײַערע הענד די ממשלה איבער די שטאָדט-אָנגעלעגענהײַטען. קײַן פֿראַנקפֿורט זענען געקומען די קאָמיסאַרען פֿון קייזער און דעלעגאַטען פֿון דעם פֿירשט לודוויג פֿון העססען-דאַרמשטאַדט, וועלכע האָבען זיך געסטאַרעט מאַכען שלום צווישען די שטאָדט-ראַטען און די בירגער און דערמיט פֿערהיטען פֿון אָנפֿאַלען אויף יודען, אָבער עס האָט ניט געהאָלפֿען. דעם ערשטען טאָג שבועות האָבען פֿעטמילך'ס חברים זיך אַרײַנגעריסען אין דעם יודישען געטאָ. די יודען האָבען שוין פֿריהער געוואוסט, אַז זיי שטעהט פֿאַר אַ סכנה, און דערווײַל אַרויסגעשיקט זײַערע פֿרויען און קינדער. די לאַגע איז נאָך ערגער געוואָרן דערמיט, וואָס די קאָמיסאַרען, וועלכע האָבען געוואָלט אײַנשטילען די אונרוהען, האָבען געסטראַשעט דעם המון, אַז מען וועט איהם שטרענג בעשטראָפֿען. פֿעטמילך און זײַן חבריא זענען געוואָרען נאָך מעהר אויפֿגערעגט און בעשטימט אַ טאָג, ווען עס וועט זיך אָנהויבען דער אמת'ער פּאָגראָם. יודען איז מעהר ניט געבליבען, ווי פֿאַסטען, גאָט בעטען און וואַרטען שטיל אויף דעם נאָהענטען שטורם, וואָס דאַרף קומען. דער טאָג פֿון פֿאָלקס-צאָרן און נקמה איז ענדליך געקומען.

כ"ז אלול שע"ד (11 סעפּטעמבער 1614), ווען די יודען האָבען זיך געפֿונען אין שוהל, האָט דער ווילדער המון אָנגעהויבען בעלאַגערן די טויערען פֿון געטאָ. עס איז געוואָרען אַ שרעקליכע מהומה. אַ טייל יודען האָבען זיך בעוואָפֿענט און אַרויסגעטרעטען געגען המון מיט געוועהר אין די הענד. עס האָט זיך אָנגעהויבען אַ שלאַכט און פֿון בײדע צדדים זענען געפֿאַלען עטליכע פֿערוואונדעטע און הרוגים, אָבער סוף כל סוף האָט פֿעטמילך'ס קאָמפּאַניע גובר געווען און דאַן האָט דער המון אָנגעהויבען אויסגיסען זײַן שרעקליכען צאָרן: מען האָט געראַבעוועט און געהרג'עט, געשענדעט די ספרי-תורות, געבראָכען די יודישע הײַזער און אַז. וו.. דער פּאָגראָם האָט געדויערט אַ טאָג מיט אַ נאַכט. אַ טייל יודען האָבען זיך אויסבעהאַלטען אין די הײַזער פֿון זײַערע בעקאַנטע קריסטען, אָבער דאָס רוב איז ענטלאָפֿען אויפֿ'ן יודישען בית-הקברות און דאָרט זיך אויסגעלעגט אויף דער ערד, צוגעדריקט איינער צום צווייטען און געוואַרט אויף זײַער סוף. אַ טייל יודען האָבען זיך אָנגעטהון תכריכים און געוואַרט אויפֿ'ן טויט; און אַלס אַ גוטע בשורה

האָבען יודען אויפגענומען די ידיעה, אַז מען וועט זיי ניט אויס'הרג'נען
און אַז זיי האָבען דאָס רעכט צו פערלאָזען די שטאָדט. אַנ'ערך 14 הונ=
דערט יודען, נאַקעט און הויל, האָבען פערלאָזען די שטאָדט און גע=
גאַנגען זוכען אַ היים.

דער מאַגיסטראַט איז געוועזען בייז אויף דעם פּאָגראָם און אויך דער
קייזער האָט געשיקט איין בעפעהל נאָכ'ן צווייטען צו בעשטראָפען
שטרענג די פּאָגראָמשטשיקעס, אָבער דאָס אַלץ איז ניט געוועזען אַרויס=
געזאָגט אין אַ פעסטען טאָן. די דייטשע פירשטען, צו וועלכע דער
קייזער האָט געשיקט זיינע פעראָרדנונגען, זענען ווינציג ענערגיש געוועזען
אין זייערע מעשים און דעריבער האָט פעטמילך זיך ניט דערשראָקען און
ווייטער אָפען געטהון זיינע זאַכען. די פראַנקפורטער יודען זענען אומגע=
קעהרט געוואָרען צו זייערע הייזער ערשט דאַן, ווען דערזעלבער
פּאָגראָם האָט זיך איבערגע'חזר'ט אויך אין וואָרמס און די מעשים פון די
יודענפיינד האָבען שוין איבערגעשטיגען יעדע מאָס און גרעניץ.

אין וואָרמס איז די לאַגע געוועזען עטוואָס אַנדערש, ווי אין פראַנק=
פורט. דאָרט זענען געגען יודען געוועזען שוין ניט די האַנדווערקער=
צעכען, נאָר אויך די מיטגליעדער פון מאַגיסטראַט. און דער אָנפיהרער
פון די יודענפיינד איז שוין געוועזען נישט אַזאַ מגושם'דיגער מענש, ווי
פעטמילך, נאָר דער געבילדעטער דאָקטאָר חעמניץ. די סבה פון דיי
יודען=העצע איז געוועזען דיזעלבע, וואָס אין פראַנקפורט: די האַנד=
ווערקער זענען צו יענער צייט פעראָרימט געוואָרען און געמיינט האָ=
בען זיי, אַז שולדיג זענען בלויז די יודען און אויב מען וועט זיי אַרויס=
טרייבען פון שטאָדט, וועלען זיי, די קריסטליכע [illegible]ווערקער, מיט
אַמאָל רייך ווערען 17 האַנדווערקער=צעכען האָבען דאַן אויסגעקליבען
פון זיך אַ קאָמיטעט, וואו דער אָנפיהרער איז געוועזען דער יוריסט חעמ=
ניץ. די ערשטע צייט האָט דער קאָמיטעט געקעמפפט מיט יודען
בלויז דורך „איידעלע” מיטלען: מען האָט יודען ניט געשלאָגען, ניט
געטריבען, נאָר אויף יעדען שריט און טריט זיי בעליידיגט, אויס=
געקלערט אויף זיי בלבולים און געמיינט, אַז זיי וועלען די יודען אַזוי
לאַנג פערביטערן דאָס לעבען, ביז זיי אַליין וועט נמאס ווערען און
זיי וועלען מיט'ן גוטען ווילען פערלאָזען די שטאָדט. יודען האָט מען
ניט ערלויבט קויפען אויפ'ן מאַרק עסענווארג, ניט געלאָזט פּאַשען
זייערע בהמות אויף די לאָנקעס און זאָגאַר ניט ערלויבט אַריינפיהרען
אין דער יודישער געטאָ מילך פאַר די קליינע קינדער. ווען יודען

האָבען געזעהן, אז זיי זענען אין סכנה, און געוואָלט ארויספיהרען זייער גוטס פון שטאָדט, האָט מען ביי די טויערען פון געטאָ אויעקגעשטעלט א וואך, וועלכע האָט אכטונג געגעבען, אז מען זאָל קיין זאך פון דאָרט נישט ארויספיהרען. יודען האָבען ארויסגעשיקט אין קייזערליכען הויף זייער שתדלן ר' ליב אָפּענהיים, וועלכער האָט געפיהרט מיט זיך רעקאָמענדאַציעס פון הויכע לייט און אויך א גרויסע סומע געלד, אָבער דער קייזער האָט מעהר נישט געקאָנט טהון, ווי שיקען בעפעהלען, אז מען זאָל יודען קיין שלעכטס ניט טהון און זיי ניט רודפ'ן. פון די דאָזיגע בריעף האָט דער המון אָבער אָפּען זיך אויסגעלאַכט.

אויף דער זייט פון די געררופ'טע יודען האָט זיך ענערגיש געשטעלט דער יונגער קורפירשט פרידריך פאָן פפאַלץ. דער קורפירשט, וועלכער האָט געהאַט אין זיינע הענד די ממשלה איבער וואָרמס, האָט פריהער געשיקט שלוחים אויסצוגלייכען צווישען חעמניצ'עס קאָמפּאַניע און די יודען, נאָר ווען דאָס האָט ניט געהאָלפען, האָט ער געהייסען ברענגען קיין היידעלבערג חעמניץ'ען און איהם ארעסטירט אויף דריי מאָנאַטען. די צייט פון זיין ארעסט איז אין וואָרמס שטיל געוועזן, אָבער ווי נאָר חעמניץ איז בעפרייט געוואָרען, האָבען זיך ווידער אָנגעהויבען די אונרוהען. חעמניץ האָט צוגעזאָגט, אז ער וועט מעהר ניט פיהרען קיין אַגיטאַציע געגען יודען, און זאָגאַר אויף זיך גענומען צו בעצאָהלען 1000 גילדען קנס, אויב ער וועט זיין וואָרט נישט האַלטען. נאָר אויף דעם תנאי האָט מען איהם ארויסגעלאָזט פון טורמע. אָבער ער האָט נאָך שטאַרקער יעצט געפיהרט זיין העצע. לויט זיין עצה האָבען די קריסטליכע האַנדווערקער זיך פערזאַמעלט אויפ'ן מאַרק אָהן געוועהר אין די הענד, כדי מען זאָל ניט זאָגען, אז זיי זענען מורדים און פּאָגראָם־מאַכער, און געשיקט א דעלעגאַציע צו די יודען מיט א אזהרה, אז אין פערלויף פון איין שעה מוזען זיי פערלאָזען די שטאָדט און מיטנעהמען מיט זיך אלץ, וואָס זיי האָבען. אויף אזא אופן האָבען יודען אין איין טאָג אלע מיט אמאָל געמוזט פערלאָזען וואָרמס, די עלטסטע יודישע קהלה אין דייטשלאַנד. חעמניץ האָט בעפוילען זיין קאָמפּאַניע זיך האַלטען „איידעל" און ניט ראַבירען די יודען, כדי מען זאָל נישט קאָנען זאָגען אויף זיי, די יודענפיינד, אז זיי זענען רויבער און פּאָגראָמשטשיקעס. יודען האָבען מיטגענומען מיט זיך אלץ, וואָס זיי האָבען געקאָנט, און מען האָט זיי דערין נישט געשטערט, אָבער דער המון האָט דערפאַר אויסגעגאָסען זיין צאָרן אויף די

יודישע הייליגטימער. די אלטע יודישע שוהל, וואס האט עקזיסטירט כמעט 1000 יאהר, איז חרוב געווארען. אויך האט מען געשענדעט דעם יודישען בית=הקברות און חרוב געמאכט פיעל טייערע מצבות. אייניגע גוטע מענשען פון די הויכע גייסטליכע האבען די פערטריבענע געלאזט זיך פארלויפיג איינארדנען אין די דערפער און אין די שטעדטלעך ארום ווארמס און דארט האבען די וואנדערער זיך צוזאמענגעטראפען מיט זייערע פערטריבענע ברידער פון פראנקפורט.

דאס מאל האט דער נצחון פון די יודענפיינד לאנג ניט געדויערט. אין 10 טעג ארום נאכ'ן פאגראם האט דער קורפירשט פרידריך אריינגעשיקט קיין ווארמס סאלדאטען מיט הארמאטען, וועלכע האבען געמאכט א סוף צו די אונרוהען. חעמניץ און די איבעריגע אנפיהרער זענען ארעסטירט געווארען. דאך האט געדויערט גאנצע 9 חדשים ביז די יודען זענען אומגעקעהרט געווארען קיין ווארמס (19 יאנואר 1616). אין 2 חדשים ארום (כ' אדר שע"ו) זענען אומגעקעהרט געווארען אויך די פראנקפורטער יודען, וועלכע זענען אריינגעפיהרט געווארען אין שטאדט מיט פאראד און מוזיק. אין פראנקפורט האט מען די אנפיהרער פון די אונרוהען בעשטראפט שטרענגער, איידער אין ווארמס, ווייל דא האבען זיי גערויבעוועט און גע'הרג'עט מענשען. דער „המן" פעטמילך איז צושניטען געווארען אויף שטיקער און דערנאך געהאנגען געווארען. אויף דער שטאדט האט מען ארויפגעלעגט א שטראף פון 175,919 פלארין פאר די שאדענס, וואס יודען האבען געהאט פון די פאגראמען. דער טאג פון כ' אדר איז אין פראנקפורט געווארען א יום=טוב אונטער'ן נאמען פורים=וויניצענץ און דער טאג פון י"ט אדר איז בעשטימט געווארען פאר א תענית אלס אנדענקען פון די צרות, וואס די פראנקפורטער יודען האבען איבערגעלעבט, איידער עס איז פאר זיי געקומען די ישועה.

געהען מיר איבער פון דער דייטשלאנד צו דער לאגע פון יודען אין עסטרייך צו יענער צייט, זעהען מיר גאר אנ'אנדער בילד. אין דער געשיכטע פון 16=טען יאהר=הונדערט און ווייטער ווערען אלץ מעהר ארויסגערוקט אויפ'ן ערשטען פלאן די יודען פון די עסטרייך=בעהמישע פראווינצען. דארט איז די צאהל יודען געווען פיעל גרעסער, איידער די צאהל פון דער יודישער בעפעלקערונג אין די צענטראלע געגענדען

פֿון דײַטשלאַנד, און אויב אין וויען און נידער=עסטרײַך איז דער
וואוקס פֿון דער יודישער בעפֿעלקערונג פֿערהאַלטען געוואָרן צוליעב
די אָפֿטע רדיפֿות, איז דערפֿאַר בעהמען געווען איבערפֿולט מיט יודען
און דאָס לאַנד האָט ממלא געווען דעם חסרון אין אַנדערע ערטער.
די אַלטע פּראָגער קהלה איז געווען איינע פֿון די גרעסטע יודישע
קהלות אין דעמאָלדיגען אייראָפּאַ, און צוזאַמען דערמיט אויך איינער
פֿון די הויפּט=צענטרען פֿון דער נאַציאָנאַלער קולטור. די פּראָגער
רבנים, מגידים, שריפֿטשטעלער און דרוקער האָבען געהאַט אַ שם אין
אַלע לענדער פֿון גלות. בעת צרה, ווען עס זענען פֿאָרגעקומען
רדיפֿות אָדער עקאָנאָמישע קריזיסען, האָבען די בעהמישע יודען גע=
האַט אַ גוטען בית=מקלט — דאָס שכנות'דיגע פּוילין; פֿון פּראָג איז אָהן
אויפֿהער געגאַנגען אַ עמיגראַציע קיין קראַקוי, וואו עס האָט אין אָנ=
הויב פֿון 16=טען יאָהר=הונדערט זאָגאַר עקזיסטירט אַ ספּעציעלע „בעה=
מישע שוהל". שפּעטער, ווען בעהמען איז נאָך אַ הונדערט=יעהריגע
אויטאָנאָמיע פֿעראייניגט געוואָרען צו עסטרײַך אונטער דער הערשאַפֿט
פֿון פֿערדינאַנד דעם ערשטען (1526), איז דער גורל פֿון די יודען אין
די דאָזיגע לענדער ווידער פֿעראייניגט און פֿערבונדען געוואָרען.

פֿערדינאַנד דער ערשטער, וועלכער איז פֿריהער געווען עסטרײַ=
כישער הערצאָג און נאָכדעם, ווי זײַן ברודער קאַרל דער 5=טער האָט
זיך ענטזאַגט פֿון טראָן, געוואָרען דײַטשער קייזער (1556), האָט בנוגע
צו יודען נישט געהאַט קיין בעשטימטע שיטה. ער האָט זיך געוואַקעלט
צווישען דין און רחמים. די ערשטע יאָהרען פֿון זײַן קעניגען האָט ער
זיך בעצויגען צו יודען, ווי אַ בעשיצער פֿון זייערע אינטערעסען, און ווען
די פֿאָרשטעהער פֿון די פּריצישע שטאַנדען האָבען אין 1525 זיך בע=
קלאָגט, וואָס מען לאָזט וואוינען יודען אין די פּראָווינצען, וואו זיי
איז לויט'ן געזעץ פֿערבאָטען צו וואוינען, האָט פֿערדינאַנד קאַטעגאָריש
זיי ערקלערט, אַז די יודען מוזען בלייבען וואוינען דאָרט, וואו זיי
האָבען זיך שוין בעזעצט. שפּעטער, אין דער צײַט פֿון דער הייסער
רעפֿאָרמאַציאָנס=בעוועגונג, ווען פֿערדינאַנד איז געוואָרן אַ גרויסער
פֿערטיידיגער פֿון קאַטוילי‌ציזם, האָט ער אויך געביטען זײַן בעציהונג
צו יודען. ווען די טערקען האָבען זיך אַרײַנגעריסען קיין אונגאַרן און
דאָס עסטרײַכישע מיליטער האָט געהאַט אַ מפּלה בײַ אָפֿען (1541),
האָבען זיך צווישען המון פֿערשפּרייט קלאַנגען, אַז די יודען האָבען
איבערגעגעבען זייערע „פֿרײַנד" די טערקען מיליטערישע סודות, וואָס

האָבען מיטגעהאָלפֿען צום נצחון פֿון די טערקען. יודען האָט מען אויך בעשולדיגט אין די אונגעוועהנליכע שרפֿות, וואָס האָבען זיך דעמאָלט פֿערשפּרייט איבער בעהמען. אָט די אַלע בלבולים אויף יודען האָבען געהאַט אַ ווירקונג אויך אויף פֿערדינאַנד׳ען און די יודישע שונאים האָבען זיך בענוצט מיט דער שטימונג און געפּועל׳ט ביי דעם קייזער, אַז ער זאָל אַרויסטרייבען אַלע יודען פֿון לאַנד. אין פֿריהלינג 1542 האָבען גרויסע מענגעס יודען פֿון פּראָג און אַנדערע שטעדט שוין גענומען דעם וואַנדער-שטעקען אין דער האַנד און זיך געלאָזט צו די גרעניצען פֿון פּוילין און טערקיי, נאָר צום גליק האָט מען שפּעטער זיך דערוואוסט, אַז די אַלע בלבולים אויף יודען האָבען קיין גרונד נישט; דער ענערגישער שתדלן יאָזעלמאַן האָט אויך נישט געשוויגען און איז געקומען צום קייזער מיט אַ בקשה וועגען יודען און מיט גוטע רעקאָמענדאַציעס פֿון איינינע הויכגעשטעלטע קריסטען. פֿערדינאַנד האָט דאַן אָבגעשאַפֿט די גזירה וועגען אַרויסטרייבען יודען און די מעהרהייט פֿון די עמיגראַנטען האָבען זיך אומגעקעהרט אַהיים.

אין ווין און אין די איבעריגע צענטראַל-שטעדט פֿון עסטרייך איז די יודישע לאַגע ווי פֿריהער געווען זעהר נישט פֿעסט. אין ווין האָבען די יודען אייגענטליך נישט געהאַט קיין וואוינרעכט, און מען פֿלעגט ערלויבען די יודען וואוינען דאָרט נאָר אַלס בעזונדער חסד. ווען אַ יוד האָט געוואָלט קומען קיין ווין צוליעב געשעפֿט, האָט ער געמוזט מעלדען דער פּאָליציי, צוליעב וואָס און אויף וויפֿיעל צייט ער איז געקומען, און דאַן בעקומען אַ בעזונדער „יודענצעטעל“, אַלס ערלויבניש צו וואוינען אין ווין; פֿאַר אַזעלכע דערוויילינע געסט זענען געווען בעשטימט אין שטאָדט נאָר צוויי האָטעלען, וואוהין זיי האָבען געמענט פֿערפֿאָהרען, און דערביי האָט יעדער יוד געמוזט טראָגען אַ בעזונדער צייכען אויף די קליידער, כדי די פּאָליציי זאָל קאָנען בעסער השגחה געבען אויף איהם. די דאָזיגע אַלע דינים וועגען יודישען וואוינרעכט האָבען דוקא עקסיסטירט נאָר אין לעבען און נישט אויפֿ׳ן פּאַפּיער, ווייל פֿערדינאַנד האָט מורא געהאַט, אַז דאָס זאָל נישט ווירקען אויף דעם פֿינסטערן המון, וועלכער קאָן מיינען, אַז יודען לאָזט מען נישט אַריין קיין ווין „פֿאַר וועלכע עס איז גרויסע פֿערברעכענס און חטאים“. דעריבער האָט ער בעפֿוילען, אַז מען זאָל די גזירות אויף יודען האַלטען בשתיקה און נאָר זיי היטען אין לעבען, אָבער נישט אַרויסגעבען קיין עפֿענטליכע דעקרעטען וועגען דעם.

די עפּאָכע פֿון דער קאַטוילישער רעאַקציע האָט אויך דאָ אין בעהמען אויפֿגעטאָן איהריגעס: די ידיעות וועגען די אינקוויזיטאָרישע מעשים פֿון פּויפּסט פּאַאול IV בנוגע צו יודען האָבען געמוזט האָבען אַ גרויסען איינפֿלוס אויף אַזאַ הייסען קעמפֿער פֿאַר'ן קאַטויליציזם, ווי פֿערדינאַנד דער 1-טער. לויט אַ סיגנאַל פֿון רוים האָט די פּראָגער אַדמיניסטראַציע קאָנפֿיסקירט פֿיעל יודישע ספרים און זיי אָבגעשיקט קיין וויען, צום משפט פֿון די פֿרומע גייסטליכע; די פּראָגער יודען זענען זאָגאַר געבליבען אָהן סדורים (1559). יודען איז אָבער פֿאָרגעשטאַנען נאָך אַ גרעסערע סכנה, ווייל פֿערדינאַנד'ען איז דעמאָלט ווידער איינגעפֿאַלען אַ הייליגע מחשבה — אָבצוויינינגען פּראָג פֿון יודען, אויפֿ'ן אָרט פֿון די יודישע שוהלען מאַכען קריסטליכע קירכען און די יודישע הייזער קאָנפֿיסקירען פֿאַר דער קאַזנאַ. אין 1561 איז דער בעפֿעהל וועגען אַרויסטרייבען יודען שוין געווען אונטערגעשריבען און אויף די אַלע בקשות פֿון יודען, אַז דער קייזער זאָל אָבשאַפֿען די שרעקליכע גזירה, האָט ער געענטפֿערט, אַז ער קאָן דאָס נישט טאָן, ווייל ער האָט שוין געגעבען אַ נדר, אָבצוריינינגען פּראָג פֿון די „אונגלויביגע". דעמאָלט איז איינער פֿון די אָנגעזעהענסטע יודישע פֿאָרשטעהער אין פּראָג, ר' מרדכי צמח, אַוועק צום פּויפּסט פּיוס IV אין רוים און ביי איהם געפּועל'ט, אַז ער זאָל מתיר נדר זיין פֿערדינאַנד דעם 1-טען. דער פֿרומער קייזער האָט דעמאָלט מיט אַ רוהיג געוויסען געקאָנט מבטל מאַכען זיין גזירה.

בכלל איז עסטרייך אין דער צווייטער העלפֿט פֿון 16-טען יאָהרהונדערט געוואָרען אַ צענטר פֿון דער קאַטוילישער רעאַקציע און ווידער זיך אומגעקעהרט צו די אַלטע פּאַטריאַרכאַלישע מיטעלאַלטערישע לעבענס-פֿאָרמען. די קיסרים מאַקסימיליאַן II און רודאָלף II (1564—1612) האָבען געקוקט אויף יודען, ווי אויף אַ מעלקענדיגע קוה, ווי אויף אַ גוטע געלד-קוועלע, פֿון וועלכע מען קאָן דעקען די ליידיגע רעגירונגס-קאַסע. מיט בעזונדערער געלד-פּרעסעריי האָט זיך אויסגעצייכענט רודאָלף II. אין דער צייט פֿון זיין קעניגען האָט געלעבט אין פּראָג אַ גרויסער יודישער פֿילאַנטראָפּ און כלל-טוער, ר' מרדכי מייזעל, וועלכער האָט אויף זיינע קאָסטען אויסגעבויט די גרויסע פּראָגער שוהל, וואָס טראָגט נאָך יעצט זיין נאָמען, איינגעאָרדענט אַ ישיבה און אַ בית-עניים און בכלל געגעבען פֿיעל צדקה פֿאַר יודען אין בעהמען און אין אַנדערע ערטער. מיט דער ברייטער האַנד פֿון ר' מרדכי מייזעל פֿלעגט זיך אויך בענוצען רודאָלף II, וועלכער פֿלעגט ביי איהם נעהמען אָפֿטע „מתנות"

און הלואות, וועלכע ער האט קיינמאל נישט אבגעגעבען; דאס איז איהם אבער ווינציג געווען און ער האט נאך געוואלט ווערן מייזעל'ס יורש. ווען ר' מרדכי מייזעל איז געשטארבען (1601) און קיין קינדער נישט איבערגעלאזט, האט רודאלף געשיקט אויף דער לויה זיין פער־טרעטער, אבער צוזאמען דערמיט האט ער ערקלערט, אז די גאנצע ירושה מייזעל'ס געהערט דער מלוכה, ווייל דער פערשטארבענער איז געווען נאר א „קאמער־קנעכט", דאס הייסט א לייב־אייגענער פון דער מלוכה. מייזעל האט זיין גרויסע ירושה איבערגעלאזט אין דער צוואה פאר זיינע קרובים און אויך אויף צדקה־זאכען, אבער נאטירליך האבען די יודען נישט געקאנט פערפיהרען קיין פראצעס געגען דייטשישען אימפעראטאר און דאס גרויסע פערמעגען איז פערבליבען אין די הענד פון רודאלף.

יודיש געלד איז בעזונדערס געווארן הפקר אין דער צייט פון דער 30־יעהריגער מלחמה. אין יענער צייט זענען יודען צוליעב זייער געלד געווארען טייער, און די עסטרייכישע קיסרים האבען זאגאר גע־מאכט פאר מקורבים אין הויף עטליכע יודישע פינאנסיסטען, אבער צו־טייער האט יודען געקאסט די מלחמה; די יודישע קהלות פון בעה־מען האבען יעהרליך געצאהלט 40 טויזענד גולדען אויף די בעדערפני־שען פון דער מלחמה, א חוץ די עקסטרע אויסערגעוועהנליכע הוצאות. יודען האבען דערפון געהאט נאר די טובה, וואס זיי זענען חאטש דערפאר פטור געווארען פון רדיפות אין דער צייט פון דער מלחמה. אין וויען האט זיך געגרינדעט א גרופע יודישע קאפיטאליסטען, וועלכע דער קייזער פערדינאנד II האט געגעבען געוויסע פריווילעגיעס אלס דאנקבארקייט פאר זייער נוצליכער טעטיגקייט. צו יענער צייט האט זיך שטארק ארויסגערוקט ביי'ם הויף דער יודישער באנקיר יעקב באססעווי, וועלכען דער קייזער האט געשאנקען דעם טיטול פון א ארעליגען אונטער'ן נאמען פאן־טרויענבורג. די קראפט פון געלד איז דעמאלט געווען אזוי שטארק, אז דער קייזער, א קלעריקאל און תלמיד פון די יעזואיטען, האט נאכגעגעבען די בקשה פון די יודען, וואס האבען געוואוינט אין בעזונדערע טיילען פון וויען, און בעפוילען זיי אבצוגעבען א בעזונדער קווארטאל פון שטאדט (שפעטער לעאפאלדן שטאדט), וואו יודען האבען געמעגט פריי וואוינען און נישט געשטא־נען אין רשות פון וויענער מאגיסטראט. אין זייער בעזונדערען קווארטאל האבען יודען געקאנט האבען אייגענע הייזער, פריי וואוינע

און זענען געשטאַנען אונטער'ן שוץ פֿון רעגירונגס־בעאַמטע, נאָר אפילו אין די איבעריגע טיילען שטאָדט האָבען די יודען שוין געקאָנט זיך בעווייזען אָהן די ספּעציעלע צייכענס אויף זייערע מלבושים. איבעריגענס, אויך דער קלעריקאַליזם האָט געטאָן זייניגעס און לויט א בעפֿעהל פֿון קייזער זענען די יודען פֿון פּראָג און וויען געווען מחויב זיך פֿערזאַמלען אַלע שבת אין שוהל און אויסהערן די דרשות פֿון די יעזואיטען וועגען קריסטענטום (1630). עס זענען געווען מחויב צו קומען אין דער בעשטימטער שעה נישט ווינציגער פֿון 200 יודישע מענער און פֿרויען; דרימלען אָדער רעדען בעת די דרשות איז געווען שטרענג פֿערבאָטען, און פֿאַר פֿערשפּעטיגען איז מען דאָס ערשטע מאָל בעשטראָפֿט געוואָרען אויף א טאָלער און דערנאָך איז די שטראָף געוואָרען אַלץ גרעסער. אָבער אויך דאָ האָט יודען אַרויסגעראַטעוועט דאָס געלד און אונטער פֿערשידענע תירוצים האָבען זיי זיך אַרויסגעדרעהט פֿון דער גזירה.

בעת דער 30־יעהריגער מלחמה איז שיער נישט געפֿאַלען אַלס קרבן דער בעריהמטער יודישער געלעהרטער ר' יום־טוב־ליפּמאַן העלער, רב אין וויען און דערנאָך אין פּראָג, דער מחבר פֿון בעריהמטען פּירוש צו משנה „תוספות יום טוב" און אַנדערע ספרים. בשעת ר' יום־טוב־ליפּמאַן העלער האָט געוואוינט אין פּראָג איז ער געווען דער פֿאָרזיצענדער פֿון דער קאָמיסיע, וועלכע האָט זיך פֿערנומען מיט פֿונאַנדערטיילען צווישען דער יודישער קה"ה די אָבצאָהלונג פֿון 40 טויזענד גולדען, וואָס יודען זענען געווען מחויב אַרייַנצוטראָגען יעהרליך אין דער קאַזנאַ אויף די הוצאות פֿון דער מלחמה. הגם דער רב האָט זיך געסטאַרעט צו זיין גערעכטיג ביי'ם פֿונאַנדערטיילען דעם שטייער, האָט איהם דאָך נישט איינגעגעבען זיך יוצא צו זיין פֿאַר אַלע און, ווי געוועהנליך אין אַזעלכע צופֿאַלען, זענען אייניגע געבליבען נישט צופֿרידען מיט דער איינטיילונג. אייניגע שונאים פֿון ר' יום־טוב־ליפּמאַן האָבען דאַן אַרייַנגעשיקט א מסירה צו דער רעגירונג, אַז ביי'ם פֿונאַנדערטיילען דעם שטייער ווערן בעגאַנגען אונגעזעצליכקייטען, אַזוי אַז די גבירים שפּיעלען אוים און אויף די יודישע אָרימע לייט פֿאַלט די גאַנצע לאַסט פֿון דעם שטייער. דאָס איז די מוסרים נאָך ווינציג געווען און זיי האָבען דערלאַנגט א מסירה דעם קייזער, אַז אין אייניגע פֿון די חבורים פֿון גרויסען רב געפֿינען זיך בעליידיגענדע אויסדריקען געגען קריסטענטום. דאָס האָט געווירקט און לויט א בעפֿעהל פֿון קייזער האָט מען

דעם פראגער רב ארעסטירט און איהם געבראכט צו פיהרען קיין וויען (1529). דא האט מען איהם געהאלטען אין טורמע צוזאמען מיט קרימינעלע פערברעכער און גענען איהם ארויסגעשטעלט א בעשולדיגונג, אז ער האט בעלייריגט די קירך, אזוי אז איהם האט געדראהט טויט-שטראף. די וויענער יודישע געמיינדע האט אבער אנגענומען גרויסע מיטלען און נאר א דאנק איהר האט מען אבגעראטעוועט דעם רב. ער איז בעפרייט געווארען פון טורמע, נאר פערלוירען דאס רעכט צו פערנעהמען די שטעל פון א רב, און אויך פערמשפט געווארען צו 10 טויזענד גולדען שטראף. פערלירענדיג זיין שטעל און זיין גאנץ פערמעגען, האט ר׳ יום-טוב-ליפמאן העלער אריבערגעוואנדערט קיין פוילין.

פון דער מלחמה האבען עטוואס אויסגעשפּיעלט די בעהמישע יודען, וועלכע דער קייזער פערדינאנד האט געגעבען איינינע געוויסע רעכטען אלס בעלוין פאר דעם אנטייל פון יודען אין דער פערטיידיגונג פון דער בעלאגערטער פראג אין 1648. אבער אין אלגעמיין האט די יודישע לאגע אין די דייטשע מדינות זיך נישט געענדערט. אויך דער שלום אין וועסטפאלען, וואס האט געמאכט א סוף צו דער שרעקליכער מלחמה און בעשאפען א נייע עפאכע אין דער אייראפעאישער פאליטיק, האט די יודען איבערגעלאזט אין זייער פריהעריגער רעכטלאזער לאגע. עס איז נאר פארגעקומען א געוויסע איבערוואנדערונג אין איינינע טיילען פון די גלות-לענדער: די יודען פון עלזאס זענען נאכדעם, ווי די דאזיגע דייטשע פראווינץ איז אריבער צו פראנקרייך, מיט אמאל געווארען אונטערטאנען פון א מלוכה, וואו עס זענען כמעט קיין יודען נישט געוועזען פון ענדע 14-טען יאהר-הונדערט.

די לאגע פון יודען אין אונגארן צו יענער צייט איז געוועזען נישט אומעטום גלייך. אין דעם טייל אונגארן וואס האט געהערט צו דייטשלאנד (דער פרעסבורגער ראיאן), האט מען יודען געדריקט נאך ערגער, איידער אין עסטרייך, און פון א סך ערטער ארויסגעטריבען. זיי האבען געמוזט צאהלען דאפעלטע שטייערען און געוועזען זעהר בעגרענצט אין זייערע האנדעלס-רעכטען. אבער אין דעם טייל אונגארן, וואס האט פון יאהר 1541 זיך געפונען אונטער דער הערשאפט פון טערקיי (אפען און אנדערע שטעדט), איז די יודישע לאגע פיעל בעסער געוועזען. אין דער צווייטער העלפט פון 16-טען יאהר-הונדערט איז די יודישע געמיינדע אין אפען געווארען רייך און פעסט. די טערקישע סולטאנען

האבען צו די אונגארישע יודען זיך בעצויגען פיעל טאלעראנטער, איידער די דייטשע קיסרים.

געהען מיר איבער צו דעם אינערליכען לעבען פון די דייטשע יודען אין יענער עפאכע, געפינען מיר אויך נישט קיין שום פונקט, אויף וועלכען מען זאל זיך קאנען אבשטעלען מיט פרייד און טרייסט. מאנאטאניש און ארים איז געווען דאס לעבען פון די דייטשע יודען צו יענער צייט. די אלטע פארמען פון געמיינדע-לעבען האט מען שטארק געהיט און פערפעסטיגט, אבער קיין נייע כוחות זענען נישט צוגעקומען, קיין נייע געזעלשאפטליכע לעבענס-פארמען זענען נישט געשאפען געווארען. די געמיינדע-אויטאנאמיע איז נישט פערברייטערט געווארען און זעהר זעלטען פלעגען אויך פארקומען די רבנים-צוזאמענפאהרען אויף צו בעטראכטען די אינערליכע פראגען. נאר בעת דער געפעהרליכער אגיטאציע פון פפעפערקארן און זיין בעמיהונג צו קאנפיסקירען די יודישע ספרים, פלעגען די יודען פון פראנקפורט און אנדערע שטעדט זיך צונויפקומען, אום צו בעטראכטען די מיטלען געגען דער געפעהרליכער אגיטאציע. אין יאהר 1530 איז אויך, ווי עס איז שוין אויבען דערמאנט, פארגעקומען א רבנים-צוזאמענפאהר, צונויפגערופען דורכ'ן שתדלן יאזעלמאן אויס ראזהיים, אום צו רעגולירען די עקאנאמישע בעציהונגען צווישען יודען און קריסטען.

אין יענער צייט פלעגען אין די יודישע געמיינדעס נישט-זעלטען פארקומען גרויסע מחלוקת'ען און אינערליכע רייבונגען. בעזונדערס האט זיך דערמיט אויסגעצייכענט די פראגער קהלה און די וויכטיגסטע סיבה פון די מחלוקת'ען איז געווען דאס איינטיילען די פאראטקעס און שטייערען צווישען דער בעפעלקערונג. די בעהמישע יודען האבען געהאט צו צאהלען דרייערליי שטייערען: פאר דער מלוכה, פאר דער שטאדט און פאר דער געמיינדע, און די ספעציעלע קאמיסיע פון די יודישע פארשטעהער פלעגט אמאל בעגעהן אונגעזעצליכקייטען ביי'ם פונאנדערטיילען די שטייערען. די פראגער קהלה פלעגט פונאנדערטיילען די גאנצע סומע שטייערען צווישען די יודישע קהלות פון בעהמען, און די קליינע קהלות פלעגען זיך אפט קלאגען, אז אויף זייער חלק שטעלט מען צופיעל. דאס האט איינמאל געבראכט צו א לאנגער מלחמה צווישען דער פראגער קהלה און די איבעריגע קליינע קהלות,

צווישען וועלכע עס האבען זיך בעזונדערס אויסגעצייכענט די איינ־וואוינער פון דעם שטעדטעל האראוויץ. די מחלוקת איז איבערגעגאנ־גען אין א געפעהרליכער אינערליכע שפאלטונג און נישט די ארטיגע רעגירונגס־מאכט, נישט די רבנים האבען געקאנט אויסגלייכען דעם סכסוך דעמאלט האט מען קיין פראג ארויסגערופען דעם הויפט־שתדלן יאזעלמאן; צוזאמען מיט די פראגער רבנים האט איהם זיך איינגעגעבען אויסצוארבייטען געוויסע כללים אויף צו רעגולירען די בע־ציהונגען צווישען דער פראגער קהלה און די איבעריגע קהלות. בשעת דער דאזיגער מחלוקת האבען די ליידענשאפטען אזוי זיך צוקאכט, אז די איינוואוינער פון שטעדטעל האראוויץ האבען בעלאגערט יאזעלמאנ׳ס הויז און געסטראשעט איהם הרג׳נען. די אינערליכע רייבונגען האבען געבראכט אויף יודען נישט ווינציג צרות און פיעל שאדענס זיי גורם געווען. צווישען יודען זענען געווארען זעהר פיעל מוסרים, וואס פלעגען פערמסר׳ען געוויסע פערזאנען פאר ווירקליך אונגעזעצליכע אדער בלויז אויסגעטראכטע מעשים און אויך אויסנא־ען ביי דער בע־פעלקערונג געלד, סטראשענדיג מיט מסירות.

דער שטעמפעל פון ארימקייט און דלות ליגט אויך אויף דער גייסטיגער יודישער שאפונג פון יענער צייט. די פערשפרייטונג פון בוך־דרוקעריי האט נאר פערגרעסערט די צאהל פון די יודישע ספרים, אבער עס איז פערבליבען ווי פריהער דער מיטעל־אלטערישער גייסט, דער מאנאטאנער אינהאלט פון דער יודישער ליטעראטור. ווי פריהער האט אין די ישיבות און תלמוד־תורות געהערשט די תלמודישע סחא־לאסטיק. אין 16־טען יאהר־הונדערט איז זאגאר אויסגעוואקסען א ספע־ציעלע שולע פון פלפול און דער רבי פון דער נייער שולע איז געווען ר׳ יעקב פאליאק, ראש־ישיבה אין פראג. ער האט פריהער גע־שארפט דעם מוח אין די ישיבות פון דייטשלאנד און דערנאך אריבער־געטראגען די שיטה פון פלפול אויך קיין בעהמען און קיין פוילין. די שיטה פון ר׳ יעקב פאליאק איז בעשטאנען אין „חילוק״, וואו די הויפט־ראליע האט געשפיעלט בקיאות און חריפות: מען האט גענו־מען א סוגיא אין דער גמרא, אויסגעזוכט דארט אינערליכע סתירות, אבגעווענדעט דאס מיט אנדערע ערטער פון תלמוד, געשטעלט איינעם געגען אנדערען אלע פירושים, וואס זענען נוגע דער סוגיא — און ווען די פראגע איז שוין אויף אזוי פיעל פערפלאנטערט געווארען, אז עס האט זיך אויסגעוויזען, דאס עס איז שוין קיין אויסוועג נישטא, האט

דער חריפישער קאפ אנגעהויבען צוריק אויספלאנטערן דעם גרויסען קנויל, אויסגעגלייכט אלע סתירות, פערענטפערט אלע קשיות און די פראגע איז ווידער קלאר געווארען. דאס איז געוועזן א מין גייסטיגע גימנאסטיק, א מין שפיעל מיט זיך אליין. דא האט מען געקענט שפרינגען פון איין ענין צום צווייטען, אויסזוכען ניכט=געשטויגענע קשיות, ווייל דער עיקר איז דא געוועזן נישט דער ריכטיגער פשט, נאר דער פלפול, דאס שארפען דעם מוח. די דאזיגע שיטה האט פיעל מיטגעהאלפען אויסשפיצלען זיך, שארפען דעם מוח, אבער דאס האט געשאדט דער געזונטער נארמאלער שיטה, וואס זוכט אומעטום נישט דעם ווארט=שפיעל, נאר דעם רעאלען אמת, די לאגיק.

די בעסטע יודישע געלעהרטע זענען ארויסגעטרעטען געגען דער שיטה פון חילוק. צווישען די געגנער פון דער שיטה איז אויך געוועזן דער הויפט=רב פון פראג ר' לייב בן בצלאל (מהר"ל מפראג) (1609—1525). ער איז געוועזן א מענש מיט א קלארען אפענעם מוח, א גוטער דרשן און פרוכטבארער מחבר פון פיעל ספרים און אויך געהאט א סך ידיעות אין דער וועלטליכער וויסענשאפט. זיינע זאמלונגען פון דרשות און מוסר, ווי „נתיבות עולם", „נצח ישראל" און אנדערע, זענען נאך עד היום זעהר פאפולער ביי יודען. אלס מאראליסט האט דער מהר"ל נישט געקאנט איינשטימען מיט דער שיטה, וועלכע האט ער=לויבט צו קריטיקירען דעם תנ"ך, און איז געוועזן א שארפער געגנער פון דער קריטישער שיטה פון עזריה דע=ראסי. צווישען פאלק האט דער מהר"ל געהאט א נאמען פון א בעל=נס. עס געהט וועגען איהם א לעגענדע, אז ער האט איינמאל בעשאפען פון לייהם א מענשליכע פיגור, א גולם, וועלכען ער האט אריינגעלעגט אין מויל דעם שם=המפורש. דער גולם האט דאן בעקומען לעבען אין זיך און געקענט זיך בעוועגען און ערפילען פערשידענע שליחות'ען. אבער ווי נאר דער רב האט ארויסגענומען דאס שטיקעל פאפיער מיט'ן שם=המפורש, איז דער גולם ווידער געבליבען גולם, א פשוט שטיק לייהם. מען דער=צעהלט אויך אז דער מהר"ל איז איינמאל ארויסגערופען געווארען צום דייטשען קייזער רודאלף, מיט וועלכען ער האט געהאט א לאנגען גע=היימען געשפרעך וואס איז אויף אייביג פערבליבען א סוד. מען רע=כענט, אז דער מהר"ל האט גערעדט מיט'ן קייזער וועגען אלחימיע און אסטראנאמיע, מיט וועלכע ער האט זיך שטארק אינטערעסירט, אבער עס איז אויך מעגליך, אז אין דער אוידיענץ זענען בעריהרט געווארען

די פראגען וועגען פראגער געמיינדע-לעבען, ווייל צוזאמען מיט דעם פילאנטראפ מייזעל פלעגט דער רב זיך פלייסיג אבגעבען מיט געזעל-שאפטליכער ארבייט. אין 1592 איז דער מהר"ל אריבער קיין פוילען, וואו ער איז א געוויסע צייט געווען רב פון פויזען און גאנץ גרוס-פוילען, אבער לאנג איז ער דארט נישט געבליבען און אין גיכען זיך אומגעקעהרט קיין פראג.

דער איינציגער פארשטעהער פון וועלטליכער בילדונג צווישען יודען אין יענער צייט איז געווען דוד גאנז (1541—1613), א געבוירע-נער פון וועסטפאלען, וועלכער האט בעקומען זיין תלמודישע בילדונג אין די ישיבות פון פראנקפורט און קראקוי, און דעם גרעסטען טייל פון זיין לעבען פערבראכט אין פראג. צוזאמען מיט תלמוד האט גאנז גוט געקאנט געאגראפיע, היסטאריע און מאטעמאטיק. ער איז פער-זענליך געווען בעקאנט מיט די בעריהמטע אסטראנאמען קעפלער און דע-בראגע און געארבייט אין פראגער אבסערוואטאריום. זיינע קענטני-שען האט ער דערנאך ארויסגעוויזען אין זיין ווערק „נחמד ונעים", נאר פאפולער צווישען יודען איז ער געווארען דורך זיין היסטארישער חראניק „צמח דוד". אין ערשטען טייל פון דעם ספר זענען אין א פארם פון קורצע חראנאלאגישע נאטיצען בעשריבען די הויפט-געשעהענישען און חאראקטעריסטיקעס פון די יודישע היסטארישע פערזאנען פון דער אלטער צייט אן ביז 1592; אין צווייטען טייל געפינט זיך א רשימה פון די געשעהענישען פון דער וועלט-געשיכטע, ערטערווייז אין צוזאמען-האנג מיט דער געשיכטע פון יודען. דאס ווערק איז אין אלגעמיין נישט מעהר ווי א קאמפילאציע פון יודישע און קריסטליכע ביכער און א וויסענשאפטליכען ווערט האבען נאר יענע ערטער פון דעם ספר, וואו עס רעדט זיך וועגען די געשעהענישען פון יענער צייט. חא-ראקטעריסטיש איז די פארעדע צום צווייטען טייל פון זיין ווערק, אין וועלכער דער מחבר פערענטפערט זיך פאר זיינע לעזער: „איך זעה פאראויס, אז פיעל וועלען מיך הויך ידלען און פארווארפען, וואס איך ברענג נאטיצען פון נישט-יודישע ספרים וועגען מלחמות און אנדערע געשעהענישען. ביי זיי איז דאס „שיחות חולין" און אזעלכע זאכען איז פערבאטען צו לייענען אין א שבת-טאג. איך וועל זיך נישט לאנג פערענטפערן, נאר זאלן מיין שוץ זיין יענע גרויסע יודישע רעליגיעזע פילאזאפען, וועלכע האבען פון אריסטאטעל'ס פילאזאפיע און פון אנדערע גענומען ריכטיגע געדאנקען, די שאלעכטס אוועק-

געוואָרפֿען און דעם תוך איבערגעלאָזט". ווײַטער פֿעררופֿט זיך דער מחבר אויף ר' אברהם זאַקוטאָ און ר' יוסף הכהן, וועלכע האָבען אויך בעשריבען די געשעהענישען פֿון דער אַלגעמײַנער געשיכטע אין צוזאַמענהאַנג מיט דער יודישער; ער בעווײַזט, ווי אַזוי נויטיג עס איז פֿאַר דעם מיטעלען מענש, וואָס אַ גאַנצע וואָך אַרבײַט ער שווער, צו האָבען אויף שבת צום לײַענען אַ ספר, וואָס קען איהם פֿערגעניגען פֿערשאַפֿען; אויסערדעם זאָגט ער אַרויס זײַן איבערצײַגונג, אַז עס שאַדט נישט צו זײַן בעקאַנט מיט דער געשיכטע פֿון די פֿעלקער, ווײַל דאָס שטאַרקט נאָר דאָס רעליגיעזע געפֿיהל פֿון יודען, וועלכער זעהט אײַן, אַז אַזוי פֿיעל מלוכות און פֿעלקער זענען אונטערגעגאַנגען און נאָר דאָס יודישע פֿאָלק לעבט נאָך.

מעהר פֿון אַלץ זענען אָבער אין יענער צײַט אָנגעגאַנגען די מוסר־ספרים, וועלכע זענען געווען דורכגעדרונגען מיט די שטרענגע אַסקעטישע אידעען פֿון דער פּראַקטישער קבלה. אַ הײַסער אָנהענגער פֿון דער שיטה און אַ גרויסער בעל־מוסר איז געווען ר' ישעיה הורוויץ (1555—1630), וועלכער איז פֿריהער געווען רב אין פּוילען, דערנאָך אין פֿראַנקפֿורט אַם־מאַין און ענדליך אין פּראַג. צוליעב דער 30־יעהרי־גער מלחמה און אויך צוליעב זײַן אַלטער גרויסער נײַגונג צום נעסט פֿון דער קבלה איז ר' ישעיה אין 1621 אַריבערגעפֿאָהרען קײַן ארץ־ישראל און דאָרט פֿערבראַכט דאָס רעשט ביסעל יאָהרען אין פֿרומקײַט און אין מעשים־טובים. ער האָט געוואוינט אין ירושלים און אין צפֿת. דאָרט האָט ער פֿערענדיגט זײַן גרויס ווערק, וואָס ער האָט נאָך אָנ־געהויבען אין אייראָפּאַ, „שני לוחות הברית", אָדער פֿערקירצט: „של"ה". דאָס איז אַ גאַנצע ענציקלאָפּעדיע, וואו עס געפֿינען זיך צוזאַמען הלכות, דינים, מוסר, כּללים פֿון אַסקעטיזם און קבלה. די הויפּט־אויפֿגאַבע פֿון דעם ווערק איז געווען: געבען אַלע יודישע געבאָטען און דינים אַ קבלה'סטישען פּירוש. אין דעם ספר געפֿינען זיך פֿיעל געדאַנקען, וועלכע זענען אָבער אויפֿגעשריבען אָהן שום סדר. איבער דעם גאַנצען ווערק שוועבט דער גײַסט פֿון אר"י'ס לעהרע, לויט וועלכער די וועלט איז נישט מעהר ווי אַ נעסט פֿון קליפּות און אַ קוואַל פֿון צרות, דער מענש — אַ זינדיגע בריאה, און די רעליגיע — אַ מיטעל צו פּײַניגען זיך און צו מתקן זײַן די זינדיגע נשמה. אַזאַ וועלט־אַנשויאונג איז געווען גוט צוגעפּאַסט צו דער שטימונג פֿון די דײַטשע יודען, אָנגעשראָקענע, דערשלאָגענע געטאָ־קינדער. דער דײַטשער יוד איז געווען אַ אַסקעט

פון קאָפּ ביז די פיס, און די פּראַקטישע קבלה האָט נאָר טעאָרעטיש פאָרמולירט דאָס, וואָס האָט שוין עקסיסטירט אין לעבען.

אין יענער צייט איז אויך באַשאַפען געוואָרען די פּאָפּולערע צו־געגנגליכע ליטעראַטור אויף דייטש־יודיש, וואָס האָט שפּעטער אָנגעהויבען זיך רופען „זשאַרגאָן". די דאָזיגע ליטעראַטור האָט געהאַט אַ גרויסען איינפלוס אויף די פאָלקס־מאַסען, בעזונדערס אויף די פרויענצימער, וועלכער איז אַ דאַנק דער דרוק־ערפינדונג אַלץ מעהר געוואַקסען. די סידורים און דער תנ"ך האָבען אָנגעהויבען זיך דרוקען אין איבערזעצונגען אויף זשאַרגאָן פאַר יענע פּראָסטע מענשען און ווייבער, וואָס פערשטע־הען נישט קיין לשון־קודש. זעהר פערשפּרייט איז געוואָרען דער „צאינה וראינה" (אַרויסגעגעבען אין 1622) — אַ פּירוש אין יודיש אויף דער תורה צוזאַמען מיט די לעגענדען און מאמרים פון מדרש, אגדה און שפּעטער־דיגע מפרשים. דאָס דאָזיגע בוך, וואָס איז פערפאַסט געוואָרען דורך ר' יעקב בן יצחק פון פּראַג, איז געוואָרען אַ מין „תורה פאַר ווייבער" און פיעל דורות יודישע פרויענצימער האָבען זיך ערצויגען אויף דעם בוך און פון דאָרט געשעפּט זייער גייסטיגע שפּייז, זייער פאָרשטעלונג וועגען מוסר, רעליגיע און יודישער געשיכטע. נאָך ביז היינט לייענען טויזענדער פרומע יודישע פרויענצימער מיט דעם גרעסטען פער־געניגען און יראת־הכבוד אַלע שבת דעם „צאינה וראינה" און פון דאָר־טען נעהמען זיי די הויפּט־יסודות פון זייער פאָרשטעלונג וועגען דער וועלט און מענשען. דאָס דאָזיגע בוך, וואו עס געפינען זיך נישט די שרעקליכע גרויזאַמע מעשׂות פון דער קבלה און דער מרה־שחורה'דיגער גייסט פון דעם „מוסר", דאָס דאָזיגע בוך, וואָס אָטעמט מיט פּראָסט־קייט און געזונטע פאָלקס־געפיהלען, האָט געשפּיעלט אַ בעזונדער ראָליע אין דעם אינערליכען יודישען לעבען און האָט אויך געהאַט אַ ווירקונג אויף דער נייער זשאַרגאָנישער ליטעראַטור פון דער שפּעטערדיגע עפּאָכע.

פינפטעס קאפיטעל.

די יודען אין פוילען.

דער שטראם פון דער יודישער אויסוואנדערונג איז געגאנגען אין צוויי ריכטונגען: אין דער צייט, ווען די יודישע גולים פון שפאניען און פארטוגאל האבען אויסגעוואנדערט קיין טערקיי, זענען פון עסטרייך און דייטשלאנד געגאנגען גרויסע שורות יודען אין א אנדער פונקט: צו די סלאווען אין פוילען און אין ליטא, וואו עס האט שוין דעמאלט עקסיסטירט א גרויסער יודישער צענטר. אבער נישט גלייך איז געוועזען דער גורל פון דיביידע צענטערן, טערקיי און פוילען. די ספרדים אין טערקיי זענען ביסלעכווייז איינגעשלאפען, פערזונקען געווארען אין דער אלגעמיינער אזיאטישער אפאטיע און זייער ראליע האט זיך שוין געענדיגט, אין דער צייט ווען די אשכנזים אין דייטשלאנד האבען נאך געהאט א גרויסע קוועלע פון פרישע כוחות און זייער ראליע האט זיך ערשט אנגעהויבען. נאך בבל און שפאניען, איז אין קיין לאנד נאך נישט געוועזען אזא שטארקע קאנצענטראציע פון יודישע קרעפטען אויף איין ארט און אזא ברייטער פלאץ פאר דער נאציאנאלער ענטוויקלונג, ווי אין פוילען פון 16-טען יאהרהונדערט און ווייטער.

די איינגעוואנדערטע אשכנזים האבען אין פוילען שוין געפונען א פארטיגען גוטען בארען. די גרויסע יודישע בעפעלקערונג אין די שטעדט און אין די דערפער פון פוילען און ליטא איז נישט געווען, אזוי ווי אין דייטשלאנד, איין עקאנאמישער קלאס, וואס האט פאר זיך נאר איין און איינציגע פונקציע, נאר א פערשידענארטיגער קבוץ,

וואס האט זיך בעטהייליגט אין די פערשידענע צווייגען פון עקאנאמישען און געזעלשאפטליכען לעבען. אין פוילען זענען די יודען נישט געווען צוגעבונדען צו צוויי געצעהלטע פראפעסיעס — געלד אויף פראצענט און קליין-האנדעל, נאר זיי האבען זיך בעטהייליגט אין אלע פערשידענע געביטען פון אינדוסטריע און זאגאר אויך אין דארפס-ווירטשאפט, אלס פערמער און ארענדארען. די יודישע גרויסע פינאנסיסטען האבען זיך בעשעפטיגט מיט אבקויפען די קעניגליכע אבצאהלונגען און שטייער און נישט זעלטען געשפיעלט א גרויסע ראליע אלס פינאנץ-אגענטען. שפעטער, ווען מען האט יודען שוין נישט דערלאזען צו דעם אבקויף פון די מלוכה-אבצאהלונגען, האבען די יודישע פינאנץ-סיסטען אלץ נישט אויפגעהערט נעהמען אין ארענדע די גיטער פון קעניג און פון די פריצים שליאכטע און דערביי געהאט דאס רעכט צו האבען שענקען, עקספלאטירען די זאלץ-גרובען, די וועלדער און אנדערע ערד-אוצרות. די גרויסע יודישע סוחרים פלעגען זיך פערנעהמען מיט ארויספיהרען די פוילישע דארפס-פראדוקטען קיין עסטרייך, וואלאחיען און טערקיי. די יודישע פאלקס-מאסען ווידער האבען זיך פערנומען מיט מסחר, מלאכות, פערמעריי און ערטערווייז אויך צום ערד-ארבייט.

אויף אזא אופן זענען יודען געווען פערבונדען דורך טויזענדער פעדים מיט דעם עקאנאמישען לעבען פון לאנד און דעריבער איז אויך זייער רעכטליכע לאגע געווען פערשידענארטיג און געהאט פיעל פערשידענע פארמען. פוילען איז געווען א טיפישע שטאנדען-מלוכה, או די בעזונדערע קלאסען האבען צווישען זיך צוטיילט די מאכט און שטענדיג געפיהרט א פאליטישען קאמפף צווישען זיך צוליעב דער מאכט און אט פון דעם שטענדיגען פאליטישען קאמפף איז אויך געווען אבהענגיג די יודישע לאגע. די קעניגליכע מאכט איז געווען בעגרענעצט דורך דער קאנסטיטוציע און געהאט אויסצושטעהן א קאמפף און צוזאמענשטויס מיט דער גרויס-שליאכטע; די גרויסע שליאכטע ווידער האט שטענדיג געקעמפפט און געאמפערט זיך מיט דער קליין-שליאכטע און מיט די שטעדטישע שטאנדען, די סוחרים, בירגער און האנדווערקער, וואס זענען געווען שטארק דורך זייער זעלבסטפערוואלטונג און צעכען-ארגאניזאציע. דער קאמפף איז געפיהרט געווארען אין די סאמען, אין די געזעצגעבענדע פערזאמלונגען, אין די מאגיסטראטען און אין די געריכטען. חוץ די אלע בעזונדערע קלאסען האבען זיך

נאָך געפֿיהרט זייער בעזונדער ליניע די גייסטליכע פון דער קאטוילישער קירך, וועלכע איז א דאנק דער רעאקציע נאָך דער רעפאָרמאציע און א דאנק דער ענערגישער טעטיגקייט פון די יעזואיטען א גרויסע מאכט געוואָרען. אט די אלע פערשידענע גרופען האבען זיך בעצויגען צו יודען פערשידען, יעדע לויט איהרע אייגענע אינטערעסען. וועגען בעציהען זיך צו יודען פשוט אלס מענשען גלייכבערעכטיגטע האט דעמאלט קיין רייד נישט געקענט זיין; זיי האט מען געשעצט נאר לויט דעם נוצען, וואס זיי האבען געקאנט ברענגען דעם אדער יענעם קלאס; און אזוי ווי דאס, וואס איז געווען נוצליך פאר איין קלאס, איז אפטמאל געווען געגען די אינטערעסען פון א צווייטען קלאס, זענען ארויסגעקומען קאנפליקטען און יודען זענען אפט מאל געווען בעשיצט פון איין זייט און גערודפ'ט פון א צווייטער זייט.

די יודען אין פוילען האבען געהאט צוויי פערטיידיגער: די מלכים און די גרוים-שליאכטע, און אויך צוויי שטענדיגע שונאים: די גייסטליכע און די שטעדטישע איינוואוינער. פאר דער קעניגליכער מאכט זענען יודען געווען א קוועלע פון געוועהנליכע און אויסערגעוועהנליכע שטייערען, וואס האבען אנגעפילט די פוסטע מלוכה-קאסע. אבער חוץ דעם זענען יודען געווען נאך נוצליך פאר די קיסרים דורך זייער קאמערץ. די קיסרים האבען טייער געהאלטען די יודישע פינאנסיסטען, וועלכע האבען אבגעקויפט די מלוכה-שטייערען אדער גענומען אין ארענדע די קעניגליכע גיטער און פאראויס איינגעצאהלט גרויסע סומען געלד; ביי אזעלכע יודישע גבירים האט מען שטענדיג געקענט בעקומען הלוואות אדער אוואנסען און דעריבער זענען זיי געווען מקורבים למלכות, הויף-אגענטען, וואס האבען אפט געקאנט אויסבעטען א טובה פאר יודען. די גרוים-שליאכטע ווידער פון איהר זייט איז געווען צו פויל און אריסטאקראטיש, אז זי זאל קענען אליין פיהרען ווי געהעריג די פערוואלטונג איבער די גיטער, און דעריבער זענען די יודישע ארענדארען און פערמער געווען נוצליך פאר דער שליאכטע. אינגאנצען פיינדליך געשטימט צו יודען זענען געווען די שטעדטישע סוחרים און האנדווערקער, וועלכע האבען געזעהן אין יודען זייערע קאנקורענטען. די מאגיסטראטען פלעגען שטארק דריקען די יודען אין האנדעל און אין מלאכה און נישט דערלאזען זיי קויפען קיין הייזער, און די האנדווערקער-צעכען פלעגען פשוט אנרייצען אויף יודען דעם המון, וועלכער האט געמאכט קליינע פאגראמלעך. נאך ענערגישער פלעגען אגיטירען געגען יודען

די גײַסטליכע, וועלכע עס פֿלעגט זיך אמאָל אײַנגעבען דורכפֿיהרען אין די סײַמען געוויסע יודישע בעגרענצונגען.

אָט פֿון די אַלע בעזונדערע געגענזעצטע אינטערעסען פֿון די פּוילישע קלאַסען איז געווען אָבהענגיג און פֿון צײַט צו צײַט זיך געענדערט די יודישע לאַגע.

אין די ערשטע יאָהרען פֿון 16=טען יאָהרהונדערט האָבען יודען ווידער בעקומען די אַלע רעכטען, וועלכע מען האָט בײַ זיי ערטערווײַז געפּרובט אָבנעהמען אין ענדע פֿון פֿאָריגען יאָהרהונדערט. דער זעלבער ליטווישער גרויספֿירשט אַלעקסאַנדר יאַגעלאָן, וואָס האָט אין 1495 בעפֿוילען אַרויסצוטרײַבען יודען פֿון אַלע זײַנע פּראָווינצען, האָט די יודען צוריקגערופֿען, ווי נאָר ער איז נאָכ'ן טויט פֿון ברודער געוואָרען קעניג פֿון פּוילען. אין 1503 האָט דער פּוילישער קעניג, נאָך א בעראַטונג מיט די „פּאַנעס”, פֿערעפֿענטליכט זײַן בעשלוס: אָננעהמען צוריק די יודען, וואָס זענען אַרויסגעטריבען געוואָרען פֿון ליטאָ, ערלויבען זיי וואוינען אין אַלע ערטער, וואו זיי האָבען פֿריהער געוואוינט, און אומקעהרען זיי די שוהלען, הײַזער, בית=עלמינ'ס, פֿאָלווארקעס, וועלכע זיי האָבען פֿריהער געהאַט. די סיבות פֿון דער ענדערונג זענען געווען גאַנץ קלאָר: יודען זענען נויטיג געוואָרען צוליעב זייער גרויסער עקאָנאָמישער ראָליע אין פּוילען, וואָס איז אין 1501 געוואָרען פֿיעל נאָהענטער פֿערבונדען מיט ליטאָ. איינער פֿון די אָבקויפֿער פֿון די קעניגליכע אָבצאָהלונגען, דער רײַכער יוד יאָסקאָ, האָט געהאַלטען אָבגעקויפֿט די טאַמאָזשנע=אָבצאָהלונגען אין לובלינער, חעלמער, בעלזער, גרובעשאָווער, פּאָדאָלער, לעמבערגער, סאַנאָקער און פּרזשעמישלער ראַיאָנען, ד. ה. כמעט אין א העלפֿט פֿון גאַנצען פּוילישען טעריטאָריום. אַלס לוין פֿאַר זײַן נוצליכער טעטיגקײַט האָט דער קעניג אַלעקסאַנדר בעפֿרײַט יאָסקאָ'ן און אַלע זײַנע בעדיענטע פֿון געריכט פֿון דער אַדמיניסטראַציע און אַרויסגעגעבען א בעפֿעהל, אַז זיי זענען נאָר אונטערוואָרפֿען דעם קעניגליכען געריכט. באמת האָט אַלעקסאַנדר אויך יעצט נישט געהאַט קײַן פֿרײַנדליכע געפֿיהלען בנוגע די יודען, און דאָס זעהט מען אַרויס פֿון דעם פֿאַקט, וואָס אין 1505, האָט ער, אָט בעפֿוילען אַרײַנשטעלען אין דעם פּוילישען בוך פֿון געזעצען די אַלטע יודישע „גרויסע חאַרטיע פֿון פֿרײַהײַט”, האָט ער דער[illegible] צושטעלען, אַז ער בעשטעטיגט נישט די חאַרטיע און ער=

ליבט נאָר צו פערעפענטליכען זי, „צוליעב דער פערטיידיגונג פון דער בעפעלקערונג געגען יודען".

דער נאָכפאָלגער פון אלעקסאנדער, סיגיזמונד דער ערשטער, קעניג פון פוילען און גרויספירשט פון ליטאָ (1506–48), האָט זיך בעצויגען צו יודען פיעל ליבעראלער זיין פרינציפ איז געווען: „סיי די רייכע און הערשענדע פאנעם, סיי די אָרימע, דארפען אלצאיינם גערעכטיג בעהאנדעלט ווערן". דעם פרינציפ האָט ער זיך געסטארעט אָנווענדען אויך בנוגע צו יודען, כאָטש ער איז געווען אַ פרומער קאטויליקער. אָבער ער האָט דאָס געקאָנט טאָן נאָר דאָרט, וואו די קעניגליכע מאַכט האָט נישט בעגעגענט קיין שטערונגען פון דער שליאַכטע און אנדערע שטאַנדען. אין ליטאָ, וואו די קעניגליכע מאַכט איז געווען ברייטער, עלטער און גרינדליכער, האָט סיגיזמונד דער ערשטער טאַקע אָבגעגעבען דעם גרעסטען טייל פון זיינע שטייערען און אָבצאָהלונגען אין די הענד פון די יודישע קאַפּיטאַליסטען. דער הויפּטאָבקויפער פון די קעניגליכע הכנסות אין ליטאָ דער יוד מיכל יאָזעפאָוויטש, פלעגט אַמאָל אויך ערפילען די פליכט פון אַ קעניגליכען קאַזנאַטשיי און ער פלעגט אויסצאָהלען די פענסיעס פאַר די בעאַמטע אָדער אָבצאָהלען די קעניגליכע חובות. סיגיזמונד האָט יאָזעפאָוויטש'ען בעשטימט אַלס „עלטסטען" איבער אַלע ליטווישע יודען, און ער האָט געהאַט גרויסע פאָלמאַכטען: משפט'ן יודען לויט די יודישע געזעצען, אויפמאָהנען פון זיי אַלע מלוכה־שטייערען און וועגען אַלע וויכטיגסטע יודישע ענינים פערזענליך איבערערעדען מיט'ן קעניג. אַלס אַ געהילף צו זיך האָט ער געדאַרפט צונעהמען איינעם אַ רב. צי יודען האָבען אָנערקענט דעם דאָזיגען „עלטסטען", וואָס איז נישט אויסגעוועהלט געוואָרען, נאָר אָהן דער דעה פון יודען בעשטימט געוואָרען דורכ'ן קעניג? דאָס איז אַ גרויסער ספק. אָבער, ווי עס שיינט האָט יאָזעפאָוויטש אַליין זיך נישט בענוצט מיט זיין מאַכט און נישט אָנגעוואָרפען זיך אויף יודען אַלס „עלטסטער". ער האָט נאָר אויסגענוצט זיין פאָלמאַכט אַלס פערמיטלער צווישען יודען און קעניג, און פלעגט יודען וואַהרשיינליך טובות טאָן. זיין ברודער, אַברהם, האָט זיך געשמד'ט צוליעב אַ קאַריערע, און אַלע זיינע קינדער זענען שוין קריסטען געווען.

די ליטווישע יודען זענען געבליבען ביי דער אַלטער ליבעראַלער חאַרטיע פון גרויספירשט וויטאָווט, לויט וועלכער יודען איז געגעבען געוואָרען דאָס רעכט צו האַנדלען און פערנעהמען זיך מיט האַנדווערק,

ווי אויך א גאראנטיע פון גערעכטיגען משפט און א אינערליכע אויטאנאמיע. עס זענען, אמת, געווען פראבען פון די „מיעשטשאנעס" צו בעגרענצען די יודען אין די רעכטען פון האנדעל, און די וואיעוואדעס און בעאמטע האבען זיך געפרובט אריינמישען אין דער יודישער אינערליכער אויטאנאמיע, אבער סיגיזמונד דער ערשטער האט ענערגיש זיך אנגענומען פאר יודען. אין 1533 האט ער ארויסגעגעבען א שטרענגען בעפעהל נישט אנצוריהרען די אלטע יודישע רעכטען, וואס טארען נישט אבגעשאפט ווערן דורך די נייע קארעקסען. איבעריגענס, ליטא איז נאך דעמאלט געווען א פאטריארחאליש לאנד, וואו די הויפט-בעשעפטיגונג איז געווען ערד-ארבייט, וואו דער קלאסען-קאמפף איז נאך געווען זעהר שוואך, און דעריבער האט מען נאר זעלטען געפרובט אנריהרען די יודישע רעכטען אויף פרייען האנדעל, אזוי אז אין אלגעמיין זענען זיי פערבליבען ביי זייער אלטער חארטיע. זיי האבען געוואוינט אין די שטערט און אין די דערפער און זענען נישט געווען אזוי שטארק אבגעטיילט פון דער קריסטליכער בעפעלקערונג, לויט דער שפראך און ארט לעבען, ווי שפעטער. די יודישע געמיינדעס פון בריסק, גראדנא, ביעלסק, פינסק און טראק האבען זיך גערעכענט פאר די הויפט-געמיינדעס אין ליטא. אין בריסק האט דער רב ר׳ מענדעל פראנק בעקומען פון קעניג ברייטע פאלמאכטען צו משפט׳ן און צו בעשטראפען יודען, נישט אויסשליסענדיג אויך דאס רעכט פון ארויפלעגען חרם.

גאר אנדערש איז געווען די לאגע פון יודען אין די גרויסע שמעדט פון קרוין-פוילען. דארט איז די שטאדטישע אינדוסטריע שוין געווען פיעל מעהר ענטוויקעלט, איידער אין ליטא, און דעריבער זענען יודען געווען אין פיעל געביטען קאנקורענטען פאר די קריסטען. בענוצענדיג זיך מיט דער ברייטער זעלבסט-פערוואלטונג (מאגדעבורגער רעכט), האבען די קריסטליכע הענדלער און האנדווערקער דורך די מאגיסטראטען און צעחען געשטרעבט צו בעגרענצען די האנדעלס-רעכטען פון זייערע יודישע קאנקורענטען. בעזונדערס איז די שטרעבונג געווען שטארק אין פויזען, קראקוי און לעמבערג, די הויפט-צענטרען פון די דריי פראווינצען: גרוים-פוילען, קליין-פוילען און טשערוואנא רוס (פאדאליען). אין פויזען האט מען נישט געלאזט יודען האנדלען און דינגען מאגאזינען חוץ דעם יודישען קווארטאל. די יודען האבען זיך בעקלאגט פאר׳ן קעניג, וועלכער האט בעפוילען, אז מען זאל זיי נישט שטעלען קיין שטערונגען און נישט אנריהרען זייערע פריוויליגיעס (1517). דערויף האבען די קריסטליכע

סוחרים געענטפערט, אז יודען דינגען־אוים די בעסטע מאגאזינען אין די
צענטראלע גאסען פון שטאדט, און אז א גרויסע צאהל יודען אין
צענטר פון דער קריסטליכער בעפעלקערונג קען ברענגען צו שלעכטע
רעזולטאטען פאר דער קאטוילישער רעליגיע. דאס האט געווירקט אויף
דעם פריגמען סיגיזמונד און דורך א צווייטען בעפעהל פון 1520 האט ער
פערבאטען פאר יודען צו דינגען מאגאזינען אין מארק. מען האט די
פוזנער יודען נישט געלאזט זאגאר איינקויפען אויפ'ן מארק עסענווארג
און אנדערע סחורות, איידער די קריסטליכע איינוואוינער וועלען נישט
איינקויפען פאר זיך אלץ, וואס זיי דארפען. שפעטער, ווען עס הא=
בען אנגעהויבען קומען קיין פויזען פרישע יודען, האט דער קעניג
בעפוילען, אז מען זאל מעהר נישט ארייגלאזען אין שטאדט קיין פרי=
שע איינוואוינער און אז מען זאל יודען נישט פערקויפען קיין קריסטלי=
כע הייזער אהן דער ערלויבניש פון קהל; יודען האבען געדארפט
וואוינען נאר אין בעזונדערע קווארטאלען און נישט בויען קיין הייזער
אנטקעגען די קריסטליכע (1532). דאסזעלבע איז אויך פארגעקומען אין
לעמבערג, וואו דער מאגיסטראט האט זיך בעקלאגט אויף דער קאנקו=
רענץ פון די יודישע סוחרים, און דער קעניג האט דעריבער אביסעל
בעגרענצט די יודישע האנדעלס=רעכטען. אויף דעם פעטריקאווער סיים
פון 1521 איז יודען ערלויבט געווארען צו האנדלען נאר מיט 4 זאכען:
וואקס, פוטער, טוך און פיה. די מאגיסטראטען פון פויזען, קראקוי און
לעמבערג האבען זאגאר געוואלט מאכען א פערבאנד צווישען זיך, כדי
צוזאמען פיהרען א עקאנאמישען קאמפף געגען יודישען האנדעל. אין
קראקוי און אין קאזשימירזש איז דער יודישער האנדעל בעגרענצט גע=
ווארען נאך מעהר, ווי אין די איבעריגע 2 רעזידענצען פון פוילען.

די האנדעלס=קאנקורענץ פלעגט אמאל פיהרען צו גאסען=אנפאלען
און פאגראמען. אין פויזען און דער סביבה ועגען טאקע פארגעקומען אנ=
פאלען אויף יודען. אזוי ווי מען האט אויך ערווארטעט א אנפאל אין
קראקוי, האבען די פארשטעהער פון די קראקוי'ער יודען זיך בעקלאגט
פאר'ן קעניג, און אין א דעקרעט פון 1530 האט סיגיזמונד אין שטרענגע
ווערטער אויסגעדריקט זיין צארן געגען די אנפאלער און מודיע געווען,
אז די פאגראמשטשיקעס וועלען בעשטראפט ווערן מיט טויט=שטראף
און מיט קאנפיסקאציע פון פערמעגען. כדי צו בערוהיגען די יודען,
האט דער קעניג געהייסען נעהמען ביי די איינוואוינער פון קראקוי

אַ קויציע פֿון 10 טויזענד גריוועניקעס, אַלס גאַראַנטיע פֿאַר דער רוהיגקייט און זיכערהייט אין שטאָדט.

נאָר פֿון איין צרה האָט סיגיזמונד נישט געקאָנט בעפֿרייען די יודען: פֿון דעם אַפּעטיט פֿון די בעאַמטע צו נעהמען געלד בײַ יודען. סײַ די העכערע בעאַמטע, סײַ די אָרטיגע אַדמיניסטראַציע פֿלעגט נעמען חאַבאַר און בערײַסען די בעפֿעלקערונג. זאָגאַר סיגיזמונד׳ס צווייטע פֿרוי, די איטאַליענערין באָנאַ, פֿלעגט פֿאַר געלד פֿערקויפֿען די העכערע רעגירונגס־שטעלען. דער קרוין־מאַרשאַל און קראַקויער וואָיעוואָדאַ פּעטר קמיטאַ, אַ פֿאַוואָריט פֿון דער קעניגין, פֿלעגט נעהמען חאַבאַר סײַ בײַ די קריסטליכע סוחרים, סײַ בײַ די יודישע, וואָס פֿלעגען איינע אויף די אַנדערע זיך בעקלאָגען, און סײַ די קריסטען סײַ די יודען פֿלעגט ער צוזאָגען, אַז ער וועט פֿערטיידיגען זייערע אינטערעסען פֿאַר׳ן קעניג אָדער סיים.

אין 1530 איז די שליאַחטע אויף די פּוילישע סיימען אַרויסגעטרעטען געגען יודען, און די יודענפֿראַגע איז געוואָרען אַ טעמאַ פֿון הייסע דעבאַטען. די פּוילישע שליאַחטע איז געווען זעהר אויפגעבראַכט דערויף, וואָס מען פֿערקויפֿט די יודישע פֿינאַנסיסטען די מלוכה־שטייערען און אָבצאָהלונגען, אַזוי אַז יודען פֿערדינען פֿיעל געלד און אויסערדעם ווערען זיי דאַדורך מקורבים צום הויף און רײַסען זיך אַרײַן צווישען די מיוחסים־אַדעליגע. די שטאָדטישע בירגער, ווידער, האָבען געוואָלט מען זאָל בעגרענצען די יודען אין האַנדעל, און די גייסטליכע האָבען בכלל מורא געהאַט, אַז יודען זאָלען קיין קראַפֿט נישט ווערען. אין פּעטריקאָווער סיים פֿון 1538 האָט די יודענפֿיינדליכע פּאַרטיי געפֿיהרט איהר אַגיטאַציע מיט גרויס ערפֿאָלג. זיי האָבען דורכגעפֿיהרט אַ „קאָנסטיטוציע" מיט אַ ספּעציעלער אָבטיילונג וועגען יודען, וואו עס ווערט געזאָגט, אַז די אָבקויפֿער פֿון די מלוכה־שטייערען דאַרפֿען זײַן נאָר אַדעליגע און קריסטען, אַז יודען טאָרען בכלל נישט צוגעלאָזען ווערן צו קיין בכבוד׳יגע שטעלעס צווישען קריסטען, אַז יודען פֿערלירען דאָס רעכט פֿון האַנדעל אומעטום, נאָר אין יעדען אָרט בעזונדער קאָנען זיי האַנדלען מיט אַ ערלויבניש פֿון קעניג, אָדער מאַגיסטראַט, און אין די דערפֿער ווערט זיי אינגאַנצען פֿערבאָטען צו האַנדלען. אָבער נאָך שענדליכער און בעליידיגענדער איז געווען דער בעשלוס פֿון דעם סיים, אַז יודען זאָלען ווידער אָנהויבען טראָגען בעזונדערע צייכענס אויף די מלבושים, אַזוי אַז מען זאָל זיי קאָנען אונטערשיידען פֿון די קריסטען.

David Davson

אויף אזא אופן האט דער פעטריקאווער סיים זיך אומגעקעהרט צו די מיטעלאלטערישע פינסטערע מיינונגען און געוואוינהייטען.

אבער פון אלע פונקטען פון דער „קאנסטיטוציע" פון 1538 האט פאר יודען געהאט א ערנסטען רעזולטאט נאר דער ערשטער: וועגען אבנעהמען ביי זיי דעם אבקויף פון מלוכה־שטייערן; עס זענען אויך איינגעפיהרט געווארען געוויסע בעגרענצונגען פאר'ן יודישען האנדעל, אבער דער פונקט וועגען בעזונדערע צייכענס אויף די יודישע מלבושים איז געווען נישט מעהר ווי א דעמאנסטראציע, ווייל אין דער צייט ווען יודען האבען שוין געשפיעלט אזא אנגעזעהענע ראליע אין עקאנאמישען לעבען פון לאנד, איז פשוט געווען אונמעגליך דורכצופיהרען אזא מיטעלאלטערישע גזירה.

די קלעריקאלען האבען בכלל דעמאלט אויפגעהויבען דעם קאפ און געפיהרט א גרויסע אגיטאציע געגען יודען. פונקט צו יענער צייט האט אין פוילען אנגעהויבען וואקסען א אפיקורסישע סעקטע, וואס האט אבגעלייקענט דעם קריסטליכען דאגמאט פון דרייאייניגקייט, און דעריבער זענען די גייסטליכע געווארען אבגעשראקען און אומעטום האט זיך זיי אויסגעוויזען, אז יודען פיהרען א פראפאגאנדע געגען קריסטענטום און פיעל קריסטען וועלן איבערגעהן צום יודענטום. אז עטוואס אמת איז געווען אין דער מורא, בעווייזט פאלגענדער פאקט: איינע א אלטע קאטוילין אין קראקוי, די פרוי פון א ראטמאן, יעקאטערינא מאלחעראווא זאליעשקאווסקא, איז בעשולדיגט געווארען, אז זי לייקענט אין די הויפט־פרינציפען פון קריסטענטום און וויל איבערגעהן צו דער יודישער רעליגיע. דער קראקויער ביסקופ האט זיך בעמיהט זי אומקעהרען צוריק צו דער קירך, אבער יעקאטערינא איז געווען פער'עקשנ'ט אין איהר אפיקורסות און דעריבער האט מען זי גע'משפט און פער'משפט צום טויט. די אומגליקליכע האט מען עפענטליך פערברענט אויפ'ן קראקויער מארק (1539). אט ווי א פוילישער שריפטשטעלער, וואס האט מיט זיינע אויגען צוגעזעהן דעם משפט, בעשרייבט דאס: „דער קסיאנדז גאמראט, קראקויער ביסקופ האט צונויפגעזאמעלט אלע קאנאניקער און קאלעגיאטען אויף אויסצוהערן איהר „אני מאמין". ווען מען האט איהר געפרעגט, צי זי גלויבט אין דעם אלמעכטיגען גאט, דעם בעשעפער פון הימעל און ערד, האט זי געענטפערט: „איך גלויב אין דעם גאט, וועלכע האט בעשאפען אלץ, וואס מיר זעהען, און וואס מיר זעהען נישט, וועלכען דער מענשליכער

שכל קען נישט משיג זיין, וועלכער גיסט אויס זיינע חסדים אויף אונז, מענשען, אין אויף אלץ אין דער וועלט!". ווען מען האט זי ווידער געפרעגט, צי זי גלויבט אין קריסטוס'ען, האט זי געענטפערט: „גאט האט נישט געהאט קיין ווייב און נישט קיין זוהן און ער האט דאס אויך נישט געדארפט, ווייל זיהן דארף נאר דער, וואס וועט אמאל שטארבען, און נישט דער, וואס לעבט אייביג, און אזוי ווי גאט איז קיינמאל נישט געבוירען געווארען, אזוי וועט ער קיינמאל נישט שטארבען. אונז רעכענט ער פאר זיינע זיהן, און גאט'ס זיהן זענען אלע, וואס געהען אין זיינע וועגען". מען האט געפרובט איינ'טענה'ן מיט איהר, בעוויזען איהר דעם „טעות", ארויפווארפען אויף איהר א שרעק, אבער וואס מעהר מען האט מיט איהר איינגע'טענה'ט, אלץ פעסטער איז זי געבליבען ביי איהר „זשידאווסקע" רעליגיע. דאן האט מען זי געמוזט פער'משפט'ן צום פערברענען, און דער היסטאריקער פון יענער צייט דערצעהלט: „זי איז געגאנגען צום טויט, פונקט ווי מען געהט אויף א חתונה".

אין דערזעלבער צייט האבען זיך פערשפרייט קלאנגען, אז אין פיעל ערטער פון פוילען האבען פיעל קריסטען אנגענומען דאס יודישע גלויבען, זיך מל געווען און ארויסגעפאהרען קיין ליטא, וואו זיי בעהאלטען זיך ביי די דארטיגע יודען. ווען מען האט וועגען דעם מודיע געווען דעם קעניג, האט ער ארויסגעשיקט קיין ליטא צוויי קאמיסארען, וועלכע האבען געדארפט מאכען א שטרענגע אויספארשונג (1539). די קאמיסארען האבען אין ליטא נישט ענטדעקט קיין פאליאקען-גרים, נאר דערווייל האבען יודען פיעל געליטען, ווייל די קאמיסארען האבען ארעסטירט פיעל יודען, זיך אריינגעריסען אין די יודישע הייזער און אבגעשטעלט די רייזענדע. איידער עס האט זיך נאך פערענדיגט די אויספארשונג, איז געגעבען די ליטווישע יודען שוין ארויסגעשטעלט געווארען א נייע בעשולדיגונג, אז פיעל פון זיי שטעהען כלומר'שט אין פערבינדונגען מיט דעם טערקישען סולטאן און ווילען צוזאמען מיט די גרים ארויספאהרען קיין טערקיי. דער אלטער קעניג סיגיזמונד האט, ווי עס שיינט, געגלויבט אין די בבא-מעשות, און אין א בריעף צום קאנצלער האט ער געשריבען: „פאריגעם יאהר האבען צוויי אונזערע אונטערטאנען דערצעהלט, אז פיעל קריסטען זענען גע'מל'ט געווארען דורך יודען. היינטיגעם יאהר איז צו אונז געקומען איינער א יוד, בשעת מיר זענען געווען אין ווילנא, און דערצעהלט, אז זייענדיג אין וואלאחיע

האָט ער געזעהן הונדערטער גע׳מל׳טע קריסטען, וועלכע מען האָט געפֿיהרט פֿון פּוילען דורך דער גרעניץ קײן טערקײַ. די קריסטען, וואָס האָבען נישט געוואָלט פֿערלאָזען זײערע פֿרויען און קינדער, האָבען די יודען שרעקליך געשלאָגען. אויך האָבען די יודען געשריבען דעם סולטאַן און איהם געבעטען, אַז ער זאָל זיך משתדל זײַן פֿאַר אונז, מיר זאָלען ערלויבען אַרויספֿאָהרען די יודען און בעזעצען זיך אין טערקײַ. דער סולטאַן האָט זײ געענטפֿערט פֿאָלגענדעס: עס איז לחלוטין איבעריג אַרײַנטרעטען אין אונטערהאַנדלונגען מיט דעם פּוילישען קעניג, ווײַל איבער אַ יאָהר וועל איך מיט מײַן אַרמעע קומען קײַן פּוילען און זיך אָבּרעכנען מיט די פּאָליאַקען, ווי איך האָב זיך אָבגערעכענט מיט די אונגאַרען, און וועל בעזעצען אין מײַן מלוכה נישט בלויז די יודען, נאָר אויך די קריסטען. נאָך דער ערצעהלונג און נאָך דער בעשטעטיגונג פֿון אײנעם אַ אַרמענער, מיט וועלכען מיר פֿיהרען אַ קאָרעספּאָנדענץ, אַז אין בענדער האָט ער געזעהן שטעהן 15 יודישע פֿוהרען פֿול חפצים, וואָס מען האָט איבערגעפֿיהרט דורך אונזער גרעניץ קײַן טערקײַ, קענען מיר שוין מעהר נישט שווײַגען א. אז. וו.״.

דער קעניג האָט געהײסען מאַכען אַ נײַע אויספֿאָרשונג, וועלכע האָט ווידער אָנגעוואָרפֿען אַ פּחד אויף די יודען און זײ געבראַכט פֿיעל מאַטעריעלען שאָדען. דאַן האָבען די יודען דערשפּירט אַ סכּנה פֿאַר זיך און פֿון פֿיעל שטעדט זענען אַרויסגעפֿאָהרען דעפּוטאַציעס צום קעניג, וועלכען זײ האָבען פֿײַערליך פֿערזיכערט, אַז די אַלע בעשולדיגונגען זענען נישט מעהר, ווי אַ פֿרעכער בלבול, אַז יודען זענען ווײַטער טרײַ דעם קעניג, טראַכטען נישט וועגען אַרויספֿאָהרען קײַן טערקײַ און האָבען קײַן קריסטען נישט געמאַכט פֿאַר יודען. די ערקלערונג פֿון דער דעפּוטאַציע איז בעשטעטיגט געוואָרען דורך דער אָפֿיציעלער אויספֿאָרשונג און סיגיזמונד האָט דאַן ערקלערט יודען פֿרײַ פֿון יעדען חשד און זײ געגעבען דאָס וואָרט, אַז אויף ווײַטער וועט מען יודען שוין נישט בעשולדיגען אויפ׳ן גרונד פֿון קלאַנגען און נישט־קאָנטראָלירטע בלבולים. וועגען דעם האָט דער קעניג אַרויסגעגעבען יודען אַ ספּעציעלע פּריווילעגיע, אין ווילנא, אין 1540.

די קאַטוילישע גײַסטליכע האָבען אָבער דאָך נישט אויפֿגעהערט פֿיהרען זײער אַגיטאַציע געגען יודען, און ווען זײ האָבען געזעהן, אַז מיט די רעדעס פֿון די קירכע־טריבונעס קענען זײ וויניג אויפֿטאָן, האָבען זײ אָנגעהויבען פֿיהרען זײער אַגיטאַציע אין דער ליטעראַטור און

ארויסגעלאזט א רייהע אנטיסעמיטישע ווערק אין גייסט פון מיטעלאלטער. דער פוילישער סינאד פון 1542 האט פערעפענטליכט פאלגענדע „קאנסטיטוציע” וועגען יודען: „נעהמענדיג אין אכט, אז די פיעל יודען, וואס זענען ארויסגעטריבען געווארען פון אלע דערבייאיגע מלוכות און אריינגעלאזט געווארען קיין פוילען, מישען אוים דאס הייליגע מיט דעם אונגלויביגען און זענען זעהר געפעהרליך פאר די קריסטען און פאר דער קירך, האט דער סינאד בעשלאסען: 1) כדי עס זאל נישט פארקומען נאך עפעס ערגערס דאדורך, וואס יודען וועלען זיין קאנצענטרירט אין איין געוויסען ארט, דארף דער סינאד זיך משתדל זיין פאר'ן קעניג, אז אין דער גנעזענער פראווינץ און הויפטזעכליך אין קראקוי זאל פאר יודען איינגעפיהרט ווערן א בעשטימטע נארמע, דהיינו אזוי פיעל, וויפיעל דער ראיאן קען אין זיך אריינגעהמען; 2) אז אין די איבעריגע ערטער, וואו יודען טארען שוין פון אלטע צייטען נישט וואוינען, זאל מען זיי ווייטער נישט ערלויבען צו בעזעצען זיך און צו קויפען קריסטליכע הייזער, און די שוין געקויפטע הייזער זאלען זיי מוזען צוריק פערקויפען די קריסטען; 3) אז די נייע שוהלען, אויך די, וואס זענען אין קראקוי געבויט, זאל מען צערשטערען; 4) אזוי ווי די קירך דולדעט יודען נאר אלס אנדענקען וועגען די יסורים פון קריסטוס, דארף אויף קיין פאל נישט דערלאזען ווערן, אז זייער צאהל זאל זיך פערגרעסערן; לויט די בעשלוסען פון די הייליגע געזעצען ווערט זיי ערלויבט נאר צו פערריכטען די אלטע שוהלען, אבער נישט בויען נייע. ווייטער געהען נאך 7 פונקטען: וועגען פערבאטען יודען צו האלטען ביי זיך קריסטליכע דינערשאפט, צו פערנעהמען שטעלעס אלס גוט־פערוואלטער ביי די פריצים, האנדלען אין די קריסטליכע ימים טובים א. אז. וו. פון דעם גאנצען אנטיסעמיטישען פלאן איז פאקטיש גארנישט געווארען, ווייל דער קעניג האט איהם נישט בעשטעטיגט, אבער דערפאר איז די דאזיגע „קאנסטיטוציע” געווארען דער וועג־ווייזער פון די קלעריקאלישע גייסטליכע אויף א לאנגע צייט און איז ביסלעכווייז אריינגעדרונגען אין דעם בעוואוסטזיין פון פאלק אלס פראקטישער מוסטער אין דער פאליטיק בנוגע צו די יודען.

צוליעב די רדיפות און אנפאלען, האבען פיעל יודישע הענדלער פערלאזען די גרויסע שטעדט און זיך בעזעצט אין די קלייני שטעדט און אין די דערפער, וואס האבען געהערט צו די מאגנאטען און שליאכטעס. פון דעמאלט אן זענען פיעל יודען איבערגעגאנגען אין רשות פון

דער שליאַחטע, געלעבט אונטער איהר שוץ, אָבער אויך געוואָרען איהרע קנעכט. צווישען דעם קעניג און דער שליאַחטע האָט שוין פון לאַנג זיך געפיהרט אַ קאַמפף און איינער פון די הויפּט-פּונקטען איז געווען די רייסעניש צוליעב יודען. די שליאַחטע איז נישט געווען צופרידען מיט דעם געזעץ, לויט וועלכען די יודען קענען וואוינען נאָר אין די קעניגליכע שטעדט, און נישט אין די דערפער און קליינע שטעדטלעך, וואָס געהערען צו די אדעליגע און שליאַחטע. נאָך לאַנגע וכוחים און רייסענישען האָט די שליאַחטע מנצח געווען און דער אַלטער קעניג סיגיזמונד האָט אין 1539 געזאָגט אין סיים: „די שליאַחטע פון אונזער קעניגרייך פערלאַנגט, אז זי אַליין זאָל האָבען די גאַנצע נוצען פון די יודען, וואָס וואוינען אין די שטעדטלעך, דערפער און הויפען, און משפט'ן די יודען מיט זייער געריכט. דערויף ענטפערען מיר: אויב די יודען אַליין זענען מוחל אויף דער פריווילעגיע צו געמשפט ווערן אין זייער אייגען געריכט און אויף די פריווילעגיעס, וועלכע עס האָבען זיי געשאָנקען אונזערע עלטערן די מלכים און וואָס זענען בעשטעטיגט געוואָרען אויך דורך אונז, זענען זיי דערמיט אויך מוחל אויף דער בעשיצונג אונזערע, און מיר וועלען שוין מעהר פון זיי קיין נוצען נישט האָבען, און דעריבער האָבען מיר נישט קיין גרונד צו טאָן זיי מיט געוואַלד טובות און מיר האָבען שוין נישט קיין פליכט צו בעשיצען זיי". די יודען זענען פאָרלויפיג געווען צופריעדען מיט דעם געזעץ, ווייל די יודען, וואָס האָבען געוואוינט אין די שליאַחטישע דערפער און שטעדטלעך, זענען דערמיט פּטור געוואָרען פון דעם שטאָדטישען געריכט, וואָס האָט זיך צו זיי אָפט בעצויגען פיינדליך, פּטור געוואָרען פון די רדיפות פון די צעכען און מאַגיסטראַט און דערביי אויך געהאַט שען פרנסה. די שליאַחטישע שטעדטלעך און גיטער זענען געוואָרען איבערפולט מיט יודישע געוועלבלעך, אכסניות, שענקען, און דער יוד איז דאָרט געווען אינגאַנצען פריי, אויב נאָר ער האָט געוואוסט, ווי אזוי אונטערצולעקען זיך צום „פּריץ" און ביי איהם נושא-חן זיין. דאַן האָט זיך אָנגעהויבען די עפּאָכע פון די יודישע אַרענדאַרען, ישוב'ניקעס און שענקער און צוזאַמען דערמיט האָט זיך ענטוויקעלט דער טיפּ פון יודישען „מה-יפית'ניק", וואָס האָט קנעכטיש געדיענט דעם פּריץ, און דאָס האָט געהאַט וויכטיגע רעזולטאַטען אין די שפּעטערדיגע דורות, אין משך פון 300 יאָהר. דער

יוד איז געוואָרען בעזונדערס אונטערטעניג פאַר'ן פריץ אין דער צײַט פֿון סיגיזמונד דעם צווייטען.

סיגיזמונד II אויגוסט (1548–72), דער טראָן־פֿערטרעטער פֿון סיגיזמונד I, אַ געבילדעטער און פֿרײַזיניגער, האָט זיך בעצויגען צו יודען טאָלעראַנט און ליבעראַל. מיט דערזעלבער טאָלעראַנץ האָט ער זיך בעצויגען בכלל צו אַלע רעפֿאָרמאַטאָרען און פֿרעמד־גלויביגע. אין ערשטען יאָהר פֿון זײַן קעניגען האָט ער לויט דער ביטע פֿון יודען בעשטעטיגט אויפֿ'ן גענעראַל־סיים אין פּעטריקאָוו דעם אַלטען ליבעראַלען סטאַטוט פֿון קאַזשימיר IV. סיגיזמונד־אויגוסט האָט אָבער אויך בעדייטענד פֿערברייטערט די אויטאָנאָמיע פֿון די יודישע געמיינדעס. די רבנים און קהל־פֿיהרער האָט ער געגעבען ברייטע יורידישע און אדמיניסטראַטיווע רעכט, אפילו אויפֿ'ן אַלגעמיינעם געריכט פֿון די וואָיעוואָדעס, ווען אַ יוד האָט געהאַט אַ פּראָצעס מיט אַ קריסט, האָבען געמוזט זיך געפֿינען יודישע „סעניאָרען", ד. ה. אויסגעוועהלטע פֿאָרשטעהער פֿון קהל.

די בעציהונגען צווישען יודען און דעם „דריטען שטאַנד", די שטאָדטישע בירגער, האָבען זיך נישט געביטען צום גוטען בעת דעם קעניגען פֿון סיגיזמונד־אויגוסט, נאָר דערפֿאַר זענען זיי געוואָרען מעהר קלאָר, מעהר נאָרמירט. די בעציהונגען צווישען די צוויי קאָנקורענטען, די יודען און די מאַגיסטראַטען, זענען רעגולירט געוואָרען דורך ספּעציעלע אָבמאַכען און קאָנטראַקטען. אין די דאָזיגע אָבמאַכען פֿלעגט דײַטליך אויסגערעדט ווערן, אין וועלכע ערטער די יודען מעגען וואוינען און זיך פֿערנעהמען מיט האַנדעל; אין פּוזנא איז זאָגאַר פֿערבאָטען געוואָרען צו פֿערגרעסערן די צאָהל יודישע הײַזער העכער פֿון אַ בעשטימטער נאָרמע — 49, און צוליעב דעם האָט מען אין געטאָ געמוזט בויען הויכע פֿיעלשטאָקיגע הײַזער. אין אַנדערע שטעדט האָט מען יודען נישט דערלאָזען צו בעזעצען זיך, און פֿאַר די, וואָס האָבען שוין זיך בעזעצט, אָבגעטיילט ספּעציעלע קוואַרטאַלען, ווײַט פֿון צענטער, אָדער מען האָט זיי אינגאַנצען נישט אַרײַנגעלאָזט און נאָר ערלויבט די סוחרים צו קומען אויף עטליכע טעג צוליעב געשעפֿט. דאָך אין פֿיעל שטעדט, וואו דער קעניג האָט דאָס געפֿונען נוצליך פֿאַר דעם האַנדעל און פֿאַר דער מלוכה, האָט מען יודען ערלויבט פֿרײַ וואוינען און געגעבען גלײַכע רעכטען מיט די איבעריגע אײַנוואוינער. אין אײַניגע ערטער האָט דער קעניג זאָגאַר פֿערבאָטען, אַז

די וואכענטליכע ירידים זאלען פארקומען אום שבת, כדי דערפון זאלען נישט ליידען די אינטערעסען פון די יודען.

אין אלגעמיין האבען די פשרות און אבמאכען צווישען די יודען און די מאגיסטראטען זיך שטענדיג געענדיגט לטובת די לעצטע. אלע שטעדט האבען זיך געסטארעט מיט אלע מיטלען צו בעגרענצען דעם יודישען האנדעל און עס איז כמעט נישט פאראיבער קיין יאהר אהן נייע בעגרענצונגען און רדיפות. נאר אויב מיט אלע קלאסען האבען יודען דאך געקענט ווי-עס-איז דורכקומען, אמאל דורך גוטען ווילען, אמאל דורך „פשרות" און אבמאכען, זענען די קאטוילישע גייסטליכע געבליבען פערעקשנ'טע יודישע שונאים. די דאזיגע אלטע יודישע שונאים האבען אויפגעהויבען דעם קאפ, ווען פון רוים, פון אינקוויזיטארישען פויפסט פאול דער 4-ער איז געגעבען געווארען א סיגנאל אנצוהויבען א קאמפף מיט די „אונגלויביגע". אין 1550 איז קיין קראקוי געקומען דער שליח פון פאפסט ליפאמאנא, וועלכער האט געדארפט מחזיר למוטב זיין די פערפיהרטע פוילישע אדעליגע, וואס זענען שוין דעמאלט געווען אנהענגער פון לוטערים לעהרע. ווען איהם האט זיך אבער נישט איינגעגעבען ארויפצופיהרען אויפ'ן גוטען וועג די אפיקורסישע אדעליגע, וואס האבען אויפגעהערט בלינד גלויבען אין פויפסט, האט ליפאמאנא זיך גענומען צום אלטען מיטעל: מאכען א בלבול אויף יודען און ארויסרופען א פאגראם. אין יענער צייט איז איינע אקאטוילישע פרוי דאראטא לאזשענצקא פון סאחאטשאוו בעשולדיגט געווארען, אז זי האט אוועקגעגנב'עט די האסטיע און דאס פערקויפט די יודען, וועלכע האבען אזוי לאנג געשטאכען דאס הייליגע ברויט, ביז פון איהם האט אנגעהויבען רינען בלוט. לויט דער פעראָרדנונג פון חעלמער בישאף האט מען ארעסטירט דריי יודען, וואס זענען בעשולדיגט געווארען אין דעם פערברעכען, און אין עטליכע טעג ארום האט מען זיי פערמשפט צום טויט. דערוויסענדיג זיך וועגען דעם, האט דער קעניג תיכף פעראָרדענט, אז מען זאל ארויסלאזען פריי די ארעסטירטע יודען. אבער דער בישאף האט בכיון זיך אונטערגעאיילט און אויפ'ן גרונד פון א געפעלשטען פאפיער אין נאמען פון קעניג האט מען די אומגליקליכע לעבעדיגערהייד פערברענט נאך איידער עס איז אנגעקומען די ווירקליכע פעראָרדנונג פון קעניג. „איך ווער אויפגערעגט ביז גאר – האט דער קעניג געזאגט, דערוויסענדיג זיך וועגען דעם – ביי'ם געדאנק וועגען דער מערדעריי און איך וויל נישט, מען זאל מיך האלטען פאר אזא וואהנזיניגען,

וואָס גלויבט, אַז פֿון דורכגעשטאָכענער האָסטיע קען רינען בלוט". די דאָזיגע געשיכטע האָט געמאַכט אַ גרויסען רושם און אַרויסגערופֿען אַ גרויסע אויפֿרעגונג אין די פּראָטעסטאַנטישע קרייזען, ווייל מען האָט נישט געקענט גלויבען אין די בבא-מעשׂות וועגען דער האָסטיע, אָבער די יודענפֿיינדליכע פּאַרטיי האָט דערווייל אויסגענוצט דעם סאָחאַטשאָווער פּראָצעס אויף אַגיטאַציע געגען יודען.

צו קיין אַלגעמיינע רדיפֿות אויף יודען אין פּוילען איז עס נישט געקומען. נאָך אַלע בעגרענצונגען און אינערליכע רדיפֿות איז דער מסחר דאָך הויפּטזעכליך געבליבען אין די יודישע הענד. נאָר די יודענפֿיינדליכע אַגיטאַציע האָט דאָך אויפֿגעטאָן איהרס. אין 1564 איז אין ביעלסק אויסגעפֿיהרט געוואָרען טויט-שטראָף אויף אַ יודען, וואָס איז אונשולדיג פֿער'משפּט געוואָרען פֿאַר ערמאָרדען אַ קריסטליך קינד. און אין ליטווישען סטאַטוט פֿון 1566 זענען אַריינגענומען געוואָרען פֿיעל בעגרענצונגען געגען יודען, ווי דער פֿערבאָט צו קליידען זיך, ווי קריסטען, און בכלל שען קליידען זיך, האָבען ביי זיך קריסטליכע דינערשאַפֿט, פֿערנעהמען שטעלעס אין קריסטליכע געזעלשאַפֿטען און נאָך. די אַלע פֿערבאָטען האָבען געשטאַמט פֿון דער שליאַכטע, וואָס האָט זיך געפֿונען אונטער דער ווירקונג פֿון די קלעריקאַלישע גייסטליכע, און דער קעניג האָט זיך געסטאַרעט אָבצושוואַכען די גזירות און ווי ווייט מעגליך בעשיצען די יודען. פֿון דער קאָרעספּאָנדענץ צווישען פּוילישען קעניג סיגיזמונד-אויגוסט און דאָן יוסף נשׂיא אין טערקיי, איז צו זעהן, אַז דאָן יוסף האָט געפֿיהרט אונטערהאַנדלונגען מיט'ן קעניג וועגען די פּוילישע יודען, און דער קעניג האָט איהם צוגעזאָגט צו בעשיצען זיי. אויך די יודישע דאָקטוירים אין קעניגליכען הויף האָבען זיך געסטאַרעט אויסצונוצען זייער איינפֿלוס לטובת יודען. אַזעלכע יודען, ווי ר' שלמה אשכנזי און שמעון גינצבורג, זענען געווען גרויסע חשובים אין קעניגליכען הויף און אָפֿטמאָל צו נישט געמאַכט די פּלענער פֿון די יודענפֿיינד. צו-שוואַך איז געווען די מאַכט פֿון קעניג, אַז ער זאָל קענען ענערגיש אַרויסטרעטען געגען דער שליאַכטע און די גייסטליכע, נאָר ער האָט געטאָן וואָס מעגליך איז. כדי צו מאַכען אַ סוף צו דער אַגיטאַציע און בלבולים אויף יודען, האָט דער קעניג אַרויסגעגעבען צוויי בעפֿעהלען, אין וועלכע ער האָט שטרענג פֿערבאָטען דער אָרטיגער מאַכט צו פֿערפֿיהרען פּראָצעסען געגען יודען, דערמאָנענדיג, אַז לויט די אַלטע פּריווילעגיעס קען מען בעשולדיגע

א יודען אין א ריטועלער ערמארדונג נישט אנדערש, ווי אז עס זענען דא 4 קריסטליכע און 3 יודישע עדות דעריויף, און אז אזעלכע פראָצעסען דארפען בעטראכט ווערן נאָר אין קעניגליכען געריכט.

אין גיכען איז ליטא פערייניגט געוואָרען מיט קרוין־פוילען אונטער'ן נאָמען די „לובלינער אוניע" (1569) און ליטא האָט אויפגעהערט עקסיסטירען אלס בעזונדערע מלוכה. אין דריי יאָהר ארום איז געשטאָרבען סיגיזמונד־אויגוסט און צוזאמען מיט איהם איז אונטערגעגאנגען די דינאסטיע פון די יאגעלאָנען. פוילען איז געוואָרען א מין מאָנארחיסטישע רעפובליק, וואו די מלכים ווערען אויסגעוועהלט פון פאָלק אָדער פון אנדערע לענדער, און פון דעמאָלט הויבט זיך אָן פאר פוילען א נייע עפּאָכע, וואָס האָט געהאט וויכטיגע רעזולטאטען אויך פאר יודען.

די ליטווישע יודען האָבען קיין סך נישט אויסגעשפּיעלט פון דער איבערקעהרעניש. פאר דער אוניע, ווען די פוילישע קיסרים זענען נאָר געווען גרויספירשטען פון ליטא, זענען יודען געווען מעהר נוצליך און דעריבער מעהר געשיצט געוואָרען דורך די קעניגען. אין ליטא האָבען נאָך די אדעליגע געשפּיעלט א קליינע פּאָליטישע ראָליע, די מאכט פון קעניג איז דאָרט געווען פיעל שטארקער, איידער אין פוילען, וואו דער קעניג האָט געהאט געגען זיך די קאָנקורענץ פון די אדעליגע, און כדי צו פערפעסטיגען די דאָזיגע מאכט זיינע, האָט דער קעניג זיך געשטיצט אויף די קלאסען, וואָס שטעהען צווישען דער שליאחטע און די פויערען, ד. ה. אויף די „מיעשטשאנעס" און יודען, אויף וועלכע ער האָט געקוקט, ווי אויף זיינע טרייע אונטערטאנען און פעסטע שטיצער; נאָך דער אוניע האָט זיך די לאגע אינגאנצען געביטען. די ליטווישע פירשטען, ווי ראדזיוויל, טשארטאָריזשסקי און אנדערע, האָבען געהאט א גרויסע מאכט און געוואָרען כמעט ווי מלכים; אנדערע מאגנאטען, מיט ווינציגער יחוס און רייכטום, האָבען זיך אויך געסטארעט צו דערגרייכען אזא הויכע מדרגה; נאָך זיי איז געגאנגען די שליאחטע, וואָס איז געוואָרען פון דאן אָן א ווערקצייג און טרייע דינערין פון די מאגנאטען. אויף אזא אופן האָבען די גאנצע מאכט אין לאנד געהאט די אדעליגע, און די קעניגליכע מאכט איז געווען נישט מעהר, ווי א שאָטען. דער קעניג האָט דעריבער שוין מעהר נישט געקענט און אויך נישט פאר נויטיג געהאלטען צו בעשיצען די יודען, וואָס זענען איהם מעהר שוין נישט נוצליך

געוועזן. פון דער צווייטער זייט האָבען אָבער די יודען פאָרלויפיג אויך עפּעס געוואונען פון דער איבערקעהרעניש אין לאַנד. מיט דער פערגרעסערונג פון די אַדעליגע און זייער מאַכט האָט זיך אויך פערגרעסערט דער יודישער ישוב אין ליטאַ. יעדער אַדעליגער האַלט פאַר זיין חוב צו גרינדען פאַר זיין טובה וועגען אַ יודישען ישוב. די „שררות" בויען געוועלבער, ווערקשטאַטען, שענקען, און פערדינגען דאָס יודען און בכלל האָט זיך פאַר יודען דאַן געעפענט אַ קוואַל פון פרנסה און מסחר, מלאכה און אין אַרענדע. יעדער יודישער ישוב, וואָס איז געבויט געוועזן דורך די פירשטען און אדעליגע, איז געשטאַנען אונטער זייער שוץ; די אַדעליגע ערלויבען דאָרט בויען הייזער, שוהלען, זיך בעזעצען אין די ערטער, וואו יודען האָבען פריהער נישט געטאָרט וואוינען, און דאָס אַלץ ווערט געטאָן, נישט אָנפרעגענדיג זיך ביי'ם קעניג, ווייל דער אַדעליגער האָט די גאַנצע מאַכט און קען טאָן אַלץ, וואָס ער וויל. אויף אַזאַ אופן האָט די ליטווישע אוניע געהאַט די מעלה פאַר יודען, וואָס זיי זענען געשטאַנען אונטער'ן שוץ פון די אַדעליגע און געוועזן זיכער מיט זייער לעבען און גוטס. אָבער דאָס האָט געקענט דויערן נאָר כל זמן די יודען זענען געוועזן נוצליך און נויטיג פאַר'ן „פריץ" און דעריבער איז די יודישע לאַגע קיינמאָל נישט געוועזן קיין פעסטע, בעשטימטע און האָט אָבגעהאַנגען פון די אַרומיגע אומשטענדען און פון יעדע מינדסטע איבערקעהרעניש אין פאָליטישען לעבען פון לאַנד.

נאָכ'ן טויט פון סיגיזמונד-אויגוסט איז פאַר דעם קעניג פון רעפּובּליקאַנישען פוילען נאָך לאַנגע רייסעניש צווישען דער שליאַכטע אויסגעקליבען געוואָרען העַנריק וואַלואַ, דער ברודער פון פראַנצויזישען קעניג קאַרל דער 9-ער (1577). דער דאָזיגער קעניג, הגם ער איז אויסגעוועהלט געוואָרען מיט דער השתדלות פון ר' שלמה אַשכנזי, איז געוועזן פול מיט שנאה צו יודען, און קומענדיג קיין פוילען איז ער באַלד אַריינגעטרעטען אין אונטערהאַנדלונגען מיט די גייסטליכע אָנפיהרער וועגען נעהמען זיך צו יודען און אָנהויבען געגען זיי אַ גאַנצע רייהע רדיפות. צום גליק פון די יודען האָט דער דאָזיגער קעניג לאַנג זיך נישט געהאַלטען אין פוילען, ווייל אין עטליכע מאָנאַטען אַרום איז זיין ברודער קאַרל געשטאָרבען און היינריך איז געהיים ענטלאָפען פון פוילען קיין פראַנקרייך, כדי צו ירשנען דעם פראַנצויזישען טראָן. אַלס פוילישער קעניג איז אויסגעוועהלט געוואָרען סטעפאַן באַטאָרי (1576–86), אַ מוטיגער און געבילדעטער מאַן. זיין קעניגען האָט באַטאָרי אָנגעהויבען

מיט עטליכע אקטען פון גערעכטיגקייט בנוגע צו יודען. ער האט צו-ערשטענס ארויסגעגעבען צוויי בעפעהלען, אין וועלכע ער האט קאטע-גאריש פערבאטען צו בעשולדיגען יודען אין ערמארדען קריסטליכע קינדער און פערשוועכען די קריסטליכע היילינגטימער, נאר ער איז נאך געגאנגען ווייטער און זיך געסטארעט דורכצופיהרען דעם פרינצים פון יודישער גלייכבערעכטיגקייט. בעשטעטיגענדיג די אלטע יודישע פרי-ווילעגיעס, האט דער ליבעראלער קעניג זיי נאך פערברייטערט דורך נייע רעכטען, איבערהויפט אין פרייהייט פון האנדעל. ער האט בעפוילען די וואיעוואדעס צו בעשיצען די אינטערעסען פון די יודען געגען די צעכען און מאגיסטראטען, וואס וועלכען אן אלע מיטלען צו בעגרענצען יודען אין האנדעל און אין האנדווערק. ער האט אויך אבגעשאפט די אלטע גזירה אויף די פוזנא׳ער יודען, וועלכע עס איז פערבאטען געווארען צו האבען הייזער העכער פון א בעשטימטער נארמע, און האט זיי ערלויבט צו דינגען געוועלבער אין אלע פונקטען פון שטאדט און זאגאר האנדלען אין די קריסטליכע ימים-טובים. די מאגיסטראטען האבען בעקומען א שטרענגען בעפעהל צו בעשיצען די יודען פון די אנפאלען פון די קריסטליכע סוחרים. נאר אין דער צייט, ווען באטארי האט אבגעהיט בנוגע צו יודען די אלטע טראדיציעס פון דער ליבעראלער עפאכע, האבען אין דער פוילישער געזעלשאפט שוין עקזיסטירט די אידעען פון דער „קאטוילישער רעאקציע, געגען וועלכער דער קעניג איז נישט אים-שטאנד געווען צו קעמפפען. די אלע פעראָרדנונגען פון קעניג האבען נישט געקענט פערהיטען פון איינצעלנע קאטאסטראפען, און שוין דריי חדשים נאכדעם, ווי באטארי האט ארויסגעגעבען זיין בעפעהל צו די מאגיסטראטען וועגען שיצען יודען, איז אין פוזנא פארגעקומען א פאג-ראם, וואס האט זיך געענדיגט מיט עטליכע ערמארדונגען. אנגעהויבען האט זיך דער פאגראם דערפון, וואס יודען האבען נישט דערלאזט איינעם א משומד צו זעהען זיך מיט זיין ווייב, נאר באמת איז דאס מעהר נישט געווען, ווי א צופעליגע סיבה. דער פאגראם איז שוין פריהער געווען פארבערייטעט דורך די קריסטליכע סוחרים, וואס האבען ניט געקאנט רוהיג צוקוקען, ווי אזוי זייערע קאנקורענטען, די יודען, פיהרען א פרייען האנדעל. באטארי האט ארויפגעלעגט אויפ׳ן מאגיסטראט א גרויסע שטראף דערפאר, וואס ער האט דערלאזען צום פאגראם, נאר דורך א שבועה האט דער מאגיסטראט פערזיכערט, אז ער האט נישט געוואוסט

זועגען די הכנות צום פּאָגראָם, און די שטראָף איז דערנאָך אראָבגענומען געוואָרען.

די יודישע לאַגע האָט זיך ווידער געביטען ביים קעניגען פון סיגיזמונד דער דריטער (1588—1632) און וולאַדיסלאַוו דער 4-ער (48—1632). דאָ האָט זיך בולט אַרויסגעוויזען דער רעזולטאַט פון דער פּאָליטישער איבערקערעניש אין פּוילען נאָך דער אוניע, ווען די קעניגען האָבען אָנגעהויבען ווערן אויסגעוועהלט פון פאָלק. די קעניגען זענען געוואָרען אָבהענגיג פון דער שליאַכטע, וועלכע האָט פאַקטיש געהאַט די גאַנצע מאַכט אין איהרע הענד, צוגעפּאַסט די געזעצגעבונג פון סיים צו איהרע קלאַסען-אינטערעסען און פערנומען אַלע שטעלען אין דער אַרמיניסטראַציע אַלס וואָיעוואָדעס, סטאַראָסטעס און אַנדערע בעאַמטע. די אַפּוטרופּסות אויף יודען געהט בּיסלעכווייז איבער פון דער קעניגליכער מאַכט צו דער רייכער שליאַכטע. און הגם די שליאַכטע איז דורכגעדרונגען מיט די קלעריקאַלע אידעען און איז ערצויגען אין יעזואיטישען גייסט, דאָך שיצט זי די יודען, מיט וועלכע זי איז עקאָנאָמיש צוזאַמענגעבונדען. דער טשינשעוויק-יוד אין די שטעדט און שטעדטלעך, וואָס געהערען צו פּריוואַטע מענשען, דער יוד-אַרענדאַר, וואָס פערוואַלטעט מיט דעם פּריץ'ס ווירטשאַפט און האַלט אין אַרענדע זיינע מיהלען, ביערברויערייען, שענקען און אַנדערע אונטערנעהמונגען, — אַלע זענען זיי נויטיג דעם פּוילען שליאַכטשיץ, וואָס פערברענגט זיין צייט אין די סיימען, אין אויסלאַנד, לעבּט אַ גוטען טאָג און האָט קיין צייט נישט צו פערנעהמען זיך מיט זיינע געשעפטען. די שליאַכטע קאָן דעריבער נישט אַריבערטרעטען געוויסע גרעניצען אין די רעפּרעסיעס געגען יודען. אפילו דער פרומער קעניג סיגיזמונד דער דריטער, וואָס האָט זיך געפונען אינגאַנצען אונטער'ן איינפלוס פון די יעזואיטען, מוז ציהען ווייטער די ליניע און ווייטער היטען די אַלטע טראַדיציעס פון די פריהעריגע מלכים, וואָס האָבען געשיצט די יודישע אינטערעסען. ער בעשטעטיגט די אַלטע פּריווילעגיעס פון די יודען צו פיהרען אַ פרייען האַנדעל, מיט בלויז איינגע בעגרענצונגען, צו וועלכע עס האָט איהם געצוואונגען די יודענפיינדליכע פּאַרטיי.

דער עקאָנאָמישער קאַמפּף צווישען די קריסטען און יודען אין די שטעדט ווערט ווייטער געפיהרט מיט דערזעלבער ענערגיע, וואָס פריהער, נאָר אין דער עפּאָכע נעהמט דער קאַמפּף אָן אַ פאָרם פון רעליגיעזער שנאה. אין פיעל שטעדט ווערן די מאַגיסטראַטען, די

שופטים פון יודען, הגם לויט דער קאנסטיטוציע זענען יודען אין זייערע משפטים מיט קריסטען נאר אונטערגעווארפען דעם קעניגליכען געריכט. די יודען בעקלאגען זיך אפט פאר'ן קעניג און דארט, וואו יודען האבען מליצי־יושר, העלפען אמאל די אנקלאגען און דער קעניג נעהמט זיך אן די יודישע קריוודע. אזוי, למשל, ווען די בריסקער יודען האבען זיך בעקלאגט פאר'ן קעניג אויף דעם דארטיגען מאגיסטראט, האט דער קעניג זיך אנגענומען פאר יודען א דאנק דעם, וואס די אנ־קלאגע האט געשטיצט דער פרנס פון דער בריסקער יודישער געמיינדע שאול יודיטש, א אבקויפער פון פיעל קעניגליכע שטייערען אין ליטא, וואס האט געטראגען דעם טיטול „קעניגליכער דיענער" (עס איז דא א גרונד צו רעכענען, אז דער דאזיגער שאול איז דער העלד פון דער לעגענדע, וואס דערצעהלט, אז אין פוילען איז איינמאל אויסגעקלי־בען געווארען אלס קעניג דער אנגעזעהענער יוד, שאול וואל, א ליעב־לינג פון פירשט ראדזיוויל, און דער שאול האט אבגעקעניגט איין נאכט). אבער דארט, וואו יודען האבען נישט געהאט אזעלכע אנגע־זעהענע מליצי־יושר ביי'ם הויף, האבען די אנקלאגען ווינציג געהאלפען. אין ווילנא האבען די קריסטליכע סוחרים צוליעב קאנקורענץ מיט די יודישע סוחרים זאגאר געמאכט א פאגראם, חרוב געמאכט די שוהל און צוראבירט די יודישע וואוינונגען (1592). סיגיזמונד האט ארויסגעגע־בען די ווילנער יודען א פריווילעגיע אויף פרייען האנדעל און וואוינ־רעכט. אבער אויך נאכדעם האבען די סכסוכים צווישען יודען און קריסטען נישט אויפגעהערט און אפט געבראכט צו טרויעריגע צוזא־מענשטויסען. בעזונדערס אפט פלעגען ליידען פון די קריסטליכע שטאדטישע איינוואוינער די יודען פון פוזנא, וואו די בעפעלקערונג איז בעשטאנען הויפטזעכליך פון דייטשען. דא זענען די אנפאלען פון המון אויף דעם יודישען קווארטאל געווארען א וואכעדיגע זאך, נאר אויסער דעם האט מען נאך דארט געקעמפפט געגען יודען מיט „לעגאלע" מיטלען. מיט איינציגע מלאכות, ווי למשל שניידעריי, האבען יודען געמעגט פערנעהמען זיך נאר אויף צו בעפרידיגען זייערע אייגענע בעדערפנישען און נישט פאר קריסטען. אין 1618 האט א מאליאר, וועלכער האט אויסגעפוצט מיט בילדער די ווענט פון ראטהויז צו דער גאס ארויס, אויסגעמאלט עטליכע זעהר בעליידיגענדע פאר יודען פיגורען און דער המון האט נישט ווינציג זיך לוסטיג געמאכט דערויף און פערשאפט יודען פיעל בזיונות. אין א פאר יאהר ארום האט מען

פונאנדערגעלאָזט א קלאנג, אז אין איינעם פון די יודישע הייזער האָט מען כלומר'שט געפונען א טיש, אויף וועלכען עס זענען אמאָל דורכגעשניטען געוואָרען דריי האָסטיעס. דעם הייליגען טיש האָט מען פייערליך איבערגעפיהרט אין קירך אריין מיט א גרויסער פראָצעסיע, אין וועלכער עס האָבען זיך בעטייליגט אלע גייסטליכע פון שטאָדט. ערצויגען אויף אזעלכע ווילדע סצענעס, האָט דער המון פערלאָרען דאָס לעצטע ביסעל אַכטונג צו יודען און די שנאה און פעראַכטונג צו דער מענשליכער ווירדע פון יודען ווערט נאָר פערטיעפט און פערגרעסערט.

אין יענער עפּאָכע ווערן די בלוט־בלבולים אויף יודען א אָפטע זאך און בעקומען א כאראקטער פון דער גרויזאמער שפאנישער אינקוויזיציע. די פראָצעסען וועגען די בלבולים ווערן שוין געפיהרט נישט בלאחר־יד, ווי פריהער, נאָר מיט א בעזונדערע פייערליכקייט און אין העכסטען פוילישען געריכט — אין קרוין־טריבונאל. אין 1598 האָט דער לובלינער טריבונאל פערמשפט צום טויט דריי יודען, וועלכע זענען בעשולדיגט געוואָרען אין דער ערמאָרדונג פון א קריסטליך קינד, וואָס מען האָט געפונען טויט אין א בלאָטע נעבען א דאָרף. כדי צו צווינגען די בעשולדיגטע, אז זיי זאָלען זיך מודה זיין אין פערברעכען, האָט מען זיי פריהער שרעקליך געפייניגט און די טויט־שטראָף איז דערנאָך אויסגעפיהרט געוואָרען מיט א בעזונדער פייערליכקייט. דעם קערפער פון דער'הרג'עטען קינד האָבען די יעזואיטען אריבערגעפיהרט אין קירך און די אבערגלויביגע מאסע איז געקומען זיך בוקען און מתפלל זיין פאר דעם קינד, וואָס איז א קדוש געוואָרען. אזעלכע פראָצעסען זענען אויך פאָרגעקומען אין אנדערע שטעדט פון פוילען און ליטא. אין דערזעלבער צייט האָט די קלעריקאלע פארטיי אנגעהויבען פיהרען א אגיטאציע געגען יודען אויך אין דער ליטעראטור. דער גלח מאָיעצקי האָט אין 1598 ארויסגעלאָזט אין קראקוי זיין ניפטיג בוך „וועגען די יודישע מערדערייען"; אויף דעמזעלבען טעמא האָט אויך געשריבען א געוויסער גוביצקי אין יאָהר 1602. דער פוילישער דאָקטאָר סלעשקאָווסקי האָט בעשולדיגט די יודישע דאָקטוירים, אז זיי פערגיפטען סיסטעמאטיש די פאליאקען, און האָט פערזיכערט, אז די דזשומא, וואָס האָט דעמאָלט אין פוילען געהערשט, איז א שטראָף פון גאָט דערפאר, וואָס מען בעשיצט יודען. מעהר פון אלע האָט געשאָטען פעך און שוועבעל אויף יודען דער פוילישער

שריפטשטעלער מיטשינסקי, וועלכער האט ארויסגעלאזט דאס בעוואוסטע אנטיסעמיטישע ווערק „דער שפּיגעל פון דער פוילישער קרוין" אין דעם בוך האט מיטשינסקי צונויפגעזאמעלט אלע בלבולים און בעשולדיגונגען, וואס זענען ווען=עס=איז ארויסגעשטעלט געווארען געגען יודען: יודען זענען שולדיג אין פאליטישען פערראט, אין רויבערייען און נארערייע, אין כשוף=מאכעריי, אין ריטועלע ערמארדונגען, אין פערשוועכען די קריסטליכע הייליגטימער. מיטשינסקי האט זיך געווענדעט צו די דעפוטאטען פון סיים מיט א ענערגישען אויפרוף, אז מען זאל זיך בעגעהן מיט יודען, ווי אין שפאניען, פראנקרייך, ענגלאנד און אנדערע לענדער, ד. ה. ארויסטרייבען זיי פון פוילען. די העצע פון מיטשינסקי האט ארויסגערופען הייסע און שטורמישע דעבאטען אין סיים פון 1618. אייניגע דעפוטאטען האבען ערקלערט מיטשינסקי'ן אלס אפאסטאל פון אמת, אנדערע האבען איהם בעשולדיגט אין ארויסרופען אונרוהען און אונטערהעצען איין טייל בעפעלקערונג געגען דעם צווייטען. דער סיים האט ארויסגעוויזען אויף אזויפיעל פאליטישען פערשטאנד, אז ער האט מיט מיטשינסקי'ס פאמפלעט שטארק זיך נישט גערעכענט, נאר אין דער געזעלשאפט זענען די אנטיסעמיטישע אידעען ביסלעכווייז אריינגעדרונגען און צוגעגרייט א באדען פאר די שפעטערדיגע טרויעריגע געשעהנישען.

סיגיזמונד'ס יורש, וולאדיסלאוו דער 4=טער, איז נישט געווען אזא פרומער קאטוליק און אנהענגער פון די יעזואיטען, ווי זיין פאטער. ער האט זיך בעצויגען מיט מעהר טאלעראנץ צו מענשען פון פרעמדען גלויבען און האט באמת געוואלט אויסגלייכען די רעליגיעזע און שטאנדען=קאנפליקטען. אבער די רעליגיעזע שנאה און שטאנדען=קאנפליקטען האבען שוין געהאט אזעלכע טיעפע ווארצלען אין דער מלוכה, אז דער קעניג האט געקענט ווייניג וואס אויפטאן. אין 1633 האט וולאדיסלאוו אויפ'ן סיים בעשטעטיגט די אלטע יודישע פריווילעגיעס, זיי ערלויבט פריי צו האנדלען, בעשטימט די גרעניצען פון זייער אינערליכער אויטאנאמיע און בעפוילען די מאגיסטראטען צו בעשיצען די יודען פון די אנפאלען פון המון; נאר צוזאמען דערמיט האט ער פערבאטען די יודישע געמיינדעס בויען נייע שוהלען און בית=עלמין'ס אהן א ספעציעלער ערלויבניש פון קעניג אין יעדען בעזונדערען פאל. אין אלגעמיין האט דער קעניג געהיט די רעכטען פון די יודען, נאר אין איינצעלנע פאלען האט ער אפטמאל ערפילט די

בקשות פון די שטעדט וועגען בעגרענצונגען אויף יודען און ניט זעלטען פלעגט ער אבשאפען זיינע אייגענע פריהעריגע בעשלוסען. אזוי, למשל, האט ער אין יוני 1642 ערלויבט די קראקויער יודען צו פערנעהמען זיך מיט טראנספארט־האנדעל און אין 2 חדשים ארום האט ער אבגעשאפט זיין אייגענע ערלויבניש, ווייל די קריסטליכע סוחרים האבען זיך בעקלאגט, אז די יודישע קאנקורענץ איז פאר זיי זעהר שווער. לויט דער ביטע פון די קריסטליכע איינוואוינער פון מאהילעוו האט וולאדיסלאוו בעשטעטיגט די פעראָרדנונג פון זיין פאטער וועגען בעזעצען די דארטיגע יודען אין עק שטאדט, און אין א קלייגער צייט ארום האט ער אויך בעשטעטיגט דעם בעשלוס פון מאגיסטראט, אז יודען זאלען נישט טארען דינגען קיין הייזער צווישען קריסטען. צוליעב דעם פערבאט פאר יודען צו פערנעהמען זיך מיט קליין־האנדעל אויף די שטאדט־מערק, זענען זעהר געשטיגען די פרייזען אויף די נויטיגסטע פראדוקטען, און די שליאחטע האט זיך דעריבער משתדל געווען, אז מען זאל אבשאפען דעם פערבאט, בעזונדערס פאר ווילנא. דער קעניג האט מסכים געווען, נאר צוזאמען דערמיט האט ער אויך איינגעשטימט מיט די בעשלוסען פון ווילנער מאגיסטראט וועגען איינפיהרען נייע בעגרענצונגען פאר יודען: אין געלד־פראצעסען מיט קריסטען זענען זיי געווען אונטערגעווארפען די יורידישע געזעצען פון מאגיסטראט; זיי האבען געדארפט וואוינען אין א ספעציעלען קווארטאל מיט'ן נאמען „די זשידאווסקא גאס" און נישט געטארט פערנעהמען זיך מיט די מלאכות, וואס זענען פון אלטע צייטען אן געווען אין די הענד פון די צעכען (1633).

אין די שטעדט זענען יודען געווען צונויפגעשפארט און בעגרענצט אין האנדעל — און זיי געהען איבער אלץ אפטער אין די דערפער, וואו זיי פערנעהמען זיך מיט ארענדע פון די שליאחטישע אימעניעס. נישט בלויז די רייכע פריצים, נאר זאגאר די הויכע גייסטליכע גיבען אב אין ארענדע די יודען זייערע נחלאות און דאס רופט ארוים א שטארקען פראטעסט פון סינאד. דער ווארשאווער סינאד האט א שארפען פארוואורף געמאכט יענע בישאפען, וואס האלטען ביי זיך יודישע ארענדארען און „דערמיט גיבען זיי די פרעמד־גלויביגע שליטה אויף זייערע קריסטליכע לייב־אייגענע". דער סינאד אין פוזנא האט מיט צארן פראטעסטירט געגען דער „אונערטרעגליכער יודישער חוצפה": לא די וואס די יודען האבען פערהאפט אין זייערע הענד

דעם האנדווערק, ערלויבען זיי זיך נאך צו האנדלען אויף די גאסען און
מערק אין די קריסטליכע ימים=טובים. און אויב אין די דערפער און
אין די שטעדטלעך זענען די גייסטליכע געווען אהנמעכטיג אויפצוהע=
צען די שליאחטע געגען יודען, מיט וועלכע זיי זענען געווען עקאנא=
מיש ענגפערבונדען, האבען זיי נישט אויפגעהערט צו וועקען די
גראבע אינסטינקטען פון המון אין די שטעדט; און וואס ווייטער, אלץ
שטארקער איז געווארען די אגיטאציע געגען יודען. אין פריהלינג 1636
איז אין לובלין פלוצלינג פערשוואונדען געווארען א קריסטליך קינד — און
אויף יודען איז געפאלען דער חשד, אז דאס האבען זיי דאס קינד
ערמארדעט. דאס געריכט האט בעטראכט די בעשולדיגונג און, נישט
געפינענדיג קיין ראיות, פריינעשפראכען די פערדעכטיגע יודען. נאר
אין א קליינער צייט ארום האבען די דארטיגע גייסטליכע, וואס זענען
נישט געווען צופרידען מיט דעם בעפרייאונגס=אורטייל, שוין געפונען
א נייעם בלבול. עס האט זיך געפונען א געוויסער מאנאך פאאול,
וועלכער האט ערקלערט, אז יודען האבען איהם פערנארט צו זיך אין
א שטוב, דארט, מיט דער הילף פון א דייטשען חירורג, איהם גע=
צאפט בלוט, וועלכעס זיי האבען צונויפגענומען אין א כלי און דערביי
שטיל מתפלל געווען. דער טריבונאל האט געגלויבט אין דעם דאזיגען
מיאוס'ען בלבול און נאך א קורצען פראצעס מיט ענוים פון דעם בע=
שולדיגטען האט מען א געוויסען יוד מרדכי פער'משפט צום טויט. אין
1639 איז ענטשטאנען א פרישער פראצעס. דער קרוין=טריבונאל האט
פער'משפט צום טויט צוויי גבאים פון דער לענטשיצער יודישער געמיינ=
דע, וואס זענען בעשולדיגט געווארען אין דער ערמארדונג פון
א קריסטליך קינד אין א דערבייאיגען דארף. נישט קוקענדיג דערויף,
וואס די בעשולדיגטע האבען אויך נאך שרעקליכע ענוים נישט מודה
געווען זיך אין כלומר'שטען פערברעכען, האט מען דעם טויט=אורטייל
דאך אויסגעפיהרט. די קערפער פון די געטויטע יודען האט מען צו=
גלידערט אויף שטיקער און ארויסגעשטעלט אויף סטויפעס אין אלע וועג=
גען. די ארטיגע מאנאחען האבען זיך בענוצט מיט דעם צופאל און
ארויסגעשטעלט אין זייער קאסציאל א בילד מיט א אויספיהרליכער בע=
שרייבונג פון דער ערמארדונג צוזאמען מיט דעם קערפער פון ערמאר=
דעטען קינד. די אבערגלויביגע קאטוילישע מאסע איז געגאנגען
זיך בוקען פאר'ן קערפער פון מערטירער=קינד, די הכנסות פון

קאַסציאַל זענען דערווייל געוואַקסען און דאָס זענען די מאָנאַכען טאַקע אויסען געווען.

די אַלגעמיינע פּאָליטישע און עקאָנאָמישע בעדינגונגען אין פּוילען האָבען געבראַכט דערצו, אַז יודען זאָלען דאָרט לעבען, ווי אַ מלוכה אין אַ מלוכה, מיט זייערע בעזונדערע רעליגיעזע, אַדמיניסטראַטיווע און געריכטליכע אַנשטאַלטען. יודען זענען געווען אַ בעזונדער קלאַס מיט אַ בעזונדער אינערליכער אויטאָנאָמיע, וואָס האָט געקענט דיענען אַלס מוסטער פאַר יעדער גוט־אָרגאַניזירטער געזעלשאַפט. די פּוילישע קיסרים זענען געווען פעראינטערעסירט, אַז די יודישע געמיינדעס זאָלען זיין גוט אָרגאַניזירט, ווייל ערשטענס איז פאַר יעדער רעגירונג בכלל בעקוועמער האָבען צו טאָן מיט פאָרשטעהער פון פאָלק, מיט אַ בעשטימטער גרופּע, איידער מיט אַ אונאָרגאַניזירטער מאַסע, און צווייטענס האָבען די יודישע שטייערען, אַ דאַנק דער אָרגאַניזאַציע פון די יודישע געמיינדעס, געקענט פּינקטליך און צו דער צייט אויפגעמאָהנט ווערן. אויף אַזאַ אופן איז אין פּוילען געווען סיי מעגליך און סיי בעקוועם פאַר דער רעגירונג צו דערלאָזען אַ פרייע יודישע אויטאָנאָמיע אין די אינערליכע אַנגעלעגענהייטען.

נאָך סיגיזמונד דער ערשטער האָט זיך געסטאַרעט צו נעהמען אונטער זיין שוץ די יודישע זעלבסטפערוואַלטונג. מיט דער בעשטימונג פון מיכל יעזעפאָוויטש אַלס „עלטסטען" איבער אַלע יודען איז דער קעניג אויסען געווען צו גאַראַנטירען דעם רעגעלמעסיגען גאַנג פון די יודישע שטייערען פאַר דער מלוכה. סיגיזמונד האָט נישט איינמאָל בעשטעטיגט די יודישע רבנים, וואָס זענען אויסגעקליבען געוואָרען אין פערשידענע שטעדט. אין 1518 האָט ער בעשטעטיגט צוויי אויסגעוועהלטע רבנים, משה און מענדעל, אַלס די פאָרשטעהער פון אַלע יודישע געמיינדעס אין גרויס־פּוילען מיט'ן רעכט צו משפּט'ן די יודען אויפ'ן גרונד פון די יודישע געזעצען. נישט איינמאָל האָט סיגיזמונד זיך אַריינגעמישט אין די אינערליכע סכסוכים צווישען יודען און געשטעלט זיך אויף דעם אָדער יענעמס צד. אין קראַקוי, וואו עס זענען געווען צוויי בעזונדערע געמיינדעס, פון די דאָרטיגע און פון די דייטשע יודען, זענען אויסגעקליבען געוואָרען צוויי בעזונדערע רבנים, ר' אָשר און ר' פּרץ; האָט זיך געמאַכט, אַז צווישען ביידע געמיינדעס האָט אויסגעבראָכען אַ סכסוך,

צו וועמען עס דארף געהערן די אלטע שוהל, דאן האט דער קעניג זיך ארייגעמישט און זיך געשטעלט אויף דער זייט פון די פוילישע יודען. אין 1531 האט דער בריסקער רב ר׳ מענדעל פראנק זיך בעקלאגט פאר׳ן קעניג, אז יודען ווילען קיינמאל נישט פאלגען זיינע פסקים און געהען זיך לאדען אין די קריסטליכע געריכטען. דער קעניג האט געמוזט זיך ווענדען צו די בריסקער יודען מיט שטראף-רייד, זיי אויסמוסר׳ן דערפאר, וואס זיי פאלגען נישט דעם רב זייערען. אין פאלגענדען יאהר האט דער קעניג בעשטימט אלס דעם הויפט-רב פון קראקוי אנשטאט דעם אויבענדערמאהנטען ר׳ אשר דעם בעריהמטען למדן ר׳ משה פישעל. דעם לעצטען, צוזאמען מיט דעם בעריהמטען געלעהרטען ר׳ שכנא פון לובלין, האט דער קעניג שפעטער בעשטעטיגט אלס די הויפט-רבנים פון גאנץ קליין-פוילען, וועיל סיגיזמונד האט פערלאנגט, אז די יודישע גייסטיגע ענינים זאלען צענטראליזירט ווערן און די הנהגה פון די געמיינדעס זאל זיך געפינען אין געצעהלטע הענד. אהן דער ערלויבניש פון די דאזיגע צוויי אויבענדערמאהנטע הויפט-רבנים האט קיין יודישע געמיינדע נישט געטארט איינלאדען צו זיך קיין רב, און יעדער, וואס איז דורך די צוויי „עלטסטע" ארייגעלעגט געווארען אין חרם ארײַן, איז געוועזן אויך פעראנטווארטליך פאר׳ן קרוין-געריכט, אויב דער חרם איז צו א בעשטימטען טערמין נישט אראבגענומען געווארען. דאך האט דער קעניג אין גיכען זיך איבערצייגט, אז יודען זענען נישט צופרידען מיט דעם דאזיגען סיסטעם פון בעשטימען, גלייך ווי בעאמטע, יודישע רבנים — און דער קעניג האט געמוזט זיך אבזאגען פון ארייגמישען זיך אין די יודישע אינערליכע ענינים, אראבנעהמען זיין אפוטריפסות פון זיי און לאזען די יודען פריי פערוואלטען מיט זייערע אייגענע ענינים.

דורך דעם בעפעהל פון סיגיזמונד-אויגוסט פון אויגוסט 1551 זענען פעסגעשטעלט געווארען פאלגענדע אויטאנאמישע יסודות פאר די יודען פון גרויס-פוילען: יודען האבען דאס רעכט, לויט א אלגעמיינער הסכמה צווישען זיך, אויסקלייבען רבנים און ריכטער, וואס זאלען פערוואלטען מיט זייערע גייסטיגע און געזעלשאפטליכע אנגעלעגענהייטען; די אויסגעקליבענע רבנים און ריכטער ערקלערען דעם פאלק אלע רעליגיעזע פראגען, גיבען גטין, חתונה-אקטען, שטרי-מכירה און אנדערע ציווילע אקטען, גלייכען אויס די סכסוכים צווישען איינעם און צווייטען אויפ׳ן גרונד פון די יודישען געזעצען; צוזאמען מיט די עלטסטע פון קהל

קענען זיי אריינלעגען אין חרם און ארויפלעגען אנדערע שטראף אויף די שולדיגע; אויב דער, וואס ווערט אריינגעלעגט אין חרם, פערבעסערט זיך נישט אין פערלויף פון א מאנאט, ווערט וועגען דעם געמאלדען דעם קעניג, וועלכער קען פער׳משפט׳ן דעם מוחרם צו קאנפיסקירען זיין פערמעגען און צו טויט; די ארטיגע אדמיניסטראציע איז מחויב מיטצוהעלפען די רבנים און פארשטעהער פון קהל אויסצופיהרען זייערע פעראָרדנונגען און בעשלוסען. דורך דעם דאזיגען געזעצגעבערישען אקט און אנדערע שפעטערדיגע אזעלכע אקטען האבען די אויסדערוועהלטע פון די יודישע געמיינדעס בעקומען ברייטע יורידישע רעכט און פון יענער צייט איז פעסטגעשטעלט געווארען דער רעזשים פון קהל, ד. ה. פון דער יודישער זעלבסטפערוואלטונג, אלס יורידישע פערזאָן. די טעטיגקייט פון די יודישע קהלות האט זיך בעזונדערס ענטוויקעלט אנהויבענדיג פון דער צווייטער העלפט פון 16-ען יאהרהונדערט.

אין יעדער יודישער שטאדט און שטעדטעל האט זיך געפונען א קהל-פערוואלטונג, פראפארציאנעל לויט דער גרויס פון דער געמיינדע; אין די גרויסע געמיינדעס האט די צאהל מיטגלידער פון דער קהל-פערוואלטונג דערגרייכט ביז 40, און אין די קליינע -- ביז 10. די מיטגלידער פון דער פערוואלטונג זענען אויסגעוועהלט געווארען יעהרליך, אין חול המועד פסח, לויט א צווייפאכיגען סיסטעם: פון די מתפללים פון אלע שוהלען האט מען לויט א גורל בעשטימט עטליכע בוררים (פון 9 ביז 15), וועלכע האבען שפעטער, נאך א פייערליכער שבועה, אויסגעוועהלט מיטגלידער פון דער קהל-פערוואלטונג. די דאזיגע פארשטעהער פון דער פערוואלטונג האבען זיך געטיילט אויף גרופען: צוויי גרופען — ראשי-הקהל און טובי-העיר זענען געשטאנען אין דער שפיץ פון דער פערוואלטונג און אנגעפיהרט מיט די אלגעמיינע ענינים; נאך זיי זענען געגאנגען די ב״ד״ם און די גבאים. די „ראשי" און די „טובי" זענען געווען דער עיקר פון דער פערוואלטונג און אין אייניגע קליינע שטעדט זענען אויסער זיי מעהר קיין מיטגלידער נישט געווען. די טעטיגקייט פון קהל איז געווען גאנץ ברייט. דער קהל האט גערארפט איינמאהנען אין זיין ראיאן די מלוכה-פאדאטקעס און צושטעלען דאס דער רעגירונג, ער האט פונאנדערגעטיילט די אלגעמיינע און ספעציעלע שטייערען, פערוואלטעט מיט די שוהלען, ישיבות, בית-עלמין׳ס און אנדערע אנשטאלטען, רעגולירט אלע אנגעלעגענהייטען פון קינדער-ערציהונג, צדקה, האנדעל און מלאכה,

אויסגעגלייכט די סכסוכים צווישען די מיטגלידער פון דער געמיינדע, ביי דער הילף פון די רבנים און דיינים. דער רב איז אין אלע רעליגיעזע ענינים געווען פריי און זעלבסטשטענדיג, נאר אין אלע אנדערע ענינים איז ער געווען אבהענגיג פון דער קהל=פערוואלטונג, וועלכע פלעגט איהם איינלאדען און בעשטימען אלס רב אויף א געוויסער צייט. נאר די בעריהמטע רבנים, וואס האבען געהאט א גרויסען אויטאריטעט אין דער יודישער וועלט, האבען געקענט האבען א איינפלוס אויך אויף די געזעלשאפטליכע ענינים פון דער געמיינדע.

די מאכט פון יעדען קהל האט זיך פערשפרייט אויך אויף די יודישע איינוואוינער פון די ארומיגע דערפער און ישובים, וואו עס איז נישט געווען קיין זעלבסטשטענדיגע קהל=פערוואלטונג. אויסערדעם האבען די געמיינדע=פערוואלטונגען פון די גרויסע שטעדט געהאט א שליטה אויף די קהלות פון די קלענערע שטעדט אין זייער ראיאן. אזויערנאך זענען ענטשטאנען די געמיינדע=ראיאנען, אדער גלילות, וואס האבען געהאט אונטער זיך א רייהע קלענערע קהלות. דער העכסטער צענטר פון די אלע קהלות זענען געווען די ועדים, ד. ה. די צוזאמענפאהרען אדער סיימען פון די רבנים און געמיינדע=פארשטעהער. ענטשטאנען זענען די ועדים אויף אזא אופן: דער משפט פון די רבנים, וואס האבען געהאט בריימע רעכטען צו פיהרען אלערליי פראצעסען, פלעגט זיין געגרינדעט אויף דער תלמוד'ישער געזעצגעבונג, וואו עס זענען פאראויסגעזעהן כמעט אלערליי מעגליכע פראגען און סכסוכים צווישען איין מענשען און צווייטען; אבער אין דער גרויסער און קאמפליצירטער יודישער געזעצגעבונג געפינען זיך אפט צווייפעלהאפטע פראגען, צוליעב וועלכע עס איז שוין נישט גענוג די קאמפעטענץ פון איין רב. עס פלעגט זיך אויך אפט מאכען, אז איינער פון די צדדים, וואס האבען זיך גע'משפט, איז נישט געווען צופרידען מיט'ן פסק דין און אפעלירט צום געריכט פון א צווייטען רב, וואס האט מעהר אויטאריטעט, איידער דער רב פון זיין שטאדט. נישט זעלטען זענען אויך פארגעקומען סכסוכים צווישען גאנצע געמיינדעס, צווישען איין רב און צווייטען, צווישען איין פערזאן און א גאנצע געמיינדע א. אז. וו. ביי אזעלכע עקסטרע פאלען פלעגען צונויפגערופען ווערן צוזאמענפאהרען פון רבנים און געמיינדע=פארשטעהער, וואס האבען געשפיעלט די ראליע פון א העכסטער געריכטס=אינסטאנץ. אזעלכע צוזאמענפאהרען פלעגען פארקומען אין דער צייט פון גרויסע ירידים, וואוהין עס זענען זיך צונויפגעקומען פיעל מענשען

פון פערשידענע שטעדט. דער הויפט־פונקט איז געווען דער לובלינער יריד, וויל אין לובלין האט דעמאלט געוואוינט דער גרעסטער יודישער אויטאריטעט ר' שכנא. אין דער צווייטער העלפט פון 16־טען יאהר־הונדערט, ווען אזעלכע צוזאמענפאהרען זענען פארגעקומען אפט, זענען זיי שוין פערוואנדעלט געווארען אין רעגעלמעסיגע סיימען, וואס ווערן צונויפגערופען אין בעשטימטע צייטען און אויף וועלכע עס קומען פארשטעהער פון אלע גרעסערע שטעדט אין גאנץ פוילען. אויף אזא אופן זענען ענטשטאנען די ועדים און ביסלעכווייז זענען זיי פערוואנ־דעלט געווארען פון רעליגיעזע סיימען אין געזעצגעבענדע און אדמיני־סטראטיווע. אויף זיי פלעגען אויסגעארבייט ווערן פערשידענע תקנות, די ארדנונג פון די וואהלען אין די געמיינדעס, עס איז בעשטימט גע־ווארען די גרעניצען פון דער רבנישער קאמפעטענץ, עס איז נארמירט געווארען דאס רעכט פון דרוקען ביכער א. אז. וו. אמאל זענען אויף די סיימען בעשטעטיגט געווארען די פעראָרדנונגען פון פוילישען קעניג, וועלכע האבען א דאנק דעם בעקומען א גרעסערע קראפט. אזוי, למשל, האט דער צוזאמענפאהר אין לובלין אין 1580 פייערליך בעשטעטיגט דאס געזעץ פון קעניג, לויט ״עלכען יודען ווערט פערבאטען צו פער־נעהמען זיך מיט ארענדירען די מלוכה־צאל און אנדערע מלוכה־הכנסות, וויל „מענשען, וואס ווילען נתעשר ווערן דורך גרויסע ארענדעס, קענען ארייינברענגען פיעל אין א גרויסער סכנה״.

אין ענדע פון 16־טען יאהרהונדערט האבען די יריד־צוזאמענפאהרען בעקומען א פעסטערע ארגאניזאציע. אין זיי האבען זיך בעטייליגט די רבנים און קהל־פארשטעהער פון פאלגענדע ראיאנען: גרויס־פוילען (די הויפט־געמיינדע — פויזנא), קליין־פוילען (קראקוי, לובלין), פאדאליען (לעמבערג), וואהלין (אסטראה אדער קרעמעניץ) און ליטא (בריסק אדער גראדנא). די ערשטע צייט האט דער צוזאמענפאהר נישט געהאט קיין בעשטימטען נאמען און געביטען זיין טיטול אין צוזאמענהאנג מיט דער צאהל ראיאנען, וואס האבען געשיקט פארשטעהער: אמאל האט דער צוזאמענפאהר געהייסען צוזאמענפאהר פון 3, אמאל פון 4, אמאל פון 5 ראיאנען, נאר שפעטער, ווען ליטא האט זיך אבגעטיילט פון פוילישען קהל־פערבאנד און געווארען א אייגענער פערבאנד, און די 4 ראיאנען פון פוילען האבען אנגעהויבען רעגולער שיקען זייערע פארשטעהער, האט דער צוזאמענפאהר בעקומען א שטענדיגען נאמען „ועד ארבע ארצות״. אין ועד האבען זיך בעטייליגט עטליכע הויפט־רבנים

פון פוילען און צו איין דעלעגאט פון דער צאהל עלטסטע אין די גרעסטע קהלות, בסך־הכל, א מאן 30. זיי פלעגען זיך צונויפפאהרען פעריאדיש, איין מאל אדער צוויי מאל אין יאהר, איין מאל אין לובלין, דאס צווייטע מאל אין יאראסלאוו. געוועהנליך פלעגט דער צוזאמענפאהר אין לובלין פארקומען צווישען פורים און פסח, און אין יאראסלאוו — אין ענדע זומער, פאר סוכות. איינער פון די היסטארישע הראניקער פון יענער צייט בעשרייבט אזוי דעם „ועד ארבע ארצות": „די פערזאמלונג פון די פרנסים פון די 4 ראיאנען האט דערמאהנט דעם סנהדרין, וואס איז געזעסען אין לשכת הגזית פון בית־המקדש. זיי האבען גע'משפט אלע יודען פון פוילישען קעניגרייך, האבען ארויסגעגעבען פערפליכטונגען און תקנות און ארויפגעלעגט שטראפען לויט זייער אנזעהן. יעדע הארבע שאלה איז פארגעשטעלט געווארען אויף זייער משפט. כדי צו פערלייכטערן זיך די ארבייט, האט דער ועד אויסגעקליבען א ספעציעלע קאמיסיע פון אזוי גערופענע „גליל־ריכטער", וואס האבען בעטראכט די געלד־פראצעסען; אליין ווידער האבען זיי בעטראכט די קרימינעלע פראגען, די פראגען וועגען חזקה און אנדערע שווערע פראצעסען".

דער „ועד ארבע ארצות" איז אויך געשטאנען אויף דער וואך פון די יודישע בירגערליכע אינטערעסען. ער פלעגט שיקען זיינע שתדלנים קיין ווארשא און אין אנדערע ערטער, וואו עס זענען געזעסען די פוילישע סיימען, מיט'ן ציעל צו בעמיהען זיך פאר'ן קעניג וועגען בעשטעטיגען די אלטע יודישע פריווילעגיעס, וואס ווערן נישט ערפילט דורך דער ארטיגער אדמיניסטראציע, אדער זיי פלעגען בעצייטענס פערהיטען פון נייע גזירות, וואס האבען זיך געגרייט אויף יודען. די הויפט־אויפגאבע פון ועד איז אבער בעשטאנען אין רעגולירען דאס אינערליך יודיש לעבען. אינטערעסאנט זענען די תקנות, וואס זענען אויסגעארבייט געווארען דורך דעם לובלינער רב ר' יהושע פאלק הכהן, לויט דער בעפאלמעכטיגונג פון ועד. כדי צו פערפעסטיגען די גוטע סוחרישע מדות (עהרליכקייט) צווישען יודען, האט דער ועד בעפוילען בעזונדערס אכטונג צו געבען, אז יודען זאלען ערפילען די מצוות וועגען עסען, טרינקען און הלבשה; זיך סטארען ווי ווייט מעגליך, אז יודען זאלען זיך נישט קליידען ווי קריסטען; נישט טרינקען קיין בראנפען צוזאמען מיט קריסטען אין די שענקען; זיך זארגען וועגען דער צניעות פון די יודישע טעכטער, בעזונדערס אין די דערפער, וואו די יודישע

אַרענדאַרען זענען צעוואָרפען צווישען די קריסטען. עס זענען אויך פערפאַסט געוואָרען תקנות צו רעגולירען די טעטיגקייט פון די פּראָצענטניקעס און וואָכערניקעס.

אין 1623 האָבען די ליטווישע קהלות זיך אָבגעטיילט פון „ועד ארבע ארצות" און געגרינדעט אַ בעזונדער צענטראַל-אָרגאַן אין דער פאָרם פון אַ צוזאַמענפאָהר פון פאָרשטעהער, וואָס ווערן געשיקט פון דריי הויפּט-קהלות: גראָדנאָ, בריסק און פּינסק. שפּעטער זענען צו זיי אויך צוגעשטאַנען די קהלות פון ווילנא און סלוצק. דער ליטווישער צוזאַמענפאָהר האָט זיך גערופען „ועד קהלות ראשיות דמדינת ליטא". אויפ'ן ערשטען צוזאַמענפאָהר זענען אויסגעאַרבייט געוואָרען אַ ריי תקנות, וואָס האָבען געדאַרפט רעגולירען דאָס גייסטיגע און געזעלשאַפטליכע לעבען פון די יודען: עס זענען פעסטגעשטעלט געוואָרען די געגענזייטיגע בעציהונגען פון די געמיינדעס; די מיטלען פינאַנ-דערצוטיילען די פּראַטקעס צווישען די געמיינדעס; די בעציהונג די מלוכה-סיימען, צו דער אָרטיגער מאַכט, צו דער שליאַכטע און צו די שטאָדטישע שטאַנדען; די פאָרמען פון די וואַהלען אין די קהלות און פון דער קינדער-ערציהונג. דער ליטווישער ועד פלעגט צונויפגערופען ווערן איינמאָל אין דריי יאָהר, נאָר עס פלעגען אויך פאָרקומען עקסטרע צוזאַמענפאָהרען, ווען די אומשטענדען האָבען געבראַכט דערצו.

אויף אַזאַ אופן האָבען סיי די פּוילישע, סיי די ליטווישע יודען געהאַט זעלבסטשטענדיגע געמיינדע-פערוואַלטונגען מיט צענטראַל-אָרגאַנען. די געמיינדעס פון יעדער געוויסען ראַיאָן פלעגען האָבען זייערע צוזאַמענפאָהרען, אויפ'ן אַרט פון די פּוילישע „סיימיקעס", וואָס זענען געווען די פערמיטלער צווישען די איינצעלנע געמיינדעס און דעם צענטראַל-אָרגאַן — דער „ועד ארבע ארצות". די דאָזיגע סיסטעמאַטיזירטע גוט-איינגעאָרדענטע אָרגאַניזאַציע פון דער יודישער זעלבסט-פערוואַלטונג האָט געדאַרפט היטען די דיסציפּלין צווישען דער יודישער בעפעלקערונג. זי האָט געדאַרפט שאַפען פאַר דעם פאָלק, וואָס האָט געלעבט ווי אַ מלוכה אין אַ מלוכה, אויסערהאַלב דעם אַרומיגען מלוכה-לעבען, אייגענע נאַציאָנאַל-פּאָליטישע נאָרמען, ענטוויקלען אין פאָלק זיין אייגענע קולטור און אָבהיטען זיינע אייגענאַרטיגע געזעלשאַפטליכע און בירגערליכע געזעצען.

ווי אַזוי האָבען די יודישע געמיינדעס אָרגאַניזירט דאָס געזעל-

David Dawson

שאפטליכע לעבען, וואס איז געוועזן אין זייערע הענד? וואס האבען זיי געטאן פאר דער יודישער קולטור? אויפ׳ן ערשטען פלאן איז געשטא־נען די קינדער־ערציהונג און מען מוז מודה זיין, אז די יודישע „רע־גירונג״ האט דורכגעפיהרט די דאזיגע וויכטיגע אויפגאבע מיט א בע־שטימטען סדר און פלאן. די נידעריגע און מיטעלע בילדונג האבען געגעבען די חדרים, די העכערע — די ישיבות. אין די חדרים האבען געמוזט לערנען אלע קינדער פון 6 ביז 13 יאהר. דארט האט מען געלערנט אויף זשארגאן דעם תנ״ך און גמרא מיט מפרשים, אין איינינגע חדרים האט מען אויך ערלויבט לערנען דקדוק און חשבונ׳ען. די חדרים זענען גערעכענט געווארען אלס פריוואטע אונטערנעהמונגען און יעדער מלמד האט געהאט דאס רעכט צו עפענען א חדר און לערנען קינדער. דאך האט די קהל־פערוואלטונג געהאט א שליטה נישט בלויז אויף איהרע אייגענע געזעלשאפטליכע חדרים פאר ארימע קינדער (תלמוד־תורות), נאר אויך אויף די פריוואטע חדרים. די געמיינדע האט אויסגעארבייט דעם פראגראם פאר די חדרים, זי האט איינגעאָר־דענט עקזאמענעס פאר די תלמידים, בעשטימט דעם שכר־למוד, די לענג פון לעהר־טאג (פון 8 ביז 12 שעה) און בכלל געהאט השגחה אויף אלע אנגעלעגענהייטען אין די חדרים.

וואס אנבעלאנגט די ישיבות, זענען זיי שוין אינגאנצען געווען אין די הענד פון קהל און די רבנים. די ישיבות זענען זאגאר סאנק־ציאנירט געווארען דורך דער קעניגליכער מאכט, וועלכע האט געהאל־טען די ישיבות אלס יודישע „גימנאזיע״. דער קעניג סיגיזמונד־אויגוסט האט ערלויבט דער יודישער געזעלשאפט אין לובלין צו עפענען א ישיבה אין א בעזונדער געביידע, וואס איז ספעציעל דערויף אויסגעבויט גע־ווארען, און געגעבען דעם פערוואלטער פון דער ישיבה ברייטע פאל־מאכטען מיט דעם טיטול „רעקטאר״ (ראש־ישיבה). אין 1571 האט דער קעניג געגעבען דאס רעכט „דעם געלעהרטען שלמה פון לעמ־בערג, וועלכען די יודען פון לעמבערג און גאנץ רוסלאנד (גאליציען) אנערקענען פאר זייער עלטסטען״, צו עפענען יודישע שולען אין פער־שידענע שטעדט, פערוואלטען מיט די שולען און צוגעוועהנען די תלמידים צו שטרענגער דיסציפלין. מיט דער צייט זענען געגרינדעט געווארען ישיבות אין אלע שטעדט פון פוילען און ליטא. אלס ראש־ישיבה פלעגט בעשטימט ווערן דער דארטיגער רב, אדער א אנדער בעריהמטע פערזאן. דער ראש־ישיבה איז געווען לאקאמער בעל־

הבית אין זיין ישיבה; ער האט געהאט א אונבעגרענצטע מאכט אויף זיינע תלמידים, האט זיי געהאלטען אין שטרענגער דיסציפלין און זיי גע׳משפט און בעשטראפט לויט זיין אייגענעם ווילען.

דער דעמאלטיגער היסטאריקער ר׳ נטע האנאווער פון זאסלאוו גיט א קלאר בילד פון לעבען פון די ישיבות אין יענער צייט:

„עס איז נישטא אזא לאנד, וואו די הייליגע לעהרע זאל זיין אזוי פערשפרייט צווישען אונזערע ברידער, ווי אין פוילען. אין יעדער קהלה האט עקזיסטירט א ישיבה, וואס דער פערוואלטער איהרער פלעגט בעקומען א גוטע פענסיע פון קהל־געלד, כדי ער זאל קענען לעבען אין הרחבה און אימשטאנד זיין זיך אינגאנצען אבגעבען זיין טעטיגקייט. די געמיינדעס פלעגען אויך אויסהאלטען אויף זייער חשבון בחורים, וואס פלעגען בעקומען יעדע וואך א בעשטימטע פענסיע, כדי די בחורים זאלען זיך לערנען אין די ישיבות. יעדער בחור האט געהאט אונטער זיך נישט ווייניגער פון צוויי קליינע יונגלעך, מיט וועלכע ער האט געלערנט, כדי ער זאל זיך צוגעוועהנען צו לערנען תלמוד און צו וכוחים. די ארימע יונגלעך האט מען אויסגעהאלטען אויפ׳ן חשבון פון דער צדקה־קאסע אדער פון דער געזעלשאפטליכער קיך. אויב די קהלה איז בעשטאנען פון 50 פאמיליעס, האט זי אויסגעהאלטען נישט ווייניגער פון 30 יונגלעך און בחורים, דערביי האט יעדער בחור צוזאמען מיט זיינע צוויי יונגלעך־תלמידים געגעסען ביי איינעם פון די איינוואוינער און גערעכענט געווארען, ווי א אייגען קינד... און עס איז נישט געוועזען קיין איין יודיש הויז אין גאנץ פוילען, וואו דער בעל־הבית, אדער זיין זוהן, אדער דער איידים, אדער דער ישיבה׳ניק, וואס האט דארט געגעסען קעסט, זאל נישט קענען קיין תורה; אפטמאל ווידער פלעגען אלע קענען לערנען. דעריבער איז אין יעדער געמיינדע געוועזען פיעל למדנים. אזוי, למשל, אין א קהלה פון 50 פאמיליעס האבען זיך געפונען 20 למדנים, וואס האבען געטראגען דעם טיטול „מורנו“ אדער „חבר“. אבער העכער פון אלע איז געשטאנען דער ראש־ישיבה; אלע האבען איהם געפאלגט און געקומען הערן תורה פון איהם.

די ארדנונג פון לערנען אין פוילען איז געוועזען אזעלכע: דער זמן, אין פערלויף פון וועלכען די בחורים זענען געוועזען מחויב צו לערנען אין דער ישיבה, האט געדויערט זומער פון אנהויב חודש אייר ביז מיטען אב, און ווינטער פון אנהויב חשון ביז מיטען שבט. אויסער

דער צייט האָבען די שילער געהאַט דאָס רעכט צו לערנען, וואו זיי ווילען. אין אָנהויב פון זמן האָט מען אין די ישיבות געלערנט זעהר פלייסיג גמרא מיט רש"י און תוספות. יעדען טאָג פלעגען זיך פער־זאמלען די חכמים פון דער קהלה, יונגע לייט, און בכלל אלע, וואָס האָבען געהאַט א שייכות צו תורה, אין דער געביידע פון דער ישיבה, וואו עס איז געזעסען אויף א בענקעל דער ראש־ישיבה און ארום איהם זענען געשטאַנען די פיעל תלמידים. ביז דעם אָנקומען פון ראש ישיבה האָבען די תלמידים זיך מתפלפל געווען וועגען הלכה. ווען דער ראש־ישיבה האָט זיך אוועקגעזעצט אויף זיין אָרט, האָט יעדער פון די תלמידים געקענט איהם פאָרלעגען עפּעס א האַרבע קשיה אין תלמוד, אָדער פרעגען פשט אויף עפּעס א שווערער סוגיא, און דער ראש־ישיבה האָט אלעמען געענטפערט און געגעבען ערקלערונגען. נאָך דעם איז שטיל געוואָרען און דער ראש־ישיבה האָט געלייענט זיין געוועהנליכען שיעור (לעקציע) וועגען הלכה מיט זיינע אייגענע הוספות און פירושים. נאָך דער לעקציע האָט ער איינגעאָרדענט א דיספוט (חילוק), וואָס איז בעשטאַנען אין פאָלגענדעס: ער האָט אוועקגעשטעלט פערשידענע שטעלען פון תלמוד אָדער מדרשים, וואָס זענען סותר איינע די צווייטע. די דאָזיגע סתירות זענען ווי־עס־איז פערענטפערט געוואָרען דורך אנדערע שטעלען, דערנאָך האָט מען ענטדעקט סתירות אין די שטעלען גופא, וואָס זענען ווידער פערענטפערט געוואָרען דורך נייע ציטאַטען, און אזוי ווייטער ביז וואַנען די האַרבע פראַגע איז שוין איינגאַנצען פערענטפערט געוואָרען. זומער פלעגען די דאָזיגע פלפולים זיך נישט ענדיגען פריהער פון 12 בייטאָג. ווינטער פלעגט דער ראש־ישיבה זיך ווינציגער פערנעהמען מיט פלפול, נאָר געלייענט פאַר די למדנים „טורים" מיט מפרשים און פאַר די תלמידים „אלפסי" וכדומה. מיט עטליכע וואָכען פאַר דעם סוף זמן האָט דער ראש־ישיבה בעשטימט פאַר די תלמידים דיספוטען און דערביי אליין אין זיי זיך בעטייליגט.

ביי יעדען ראש־ישיבה האָט זיך געפונען א בעדיענטער, וועלכער פלעגט יעדען טאָג ארומגעהן איבער די חדרים און השגחה געבען, אז די קינדער, סיי די אָרימע, סיי די רייכע, זאָלען פלייסיג לערנען און נישט ארומגעהן ליידיג. איינמאָל אין וואָך, דאָנערשטאָג, האָבען די תלמידים פון די חדרים געדאַרפט קומען צום גבאי, וועלכער האָט זיי עקזאַמענירט אין דעם, וואָס זיי האָבען אָבגעלערנט פאַר דער וואָך, און

אויב איינער פון די תלמידים האט נישט געקענט דאס, וואס ער האט געלערנט, האט דער בעהעלפער לויט דעם בעפעהל פון גבאי איהם שטארק געשמיסען און פון איהם חוזק געמאכט אין די אויגען פון די איבעריגע קינדער, כדי ער זאל געדענקען און די צווייטע וואך בעסער לערנען. איינמאל אין וואך ווידער, פרייטאג, פלעגט די קינדער עקזא־מענירען דער ראש־ישיבה אליין, און דעריבער האבען זיי געציטערט און געשראקען זיך און פלייסיג געלערנט... געלעהרטע יודען פלעגט מען אבגעבען פיעל כבוד און דאס פאלק האט זיי אין אלץ געפאלגט; דעריבער האבען פיעל געשטרעבט צו ווערן בעוואוסט און אויף אזא אופן איז דאס לאנד פול געווארען מיט תורה".

„דאס לאנד איז פול געווארען מיט תורה" — דערין איז קיין גוזמא ניטא. ווירקליך, איז פוילען אין יענער צייט געווען פול מיט תורה און עס איז כמעט שווער געווען צו טרעפען א עם־הארץ צווי־שען יודען. די פוילישע ישיבות זענען אין יענער צייט געווארען דער צענטר פון יודענטום נישט בלויז אין פוילען, נאר אויך אין אלע לענדער, וואו יודען האבען געוואוינט. האט איינער געוואלט, אז זיין זוהן זאל זיין בקי אין תורה, האט ער איהם געשיקט קיין פוילען אין א ישיבה; פון דייטשלאנד, מעהרען, האלאנד און איטאליען פלעגט מען זיך ווענדען צו די פוילישע רבנים מיט יעדער הארבער שאלה און פאר'ן אויטאריטעט פון די פוילישע לומדים האבען געציטערט אלע יודען. תורה, ד. ה. תלמוד מיט מפרשים אויפ'ן שטייגער פון די בעלי־פלפול — דאס איז געווען די איינציגע שטרעבונג פון די פויל־ישע יודען; דער גרעסטער וואונש פון די טאטעס און מאמעס איז דאן געווען, אז זייער זוהן זאל ווערן א מפורסם אין תורה און בעקומען דעם טיטול למדן. דער גרעסטער טייל פון די פוילישע יודען, וואס האבען געלעבט בהרחבה, האבען אבגעגעבען זייערע בעסטע יאהרען אויף לערנען תורה, און איבער דעם גאנצען לאנד האט זיך פערשפרייט א נעץ פון ישיבות און חדרים. די ערשטע ראליע האבען דא געשפיעלט די רבנים. זיי זענען געווען די גייסטיגע מנהיגים פון פאלק, זיי זענען אויך געווען די ראשי־הישיבות און די משגיחים אויף די חדרים, גע־זעצגעבער און ריכטער, מיט א אונבעגרענצטער מאכט געהערשט אויף ישיבות, שוהלען און חדרים, רעגולירט דאס אינערליכע און געזעל־שאפטליכע לעבען, געגעבען דעם טאן אויך אין דעם פריוואטען לע־בען. איבעראל האט געהערשט דער רב און דער רבנישער גייסט.

אמת, עס זענען געווען אויך איינצעלנע יודען, וואָס האָבען זיך פֿערנו-
מען אויך מיט וועלטליכע וויסענשאַפֿט. נאָך אין דער צייט פֿון סיגיז-
מונד דעם ערשטען פֿלעגען יודישע יונגע לייט צוזאַמען מיט די שליאַח-
טישע קינדער פֿאָהרען לערנען אין די דייטשע און איטאַליענישע אוני-
ווערזיטעטען. נאָך מעהר: אין פּוילען זעהען מיר אַ זעלטענע ערשיינונג,
וואָס איז נישט געווען אין גאַנץ אייראָפּאַ צו יענער צייט: יודישע קינ-
דער זיצען צוזאַמען מיט די קריסטליכע קינדער אויף איין באַנק אין
די פּוילישע אָנפֿאַנגס-שולען. — עס זענען אויך דאָ פֿיעל בעווייזען, אַז פֿון
אָנהויב דעם 16-טען יאָהרהונדערט האָבען יודען זיך פֿיעל פֿערנומען
מיט מעדיצין און אַנדערע וויסענשאַפֿטען. אָבער לויט די אַלגעמיינע
בעדינגונגען פֿון פּאָליטישען לעבען אין פּוילען פֿון יענער צייט איז גע-
ווען אונמעגליך, אַז צו יודען זאָל אַריינדרינגען אַלגעמיינע בילדונג אין
גרויסען מאַסשטאַב. אויסער האַנדעלס-בעציהונגען זענען יודען אינגאַנצען
געווען אָבגעטיילט פֿון אַלע אַנדערע קלאַסען פֿון דער בעפֿעלקערונג.
לערנען אין די פּוילישע שולען צוזאַמען מיט די קריסטליכע קינדער איז
געווען אונמעגליך, ווייל דער יעזואיטישער גייסט האָט דאַן געהערשט
אין אַלע קאַטוילישע שולען; קיין פּראַקטישע נוצען האָבען אויך די יודען
נישט געקאָנט האָבען פֿון זייער וועלטליכע וויסענשאַפֿט, ווייל צו קיין
רעגירונגס-שטעלען האָט מען זיי נישט צוגעלאָזט, און די קלעריקאַלע
גייסטליכע האָבען נישט געלאָזט יודען זיך פֿערנעהמען מיט מעדיציני-
שער פּראַקטיק צווישען קריסטען. אויף אַזאַ אופֿן האָבען יודען געמוזט
בלייבען אָבגעזונדערט פֿון דער אַרומיגער וועלט און די שטרעבונג צו
וועלטליכע קענטניסען האָט געמוזט דערשטיקט ווערן. די רבנישע
הערשאַפֿט צווישען די פּוילישע יודען האָט געהאַט פֿיעל שלעכטע זיי-
טען, ווייל דורך דער צו-גרויסער שטרעבונג צום טיטול למדן זענען
יודען געוואָרען צו-פֿיעל קאָפּ-מענשען, וואָס פֿערברענגען אַלע יאָהרען
נאָר אין לערנען און זענען וויים פֿון דער גרויסער וועלט, פֿון יעדען
לעבעדיגען אונמיטעלבאַרען געפֿיהל. די מעטאָדען, לויט וועלכע מען
האָט דעמאָלט געלערנט אין די ישיבות, זענען אויך געווען וויים פֿון
פֿערפֿאַלקאָמענהייט, ווייל אַ דאַנק דעם פּלפּול, וואָס האָט זיך דאָרט
פּראַקטיצירט, האָט זיך ענטוויקעלט דער בערימטער יודישער טיפֿ
פֿון טרוקענעם ביכער-מענש מיט זיין קרומען, שפּיציגען שכל, מיט
זיין „גראָבען פֿינגער״ און צוקאַליעטשעטע געפֿיהלען. מען מוז אָבער מודה
זיין, אַז לויט דעם גלאַנץ און גייסטיגער קראַפֿט זענען די פּוילישע

יודען פון יענער עפאכע געשטאנען העכער פון אנדערע יודען און אין זייער אבגעשלאסענהייט און טרוקענער רבנישער תורה האבען זיי ארויס־געוויזען נישט ווינציג גאונות.

דריי גרויסע מענער האבען דעמאלט פערמאגט די פוילישע יו־דען: ר׳ שלום שכנא, דער רמ״א און רש״ל, וואס זענען גערעכענט געווארען פאר די גרעסטע גאונים פון זייער צייט, פאר די זיילען פון דעמאלטדיגען יודענטום. דער עלטסטער פון זיי איז געווען ר׳ שלום שכנא (געלעבט אין 58—1500 אנ׳ערך). וועגען איהם איז נאר בע־וואוסט, אז ער האט געלעבט אין לובלין, אז אין 1541 איז ער דורך א בעפעהל פון קעניג סיגיזמונד דעם ערשטען בעשטימט געווארען אלס עלטסטער רב פון קליין־פוילען און דער שפיץ פון דער ישיבה, פון וועלכער עס זענען דערנאך ארויסגעקומען פיעל בעריהמטע גאונים. נאר מעהר פון איהם איז געווען בעוואוסט זיין תלמיד ר׳ משה איסערליס, וואס איז בעקאנט מיט זיין פערקירצטען נאמען רמ״א (72—1520).

ר׳ משה איסערליש איז געווען א זוהן פון א רייכען יודען, א מיט־גליד פון דער געמיינדע־פערוואלטונג. נאך אין די יונגע יאהרען איז ער בעריהמט געווארען אין דער תלמודישער וועלט און געשטאנען אין דער שפיץ פון דער קראקויער ישיבה. ווען אין 1550 איז ערשינען דער „בית יוסף“ פון בעריהמטען ר׳ יוסף קארא, אלס א פירוש צום „טורים“, האט ר׳ משה איסערליס ארויסגעלאזט זיין ספר „דרכי משה“, אין וועלכען ער האט בעדייטענד פערגענצט דעם גרויסען מאטעריאל וועגען הלכות און דינים, וואס ר׳ יוסף קארא האט צונויפגעזאמעלט אין זיין ווערק. דער רמ״א האט זיינע הוספות געמאכט אויפ׳ן גרונד פון נייע קוועלען און דאס האט אויסגעזעהן, ווי א וואונדער, ווייל גע־מיינט האט מען, אז דער בעריהמטער מחבר פון „שלחן ערוך“ האט שוין אויסגענוצט אלע מאטעריאלען, שפעטער, ווען ר׳ יוסף קארא האט ארויסגעלאזט זיין „שלחן ערוך“, האט דער רמ״א בעמערקט, אז אלס ספרדי האט דער מחבר פון „שלחן ערוך“ פערזעהן פיעל קוועלען פון די גרויסע אשכנזישע רבנישע אויטאריטעטען און אויך נישט גענומען אין אכט די פיעל אייגענארטיגע מנהגים פון די פוילישע יודען. דער רמ״א האט דעריבער צוגעגעבען צום קאדעקס „שלחן ערוך“ פיעל נייע דינים אויפ׳ן גרונד פון די פאלקס־מנהגים און פראקטיק פון די פוילישע גרויסע רבנים און די אלע הוספות האט דער רמ״א צוגעגעבען צום טעקסט פון „שלחן ערוך“, מיט דעם נאמען „מפה“. אין 1578 איז

דער „שלחן ערוך" צום ערשטען מאל ערשינען אין קראקוי מיט די
הספות פון רמ"א און נאר אין אזא פארם האט דער „שלחן ערוך" פון
דעמאלט אן אנגעהויבען פערשפרייט און אנגעווענדעט ווערן ביי די
פוילישע יודען.

דער צווייטער גרויסער גאון פון יענער צייט ר' שלמה לוריא,
וואס איז בעוואוסט מיט זיין נאמען מהרש"ל (1510—73), איז געווען
א מענש פון גרויסען קריטישען שכל, וואס האט זיך אויסגעצייכענט
מיט זיין זעלטענעם דרייסטען געדאנק. ער איז געווען א געבוירענער
פון פוזנא, וואוהין זיין זיידע איז אריבערגעפאהרען פון דייטשלאנד.
אלס א מענש מיט א שארפען אנאליטישען שכל, איז ער געווען א
גרויסער געגנער פון די בעלי-פלפול און האט ארויסגעשטעלט אלס
מוסטער די מעטאדע פון די בעלי-התוספות, וואס איז בעשטאנען אין
א שטרענגען אנאליז פון דעם תלמוד. קיין אויטאריטעטען האט דער
רש"ל נישט אנערקענט, אלץ האט ער געוואויגען און קריטיקירט. ער
איז געווען דער איינציגער, וואס האט געהאט די דרייסטקייט ארויסצו-
טרעטען וועגען אויטאריטעט פון גרויסען ר' יוסף קארא, וועלכער איז
געווען די גרעסטע אויטאריטעטישע קראפט צווישען אלע יודען. וועגען
„שולחן-ערוך" און זיין מחבר האט דער רש"ל זיך אבגערופען מיט
א געוויסער פעראכטונג, בעווייזענדיג, אז ר' יוסף קארא האט זיך בע-
נוצט מיט די פיעל קוועלען אהן דער נויטיגער קריטיק, און די צווי-
פעלהאפטע פראגען האט ער אויף זיין אייגענע ריזיק געלעזען לויט זיין
אייגענעם שכל. אין זיין בעריהמטען פירוש צום תלמוד „ים של שלמה",
וואס איז נישט פערענדיגט געווארען, האט דער רש"ל זיך געהאלטען
אין דער מעטאדע פון ריינער קריטיק און נישט מורא געהאט פאר קיין
אויטאריטעטען דארט, וואו איהם האט זיך אויסגעוויזען, אז דער אמת
איז נישט אויף זייער זייט. עס איז קיין ספק נישט, אז דער רש"ל
וואלט מיט זיין קריטיק און שטרענגען אנאליז געווען זיך גענומען צום
תלמוד אליין. אין אייניגע ערטער געפינען זיך רמזים, וואס בעווייזען,
אז דער רש"ל האט געהאט פיעל ספקות בנוגע צו דער ריכטיגקייט פון
די הלכות אין תלמוד גופא. נאר, נאטירליך, איז יענע צייט נישט
געווען פאסענד פאר אזא קריטיק און דער רש"ל האט גענווזט בעהאל-
טען אין זיך זיינע ספקות. אלס קפדן און אונאבהענגיגער מענש, וואס
רעכענט זיך נישט מיט קיינעם, האט דער רש"ל געהאט געגען זיך
פיעל שונאים און גענווזט פיעל וואנדערן אין זיין לעבען. אין 1550-ער

יאָהרען איז ער געוואָרען רב אין אָסטראָה, וואָהלין, און מיט זיינע תלמוד׳ישע לעקציעס, וועלכע עס זענען געקומען הערען מענשען פון אלע שטעדט ארום, איז אָסטראָה געוואָרען דער צענטער פון וואָהלי־נער יודענטום. די לעצטע יאָהרען זיינע האָט ער פערבראַכט אין לובלין, וואו עס עקזיסטירט נאָך יעצט א שוהל, וואָס טראָגט זיין נאָמען.

דער רמ״א און דער רש״ל זענען געווען די זיילען פון רבניזם אין פוילען; צו זיי פלעגט מען זיך ווענדען מיט שאלות פון אלע עקען וועלט. זייערע ענטפערען אויף די שאלות זענען פערעפענטליכט געוואָרען אין בעזונדערע ספרים „שאלות ותשובות רמ״א ורש״ל". ביידע רבנים האָבען צווישען זיך געפיהרט א קאָרעספּאָנדענץ און געווען בע־פריינדעט, נאָר צוליעב דעם אונטערשיעד פון זייערע כאראַקטערען האָ־בען זיי שטענדיג געפיהרט צווישען זיך הייסע דיספּוטען. דער רש״ל איז, נישט קוקענדיג אויף זיין קלאָרען קריטישען שכל, געווען גענייגט צו קבלה; דער רמ״א ווידער איז, נישט קוקענדיג אויף זיין קאָנסערוואַטיווען שכל, געווען שטאַרק גענייגט צו פילאָזאָפיע. ביידע גאונים האָבען דעריבער געמאַכט פאָרוואורפען איינער דעם צווייטען אויף זייערע „חטאים". דער רש״ל האָט זיך געסטאַרעט צו בעווייזען זיין פריינד, אז די חכמה פון „ערל אריסטו" וועט צו קיין גוטס נישט פיהרען, און דער רמ״א האָט בעוויזען, אז די קבלה איז געגען דעם יודענטום און פיעל מעהר געפעהרליך פאַר דער אמונה, איידער די פילאָזאָפיע.

אין פוילען איז די רבנישע וויסענשאַפט געווען פערבונדען מיט׳ן לעבען. דאָרט האָבען די יודישע געמיינדעס געהאַט זייער אייגען גע־געריכט, דאָרט האָט פונקציאָנירט דער „ועד ארבע ארצות", וואָס האָט געדאַרפט לעזען פיעל יורידישע און רעליגיעזע פראַגען אויפ׳ן גרונד פון תלמוד און זיינע מפרשים, און צוליעב דעם האָט מען דאָרט די בקיאות אין הלכה אָנגעווענדעט אין פראַקטישען לעבען. דער דאָ־זיגער פראַקטישער צוזאַמענהאַנג צווישען לעבען און בוך האָט אַרויס־גערופען אויף דער סצענע פיעל לומדים, וועלכע האָבען זיך הויפּט־זעכליך פערנומען דערמיט, וואָס זיי האָבען אלץ מעהר געלייטערט און סיסטעמאַטיזירט די פערשידענע דינים און הלכות, כדי צו האָבען פאַר זיך א פראַקטישען וועג־ווייזער אין אלע שאלות, וואָס קומען פאָר אין רעליגיעזען לעבען.

איינער פון די רבנים פון דעם סאָרט איז געווען ר׳ מרדכי יפה

(געשטאָרבען אין 1612). ער האָט געשטאַמט פֿון בעהמען און פֿערנומען די שטעל פֿון רב פֿריהער אין גראָדנאָ, דערנאָך אין לובלין, קרעמעניץ, פּראָג און פּוזנא. ער איז אויך נישט איינמאָל געווען פֿאָרזיצענדער אין דעם „ועד ארבע ארצות". זייענדיג אַ תּלמיד פֿון רמ"א, האָט ר' מרדכי יפה דאָך זיך נישט בענוגענט מיט זיינע ספרים און געהאַלטען, אַז זאָגאַר די הוספות פֿון רמ"א צום „שלחן ערוך" זענען נאָך נישט דאָס לעצטע וואָרט און אַז עס איז נאָך דאָ פֿיעל אויפֿצוטאָן אין סיסטעמאַטיזירען די דינים. ער האָט דעריבער פֿערפֿאַסט אַ נייעם קאָדעקס „לבושים", וואָס האָט זיך אונטערשיידעט פֿון דעם סיסטעם פֿון „שלחן ערוך" און „מפּה" דערמיט, וואָס דאָרט, אין „לבושים", איז צו יעדען דין און הלכה אויך צוגעגעבען אַ לאַנגע טעאָרעטישע ערקלערונג און חקירה, וועגען גרונד פֿון יעדען געזעץ. דער „לבושים" האָט שיער נישט אַרויסגערופֿען קיין שפּאַלטונג אין דער רבנישער וועלט, ווייל צוערשט האָבען פֿיעל געוואָלט אָבשטעהן פֿון „שלחן ערוך" און זיך האַלטען נאָר אין „לבושים", אָבער סוף כּל סוף האָט דער „שלחן ערוך" מנצח געווען און איז אָנערקענט געוואָרען אַלס דער איינציגער אויטאָריטעטישער קאָדעקס אין דער פּראַקטיק. — אונטער דעמזעלבען נאָמען „לבושים" האָט ר' מרדכי יפה אָנגעשריבען נאָך 5 טיילען, וואו עס געפֿינען זיך פּירושים צום תּנ"ך, בעמערקונגען צום „מורה נבוכים", דרשות און קבלה-חקירות.

דער שטעל-פֿערטרעטער פֿון ר' מרדכי יפה אַלס עלטסטער רב און פֿאָרזיצענדער פֿון „ועד ארבע ארצות" איז געווען ר' יהושע פֿאַלק הכהן (געשטאָרבען אין 1616), רב אין לובלין און דערנאָך ראש ישיבה אין לעמבערג. ער איז בעריהמט געוואָרען מיט זיין ווערק „ספר מאור עינים", אָדער סמ"ע, אַ פּירוש צום „חשן משפּט" פֿון ר' יוסף קאַראָ. ער איז אויך געווען דער פֿערפֿאַסער פֿון דעם רוב תּקנות, וואָס דער „ועד ארבע ארצות" האָט אַרויסגעגעבען פֿאַר די יודישע געמיינדעס. ר' מאיר פֿון לובלין (1554—1616), וואָס איז בעקאַנט מיט זיין נאָמען מהר"ם מלובלין, האָט זיך געהאַלטען אין אַ אַנדער סיסטעם. ביי איהם איז געווען דער עיקר נישט די פּראַקטישע נוצען פֿון דער תּורה, נאָר די חקירה און פּלפּול אַליין און דעריבער האָט ער זיך בעצויגען מיט אַ געוויסער גרינגשעצונג צו יענע גאונים, ווי ר' יוסף קאַראָ און דער רמ"א, וואָס פֿערנעהמען זיך מיט אַזעלכע קליינינקייטען, ווי סיסטעמאַטיזירען דעם גרויסען באַרג דינים און הלכות. אַלס רב פֿון קראָקוי,

לובלין און לעמבערג האט דער מהר"ם געלייענט לעקציעס פאר א גרויסען אודיטאָריום און דאָ האט ער אַרויסגעוויזען פיעל שארפזין און זעהר-קונציגע פירושים צו די שווערסטע ערטער אין תלמוד. דעמזעלבען שארפזין האט ער אַרויסגעוויזען אין זיינע ספרים „מאיר עיני חכמים" און „שאלות ותשובות מהר"ם", נאָר אומעטום האט דער מהר"ם געשטרעבט ניט צו פראקטישע נוצען, נאָר צו חקירה לשם חקירה. אין זיינע פאָרשונגען געפינען זיך דעריבער ניט ווינציג קוריאָזען. אזוי, למשל, האט דער מהר"ם געפונען פאר נויטיג זאגאר אָנשרייבען א גאנצע חקירה וועגען דער פראגע, צי קען מען האלטען פאר א עבירה, ווען א פרוי האט געהאט בעציהונגען מיט א שד, וואס איז צו איהר געקומען פריהער אין געשטאלט פון איהר מאן און דערנאך אין געשטאלט פון א פוילישען פריץ. — אזא ליבהאבער פון זיינע חקירות איז אויך געוועזען דער מהרש"א, ר' שמואל איידליש, רב אין פוזנא, לובלין און אסטראה. זיינע פירושים צו אלע מסכתות פון תלמוד זענען פול מיט קונציגע קשיות און תירוצים און זענען נאָך ביז יעצט זעהר פאָפולער. דער גרעסטער טייל רבנים האט זיך אָבער ווייטער געהאלטען אין דעם וועג, אין וועלכען עס זענען געגאנגען דער רמ"א און ר' מרדכי יפה. דער אויטאָריטעט פון „שלחן ערוך" איז אין פוילען אלץ געבליבען גרויס און די רבנים האבען פארטגעזעצט די ארבייט פון ר' יוסף קארא און ווייטער געפיהרט די ארבייט פון סיסטעמאטיזירען די דינים. איינער פון די אָנגעזעהענסטע רבנים אין יענער צייט ר' יואל סירקיס, רב אין בריסק און אין קראקוי, האט אָנגעשריבען א פירוש צום „טורים" „בית חדש" (קורץ: ב"ח), וואו ער האט געגעבען זיינע אייגענע הוספות צו די פאָרשונגען וועגען די געזעצען. די איבעריגע אָנגעזעהענע געלעהרטע פון יענער צייט האבען זיך פערנומען אויסשליסליך מיט דער בעארבייטונג פון „שלחן ערוך", בעזונדערס מיט דעם טייל „יורה דעה", וואו עס ווערן בעהאנדעלט די פראגען וועגען כשר און טרף. אין 1646 זענען ערשינען צוויי אויספיהרליכע פירושים צום „יורה דעה": איינער פון זיי, מיט'ן נאָמען „טורי זהב", איז פערפאסט דורך דעם רב ר' דוד הלוי; דער צווייטער, מיט'ן נאָמען „שפתי כהן", איז פערפאסט געוואָרען דורך דעם ווילנער גרויסען למדן ר' שבתי כהן. ביידע קאָמענטאריעס זענען געדרוקט צוזאמען מיט דעם „יורה דעה" אלס א אָרגאנישער טייל פון איהם (בעקאנט אונטער די ראשי תיבות ט"ז און ש"ך).

צוליעב דער גרויסער אויפלעבונג אין דער רבנישער ליטעראטור

האָבען זיך שטארק ענטוויקעלט די ביכער-דרוקערייען אין פוילען, וואָס האָט אין דער הינזיכט פערנומען איינעם פון די ערשטע פלעצער אין אייראָפּאַ. דער ערשטער יודישער ספר (חומש) איז געווען אָבגעדרוקט אין קראַקוי אין יאָהר 1530. אין דער צווייטער העלפט פון 16-ען יאָהר-הונדערט האָבען שוין אין קראַקוי און לובלין עקזיסטירט צוויי גרויסע יודישע דרוקערייען, וועלכע האָבען געדרוקט פיעל אַלטע און נייע ספרים. אין 1566 האָט דער קעניג סיגיזמונד-אויגוסט געגעבען דעם יודען לעוויט מאָנאָפּאָל-רעכט אויף אַריינצופיהרען קיין פוילען יודישע ספרים פון אויסלאַנד, נאָר ווען אַריינפיהרען ספרים פון אויסלאַנד איז געוואָרען שווערליך, האָט אַ אַנדער יוד, אַ געוויסער קלמן, בעקומען פון קעניג באַטאָר אַ פּריווילעגיע צו דרוקען ספרים אין לובלין. צו-ליעב דער פּויפּסטליכער צענזור אויף דעם תלמוד אין איטאַליען האָט דאָס ספרים-דרוקען אין פוילען זיך נאָך פערגרעסערט און די פוילישע דרוקערייען האָבען שוין צוגעשטעלט ספרים נישט בלויז פאַר די פוילישע יודען, נאָר אויך פאַר די יודען פון אַנדערע לענדער.

פינפטער קאַפּיטעל.

פון קנעכטשאַפט צו פרייהייט.

נישט די אכזריות פון טאָרקוועמאַדאָ, נישט דער גירוש פון די שפּאַנישע און פּאָרטוגאַלישע יודען האָבען נישט געקענט אויסוואָרצלען די מאַראַנען, און זיי מאַכען פאַר טרייע דינער פון דער „הייליגער קירך". די יודען האָט מען פערטריבען, אָבער עס זענען פערבליבען די מאַראַנען און די צעהנדליגע טויזענדער יודען, וואָס זענען מיט געוואַלד געמאַכט געוואָרען פאַר קריסטען, זענען אין הארצען דאָך געבליבען טריי זיהן פון זייער פאָלק און פון דור צו דור האָבען די פערבאָרגענע יודען איבערגעגעבען זייערע קינדער און אייניקלעך די צוואה, אַז זיי זאָלען בלייבען יודען אין הארצען און נישט פערגעסען אין זייער שטאַם און רעליגיע. שוין כמעט דריי דורות זענען אַוועק, זינט יודען זענען פערטריבען געוואָרען פון שפּאַניען און פּאָרטוגאַל און די מאַראַנען זענען געבליבען עלענד און אַליין — און דאָך האָט זיך נישט איבערגעריסען דער פערבאַנד צווישען די מאַראַנען און דער גער'ודפטער יודישער נאַציע. אין געזעלשאַפטליכען און עקאָנאָמישען לעבען זענען די מאַראַנען געוואָרען אָרגאַניש צוזאַמענגעבונדען מיט דער קריסטליכער בעפעלקערונג; זיי זענען אַריינגעטרעטען אין די רייהען פון די אַדעליגע, בעאַמטע, זאָגאַר גייסטליכע און אומעטום פערנומען אַ אָנגעזעהענעם אָרט, אָבער דאָך האָבען פיעל פון זיי נישט אויפגעהערט גלויבען, אַז עס וועט קומען אַ צייט, ווען זיי וועלען אויסגעלעזט ווערן און ווידער בעקומען די מעגליכקייט צו בלייבען פרייע יודען. דאָס יודישע פאָלק האָט אַ איבעריגעס מאָל אַרויסגעוויזען זיין וואונדערבאַרע פעהיגקייט זיך צו צופּאַסען

צו די אַרומיגע בעדינגונגען און אַבהיטען זיין אינערליכע זעלבסט־שטענדיגקייט. ביי אַזאַ גיהנם פון צרות און רדיפות, ביי דער הער־שאַפט פון דער שרעקליכער אינקוויזיציע, נאָך אַזוי פיעל יאָהרען פון גלגולים און וואַנדערן האָבען דאָך די מאַראַנען בעוויזען די פעהיגקייט אויסערליך זיך צופאַסען מיט דער אַרומיגער בעפעלקערונג און אינערליך בלייבען יודען. די ענוים און רדיפות האָבען נאָר פערהייליגט פאַר די מאַראַנען די רעליגיע פון זייערע עלטערן און נאָר פער־שטאַרקט אין זיי די בענקשאַפט נאָך מערטירערײ. די מאַראַנען האָבען געהאַט אַ בעזונדער פערגניגען, ווען זיי זענען גלייך פון דער קירך אוועק ערגעץ אין אַ פערבאָרגען ווינקעל און דאָרט אויסגעגאָסען זייער האַרץ פאַר דעם גאָט, אין וועלכען זיי האָבען געגלויבט. די געפאַהר אַרום איז געווען גרויס, די מאַראַנען האָבען געוואוסט, אַז אַרום לוי־ערען די שפיאָנען פון דער אינקוויזיציע און זיי דראָהט יעדע מינוט די געפאַהר אַרעסטירט צו ווערן און בעצאָהלען מיט'ן לעבען, נאָר דאָס האָט זיי נישט אָבגעהאַלטען און די שטענדיגע געפאַהר האָט נאָר אַרויפגעלעגט אַ שטעמפעל פון קדושה אויף דער יודישער אמונה און זי געמאַכט טייערער און שענער אין די אויגען פון די מערטירער. לאַנג, לאַנג האָט געדויערט דער קאַמפף מיט די מאַראַנען אין די לענדער פון דער אינקוויזיציע, און מיט דעם גירוש פון יודען האָט די יודענ־פראַגע פאַר שפאַניען און פאָרטוגאַל זיך נאָך נישט געענדיגט. אין פער־לויף פון פיעל יאָהרען נאָך דעם גירוש געהט נאָך אַ העלדישער קאַמפף צווישען דער קירך און די מאַראַנען; די ערשטע קעמפפט מיט דעם שווערד אין דער האַנד, די לעצטע — מיט זייער עקשנות און מסירת נפש, נאָר ביידע ווילען זיך נישט אונטערגעבען און נאָך פיעל טראַגישע אַקטען שפיעלען זיך אָב אין די לענדער, איידער זיי ווערן פטור פון די פער'עקשנ'טע מאַראַנען.

אין שפאַניען האָט די אַרבייט פון טאָרקוועמאַדאַ פאָרטגעזעצט זיין פערטרעטער, דער גענעראַל־אינקוויזיטאָר דעזאַ. אַליין איז ער געווען פון יודישער אָבשטאַמונג (לויט דער מוטערס צד — אַ אייניקעל פון מאַראַנען), נאָר צו די מאַראַנען האָט ער אַרויסגעוויזען נישט ווינציגער אכזריות, איידער טאָרקוועמאַדאַ. אין פערלויף פון איין יאָהר 1501 האָט דעזאַ געמאַכט פאָלגענדע אויטאָ־דע־פע'ס: אין טאַלעדאָ האָט ער דעם 5־טען מערץ פערברענט 38 מאַראַנען, אויפ'ן צווייטען טאָג—67 מאַראַנישע פרויען; אין אַ קליינע צייט שפּעטער האָט ער אין דערזעלבער שטאָדט

פֿערבּרענט 9 מענער און פֿער׳משפּט צו איביגע תּפיסה 140 יונגע מענער און פֿרויענצימער. אין קאָרדאָוואַ האָט ער אין דעמזעלבּען יאָהר פֿערבּרענט אַנ׳ערך 90 מאַראַנען און אין סעווילע 45.

די רעכטע האַנד פֿון דעזאַ איז געוועזען דער קאָרדאָווער אינקוויזיטאָר לוצעראָ, דער ליעבּלינג פֿון קעניג פֿערדינאַנד. לוצעראָ׳ס סיסטעם איז געוועזען אַריינצודרינגען אין די רייהען פֿון דער העכסטער שפּאַנישער אַריסטאָקראַטיע, דאָרט ענטדעקען מאַראַנען, אָדער אַזעלכע, וואָס זענען נוטה צו דער יודישער אמונה, אַרעסטירען, פּייניגען, פֿער־משפּט׳ן צום טויט, דערנאָך דערלאַנגען דעם קעניג אַ טייל פֿון דעם פֿערמעגען, וואָס איז קאָנפֿיסקירט געוואָרען בּיי די פֿער׳מש׳פּטע, און דערבּיי, נאַטירליך, נעהמען פֿאַר זיך אויך אַ שענעם חלק. בּעזונדערס פֿלייסיג האָט לוצעראָ געאַרבּייט, אום אויסצוּוואָרצלען די אַפּיקורסישע עלעמענטען צווישען די גייסטליכע. אַזוי האָט ער געפּייניגט איינעם אַ זוהן פֿון אַ מאַראַן קאַסטראָ, וואָס האָט פֿערנומען די שטעל פֿון אַ גייסטליכען, האָט דורך ענוּיים איהם געצוואונגען זיך מודה זיין אין „אונגלויבּען”, דערנאָך איהם פֿער׳משפּט צום טויט און קאָנפֿיסקירט זיין גאַנץ פֿערמעגען. אַזוי איז אויך פֿער׳משפּט געוואָרען צום טויט דער טעלאָג מעמבּרען, וואָס איז בּעשולדיגט געוואָרען אין פֿרעדיגען די יודישע אמונה: ער איז עפֿענטליך פֿערבּרענט געוואָרען צוזאַמען מיט די 107 פּערזאָן, וואָס האָבּען אויסגעהערט זיינע דרשות. לוצעראָ האָט בּעשולדיגט אין יודישקייט זאָגאַר דעם אַרציבּישאָף טאַלעווערא, דעם געוועזענעם גייסטליכען פֿון דער קעניגין. מען האָט אַרעסטירט זיינע קרובים, וואָס האָבּען אָבּגעשטאַמט פֿון יודען, זיי אַריינגעזעצט אין תּפיסה, און איהם אַליין האָט מען געצוואונגען צו געהן איבּער דער שטאָדט צוזאַמען מיט נאָך מאַראַנען אין אַ פּראָצעסיע, בּאָרוועס און אָהן אַ היטעל, אַלס תּשובה אויף זיינע זינד. דער אַרציבּישאָף האָט נישט אַריבּערגעטראָגען דעם בּזיון און אין עטליכע טעג אַרום איז ער געשטאָרבּען.

די אַכזריות פֿון דער אינקוויזיציע איז געוועזען אַזוי שטאַרק, אַז די מאַראַנען האָבּען זיך געפּרובּט בּיים קעניג פּועל׳ן פֿאַר 100 טויזענד דוקאַטען אָבּשטעלען די אינקוויזיציע וויניגסטענס אויף אַ קליינע צייט. דאָס האָט נישט געווירקט, אָבּער דער פֿאַרהאָבּען געווירקט די פּראָטעסטען פֿון די אַנגעזעהענסטע קריסטען, וועלכע האָבּען שוין נישט געקענט אַריבּערטראָגען די אַכזריות׳דיגע מעשׂים פֿון לוצעראָ. דער קעניג האָט

געמוזט אבזאגען פון זיין שטעל דעם גענעראל-אינקוויזיטאר דעזא און צוזאמען מיט איהם איז אויך געפאלען דער בייזער לוצערא. איהם האט מען אריינגעזעצט און טורמע און בעפרייט אלע ארעסטירטע, וואס מען האט חושד געווען אין געהערען צום יודענטום. אנשטאט דעזא איז אלס גענעראל-אינקוויזיטאר בעשטימט געווארען חימענעס, דער ארציבישאף פון טאלעדא. ער האט זיך אבגעזאגט פון סיסטעם צו ארעסטירען און משפט'ן מענשען אהן שום גרונדליכע בעווייזען, בלויז אלס פערדעכטיגע, אבער דערפאר בנוגע צו די, געגען וועלכע עס זענען געווען בעשטימטע בעווייזען, איז חימענעס נישט געווען בארמהערציגער, איידער דעזא, און ער האט איינינע גע'משפט מיט פייער, אנדערע פערזעצט אין די טורמעס און ארויפגעלעגט אויף זיי גרויסע שטראפען.

ווען נאכ'ן טויט פון קעניג פערדינאנד (1516) איז דער שפאנישער טראן איבערגעגאנגען צו זיין אייניקעל קארל דער 1-טער, שפעטער קייזער פון דייטשלאנד, האבען די מאראנען געפרובט איבערקויפען דעם יונגען הערשער. זיי האבען אוועקגעשיקט צום קעניג א דעפוטאציע מיט א ביטע, אז ער זאל בעגרענצען די רעכטען פון דער אינקוויזיציע און איינפיהרען בעשטימטע גאראנטיעס פון א געריכטיגען משפט; דערפאר האט מען דעם קעניג פארגעלעגט 800 טויזענד טאלער גאלד. אין דערזעלבער צייט האבען די שתדלנים פון די מאראנען זיך געפרובט ווירקען אויפ'ן פויפסט אין רוים. דער טאלעראנטער פויפסט לעא דער 10-טער איז שוין איינגעגאנגען צו ערפילען די ביטע פון די מאראנען און ארויסגעגעבען א געהעריגען בעפעהל, נאר דער קעניג, וואס איז ערצויגען געווארען אין גייסט פון דער אינקוויזיציע, האט מודיע געווען דעם פויפסט, אז די אנקלאגען פון די מאראנען פערדינען נישט קיין צוטרוי, אז די מאראנען האבען איהם געוואלט אונטערקויפען און אז די אינקוויזיציע פיהרט זיך מיט געריכטיגקייט. דער פויפסט האט געמוזט נאכגעבען און די אינקוויזיציע האט ווייטער אהן שטערונגען געפיהרט איהר ארבייט. די אינקוויזיציאנס-געריכטען האבען דעמאלט עקזיסטירט אין קארדאווא, טאלעדא, סאראגאסא, סעווילע, גראנאדא און אנדערע שטעדט.

די שנאה צו די מאראנען איז געווארען אלץ שטארקער. בעזונדערס האט די אינקוויזיטארען נישט געלאזט רוהען דער געדאנק, אז פיעל אייניקלעך פון די מאראנען פערנעהמען הויכע שטעלעס אלס

גייסטליכע, און די גאנצע ענערגיע איז אנגעווענדעט געוואָרען דערויף, אז מען זאָל אָבריינגען די קירך פון דעם גיפט פון יודענטום. פריהער האָט מען אויפ'ן גרונד פון דאָקומענטען און ארחיון פון דער אינקוויזיציע פערעפענטליכט א בוך, וואו עס זענען אויסגערעכענט געוואָרען אלע פאמיליעס פון די מאראנען, וואָס האָבען געדארפט געפינען זיך אין שטארקען פערדאכט. דערנאָך האָט מען אָנגעווענדעט א נייע מיטעל: פובליקירט א געפעלשטע קאָרעספאָנדענץ צווישען די מאראנען און די קאָנסטאנטינאָפּאָלער יודען און דאָס האָט געדארפט שטארק קאָמפּראָמיטירען די מאראנען. די בלבול-מאכער האָבען אין זייער חשבון זיך נישט גענארט. די געפעלשטע קאָרעספאָנדענץ האָט ווירקליך געמאכט א רושם. אלס ענטפער אויף די בריעף פון די שפאנישע מאראנען, וואָס האָבען זיך בעקלאָגט אויף זייער שווערע לאגע, האָבען די קאָנסטאנטינאָפּאָלער יודען כלומר'שט געענטפערט: „איהר זאָגט, אז דער שפאנישער קעניג צווינגט אייך צו ווערן קריסטען, — גיבט זיך אונטער, ווייל קיין אנדער ברירה האָט איהר נישט. איהר זאָגט, אז ביי אייך נעהמט מען אָב אייער גוטס, — מאכט אייערע קינדער פאר סוחרים, כדי זיי זאָלען קענען אָבנעהמען ביי זיי (די קריסטען) זייער גוטס. זיי נעהמען ביי אייך צו דאָס לעבען, — ווערט דאָקטוירים און אפטעקערס, כדי איהר זאָלט קענען צונעהמען דאָס לעבען ביי אייערע שונאים. זיי צערשטערען אייערע שוהלען, — מאכט אייערע קינדער פאר גלחים און טעאָלאָגען, — און איהר וועט צערשטערען זייערע קירכען. אייך פערשאפט מען אנדערע יסורים, — סטארעט זיך, אז אייערע קינדער זאָלען ווערן אדוואָקאטען, פּראָקוראָרען, נאָטאריוסען און בעאמטע, כדי זיי זאָלען זיך בעטייליגען אין די געזעלשאפטליכע ענינים, — און איהר וועט זיך נוקם זיין אין אייערע פיינד דערמיט, וואָס איהר וועט זיי פערשקלאפען און בעהערשען דאָס לאנד". די דאָזיגע פאלסיפיקאציע איז געוועזען א קונציגע, ווייל באמת האָבען די מאראנען פערנומען א גרויסען פלאץ אין דעם קולטורעלען לעבען פון די קריסטען און דער געפעלשטער ראט פון די טערקישע יודען האָט אויסגעזעהן ריכטיג. פיעל קריסטען האָבען דעריבער געגלויבט אין דער קאָרעספאָנדענץ און די רדיפות אויף די מאראנען האָבען זיך נאָך פערשטארקט. די מאראנען האָבען אראָבגעלאָזט די קעפ, זיך צוגעפּגעדריקט ווי א סטאדע שעפסען און שטילער געוואָרען. די אונפאָרזיכטיגע מאראנען האָט די אינקוויזיציע נאָך שטרענגער, ווי פריהער, פערפאָלגט; יעדעם יאָהר פלעגען איינ-

געאָרדענט ווערן אויטאָ=דע=פֿע'ס, און פֿאַר די שפּאַניער איז דאָס געווען אַ יום=טוב, אויף וועלכען עס פֿלעגען זיך צונויפֿפֿאָהרען אַנגעזעהענע קריסטען פֿון אַלע שטעדט. דער פּלאַץ, וואו עס זענען פֿאָרגעקומען די אויטאָ=דע=פֿע'ס, פֿלעגט זיין איבערפֿולט מיט מענשען און פֿון די אַרומיגע הייזער, פֿון די פֿענסטער און באַלקאָנען האָט מען געקוקט און זיך לוסטיג געמאַכט אויף די אומגליקליכע „אונגלויביגע”, וואָס מען האָט געברענט אויפֿ'ן פֿייער. פֿערליערענדיג די האָפֿנונג, אַז די לאַגע זאָל זיך פֿערבעסערן, האָבען פֿיעל מאַראַנען עמיגרירט קיין טערקיי, איטאַליען און אַנדערע לענדער. אייניגע האָבען עמיגרירט קיין אַמעריקאַ, וואָס איז צו יענער צייט נאָר וואָס ענטדעקט געוואָרען. אָבער אויך אַהין האָט זיי בעגלייט די שפּאַנישע אינקוויזיציע, און אין מעקסיקאַ און דרום=אַמעריקאַ, וואָס האָבען זיך געפֿונען אונטער דער הערשאַפֿט פֿון שפּאַניען, זענען איינגעפֿיהרט געוואָרען די אינקוויזיציאָנס=געריכטען, וועלכע האָבען אויך דאָרט פֿלייסיג געאַרבייט און אָבגעזוכט זייערע קרבנות.

נאָך טראַגישער איז געווען די לאַגע פֿון די פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען. די לעצטע האָבען זיך געהאַלטען גאָר אַנדערש, איידער די שפּאַנישע מאַראַנען. ווייל אויב די שפּאַנישע מאַראַנען זענען אויסערליך שוין לאַנג געווען פֿעררעכענט אַלס אַ טייל פֿון דער קריסטליכער בעפֿעלקערונג און ערפֿילט אַלע קאַטוילישע געזעצען, זענען די מאַראַנען אין פּאָרטוגאַל געווען אייגענטליך יודען, וואָס האָבען נאָר פֿאָרלויפֿיג אויף זיך אַרויפֿגענומען די מאַסקע פֿון קריסטען און דערנאָך כמעט אָפֿען אַראָבגעוואָרפֿען זי פֿון זיך. דאָס זענען געווען די שפּאַנישע מגורשים, וועלכע האָבען עמיגרירט פֿון שפּאַניען אין 1492 און פֿערהאָפֿט צו געפֿינען אין פּאָרטוגאַל אַ בית=מקלט אויפֿ'ן גרונד פֿון דער הבטחה פֿון קעניג עמאַנועל, וועלכער האָט זיי פֿערזיכערט, אַז אין פֿערלויף פֿון 20 יאָהר וועלען זיי זיין פֿריי פֿון דעם אינקוויזיציאָנס=געריכט. גלויבענדיג אין דער הבטחה, האָבען די פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען ערפֿילט די געבאָטען פֿון דער יודישער אמונה כמעט אָפֿען, פֿיעל דרייסטער, ווי זייערע ברידער אין שפּאַניען. אין אָנהויב פֿון 16=טען יאָהרהונדערט האָבען זיי אין ליסאַבאָן זאָגאַר געהאַט זייער אייגענע שוהל און געלעבט אין אַ קאָמפּאַקטער מאַסע, אָבגעזונדערט פֿון די קריסטען. צוליעב דער דאָזיגער צווייזייטיגער ראָליע זייערער זענען די פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען נאָך מעהר פֿערהאַסט געווען אין די אויגען

פון די קריסטען. עס איז ענטשטאנען א טראגישע לאגע. ערלויבען די מאראנען פריי זיך האלטען אין זייער רעליגיע און אינגאנצען ארויסווארפען פון זיך די קריסטליכע מאסקע — אזוי ווייט טאלעראנט און נערעלטיג האט די פארטוגאלישע רעגירונג נישט געקענט זיין; ארויסטרייבען זיי פון לאנד האט די רעגירונג אויך נישט געוואלט, ווייל די יודישע באנקירען, סוחרים, דאקטוירים, טעכניקער א. ד. גל. זענען געווען זעהר נויטיג פאר דעם ארימען אונקולטורעלען פארטוגאל און דער קעניג האט זאגאר נישט דערלאזען יודען עמיגרירען אין אנדערע לענדער. די מאראנען זענען פערבליבען אפיציעל קריסטען און אינערליך יודען, מיט דער דאזיגער צווייזייטיגקייט אויפגעהעצט געגען זיך די קריסטליכע בעפעלקערונג און דאס האט זיך פערענדיגט מיט א שרעקליכער קאטאסטראפע. אין 1506 האט מען אין ליסאבאן אין יודישען יום-טוב פסח געפונען ביי איייניגע מאראנען פלייש, מצה און מרור. די פערדעכטיגע מאראנען האט מען ארעסטירט נאר דערנאך בעפרייט לויט דעם בעפעהל פון קעניג. דאס האט שטארק פערדראסען די פרומע קאטוילען און מען האט זיך גענומען ארגאניזירען א פאגראם. אין פאסחא האבען די דאמיניקאנער מאנאחען ארויסגעשטעלט אין איינער פון די קירכען קריסטוס'עס בילד מיט דעם רעליקוויען-קאסטען, פון וועלכע עס איז געגאנגען עפעס א געהיימניספולע שיין. איינער פון די געבילדעטע מאראנען, וואס איז געווען דאן אין קירך, האט זיך ערלויבט אבשפעטען פון דעם „נס" און געזאגט, אז דער וואונדער ערקלערט זיך איינפאך: פון אונטען שטעהט ערגעץ א לאמפ און פון דארט שלאגט זיך אב די שיין. לויט א אנדער נוסח, האט דער מאראן געזאגט אין שפאס, אז אין יענער צייט, ווען עס איז אויף די פעלדער קיין רעגענס נישט געווען, וואלט א וואסער-נס געווען נויטיגער, איידער א פייער-נס. די אויפגעהעצטע קאטויליקען האבען זיך ארויפגעווארפען אויף דעם אפיקורסישען מאראן, איהם ארויסגעשלעפט אויפ'ן גאס און דארט דער'הרג'עט. די דאמיניקאנער האבען זיך דאן בענוצט מיט דער אויפרעגונג פון די מאסען און איינגעארדענט א שרעקליכע שחיטה. צוויי מאנאחען האבען זיך געלאזט איבער די גאסען מיט דעם קרייץ אין די הענד און געשריען: „אונגלויבען, אונגלויבען!" אלע מאראנען, וואס מען האט אויפ'ן וועג בעגעגענט, האט מען דער'הרג'עט. אין ערשטען טאג זענען בסך-הכל דער'הרג'עט און פערברענט געווארען העכער 500 מאראנען. אויפ'ן

David Dawson

צווייטען טאג האט דער פאגראם זיך אנגעהויבען מיט נאך מעהר האסטינקייט. מען האט זיך ארייננגעריסען אין די הייזער פון די מאראנען, ארויסגעשלעפט די איינוואוינער און אלט און יונג געווארפען אויפ'ן פייער. די מעוברת'ע פרויען האבען די מערדער ארויסגעווארפען דורך די פענסטער אויף דער גאס ארויס און דארט האט מען זיי אונטערגעחאפט מיט שפיזען. איבער די גאסען זענען ארומגעגאנגען די מאנאחען מיט דעם קרייץ אין די הענד און געשריען: „אפיקורסות! ווער עס איז פאר'ן קריסטליכען גלויבען און הייליגען קרייץ, זאל געהן מיט אונז, אום צו קעמפפען מיט יודען און פערטיליגען זיי". אויפ'ן דריטען טאג האט דער פאגראם זיך אריבערגעטראגען אין דער אומגעגענד פון ליסאבאן, וואוהין די מאראנען זענען ענטלאפען. בסך-הכל זענען אין פערלויף פון די דריי טעג דערהרג'עט געווארען העכער 2000 מאראנען, דערביי זענען פארגעקומען מיאוסע געוואלדטהאטען אויף פרויען און מיידלעך. צווישען די קרבנות זענען אויך געווען קריסטען, וועלכע מען האט בטעות אנגענומען פאר מאראנען. די רעגירונג איז געווען אויפגעבראכט אויף דעם פאגראם. פיעל פון די אונטערהעצער האט מען געהאנגען און געקעפט, צוויי מאנאחען-אונטערהעצער האט מען פערברענט אויפ'ן פייער און אנדערע האט מען בעשטראפט און קאנפיסקירט זייער פערמעגען. נאר פאר יודען איז דאס געווען א קנאפע נחמה און נאך דער שרעקליכער שחיטה האבען פיעל מאראנען אנגעהויבען עמיגרירען פון פארטוגאל. דער קעניג האט פריהער ערלויבט די עמיגראציע, נאר דערנאך פערבאטען זי. ער האט צוגעזאגט די מאראנען בעפרייען זיי פון דער אינקוויזיציע נאך אויף 16 יאהר, נאר זיין ווארט האט ער נישט געהאלטען, און שפעטער האט ער געפיהרט אונטערהאנדלונגען מיט דעם פויפסט וועגען איינפיהרען א אינקוויזיציע פאר די מאראנען. נאר אויב עמאנועל האט זיך געהאלטען בנוגע צו יודען פערהעלטניסמעסיג מיט חסד און זיי פון אינקוויזיציע פארט בעפרייט, האט זיין זוהן יאהאן דער דריטער (1522--57) שוין זיך בעצויגען צו יודען פיעל שטרענגער און „פרומער", איידער זיין פאטער.

נאך זייענדיג א אינפאנט האט יאהאן געהאלטען, אז זיין פאטער איז צו-גוט צו יודען. ווען ער איז ארויפגעטרעטען אויפ'ן טראן, האט איהם די קעניגין יעקאטערינא אנגעהויבען איינרעדען, אז ער זאל איינפיהרען א אינקוויזיציע; פאר דעם האבען אויך שטארק אגיטירט די דאמיניקאנער. דערצו האט זיך נאך געפונען איינער א פערטרעטער פון

די מאראנען אליין, הענריך נונעס, וועלכער האט מיטגעהאלפען דער דאזיגער אגיטאציע דורך שפיאנאזש. האבענדיג צוטריט אין פיעל מאראנישע הייזער, האט ער דארט נאכגעשפיאנירט די מאראנען און וועגען אלץ געמאלדען דעם קעניג. אויפ'ן גרונד פון די מסירות האט דער קעניג יאהאן ארויסגעשיקט נונעס'ן צום שפאנישען קעניג אויף צו פיהרען געהיימע אונטערהאנדלונגען וועגען איינפיהרען די אינקוויזיציע אין פארטוגאל. די מאראנען האבען זיך וועגען דעם דערוואוסט און בעשלאסען נקמה נעהמען פון דעם מוסר. צוויי פון זיי האבען זיך איבערגעקליידעט אלס מאנאחען, דעריאגט דעם מוסר ביי דער שפאנישער גרעניץ, וואו זיי האבען איהם דער'הר'געט און אבגענומען ביי איהם די פאפירען, וואס ער האט געפיהרט. די מערדער האט מען אבער ענטדעקט און פער'משפט צו א שרעקליכען טויט: זיי האט מען אבגעהאקט די הענד, צוגעבונדען צו די ווידלען פון פערד און געשלעפט זיי צום עשאפאט. דעם שפיאן נונעס האבען די גייסטליכע דערנאך צוגערעכענט צו די קדושים. מיט דער ערמארדונג פון נונעס'ן האבען זיך בענוצט די שונאים פון די מאראנען, און די אגיטאציע איז געווארען שטארקער. די קארטעסען (פארלאמענט) האבען זיך בעקלאגט פאר'ן קעניג, אז די מאראנען האבען פערחאפט אין זייערע הענד די ארענדע פון די גיטער און דעם תבואה-האנדעל, אז דער גרעסטער פראצענט דאקטוירים און אפטעקערס זענען יודען און אלס אזעלכע זענען זיי געפעהרליך פאר די קריסטען. די מאראנען האבען מיט אויפרעגונג געקוקט אויף דער אגיטאציע און געשפירט, אז א נייע המארע רוקט זיך אן אויף זייערע קעפ.

אין יענער צייט האט אויף א ווײלע זיך בעוויזען די שיין פון האפנונג פאר די פארטוגאלישע מאראנען: קיין פארטוגאל איז אנגעקומען דוד הראובני, וועלכער האט פעראינטערעסירט דעם פארטוגאלישען קעניג מיט זיין פאנטאסטישען פלאן וועגען א מלחמה מיט טערקיי ביי דער שטיצע פון די יודען פון דער געהיימניספולער מלוכה. די מאראנען האבען געגלויבט אין די פאנטאזיעס פון דוד הראובני און געזעהן אין איהם זייער מלאך הגואל. די משיח-בעוועגונג האט ארומגעחאפט די געפלאגטע יודען און אין דער שפיץ פון דער בעוועגונג האט זיך געשטעלט דער ענטוזיאסטישער ר' שלמה מולכו. די התלהבות האט די מאראנען אויפגעמונטערט אויף אזוי פיעל, אז א גרופע יונגע מאראנען איז אוועק מיט געוועהר אין די הענד אין דער

גרענעץ־שטאָדט באַדאַיאָץ און זיך געפּרובט בעפֿרײַען די אַרעסטירטע יודען. אָבער אין גיכען האָט יאָהאַן אויפֿגעהערט גלויבען אין דער מיסיע פֿון דוד הראובני, איהם דערװײַטערט פֿון ליסאַבאָן און די פֿראַגע װעגען אײַנפֿיהרען אינקװיזיציע איז װידער אַרױפֿגעשװאומען.

אין 1531 האָט דער קעניג יאָהאַן בעפֿאָלמעכטיגט זײַן געזאַנדטען אין רוים זיך משתדל זײַן בײַם פּויפּסט װעגען גרינדען אַ אינקװיזיציע אין פּאָרטוגאַל. אין ענטפֿער פֿון פּויפּסט צום קעניג איז מיט רמזים געװען געגעבען אָנצוהערעניש, אַז יאָהאַן איז ניט אַזױ אויסען די אינטערעסען פֿון דער קירכע, װי זײַנע פּערזענליכע אינטערעסען, װײַל אַ דאַנק דער אינקװיזיציע װעט ער קענען קאָנפֿיסקירען דאָס פֿערמעגען פֿון די מאַראַנען, נאָר דאָך האָט דער פּויפּסט סוף כּל סוף מסכּים געװען אויף דער בקשה פֿון קעניג. דערװיסענדיג זיך װעגען דעם, האָבען די מאַראַנען אויסגענוצט אַלערלײ מיטלען, סײַ מיט געלד, סײַ מיט אַגיטאַציע דורך הויכגעשטעלטע לײַט און דער װײַכהאַרציגער פּויפּסט האָט געביטען זײַן פֿריהעריגען בעשלוס. צוערשט האָט ער בעפֿוילען אויף אַ געװיסע צײַט ניט אָנװענדען די בולאַ װעגען דער אינקװיזיציע און דערנאָך האָט ער אַרויסגעגעבען אַ „בולאַ פֿון פֿערצײַהונג“, אין װעלכער ער האָט ערקלערט פֿאָלגענדעס: די יודען, װאָס זענען אַמאָל מיט געװאַלד אָבגעשמד׳ט געװאָרען, קענען ניט גערעכענט װערן אַלס מיטגלידער פֿון דער קירכע און דעריבער קען מען זײ אַלזאָ אויך ניט משפּט׳ן פֿאַר אונגלויבען; זײערע קינדער װידער, װאָס זענען געטויפֿט געװאָרען בײַם געבוירען, רעכענען זיך שוין פֿאַר קריסטען און דאַרפֿען אין דער רעליגיע פֿערבלײַבען; נאָר נעהמענדיג אין אַכט, אַז זײ זענען ערצויגען געװאָרען בײַ דעם אײַנפֿלוס פֿון זײערע עלטערן־יודען, טאָר מען מיט זײ זיך ניט בעגעהן שטרענג דערפֿאַר, װאָס זײ זענען נוטה צום יודענטום, נאָר מען דאַרף זײ מקרב זײַן מיט גוטען.

די דאָזיגע „בולאַ פֿון פֿערצײַהונג“ האָט די פּאָרטוגאַלישע רעגירונג ניט פֿערעפֿענטליכט און אָנגעהויבען זיך סטאַרען בײַם פּויפּסט װעגען מבטל מאַכען די בולאַ. אין מיטען דער אַגיטאַציע פֿאַר און געגען דער אינקװיזיציע איז דערװײַל דער ליבעראַלער פּויפּסט קלימענט דער 7־ער געשטאָרבען און בײַ זײַן פֿערטרעטער פּאַאול דער דריטער האָט דער קאַמפּף אָנגענומען נאָך אַ שאַרפֿערען כאַראַקטער. די פֿאַרשטעהער פֿון קעניג און די געשיקטע אַגענטען פֿון די מאַראַנען האָבען אין רוים אינטריגירט אײנע געגען די צװײטע. דער פּויפּסט האָט גע־

...יסען איבערגעבען די פראגע אויף די בעטראכטונג פון א קאמיסיע, וועלכע האט זיך ארויסגעזאגט לטובת די מאראנען. דערוויל האט דער פויפסט בעקומען ידיעות פון פארטוגאל, אז דער קעניג יאהאן האט ניט קוקענדיג אויף דער „בולא פון פערצייהונג" דאך ניט בעפרייט די ארעסטירטע מאראנען און זאגאר געמאכט נייע ארעסטען. פאאול דער דריטער האט דאן פארגעלעגט דעם קעניג, אז ער זאל געבען אמנעסטיע אלע מאראנען און ערלויבען זיי אין פערלויף פון א יאהר צו פערלאזען דאס לאנד. ווען יאהאן האט אויך דעם בעפעהל ניט ערפילט, האט דער פויפסט ווידער ארויסגעלאזט א בולא (1535), אין וועלכער ער האט קאטעגאריש ערקלערט, אז די מאראנען זענען פריי פון דעם אינקוויזיציאנס־געריכט און אלע אורטיילען פון די טריבונאלען געגען זיי האבען קיין קראפט נישט. דאסמאל האט דער קעניג געמוזט נאכגעבען און ער האט בעפרייט אנ׳ערך 1800 ארעסטירטע מאראנען.

נאכדעם האבען די אונטערהאנדלונגען מכח דער אינקוויזיציע זיך ווידער אנגעהויבען. דער פויפסט האט מסכים געווען איינצופיהרען די אינקוויזיציע אויף פאלגענדע בעדינגונגען: אז מען זאל ניט פערפיהרען קיין אויספארשונג וועגען רעליגיעזען פערראט בלויז אויפ׳ן גרונד פון עדות־זאגען פון די הויז־בעדיענטע אדער פינסטערע לייט; אז די עדות זאלען אויסגעהערט ווערען ניט געהיים, נאר אין אנוועזענהייט פון די ארעסטירטע; אז מען זאל דערלאזען די ארעסטירטע זעהן זיך מיט זייערע אייגענע; אז דאס פערמעגען פון די פער׳משפט׳ע מאראנען זאל ניט קאנפיסקירט ווערן לטובת דער מלוכה, נאר איבערגעגעבען ווערן די געזעצליכע יורשים; אז אויף דעם אורטייל פון דעם אינקוויזיציאנס־געריכט זאל מען קענען אנגעבען אנ׳אפעלאציע צו דער רוימישער קוריע. דער קעניג יאהאן האט אויף אזעלכע בעדינגונגען ניט געקענט בעשטעהן און ער האט זיך געווענדעט נאך שטיצע צום אלמעכטיגען דייטשען קייזער קארל דער 5־ער, וועלכער איז געווען א אנהענגער פון א פאלקאם־פרייער אינקוויזיציע לויט דעם שפאנישען מוסטער. קארל דער 5־ער האט צו יענער צייט ערשט געהאט אבגעהאלטען זיין גלענצענדען נצחון איבער די טערקען, ארייגעטרעטען קיין רוים אלם מנצח און דער פויפסט האט ניט געהאט די דרייסטקייט אבצוזאגען זיין בקשה. ער האט געמוזט מסכים זיין איינצופיהרען די אינקוויזיציע אין פארטוגאל און נאר אויסגעדונגען פאלגענדע הנחות פאר די מאראנען: אז די ערשטע דריי יאהר זאלען די אינקוויזיציאנס־געריכטען אבהיטען די פארמען פון די

זיווילע געריכטען ; אז די נעמען פון די בעשולדיגער און די עדות זאלען
בעוואוסט ווערן די בעשולדיגטע און אז די ערשטע 10 יאהר זאל
דאס פערמעגען פון די פער׳משפט׳ע ניט קאנפיסקירט ווערן לטובת
דער מלוכה.

דער ערשטער געגעראל-אינקוויזיטאר פון פארטוגאל, דיעגא-
דא-סילווא, האט זיך נאך געפיהרט מיט חסד און ווי וויט מעגליך
אויסגעמיטען אכזריות׳דיגע מעשים בנוגע צו די מאראנען. די מאראַ-
נען פון ליסאבאן האבען ווידער געשיקט א דעפוטאציע קיין רוים און
פארגעשטעלט דעם פויפסט אנ׳ערקלערונג, וואס איז געשריבען געוואָ-
רען אין א ענערגישען דרייסטען טאן. „אויב אייער דורכלויכט — האט
זיך געזאגט אין דער ערקלערונג — וועט זיך אבווענדען פון די בקשות
און טרעהרען פון יודישען פאלק, אדער, וואס מיר ערווארטען ניט,
וועט זיך אבזאגען צו בעזייטיגען דאס שלעכטס, פראטעסטירען מיר
פאר גאט און מיט קרעכצען און יללות וועלען מיר ארויסטרעטען פאר
דער גאנצער וועלט. אזוי ווי מיר האבען נישט קיין איין ארט, וואו
מיר זאלען קענען (מיט ריינעם געוויסען) אריינטרעטען אין דער קריסט-
ליכער געזעלשאפט ; אזוי ווי אונזער לעבען, אונזער עהרע, אונזערע
קינדער געפינען זיך אין שטענדיגער סכנה, נישט קוקענדיג דערויף,
וואס מיר האבען זיך געסטארעט (אויסערליך) זיך אבהאלטען פון יו-
דענטום, — דעריבער, אויב די טיראניע וועט נישט אויפהערן, וועלען
מיר טאן דאס, וואס קיינער פון אונז וואלט ביי א אנדער לאגע נישט
געטאן : מיר וועלען זיך אומקעהרען צו אונזער יודישען גלויבען און
זיך אבזאגען פון קריסטענטום... מיר אלע וועלען פערלאזען אונזערע
אלטע בעוואוינטע ערטער און געהן זוכען פאר זיך שטיצע און זיכער-
הייט צווישען ווינציגער-בייזע פעלקער". די דאזיגע ערקלערונג האט
געווירקט און דער פויפסט האט ארויסגעשיקט קיין ליסאבאן א נייעם
שליח, וועלכער האט געדארפט אכטונג געבען, אז די מאראנען זאל
מען נישט אנטאן קיין אומזיסטע בעליידיגונגען און זיי לאזען פריי
עמיגרירען. נאר אין גיכען איז פארגעקומען א צופאל, וואס האט ווי-
דער פערערגערט די לאגע. אין פעברואר **1539** האט מען אויף די
טויערען פון פיעל קירכען אין ליסאבאן געפונען אויפגעקלעבט פלא-
קאטען מיט אזא אויפשריפט : „משיח איז נישט געקומען ; יעזוס איז
נישט געוועזן קיין אמת׳ער משיח". דאס פאלק איז אויפגערעגט געוואָ-
רען און דער קעניג האט מודיע געוועזן, אז ער וועט געבען א גרויסע

מתנה דעם, וואָס וועט ענטדעקען דעם אויטאָר פון דער דאָזיגער
גאַט-לעסטערנדער אויפשריפט. כדי אָבצוציהען פון זיך די אויפמערק-
זאַמקייט, האָבען די מאַראַנען געהיים אַרויסגעהאַנגען אויף די קירכען
אזא מעלדונג: „איך, דער אויטאָר, בין נישט קיין שפּאַניער, נישט
קיין פּאָרטוגעזער, נאָר אַ ענגלענדער, — און ווען איהר זאָלט אפילו
אָנשטאָט 10 טויזענד בעשטימען 20 טויזענד קרוזאַד אַלס נאַגראַדע,
וועט איהר מיין נאָמען נישט ענטדעקען”. נישט קוקענדיג אויף דעם
קונץ-שטיק, האָט מען דעם אויטאָר דאָך ענטדעקט: דאָס איז געווען
אַ מאַראַן מיט'ן נאָמען מאַנועל דאַ-קאָסטאַ. ער האָט זיך מודה געווען
אין פערברעכען און מען האָט איהם עפענטליך פערברענט. פון דע-
מאָלט אָן האָט די שנאה צו די מאַראַנען זיך פערשטאַרקט. דער
ווייכהערציגער אינקוויזיטאָר דאַ-סילוואַ איז אַראָב פון דער שטעל און
אויף זיין אָרט איז בעשטימט געוואָרען דער ברודער פון קעניג,
העגריך, אַ פערביטערטער שונא פון די מאַראַנען. די טורמעס זענען
פול געוואָרען מיט אַרעסטירטע, די שייטערהויפענס האָבען געפלאַ-
קערט. אומזיסט האָט דער פויפּסט פּראָטעסטירט און גע'טענה'ט, אַז
ער האָט מסכים געווען אייַנצופיהרען די אינקוויזיציע נאָר ביי געוויסע
גאַראַנטיעס פון גערעכטיגקייט; עס האָבען נישט געהאָלפען די טענות,
און דער גענעראַל-אינקוויזיטאָר האָט זיך געטאָן וואָס זיין האַרץ האָט
געגלוסט. די פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען זענען ענדליך אויסגעגלייכט גע-
וואָרען אין די רעכטען מיט זייערע ברידער אין שפּאַניען.

וואָס עס האָט זיך דעמאָלט אָבגעטאָן אין פּאָרטוגאַל, קען מען
זעהן פון דער גרויסער שריפטליכער ערקלערונג, וואָס אַ דעפּוטאַציע
פון די מאַראַנען האָט פאָרגעשטעלט דעם פויפּסט אין 1544. די אַרעס-
טירטע מאַראַנען האָט מען געהאַלטען פערשמאַכט אין פינסטערע קע-
לערס; די ענוים, דורך וועלכע מען האָט געצוואונגען די אומגליקליכע
זיך מודה זיין אין פערברעכען, זענען בעשטאַנען דערין, וואָס די
אַרעסטירטע פלעגט מען שלאָגען מיט שטעקענס, אָראָבשינדען די
הויט, אונטערברענען די פּיאַטעס און נאָך אַזעלכע אַכזריות'דיגע מיט-
לען. דער הויפּט-אינקוויזיטאָר פון ליסאַבאָן איז דעמאָלט געוועזען יאָהאַן
דע-מעלאָ, און ער האָט געהאַט אמת פערגניגען, ווען ער האָט גע-
קאָנט שיקען אַ מאַראַן אויפ'ן פייער. דאָס קאָן מען זעהן פון דעם טאָן,
אין וועלכען ער בעשרייבט אין אַ בריעף צום קעניג די פייערליכע
אויטאָ-דע-פע: „די פּראָצעסיע איז בעשטאַנען פון אַנ'ערך 100 פער'משפט'ע.

ווען מען איז צוגעקומען צום אָרט פֿון דעם טויט-שטראָף, האָט מען אָנגעהויבען זינגען דעם הימן: Veni creator spiritus!.

איין מאָנאַך איז אַרויף אויף דער בינהע, די דרשה איז געווען קורץ, ווייל אין דעם טאָג איז נאָך פֿאָרגעשטאַנען פֿיעל אַרבייט. מען האָט אָנגעהויבען לייענען די אורטיילען, פֿריהער פֿון די, וואָס זענען פֿער׳משפּט געוואָרען אויף פֿערשיקונג, דערנאָך פֿון די פֿער׳משפּט׳ע אויף צייטווייליגע אָדער אייביגע תּפיסה און ענדליך פֿון די פֿער׳משפּט׳ע צום טויט. אַזעלכע זענען געווען 20. 7 פֿרויענצימער און 12 מענער זענען צוגעבונדען געוואָרען צו סטויפּעס און לעבעדיגערהייד פֿערברענט געוואָרען. נאָר איין פֿרוי, וואָס האָט אינגאַנצען תּשובה געטאָן, איז בעגנעדיגט געוואָרען". — דער שפּיאָנאַזש האָט זיך פֿערשפּרייט איבער׳ן גאַנצען לאַנד און פֿיעל מאַראַנען זענען פֿער׳משפּט געוואָרען בלויז אויפ׳ן גרונד פֿון די שפּיאָנישע עדות. איינער פֿון די שפּיאָנען, אַ געוועזענער קאַטאָרזשניק, זשול, פֿלעגט בענוצען אַזעלכע מיטלען: אין קירך, בשעת זי איז געווען איבערפֿולט מיט מענשען, האָט ער פֿלוצלינג פֿערמאַכט די טהירען, בעפֿוילען די קריסטען זיך אָבטיילען פֿון די מאַראַנען און שטרענג געפֿאָדערט פֿון די קריסטען, אַז זיי זאָלען דערצעהלען אַלץ, וואָס זיי ווייסען וועגען די מאַראַנען. אויב נאָר עס האָט זיך געפֿונען איינער, וואָס האָט עפּעס געפֿונען אַ חטא אויף אַ מאַראַן, האָט מען דעם לעצטען גלייך פֿון קירך אַרויסגעשלעפּט אין טורמע אַריין. אויב עס זענען נישט געווען קיין שום בעווייזען, זאָגאַר פֿאַלשע, געגען די בעשולדיגטע, האָט מען געפֿונען אַנדערע מיטלען. אַזוי, למשל, ווען דער אינקוויזיטאָר האָט בעשלאָסען פֿערברענען דעם רייכען מאַראַן שמעון אַלוואַרעס און זיין פֿרוי און עס איז, צום פֿערדרוס פֿון די ריכטער, פֿאָרט נישט געווען אפילו קיין איין עדות, וואָס זאָל זאָגען שלעכטס אויף די בעשולדיגטע, האָט מען גענומען דאָס 6-יעהריגע מיידעלע פֿון אַלוואַרעס, אַוועקגעשטעלט פֿאַר איהר אַ שאָל מיט אָנגעגליהטע קויהלען און געסטראַשעט זי צו פֿערברענען איהר הענטעל אויף די קויהלען, אויב זי וועט נישט זאָגען, אַז זי האָט געזעהן ווי די עלטערן איהרע האָבען געשלאָגען מיט אַ שטעקען די פֿיגור פֿון געקרייצטען יעזוס. דאָס מיידעלע האָט געזאָגט אַלץ, וואָס מען האָט פֿון איהר געפֿאָדערט, און אויפ׳ן גרונד פֿון דעם עדות-זאָגען האָט מען די אומגליקליכע עלטערן פֿערברענט אויפ׳ן פֿייער.

דער פּויפּסט פּאַאול דער דריטער האָט געוואוסט וועגען די

שרעקליכע מעשים פון דער אינקוויזיציע און ווידער אנגעהויבען ענערגיש פאדערן, אז עס זאלען אבגעהיט ווערן די גאראנטיעס לויט דער בולא פון 1536. דער קעניג האט איינגעשטימט צו בעשטימען א קאמיסיע פון 4 מאראנישע פארשטעהער, וועלכער זאלען אויסארבייטען א פראיעקט, ווי אזוי איינצוארדנען די לאגע פון די מאראנען. די קאמיסיע האט אוועקגעשטעלט איהרע פריהעריגע בעדינגונגען: אלגעמיינע אמנעסטיע פאר די ארעסטירטע און ניט דערלאזען קיין פאלשע אדער געפעלשטע עדות, ווי אויך שווערע ענוים, אלס א מיטעל צו צווינגען דעם בעשולדיגטען, ער זאל זיך מודה זיין. אויף די דאזיגע בעדינגונגען האט דער קעניג נישט געוואלט איינשטימען און נאך לאנגע אונטערהאנדלונגען צווישען דעם קעניג און דעם פויפסט, איז דער לעצטער ענדליך איינגעגאנגען אויף אזא פשרה: אלע בעשולדיגטע מאראנען, וואס וועלען זיך עפענטליך מתודה זיין אין זייער חטא און צוזאגען, אז אויף ווייטער וועלען זיי שוין זיין פרום און גוט, זאלען בעפרייט ווערן, נאר דער פאר אויב זיי „זינדיגען" נאך א מאל, געהערען זיי שוין צום געריכט פון דער אינקוויזיציע, וואס דארף זיך מיט זיי נישט צערעמאניען. אויפ'ן גרונד פון דעם בעפעהל (1548) זענען טויזענדער מאראנען בעפרייט געווארען פון תפיסה. אבער אין עטליכע יאהר ארום האבען זיך ווידער געפונען זינדיגע צווישע די מאראנען, וואס האבען תשובה געטאן, און דאסמאל האט די אינקוויזיציע מיט זיי שוין נישט געמאכט קיין לאנגע שהיות און די שייטערהויפענס האבען ווידער זיך פונאנדערגעפלאקערט. בעזונדערס האט זיך פערערגערט די לאגע ביים פויפסט פאאול דער 4-ער, וועלכער האט געהאלטען מיט דער רעאקציע און געווען אין אלץ איינייג מיט די פארטוגאלישע קלעריקאלען. נאכ'ן טויט פון יאהאן, אין 1557, איז קעניג פון פארטוגאל געווארען זיין ברודער דער געוועזענער גענעראל-אינקוויזיטאר העריך און ראן איז די גאנצע מלוכה-פיהרונג איבערגעגאנגען אין די הענד פון די דאמיניקאנער און יעזואיטען, וועלכע האבען בעקומען פרייע פליגלען. ביים קעניג סעבאסטיאן האבען די יודען אבגעקויפט פאר א פיערטעל מיליאן דוקאטען די גאראנטיע פון פערמעגענס-זיכערהייט אויף 10 יאהר. נאך דער פעראייניגונג פון פארטוגאל מיט שפאניען אונטער דער מאכט פון טיראן פיליפ ז'ער צווייטער (1580) האט די הערשאפט פון דער אינקוויזיציע דערגרייכט צו איהר העכסטען פונקט און די מאראנען האבען שוין קיין קאפ נישט געקענט אויפהויבען. די צרות זענען געווען אונערטרעגליך,

קיין שום האפנונג אויף א בעסערע צוקונפט איז שוין נישט געווען און דאן האבען די מאראנען אנגעהויבען מאסענווייז עמיגרירען קיין איטאליען, טערקיי, אפריקא און אנדערע לענדער.

פונקט אין יענער צייט פון אונערטרעגליכע רדיפות אויף יודען, ווען עס האט זיך אויסגעוויזען, אז עס איז שוין נישטא קיין איין לאנד, וואו יודען זאלען קענען זיין זיכער מיט זייער לעבען און פערמעגען, איז די הילף געקומען אונערווארטעט גאר פון א אנדער זייט, פון א לאנד, וואו יודען האבען קיינמאל ביז יעצט גאר נישט געוואוינט. דאס איז געווען דאס קליינע לאנד האלאנד, וואו יודען האבען צום ערשטען מאל אנגעהויבען געניסען פון כמעט פאלקאמער גלייכבערעכטיגונג.

אין דאזיגען קליינעם ווינקעל פון איירא פא איז ביז דעם 16-טען יאהרהונדערט כמעט קיין יודישער פוס נישט געווען. נאר זעלטען פלעגען אהין קומען געצעהלטע יודען צוליעב געשעפט, נאר פון די האט די געשיכטע אונז קיין זכר נישט איבערגעלאזט. ווען נידערלאנד (האלאנד און בעלגיען) איז איינגענומען געווארען דורך דעם שפאנישען קעניג קארל דער 5-ער, זענען דארט איינגעפיהרט געווארען די אלע רעאקציאנערע מלוכה-יסודות, אויף וועלכע עס איז געשטאנען די שפאנישע מלוכה, און צוזאמען דערמיט איז אהין ארייגעפיהרט געווארען אויך די פערברענטע שנאה צו יודען. קארל האט ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז מען זאל יודען נישט אריינלאזען קיין נידערלאנד און דאס ביסעל יודען, וואס געפינען זיך שוין דארט, זאלען תיכף ארויסגעטריבען ווערן. יעדער בירגער איז געווען מחויב צו מעלדען דעם קעניג וועגען יעדען יודען, וואס וועט זיך דארט בעווייזען געגען געזעץ. די מאגיסטראטען פון נידערלאנד האבען זיך געסטארעט פינקטליך צו ערפילען די גזירות פון קעניג, ווייל זיי האבען מורא געהאט, אז צוליעב יודען וועט אויך אין נידערלאנד איינגעפיהרט ווערן די אינקוויזיציע, וועלכע האט ארויסגעווארפען א שרעק אויך אויף אלע קריסטען. אבער אין גיכען האט נידערלאנד אנגעהויבען א מלחמה מיט שפאניען און איינע פון די הויפט-סיבות פון דעם אויפשטאנד איז געווען דער פחד פאר דער שרעקליכער אינקוויזיציע און די פראטעסטאנטישע לעהרע, וואס האט זיך איינגעווארצעלט אין די מדינות פון נידערלאנד. די דאזיגע קליינע מלוכה איז צו יענער צייט געווארען א נעסט פאר'ן פראטעסטאנטיזם און צווישען דעם פרייען, נאר ארימען נידערלאנד און דעם שטארקען, נאר פינסטערען שפאניען האט זיך אנגעהויבען א פערביטערטע

טער קריעג, וואס האט געדויערט צעהנדליגער יאהרען. די וועלט האט פאר זיך א וואונדער געזעהן און ערשטוינט געווארען: די אלמעכטיגע שפאנישע מלוכה האט נישט געקענט איינגעהמען דאס ארימע און קליינע פאלק פון נידערלאנד, וועלכעס איז געוועזן ארים אין געלד און אין מענשען, אבער רייך אין גייסט און אין העלדענמוט. פון דעם דאזיגען לאנגיעהריגען קריעג צווישען דעם ריזיגען שפאניען און קליינעם נידערלאנד האבען אויך יודען פיעל אויסגעשפיעלט: נידערלאנד איז געוועזן די ערשטע מלוכה, וואס האט יודען אויפגענומען באמת גאסטפריינדליך און זיי געשאנקען כמעט גלייכע רעכטען. פון דער צווייטער זייט האבען אויך די יודען, וואס האבען זיך דארט בעזעצט, מיט זייער רייכטום און בילדונג פיעל מיטגעהאלפען דער אויפבליהונג פון נידערלאנד און דעם נצחון איהרען אויף שפאניען. דער דעספאט פיליפ דער צווייטער האט געקוקט אויף דעם דאזיגען פערבאנד צווישען די געפלאגטע יודען און דעם פראטעסטאנטישען נידערלאנד מיט כעס און פערביטערונג, נאר ער האט גארנישט געקענט אויפטאן. יודען האבען געמעגט זיין העכסט צופרידען מיט זייער נקמה, וואס זיי האבען דערלעבט אין זייערע שונאים: דאס אלמעכטיגע שפאניען האט אנגעהויבען פאלען אלץ נידעריגער און נידעריגער און האלט נאך אין פאלען אויך ביי דער יעצטיגער צייט, ווערענד דאס קליינע נידערלאנד האט א דאנק יודען אנגעהויבען בליהען אלץ מעהר און מעהר און געווארען א מלוכה פון ערשטען ראנג.

די מאראנען אין פארטוגאל און אין שפאניען האבען שוין לאנג געהאט געווארפען א אויג אויף נידערלאנד. נאך אין דער צייט, ווען נידערלאנד האט געפיהרט דעם קאמפף פאר דער פרייהייט מיט שפאניען, האט איינער א אנגעזעהענער יוד, שמואל פאלאחי, דער קאנסול פון מאראקא אין נידערלאנד, פארגעלעגט דעם מאגיסטראט פון מידעלבורג, אז זיי זאלען ערלויבען בעזעצען זיך דארט יודען, וועלכע וועלען געווים מיט זייער עשירות און האנדעלס-פעהיגקייטען רייך מאכען די שטאדט. די שטאדט-געמיינדע האט דערויף גערן מסכים געוועזן, אבער געגען דעם זענען געוועזן די פאסטארען, וועלכע האבען געקעמפפט מיט דעם קאטוליציזמוס און דאך אליין געוועזן פאנאטיקער און זיך געהאלטען אין די אלטע אבערגלויבענס וועגען יודען. ערשט ווען נידערלאנד האט ענדליך געזיעגט אין קאמפף מיט שפאניען און די האלענדישע שטאטען האבען זיך פעראייניגט אין א פרייע רע-

פובליק אונטער דער פיהרונג פון פרינץ הענריך פון אראניען (1579), איז האלאנד ביסלעכווייז געווארען א מקלט פאר די געפלאגטע און גערודפ'טע מאראנען.

די ענטשטעהונג פון דער יודישער קאלאניע אין אמסטערדאם, דער צענטער פון האלאנד, איז פארגעקומען כמעט אויף א ראמאנטישען אופן. וועגען דעם דערצעהלט מען אזוי. א שיף מיט א קליינער גרופע ענטלאפענע מאראנען איז געשוואומען פון פארטוגאל אונטער דער אנפיהרונג פון איינעם פון זיי, יעקב טיראדא. די ענטלאפענע האבען זיך געלאזט, וואוהין די אויגען האבען געטראגען, אהן א ציעל (1593). אין דעם שיף זענען געזעסען די יונגע מיטגליעדער פון א רייכער אריסטאקראטישער פאמיליע: מאנועל=לאפיעץ פערייראַ, זיין שוועסטער א בעריהמטע שענהייט מאריא נונעס און זייער פעטער לאפיעץ האמען, אלע מאראנען. אויפ'ן וועג איז זייער שיף געפאנגען געווארען דורך ענגלענדער און געפיהרט געווארען קיין לאנדאן. דער שיפס=קאפיטאן, א ענגלענדער, איז געוועזען אזוי בעצויבערט פון דער שענהייט פון מאריא, אז ער האט איהר פארגעלעגט חתונה האבען מיט איהר; נאר דא האט זי איהם ענטדעקט דעם סוד, אז זי איז נישט קיין שפאניערין, נאר א יודיש קינד, וואס איז ענטלאפען פון דער אינקוויזיציע. אין לאנדאן איז די שענע מאריא אריינגעפאלען אין די אריסטאקראטישע קרייזען און דארט בעריהמט געווארען. וועגען איהר האט זיך דערוואוסט די קעניגין, וועלכע האט זי איינגעלאדען צו זיך אויף א אודיענץ און דערנאך געפאהרען מיט איהר אין א אפענער קארעטע איבער די גאסען פון לאנדאן. ווי עס ווייזט אויס, האט אבער מאריא אויסגעבעטען פאר זיך און איהר משפחה א ערלויבניש צו פאהרען ווייטער. זיי האבען זיך געלאזט קיין האלאנד. נאך א שווערען וועג אויפ'ן ים איז זייער שיף אנגעקומען אין פארט פון קליינעם שטעדטעל עמדען. דארט האבען זיי זיך אבגעשטעלט און געהענדיג איבער די גאסען פון שטעדטעל האבען זיי אויף איינעם פון די הייזער בעמערקט א אויפשריפט אויף העבראעיש און דערפון פערשטאנען, אז דארט וואוינט א יוד. דארט האט געוואוינט דער רב ר' אורי הלוי. די וואנדערער האבען איהם דערצעהלט, וואס מיט זיי האט פאסירט, און געבעטען, אז ער זאל זיי מגייר זיין. דער רב האט אבער זיי ערקלערט, אז דא איז א געפאהר דאס צו טאן, ווייל דאס שטעדטעל איז קליין, און די קריסטליכע בעפעלקערונג וועט זיך געוויס דערוויסען וועגען דעם; ער האט זיי געראטען פאהרען קיין אמסטערדאם,

וואו די פרייהייט איז אַ גרעסערע און קיין סכנה איז נישטאָ, צוזאָגענדיג זיי, אַז נאָכדעם וועט ער אַליין אויך זיך אריבערציהען אַהין. די וואַנדערער זענען אָבגעפאָהרען קיין אַמסטערדאַם, אַהין זענען אויך באַלד געקומען זייערע קרובים און נאָהענטע, אַהין איז אויך געקומען ר' אורי הלוי און אויף אַזאַ אופן איז דאָרט געגרינדעט געוואָרען די ערשטע יודישע געמיינדע. זייער גייסטיגער מנהיג איז געוועזען ר' אורי הלוי.

אוים שטענדיגער געוועהנהייט צו בעהאַלטען זיך פון פרעמדע אויגען, האָבען די מיטגלידער פון דער געמיינדע אויך אין אַמסטערדאַם נישט אַרויסגעטרעטען אַלס אָפענע יודען. די האָלענדער האָבען פריהער געמיינט, אַז דאָס זענען שפּאַנישע קאַטוילּיקען, נאָר די געהיימניספולע און פערבאָרגענע מאַניערען האָבען אַרויסגערופען אַ חשד, אַז זיי זענען פערמאַסקירטע פּאַפּיסטען פון שפּאַניען, און מען האָט אָנגעהויבען זיי נאָכשפּירען. איינמאָל, אין יום־כפור, ווען די מאַראַנען האָבען זיך פערזאַמעלט תפלה צו טאָן, האָבען זיך אין זייער שוהל אַריינגעריסען סאָלדאַטען, געמאַכט אַ רעוויזיע און אַרעסטירט דעם רב ר' אורי הלוי. דעמאָלט איז יעקב טיראַדאָ אַוועק צו דער אַמסטערדאַמער מאַכט און אויף לאַטייניש מיט זיי זיך צונויפגערעדט, ערקלערענדיג, אַז די עמיגראַנטען זענען נישט קיין קאַטוילּיקען, נאָר יודען, וואָס זענען ענטלאָפען פון דער אינקוויזיציע, אַז זיי האָבען מיטגעבראַכט מיט זיך גרויסע קאַפּיטאַלען, און אַז נאָך זיי וועלען קומען פרישע פּאַרטיעס עמיגראַנטען, וואָס וועלען מיטהעלפען דער אויפבליהונג פון האָלענדישען האַנדעל. דאַן האָט מען דעם אַרעסטירטען רב בעפרייט און אָנגעהויבען זיך בעציהען צו די מאַראַנען מיט מעהר צוטרוי. די עמיגראַנטען ווידער האָבען זיך שוין אָנגעהויבען האַלטען אָפען אַלס יודען און אין גיכען איז דער צוטרוי צו זיי שוין געוועזען אַזוי גרויס, אַז זיי האָבען זיך בעשלאָסען בעטען ביי דער אַמסטערדאַמער מאַכט אַ ערלויבניש אויף צו בויען אַ אייגענע שוהל. די ערלויבניש איז געגעבען געוואָרען און אין 1598 איז אין אַמסטערדאַם אויסגעבויט געוואָרען די ערשטע יודישע שוהל מיט דעם נאָמען „בית יעקב”, צום אָנדענקען פון איהר גרינדער יעקב טיראַדאָ. דער רב ר' אורי הלוי, אַ דייטשער יוד, האָט דאָרט געהאַלטען זיינע דרשות אויף דייטש און זיין זוהן פלעגט זיי איבערזעצען פאַר די צוהערער אויף שפּאַניש.

די ידיעות וועגען דער יודישער געמיינדע אין האָלאַנד האָבען אַהין צוגעצויגען מאַסען ענטלאָפענע פון שפּאַניען און פּאָרטוגאַל. די

מאַראַנען אין די לענדער פֿון דער אינקוויזיציע האָבען אויפֿגעהויבען דעם קאָפּ, געוואָרען שטאָלצער ביי זיך און ביי זיך אין דערהיים שוין אָנגעהויבען אָפֿענער און דרייסטער אַרויסטרעטען אַלס יודען. נאָר טויזענדער מאַראַנען, וועלכע עס איז נמאס געוואָרען צו טראָגען אויף זיך אַ מאַסקע, האָבען אינגאַנצען פֿערלאָזען זייער פֿאָטערלאַנד און אַריבערגעפֿאָהרען קיין האָלאַנד, און זיי זענען געוואָרען אָפֿענע יודען. אין אַ פּאָר צעהנדליג יאָהר אַרום איז אין אַמסטערדאַם שוין געווען 400 יודישע פֿאַמיליעס. דאָס רוב פֿון זיי זענען געווען פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען און דעריבער האָט זיך די געמיינדע גערופֿען „פּאָרטוגאַלישע". אין 1608 האָט זיך אין אַמסטערדאַם געגרינדעט אַ נייע שוהל מיט'ן נאָמען „נוה שלום" און אין 10 יאָהר שפּעטער האָט זיך געעפֿענט נאָך אַ דריטע שוהל „בית ישראל".

צווישען די מאַראַנען, וואָס האָבען זיך בעזעצט אין האָלאַנד, זענען געווען פֿיעל גרויסע סוחרים, וועלכע האָבען נישט ווייניג מיטגעהאָלפֿען דערצו, אַז דאָס אָרימע לאַנד, וואָס איז נאָך אָרימער געוואָרען צוליעב דער לאַנגיעהריגער מלחמה מיט שפּאַניען, זאָל אַזוי אויפֿבליהען אין מסחר. זיי האָבען געפֿיהרט, הויפּטזעכליך, אַ עקספּאָרטהאַנדעל מיט טערקיי און מאַראָקאָ, זיך בעטייליגט אין דער וועסטאינדישער קאָמפּאַניע און זיך פֿערנומען מיט באַנק־אָפּעראַציעס. צווישען די מאַראַנען זענען אויך געווען נישט ווייניג דאָקטוירים, יוריסטען און שריפֿטשטעלער. די האָלענדער רעפּובליק האָט געגעבען די יודען פֿאָלקאָמע פֿרייהייט פֿון רעליגיע און פֿון געמיינדע־פֿערוואַלטונג. זיי איז נאָר פֿערבאָטען געוואָרען חתונה צו האָבען מיט קריסטען און אָפֿען אַרויסטרעטען געגען קריסטענטום.

די אָרדנונג פֿון דער געמיינדע־פֿערוואַלטונג איז געווען אַ מוסטערהאַפֿטע. די דריי אַמסטערדאַמער יודישע שוהלען זענען פֿריהער געווען דריי בעזונדערע קאָנגרעגאַציעס, וואָס יעדע פֿון זיי האָט געהאַט זייער רב אָדער „חכם". די ערשטע צייט זענען צווישען די דריי שוהלען פֿאָרגעקומען רייבונגען, נאָר דערנאָך האָבען זיי זיך אַלע פֿעראייניגט אין איין געמיינדע. די ספרדים מיט זייער ליעבע צו אָרדנונג און זייער געבוירענער אינטעליגענץ האָבען אַרויפֿגעלעגט זייער שטעמפּעל אויף דער אָרגאַניזאַציע פֿון דער געמיינדע. עס זענען אויסגעאַרבייט געוואָרען 42 בעזונדערע פּונקטען, וואָס זענען בעשטעטיגט געוואָרען דורך דעם מאַגיסטראַט. דער אָנפֿיהרער פֿון דער געמיינדע איז געווען דער ראַט

מעמד), וואס איז בעשטאנען פון ז׳ בנים און עלטסטע (פרנסים); נאר די רעליגיעזע פראגען זענען געלעזען געווארען בלויז דורך די רבנים אליין. די ארטיגע מאכט האט געגעבען דעם „מעמד" דאס רעכט ארויפצולעגען שטראפען אויף די מיטגלידער פון דער געמיינדע, וואס פאלגען נישט דאס יודישע געזעץ, און מיט דעם רעכט פלעגט די געמיינדע־פערוואלטונג זיך נישט זעלטען בענוצען. די אמסטערדאמער יודען, געוועזענע מאראנען, האבען א לאנגע צייט זיך נישט געקענט אפגעוועהנען פון זייערע קאטולישע שטימונגען, וואס זיי האבען מיט זיך מיטגעבראכט פון די לענדער פון דער אינקוויזיציע. אזוי, למשל, האבען די מאראנען געהאט א לאנגע צייט די קאטולישע געוועהנהייט צו קוקען אויף דעם רב, ווי אויף א גייסטליכען, וואס איז בכח צו פערגעבען די זינד; עס איז גענוג נאר זיך מתודה זיין פון צייט צו צייט און דאן ווערן די זינד פערגעבען און מען קאן איבערנעהמען אנהויבען זינדיגען. אזא שטאנדפונקט, לויט וועלכען די רעליגיעזע צערעמאניע שטעהט העכער פון די ריינע מדות, איז לחלוטין פרעמד דעם יודענטום, נאר די מאראנען האבען נישט ווילענדיג זיך איינגעלעבט מיט די דאזיגע קאטולישע געוועהנהייטען אין דער צייט, ווען זיי האבען אויף זיך געטראגען די מאסקע פון קריסטען, און די רבנים האבען דעריבער געמוזט הארט קעמפפען געגען דעם. די ערשטע אמסטערדאמער רבנים ר׳ יוסף פארדא און ר׳ יהודה וויגא האבען זיך נאך גערעכענט אביסעל מיט די געוועהנהייטען פון די מאראנען און זיי נישט בעשטראפט, נאר דער דריטער רב ר׳ יצחק עוזיאל איז שוין ענערגיש ארויסגעטרעטען געגען דעם און געקעמפפט געגען די אנטי־יודישע בעגריפען.

וואס מעהר דער „מעמד" האט זיך פערפעסטיגט, אלץ שטרענגער זענען געווארען די מיטלען געגען די, וואס האבען זיך ערלויבט צו דענקען פריי אדער אנדערש פון דעם אפיציעלען יודענטום. צום בעדויערן, האבען די מאראנען פון זייער פריהעריגען פאטערלאנד, וואו עס האט געהערשט דער רעזשים פון אינקוויזיציע, אויך ארויבגעבראכט די מיאוס׳ע מדה פון פאנאטיזם און איבעריגער פארזיכטיגקייט, וואס זוכט אומעטום כפירה און איז אלץ און אלעמען חושד. דער אמסטערדאמער רבנים־קאלעגיום, וואס איז בעשטאנען פון די רבנים: ר׳ דוד פארדא, ר׳ שאול מארטיירא, ר׳ יצחק אבוהב דע־פאנסעק, האט געשפיעלט א ראליע פון א העכסטען גייסטיגען טריבונאל, וואס

דאַרף שטרענג אַכטונג געבען, אַז די מיטגלידער פֿון דער געמיינדע זאָלען חלילה נישט אָבטרעטען פֿון דער רעליגיע, און וואָס בעשטראָפֿט מיט חרם און אַנדערע שטרענגע מיטלען פֿאַר יעדען פֿונק פֿון פֿרייזין.

בעפֿרייענדיג זיך פֿון אויסערליכען יאָך, איז די גייסטיגע ענערגיע פֿון די מאַראַנען אויך פֿריי געוואָרען און אין פֿערלויף פֿון ערשטען העלפֿט יאָהרהונדערט פֿון איהר עקזיסטענץ האָט די האָלענדישע קאָלאָניע אַרויסגעוויזען אַ אינטענסיווע ענערגישע טעטיגקייט אין דער ליטעראַטור און אין גייסטיגען לעבען. אין דער ליטעראַרישער שאַפֿונג פֿון די האָלענדישע יודען האָבען זיך אָבגעשפּיגעלט צוויי פֿערשידענע שטרעמונגען: דאָ האָבען זיך בעגעגענט דער שמאָלער רעליגיעזער דאָגמאַטיזם מיט דעם עקסטען פֿריידענקען, די אַבערגלויביגע קבלה מיט דער סקעפּטישער פֿילאָזאָפֿיע, דאָס פּאָעטישע בעזינגען די יודישע מיסיע מיט דער שאַרפֿסטער קריטיק פֿון די יסודות פֿון יודענטום. אין די ליטעראַרישע ווערק פֿון דער ערשטער צייט פֿערנעהמט נאָך ביי די יודישע שריפֿטשטעלער אין האָלאַנד דעם ערשטען פּלאַץ די ליריק און די מיסטישע שטימונג. אין זיי הערען זיך די נאָכוועהענישען פֿון דער שרעקליכער דראַמאַ פֿון מאַראַנענטום. יעקב בעלמאָנטע, איינער פֿון די ערשטע גרינדער פֿון דער אַמסטערדאַמער יודישער קאָלאָניע, האָט אין פֿערזען בעזונגען אויף שפּאַניש די ליידען פֿון זיינע ברידער אונטער דער הערשאַפֿט פֿון דער אינקוויזיציע. דער. פּאָעט דוד אָבענטאַר מעלאָ האָט איבערזעצט דעם תהלים אויף שפּאַניש; דערביי האָט דער איבערזעצער אין איניגע קאַפּיטלעך פֿון תהלים אַריינגעשטעלט זיין אייגענע ליריק וועגען דעם שיקזאַל פֿון יודישען פֿאָלק און וועגען זיינע פּערזענליכע ליידען אַלס מאַראַן. אַ צווייטער פּאָעט, ישורון, אָדער פּאַאול דע־פּינאַ לויט זיין קריסטליכען נאָמען, איז בעוואוסט נישט אַזוי מיט זיין ליטעראַרישער טעטיגקייט, ווי מיט זיין לעבענס־געשיכטע. אַ געבוירענער פֿון ליסאַבאָן, אַ אייניקעל פֿון אַ מאַראַנישער פֿאַמיליע, איז פּאַאול דע־פּינאַ אין דער יוגענד געווען אַ גוטער קאַטוילישער און זאָגאַר זיך געגרייט צו ווערן אַ מאָנאַך. ער איז צו דעם צוועק אַוועקגעפֿאָהרען קיין רוים, נאָר דאָרט האָט ער זיך בעגעגענט מיט איינעם אַ געבילדעטען דאָקטאָר פֿון די מאַראַנען, וועלכער האָט איהם דערפֿון אָבגערעדט. דערווייל האָט זיך געמאַכט אַ מעשה, אַז איינער אַ אַלטער פֿראַנציסקאַנער האָט לויט זיין אינערליכער איבערציַיגונג אָנגעהויבען

עפֿענטליך פֿרעדיגען די יודישע רעליגיע. דערפֿאר איז ער אָבגעזעסען אין תּפיסה אַ לאַנגע צײַט און ענדליך לעבעדיגערהייד פֿערברענט געוואָרען, פֿערבלײַבענדיג בײַ זײַן איבערצײַגונג. די דאָזיגע געשיכטע האָט געמאַכט אַ גרויסען אײַנדרוק אויף אַלע מאַראַנען און צווישען זיי אויך אויף פּאַאול דע־פּינאַ, וועלכער האָט פֿערזענליך געקענט דעם פֿראַנציסקאַנער. ער האָט בעשלאָסען זיך אומקעהרען צום יודענטום און איז אָבגעפֿאָהרען קײַן אַמסטערדאַם, וואו ער האָט זיך מגייר געווען. — צווישען די שריפֿטשטעלער פֿון יענער צײַט האָט זיך אויסגעצייכענט מיט זײַן הויכען יחוס און גײַסטיגע פֿעהיגקייטען אַברהם דע־געראַראַ, אַ אייניקעל פֿון בעריהמטען גאָנזאַלאָ־דע־קאָרדאָוואַ, דער נעאַפּאָליטאַנער וויצע־קעניג. געראַראַ האָט זיך אַרײַנגעטאָן אין דער קבלה, וואָס ער האָט געלערנט בײַ די תּלמידים פֿון אר״י. אין זײַן ווערק „שערי שמים“ האָט ער ערקלערט דאָס סיסטעם פֿון דער פּראַקטישער קבלה אין צוזאַמענהאַנג מיט דער פֿילאָזאָפֿיע. דאָס דאָזיגע ווערק, וואָס איז געשריבען געוואָרען אויף שפּאַניש, איז דערנאָך איבערזעצט געוואָרען אויף העברעאיש דורך דעם רב ר׳ יצחק אַבוהב דע־פֿאָנסעקאַ.

דאָס לעבען פֿון דעם לעצטען איז אויך געווען רײַך אין פּאַסירונגען. אין די קינדער־יאָהרען איז ער איבערגעפֿיהרט געוואָרען פֿון פּאָרטוגאַל קײַן אַמסטערדאַם, וואו ער האָט געלערנט תּורה בײַ׳ם אַלטען חכם ר׳ יצחק עוזיאל. ער האָט געמאַכט אַזעלכע ריעזיגע פֿאָרשריטען אין לערנען, אַז אויפֿ׳ן 21־טען יאָהר האָט ער שוין אַליין בעקומען דעם טיטול „חכם“. נאָך דער פֿעראייניגונג פֿון די דרײַ יודישע געמיינדען אין אַמסטערדאַם איז ר׳ יצחק אבוהב געוואָרען איינער פֿון די טיכטיגסטע מיטגלידער צווישען די רבנים. אין 1642 איז ער אין דער שפּיץ פֿון אַ פּאַרטיע יודישע עמיגראַנטען אַוועק קײַן בראַזיליען, וואָס האָט זיך דעמאָלט געפֿונען אונטער דער הערשאַפֿט פֿון האָלאַנד. דאָרט איז ער געוואָרען רב אין דער שטאָדט פּערנאַמבוקאָ, וואו עס האָבען געוואוינט פֿיעל פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען. נאָר נישט לאַנג איז איהם אויסגעקומען צו בלײַבען אויף זײַן שטעל. אין 1646 איז צווישען פּאָרטוגאַל און האָלאַנד אויסגעבראָכען אַ מלחמה צוליעב דער הערשאַפֿט איבער בראַזיליען און מנצח געווען האָבען די פּאָרטוגעזער. די יודען האָבען זיך ווידער געפֿונען אין די נעגעל פֿון דער אינקוויזיציע, צוליעב וועלכער זיי זענען ענטלאָפֿען פֿון אייראָפּאַ, און די געמיינדע איז

בראזיליען איז זיך צופאלען. ר׳ יצחק אבוהב איז אבגעפאהרען קיין אמסטערדאם און ווידער פערנומען די שטעל פון א חכם. מיט זיינע דרשות אין שוהל האט ער צוגעצויגען פיעל צוהערער. ער האט געלייענט לעקציעס אין דער אמסטערדאמער ישיבה, וואו מען האט דאן געלערנט תלמוד, ביביל, דקדוק און העברעאיש. דער טעקסט פלעגט איבערגעזעצט ווערן אויף פארטוגאליש, וואס איז נאך אויף א לאנגע צייט פערבליבען די שפראך פון דעם גרעסטען טייל האלענדישע יודען. אנ׳ערך 50 יאהר איז ר׳ יצחק אבוהב געשטאנען אין דער שפיץ פון דער „פארטוגעזישער״ געמיינדע אין אמסטערדאם און געשטארבען אין טיעפער עלטער (1693). ביי זיין לעבען זענען אבגעדרוקט געווארען זיינע פירושים צום חומש און זיינע דרשות אויף דער שפאנישער שפראך. אויף העברעאיש האט ער נאר געשריבען זיינע ערינערונגען פון דער מלחמה צווישען האלאנד און פארטוגאל.

דער טיכטיגסטער ליטערארישער און געזעלשאפטליכער טוער פון יענער צייט איז געוועזען ר׳ מנשה בן ישראל (1604—57), א חבר פון ר׳ יצחק אבוהב. ער איז געוועזען א זוהן פון פארטוגאלישע מאראנען, וואס זענען ענטלאפען פון דער אינקוויזיציע קיין האלאנד. איהם האט מען געבראכט קיין אמסטערדאם נאך א קינד. דארט האט ער געלערנט ביי ר׳ יצחק עוזיאל תורה, נאר דערביי האט ר׳ מנשה אויך געלערנט אנדערע זאכען, ווי לאטיין, אייראפעאישע שפראכען און געלעזען די ווערק פון קריסטליכע שריפטשטעלער. נאך אין די יונגע יאהרען האט ער ארויסגעוויזען א רעדנערישען טאלענט און שוין צו 18 יאהר האט ער געהאלטען דרשות אין שוהל און קאנקורירט אויף דעם געביעט מיט זיין חבר ר׳ יצחק אבוהב. אין 1627 האט ער געעפענט א יודישע דרוקעריי און שפעטער איז ער געווארען דער פארזיצער פון דער ישיבה, וואס איז געגרינדעט געווארען אויף די מיטלען פון דער רייכער פאמיליע פרייירא. ר׳ מנשה בן ישראל האט געהאט א סך וויסענשאפט, געוועזען דער פראדוקטיווסטער צווישען אלע שריפטשטעלער פון יענער עפאכע, הגם ער איז נישט געוועזען קיין טיעפער מענש. א דאנק זיינע גרויסע קענטנישען האט ער געהאט פערבינדונגען מיט די בעריהמטעסטע קריסטליכע געלעהרטע פון יענער צייט; א געוויסע צייט האט ער אויך געפיהרט א קארעספאנדענץ מיט דער שוועדישער קעניגין חריסטינא, וואס איז געוועזען א ליעבהאבערין פון דער וויסענשאפט. בעזונדערס זענען מיט איהם געוועזען בעפריינדעט די פראטעסטאנטישע טעאלאגען און מיסטיקער.

די דאזיגע פאפולאריטעט האט ר' מנשה בן ישראל ערוואָרבען א דאנק זיינע ווערק אויף לאטייניש, שפאניש און העברעאיש. זיין גרויס ווערק "Conciliador" (דער שלום־מאכער), א מיסטיש־פילאזאפישער פירוש צו דער ביבעל, איז איבערגעזעצט געווארען, אויף לאטייניש און ענגליש; הגם אין דעם ווערק איז דא ווינציג אריגינעלע געדאנקען. אין א צווייטע גרויס ווערק, וואס איז דערנאך אנגעשריבען געווארען אויף העברעאיש, „נשמת חיים", טרעט ארויס ר' מנשה בן ישראל אלס מקובל. דארט ווערען אפט ציטירט די קריסטליכע מיסטיקער און די יודישע מקובלים. דארט פיגורירען די אלע פארשטעלונגען וועגען שדים, מכשפים גלגולים און דבוקים אין א גאנץ ערנסטען טאן און דאס בעוויזט, אז נישט קוקענדיג אויף זיין ענציקלאפעדישער וויסענשאפט, האט ר' מנשה בן ישראל געפעהלט דער קריטישער חוש און ער איז נישט וויט אוועקגעגאנגען פון דעם אר"י'ס תלמידים. אויף דעם סמך פון א ערצעהלונג פון עפעס א רייזענדען אוואנטוריסט, אז צווישען די אינדיאנער אין אמעריקא האט ער געזעהן די רעשטען פון די פערלוירענע עשרת השבטים, האט ר' מנשה בן ישראל געבויט א גאנצען בנין און אנגעשריבען א ווערק „תקות ישראל", וואו ער בעוויזט, אז די נבואה וועגען דער אייביגקייט פון יודישען פאלק איז שוין מקוים געווארען און דעריבער קאן מען האפען, אז אין גיכען וועט משיח קומען. ביי די אלע מיסטישע שטימונגען איז ר' מנשה בן ישראל אבער אויך געוועזען א רעאלער מענש, נישט פערגעסען דיווירקליכקייט און די לעצטע יאהרען פון זיין לעבען האט ער געפיהרט א שטארקע אגיטאציע וועגען דעם בעזעצען זיך פון יודען אין ענגלאנד. נאר וועגען דעם — אין די שפעטערדיגע קאפיטלען.

אזעלכע מענשען מיט גרויסע קענטנישען, ווי ר' מנשה בן ישראל, האט מען צווישען די האלענדישע יודען געקענט געפינען נישט ווינציג. האלאנד איז געווארען א צענטר פון יודישער גייסטיגער טעטיגקייט, די צאהל פון די געלעהרטע און שריפטשטעלער איז געוועזען א בעדייטענדע, און פון דער דאזיגער סביבה איז אויך ארויסגעוואקסען דער גייסטיגער ריעז ברוך שפינאזא. אבער נישט קוקענדיג אויף דער געבוירענער אינטעליגענץ פון די שפאנישע און פארטוגאלישע אנוסים, נישט קוקענדיג אויף זייערע קענטנישען, זענען זיי דאך נישט דערוואקסען צו דער שטופע פון רעליגיעזער פרייהייט און טאלעראנץ. פון זייער פאטערלאנד האבען זיי אהער אראבגעבראכט דעם גייסט פון דער

אינקוויזיציע, די געוועהנהייט צו בעשטראפען און רודפ'ן יעדען, וואס ערלויבט זיך אבצוטרעטען פון דער אפיציעלער רעליגיע, און בעקומענדיג פרייהייט פון רעליגיע און געמיינדע־אויטאנאמיע, זענען די פיהרער פון יודענטום אליין געווארען אונטערדריקער פון יעדען פרייען גייסט און שטרענג בעשטראפט די „אפיקורסים". דאס האט געבראכט צו טראגעדיעס, און איינער פון די קרבנות פון דער ארדנונג איז געווען אוריאל אקאסטא.

אקאסטא איז געווען א מאראן, וואס איז געבוירען געווארען אין אפארטא, פארטוגאל, אין יאהר 1590. אין דער יוגענד האט ער בעקומען א שטרענג־קאטוילישע ערציהונג, און צו 25 יאהר האט ער זאגאר פערנומען א שטעל פון א שמש אין איינער פון די קירכען אין זיין שטאדט. אבער די לעהרע פון קריסטענטום האט נישט בעפרידיגט זיין קריטישען שכל, וואס האט געזוכט דעם אבסאלוטען אמת. אקאסטא האט זיך דאן פערטיעפט אין ערלערנען די ביבעל און דאס האט אין איהם ערוועקט א שטארקען פערלאנג, זיך אומצוקעהרען צו דער רעליגיע פון זיינע עלטערן. מיט דער אידעע האט ער געהיים פערלאזען די שטאדט און אוועק קיין אמסטערדאם, וואו ער האט אפען אנגענומען די יודישע רעליגיע צוזאמען מיט זיינע ברידער און מוטער, וועלכע ער האט אנגערעדט דערצו (1618). אין גיכען האט ער זיך אבער איבערציינגט, אז דאס אידעאלע יודענטום, וועגען וועלכען אקאסטא האט געטרוימט, איז זעהר ווייניג ähנליך — עהנליך אויף דעם פראקטישען ווירקליכען יודענטום, וואס ער האט פאר זיך געזעהן אין אמסטערדאם. ער האט דערזעהן, אז דאס יודענטום פון די רבנים בעשטעהט נאר אין אויסערליכע דינים, אין א בעגרענצטען קוק אויף דער וועלט, און אקאסטא האט ווידער אנגעהויבען זוכען און פארשען. ער האט אויפגעהערט מקיים זיין די יודישע דינים און פלעגט זאגאר אפען ארויסטרעטען געגען דער לעהרע פון רבנים, אדער „צבוע'קעס", ווי ער האט זיי אנגערופען, וואס געהען, לויט זיין מיינונג, אויף א פאלשען וועג. די אמסטערדאמער „חכמים" האבען מיט רעכט מורא געהאט, אז אזא פראפאגאנדע קען זיין געפעהרליך ביי די דעמאלטיגע בעדינגונגען, ווען די יודישע געמיינדע איז נאך געווען יונג און נישט ארגאניזירט, ווען די מאראנען האבען

זיך נאך נישט אבגעוועהנט פון די קאטוילישע מנהגים און בעגריפען. זייע האבען דעריבער מזהיר געווען אקאסטא, אז ער זאל אנהויבען זיך פיהרען בעסער, נאר ער האט נישט געפאלגט. ווען אקאסטא איז דער־נאך אויסגעשלאסען געווארען פון דער געמיינדע, האט ער זיך בע־שלאסען אויף א געפעהרליכען שריט: ארויסטרעטען אפען געגען אפי־ציעלען יודענטום אין דער ליטעראטור. גראד האט זיך געמאכט, אז דער אמסטערדאמער דאקטאר שמואל דא־סילווא האט צו יענער צייט ארויסגעגעבען א ביכעל „א בעטראכטונג וועגען השארת הנפש”, וואו ער איז שארף ארויסגעטרעטען געגען די בעגריפען פון די אפיקורסים, ווי אקאסטא, למשל. דאן האט אוריאל אקאסטא אבגעענטפערט מיט א ווערק אויף פארטוגעזיש „א אבהאנדלונג וועגען די צבוע'שע טרא־דיציעס אין פערגלייך מיט דער תורה שבכתב” (1624). אין דעם ווערק האט אקאסטא אבגעווארפען די תלמודישע טראדיציעס און אויך בעוויזען, אז די תורה אנ'ערקענט נישט קיין השארת הנפש און קיין שכר און עונש אויף יענער וועלט. אזא אפיקורסות האט אויפגעבראכט אלע רבנים. די פערוואלטער פון דער געמיינדע האבען גע'מסר'ט אקאסטא פאר דער ארטיגער מאכט, אנ'ווייזענדיג אויף דעם הא־לענדישען געזעץ, לויט וועלכען עס ווערט פערבאטען צו פערשפרייטען אנטי־רע־ליגיעזע אידעען. אקאסטא'ן האט מען ארעסטירט, נאר דערנאך בע־פרייט און נאר ארויפגעלעגט אויף איהם א געלד־שטראף. פון יענער צייט איז דאס לעבען פון אקאסטא געווארען פאר איהם א גיהנם. ער איז געווארען עלענד, דערווייטערט פון אלעמען און ווען איהם איז נמאס געווארען זיין איינזאמקייט און עלענד, איז ער איינמאל אוועק צו די רבנים און געבעטען מחילה. מען האט איהם מוחל געווען, נאר אין גיכען איז אקאסטא ווידער אריינגעפאלען אין אפיקורסות און דאס מאל שוין דערגאנגען אזוי ווייט, אז ער האט שוין אויך געלייקענט אין דער תורה שבכתב, נישט געהאלטען שבת, געגעסען טרפות א. א. וו. עס זענען געגאנגען קלאנגען, אז ער האט אבגערעדט צוויי קריסטען, וואס האבען געוואלט אננעהמען די יודישע רעליגיע. נאך א הזהרה האבען די רבנים אריינגעלעגט דעם געפעהרליכען אפיקורס אין חרם אריין. אלע האבען זיך אבגעזונדערט פון איהם, אפילו זיינע קרובים האבען מיט איהם נישט געוואלט האבען מיט איהם קיין בעציהונגען. זיין שרעקליכע איינזאמ־קייט און ארימקייט האבען איהם געצוואונגען ווידער תשובה טאן און ער האט געמוזט איינגעהן אויף דער שרעקליכער פראצעדור: עפענטליך

זיך מתודה זיין און בעליידיגט ווערן. · אין שוהל האָבען זיך פֿערזאַמעלט די רבנים, די מיטגלידער פֿון דער געמיינדע און פֿיעל אַנדערע יודען. אַקאָסטאַ האָט אויף אַ הויך קול איבערגעלייענט די פֿאָרמעל פֿון תשובה און זיך אָבגעזאָגט פֿון זיינע אַפּיקורסישע איבערצייגונגען; נאָכדעם האָט מען איהם געגעבען 39 מלקות, און ווען דאָס האָט זיך שוין געענדיגט, האָט אַקאָסטאַ אַריבערגעטראָגען אַ נייע בעליידיגונג: זיך לעגען מיט'ן פּנים אַראָב אויף דער שוועל פֿון שוהל און יעדער זאָל אַריבערטרעטען איבער זיין פּלייצע. אַט די אַלע בעליידיגונגען האָבען געמאַכט אַ שרעקליכען איינדריק אויף דעם אומגליקליכען פֿריידענקער און איינמאָל האָט ער, אין אַ שטימונג פֿון פֿערצווייפֿלונג און צאָרן, זיך גענומען דאָס לעבען דורך סמ'ען (1640). פֿאַר זיין טויט האָט ער אָנגעשריבען זיין אויטאָביאָגראַפֿיע, אין וועלכער ער האָט אויסגעגאָסען זיין גאַנצען צאָרן אויף די, וואָס האָבען איהם געבראַכט צו אַזאַ שענדליכער בעליידיגונג.

זיעבעטעס קאַפּיטעל.

דער קאָזאַקען=אויפשטאַנד און דער אונטערגאַנג פון פּוילען.

אין דער צייט, ווען די ספרדים אין מערב=אייראָפּאַ האָבען אָנגעהויבען ביסלעכווייז צו=זיך צו קומען נאָך די שרעקליכע חורבנות און אין האָלאַנד האָט ווידער אָנגעהויבען בויען זיך אַ נייער יודישער צענטער, איז אויף די אשכנזים, וואָס האָבען שוין געהאַט אויסגעבויט פאַר זיך אַ פעסטע נעסט אין פּוילען, געקומען אַ אונגעוועהנליכער אומגליק, וואָס האָט צו זיך כמעט קיין גלייכען נישט אין דער געשיכטע פון די יודישע רדיפות. דאָס איז געווען דער שרעקליכער קאָזאַקען=אויפשטאַנד, וואָס האָט געמאַכט אַ סוף צו דער פעסטקייט און גרויסקייט פון פּוילען און צוזאַמען חרוב געמאַכט דעם יודישען גרויסען צענטער אין פּוילען. דעם טרויער=צוג, וואָס זייערע ברידער אין מערב=אייראָפּאַ האָבען דורכגעמאַכט אין מיטעל=אַלטער, האָבען די פּוילישע יודען געמוזט דורכמאַכען יעצט אין 17=טען יאָהרהונדערט און דער וועג איז געווען פול מיט מערטירער און קרבנות.

די סיבה פון דעם דאָזיגען שרעקליכען קריזיס איז געווען די עקאָנאָמישע לאַגע פון פּוילען בכלל און יודען בפרט. די יודישע לאַגע, ווי מיר האָבען אויבען געזעהן, איז אין פּוילען געווען אָבהענגיג פון די פערשידענע קאָמבינאַציעס און צוזאַמענשטויסען פון די אַרומיגע קלאַסען. אויב דער קעניג און די גרויס=שליאַכטע האָבען מעהרסטענטייל געשטיצט די יודען, צו וועלכע זיי האָבען געדאַרפט אָנקומען אין עקאָנאָמישען לעבען, האָבען מיט די יודען שטענדיג געקעמפפט זייערע קאָנקורענטען, די שטעדט און די האַנדווערקער=צעכען. די גייסטליכע

ווידער האבען פיינד געהאט יודען אלס „אונגלויביגע" און געפיהרט געגען זיי א אגיטאציע פון די קירך-טריבונען. יודען איז דעריבער שטענדיג אויסגעקומען צו קאמבינירען, זיך צופאסען צו די ארומיגע בעדינגונגען און אויסנוצען אין זייער טובה אלע גינסטיגע אומשטענדען. יודען האבען שטענדיג געמוזט שטעהן אויף דער וואך, שטענדיג פערטיידיגען זייערע אינטערעסען מיט דער הילף פון זייערע „בעלי-טובות", דער קעניג און די שליאחטע, און אין דעם קאמפף האבען יודען נישט זעלטען געליטען צרות און בזיונות, נישט איינמאל איבערגעלעבט א עלילת-דם און טייער בעצאהלט פאר דעם. זינט די גייסטליכע האבען אנגעהויבען בעקומען א גרויסע השפעה, בעזונדערס אין דער צייט פון פרומען קעניג סיגיזמונד דער דריטער, זענען די בלוט-בלבולים געווארען א אפטע זאך און די רדיפות אויף יודען האבען זיך פערגרעסערט. אבער נאך דעם אלעמען האט יודען דאך זיך געלעבט אין פוילען בעסער, איידער אין מערב-אייראפא. דאס רוב פון זיי האבען דאך געהאט פרנסה בהרחבה, הגם זעהר רייך זענען זיי נישט געווען, און בעזונדערס פעסט זענען די יודען געווען אינערליך, א דאנק זייער זעלבסט-פערוואלטונג און זעלטענער ארגאניזאציע. אבער אויב אין די צענטראל-געגענדען פון פוילען האבען די יודען געפיהרט דעם קאמפף נאר אויף איין פראנט און געהאט אויף וועמען זיך אנצושפארען, אלס פערטיידיגער פון זייערע אינטערעסען, איז דער דאזיגער קאמפף געווען פיעל קאמפליצירטער און שווערער אין די דרום-מזרח'ישע געגענדען פון פוילען, אין אוקראינא. דארט האבען יודען שוין געהאט צו טאן נישט מיט די פאליאקען, נאר מיט א דריטען עלעמענט, די רוסישע פראוואסלאווע פויערען, וואס זענען געווען פרעמד אי די פאליאקען, אי די יודען. די דאזיגע קאמפליצירטע לאגע האט געמוזט פיהרען צו א גרויזאמער טראגעדיע.

בשעת ליטא האט זיך פעראייניגט מיט פוילען און געווארען איין מלוכה, זענען צו פוילען איבערגעגאנגען די געגענדען פון וואהלין, פאדאליע און אוקריינא. די דאזיגע געגענדען זענען פאליטיש געשטאנען אונטער דער הערשאפט פון די פוילישע קיסרים, און עקאנאמיש — אונטער דער הערשאפט פון די פוילישע „פריצים". די פיעל גיטער מיט די גרויסע דערפער, וואס זענען געווען בעזעצט דורך רוסישע פויערען, האבען זיך דא געפונען אין די הענד פון די פוילישע מאגנאטען, וואס זענען געווען פאלקאמע הערשער איבער זייערע לייב-אייגענע.

דאָ האָט געהערשט דיזעלבע שרעקליכע עקאָנאָמישע אונטערדריקונג פֿון די שוואַכע, וואָס אין אַלע לענדער פֿון שקלאַפֿעריי, נאָר אויב ערגעץ-אַנדערש זענען די ערד-בעזיצער געווען ווינציגסטענס פֿערבונדען מיט זייערע לייב-איינענע דורך דער אַלגעמיינער רעליגיע, וואָס האָט אָבגעשוואַכט אַביסעל דעם קלאַסען-קאַמפּף, האָט דאָ, אין אוקראַינא, דער עקאָנאָמישער דרוק געמוזט זיך פֿערשאַרפֿען ביז די אויסערסטע פֿאָרמען. די לייב-איינענע פּויערען, אָדער „חלאָפּעס", זענען געווען פֿרעמד זייערע הערשער סיי לויט דער רעליגיע, סיי לויט דער נאַציע.

די פּראַוואָסלאַוויע איז פֿאַר די פּוילישע פּריצים געווען אַ„חלאָפּסקע רעליגיע", וועלכע מען האָט זיך געסטאַרעט אויסוואָרצלען דורך פֿער-שידענע צוואַנגס-מיטלען. דער פּאָליאַק האָט געקוקט אויף די רוסען, ווי אויף אַ נידעריגערע ראַסע, וואָס פֿערדינט נישט קיין אַכטונג און קיין מיטלייד. אויסער דער געוועהנליכער „פּאַנשטשיזנא" האָבען די פּריצים נאָך אַרויפֿגעלעגט אויף די פּויערען פֿיעל קלענערע שטייערען און אָבּ-צאָהלונגען. די פּוילישע פּריצים האָבען געוועהנליך געוואוינט ווייט פֿון זייערע גיטער, וועלכע זיי האָבען איבערגעגעבען אין רשות פֿון פֿער-וואַלטער און אַרענדאַרען. צווישען די אַרענדאַרען זענען געווען פֿיעל יודען, וואָס פֿלעגען מעהרסטענטייל נעהמען אין אַרענדע דאָס רעכט פֿון „פּראָפּינאַציע", ד. ה. האַנדלען מיט משקאות. צוזאַמען מיט דער אַרענדע איז צו יודען איבערגעגאַנגען אַ טייל פֿון די רעכטען, וואָס די פּריצים האָבען געהאַט איבער זייערע לייב-איינענע. דערביי פֿלעגט דער יודישער אַרענדאַר געוועהנליך זיך סטאַרען אַרויסבעקומען פֿון די גיטער וואָס מעהר הכנסות און שטאַרק עקספּלאָאַטירען די פּויערען.

דער דרום-רוסישער פּויער האָט דעריבער געטראָגען אין האַרצען אַ טיעפֿע שנאה צום פּוילישען ערד-בעזיצער, אַלס אַ פּריץ און אַלס אַ„ליאַח"; אָבער נישט ווינציגער, און אפשר נאָך מעהר, האָט ער פֿיינד געהאַט דעם יודישען אַרענדאַר, מיט וועלכען עס איז איהם אויסגע-קומען צו טרעפֿען זיך, ווייל אין איהם האָט ער געזעהן אי אַ בייזען שליח און פֿערטרעטער פֿון פּריץ, אי אַ „ניעחריסט", וואָס איז איהם פֿרעמד לויט זיין רעליגיע און לויט זיין אַרט לעבען. יודען זענען דאָ געשטאַנען צווישען צוויי פֿייערן: צווישען דעם פּאַן און חלאָפּ, פּאָליאַק און פּראַוואָסלאַוונעם. און עס איז געקומען די צייט, ווען דער איבער-ליבער ברענעדיגער האַס אין די הערצער פֿון די פּויערען האָט זיך פֿערוואַנדעלט אין אַ שטורם און בשעת עס איז אויסגעבראָכען די שרעקליכע

קאטאסטראפע, זענען יודען געשטאנען אויפ'ן ערשטען פייער און געליטען מעהר פון די פריצים אליין.

די בעפעלקערונג פון דער אוקריינא, וואס איז פאליטיש און עקאנאמיש געווען פערשקלאפט ביי די פאליאקען, איז כלל נישט געווען אזא דערשלאגענע סטאדע, א „בידלא”, ווי מען האט פון איהר געוואלט מאכען. געוויסע היסטארישע אומשטענדען האבען געבראכט דערצו, אז די בעפעלקערונג זאל ווערן א מיליטערישע מאכט און אז אין די שקלאפען זאל זיך ענטוויקלען א שטארקע שטרעבונג צו פרייהייט. א דאנק דער נאהענטקייט צו די סטעפעס און צו קרים, פון וואנען די טאטארען פלעגען אפט אנפאלען אויף די פוילישע גרעניץ-געגענדען, האט די בעפעלקערונג פון אוקריינא געמוזט זיך פעראייניגען אין קאמפפס-דרוזשינעס, וואס זאלען קענען זיך פערטיידיגען פון די טאטארען. די פוילישע רעגירונג האט געשטיצט די דרוזשינעס, וואס האבען געהיט די גרעניץ. אזויערנאך זענען ענטשטאנען די אוקריינער קאזאקען, וואס זענען געווארען א האלב-מיליטערישער, האלב-פויערשער קלאס, מיט זייער בעזונדערען העטמאן אין דער שפיץ און מיט א בעזונדער אויטאנאמיע. אויסער די אוקריינער קאזאקען, וואס האבען זיך געפונען אונטער דער הערשאפט פון דער פוילישער רעגירונג, זענען נאך געווען קאזאקען פון „זאפאראזשיע” -- איינגאנצען פרייע מיליטער-לייט, וואס האבען געוואוינט אונטער דעם דניעפר, אין די סטעפעס, און געלעבט פון די אפטע מלחמות און אנפאלען אויף די טאטארען און טערקען. דאס זענען געווען איינגאנצען פרייע מענשען, וואס האבען נישט אנערקענט קיין שום הערשאפט איבער זיך, געליעבט נאר די פרייהייט און געלעבט בלויז פון רויב און מלחמה. אין דער מחנה פון די זאפאראזשער קאזאקען („מיעטש”) פלעגען אוועק פון אוקריינא די אלע פויערען, וואס האבען געוואלט בעסער פיהרען א פריי לעבען, איידער בעארבייטען די ערד; אהין זענען נישט דערלאזען געווארען קיין פרויען און קינדער; די „מיעטש” איז געווען א מין אורעלטע רעפובליק, וואו מעהר פון אלץ האט מען געשעצט די טאפפערקייט, גבורה און רויבעריי. די אוקריינער און זאפאראזשער קאזאקען האבען שטענדיג געהאט בעציהונגען צווישען זיך און די פויערשע אוקריינער בעפעלקערונג האט מיט שטאלץ און האפנונג געקוקט אויף זייער נאציאנאלער גווארדיע אין די גרויסע סטעפעס, וואס האט סוף כל סוף געדארפט זיי אויסלעזען פון דער קנעכטשאפט פון די „ליאחעס און זשידעס”. די פוילישע רעגירונג האט נישט

פערשטאנען, אז דארט קלייבט זיך אן אלץ מעהר א ברען־מאטעריאל, וואס וועט מיט דער צייט זיין א סכנה פאר דער גאנצער מלוכה, און אויך די יודען האבען נישט פערשטאנען, אז אויף זיי רוקט זיך אן א גרויזאמע קראפט, וואס וועט אנשרייבען פיעל נייע בלוטיגע בלעטלעך אין דער יודישער געשיכטע. פון צייט צו צייט האט די אינערליכע פאלקס־אויפרעגונג געלאזט צו וויסען געבען וועגען זיך דורך קליינע אגרארע אונרוהען, און נאך אין 1638 האבען די זאפאראזשער קאזאקען, אונטער דער אנפיהרונג פון קאזאק פאווליוק, זיך אביסעל „פונאנדערגעשפיעלט" און אין לובני האבען זיי חרוב געמאכט עטליכע יודישע שוהלען און דער'הרג'ט אנ'ערך 200 יודען, נאר די רעכטע שחיטה האט זיך אנגעהויבען פונקט אין 10 יאהר ארום.

אין פריהלינג 1648 איז אין טשיגירין אויפגעשטאנען איינער פון די פאפולערע קאזאקען, דער סאטניק באגדאן חמעלניצקי. ער איז געווען רייך אין שאף און רינדער, האט בעזעסען א שטארקען ווילען, א גרויסע שטרעבונג צו מאכט, געווען שלעכט און חיטרע, מיט א געבוירענעם טאלאנט צו פיהרען נאך זיך גרויסע פאלקס־מאסען. איהם איז בעשערט געווען אויפצוהויבען די פאהן פון אויפשטאנד אין אוקריינא און אין זאפאראזשיע. די לעגענדע דערצעהלט, אז דער פאדסטאראסטא טשאפלינסקי האט צוראבירט זיין גוט, צוגענומען ביי איהם זיין געליבטע און דער'הרג'עט זיין זוהן. עס האט זיך געפונען א יוד זכריה סאבילענקי, א ארענדאר, וואס האט איינגערעדט טשאפלינסקי'ן, אז ער זאל מאכען א בלבול אויף חמעלניצקי'ן, כדי פטור צו ווערן פון איהם. דערזעלבער יוד האט אויך ענטדעקט, אז חמעלניצקי מאכט הכנות צו א אויפשטאנד, און איהם האט מען געחאפט און ארעסטירט. דא האט זיך געפונען א צווייטער יוד, יעקב סאבילענקי, חמעלניצקי'ס א פריינד, וועלכער האט איהם געהאלפען ענטלויפען פון תפיסה. מען האט איהם ווידער געחאפט און ארעסטירט, נאר איהם האט נאך אמאל געלונגען צו ענטלויפען קיין זאפאראזשיע און פון דארטען האט ער געגעבען דעם ערשטען סיגנאל צום אויפשטאנד. „ווייסט און זעהט, — האט חמעלניצקי געשריבען אין זיין אויפרוף צו די קאזאקען, — אז די דאזיגע פוילישע אומה פערשטארקט זיך און פערשקלאפט אונז אלץ מעהר, אבער נאך ווינציג וואס די פאנעם פערשקלאפען אונז, נאר אויך די נידעריגסטע צווישען אלע אומות (יודען) הערשען איבער אונז".
די אוקריינער קאזאקען האבען געהיים אויסגעקליבען חמעלניצקי'ן אלס

זייער העטמאַן און איהם בעפֿאָלמעכטיגט צו פֿיהרען אונטערהאַנדלונגען מיט די זאַפּאַראָזשער קאָזאַקען. קומענדיג אין דער „מיעטש", האָט חמעלניצקי אָנגעהויבען אָרגאַניזירען קאַמפּף־דרוזשינעס און געשלאָסען אַ אָבמאַך מיט דעם קרימער חאַן, וועלכער האָט זיך מתחייב געווען צוצושטעלען פֿיעל מיליטער אויף הילף. אין אַפּריל 1648 האָבען די פֿעראייניגטע קאָזאַקען און טאַטאַרען זיך געלאָזט צו די גרעניצען פֿון אוקראַינאַ. ביי „זשיאָלטי וואָדי" האָט חמעלניצקי'ס אַרמעע אָבגעהאַלטען אַ גרויסען נצחון אויף דער אַרמעע פֿון פּאָטאָצקי און קאַלינאָווסקי, און דאָס האָט געדיענט אַלס סיגנאַל צו אַ אויפֿשטאַנד אין גאַנץ אוקראַינאַ. די רוסישע פּויערען און שטאָדטישע לייט האָבען אַוועקגעוואָרפֿען זייערע הייזער, חרוב געמאַכט די פּריצישע גיטער און דער־הרג'עט זייערע בעזיצער צוזאַמען מיט זייערע פֿערוואַלטער און יודישע אַרענדאַרען. אין פּערעיאַסלאַוו, פּיריאַטין, לאָחוויצי, לובני און אין די אומגעגענדען זענען אויסגעהרג'עט געוואָרען טויזענדער יודען און זייער פֿערמעגען איז צוראַבירט געוואָרען. די יודען פֿון אייניגע שטעדט אין קיעווער ראַיאָן זענען מיט'ן גוטען ווילען איבערגעלאָפֿען אין לאַגער פֿון די טאַטאַרען און זיך געלאָזט נעהמען אין געפֿענגניש, ווייל די טאַטאַרען פֿלעגען מעהרסטענטייל נישט דער'הרג'נען זייערע געפֿאַנגענע, נאָר זיי אָבשיקען קיין טערקיי און דאָרט זיי פֿערקויפֿען אַלס שקלאַפֿען, און אין טערקיי האָבען די געפֿאַנגענע יודען געקענט האָפֿען אויסגעקויפֿט צו ווערן דורך די טערקישע יודען.

אין דערזעלבער צייט (מאַי) איז געשטאָרבען דער פּוילישער קעניג וולאַדיסלאַוו דער 4־טער און אין לאַנד האָט זיך אָנגעהויבען די אונרוהיגע צייט פֿון קעניג־וואַהלען. אין פּוילען פֿלעגט דאָס לאַנג זיך פֿערציהען ביז מען האָט אויסגעקליבען אַ נייעם קעניג און דערווייל זענען פֿאָרגעקומען צווישען די מאַגנאַטען און פּריצים רייבונגען, אינטריגעס און סכסוכים. פֿאַר די אויפֿגעשטאַנענע איז דאָס געווען זעהר גינסטיג און דער אויפֿשטאַנד האָט פֿערחאַפּט גאַנץ אוקראַינאַ, וואָהלין און פּאָדאָל. די אָבטיילונגען פֿון די קאָזאַקען און רוסישע פּויערען, אונטער דער אָנפֿיהרונג פֿון חמעלניצקי'ס מיטהעלפֿער, האָבען זיך פֿערשפּרייט איבער די שטעדט און מיט אכזריות דער'הרג'עט די פּאָליאַקען און יודען. דער רוסישער היסטאָריקער פֿון יענער צייט דערצעהלט: „די ערמאָרדונגען פֿלעגען אויסגעפֿיהרט ווערן דורך באַרבאַרישע ענוּים: מען האָט אַראָבגעשונדען די הויט פֿון די לעבעדיגע, צעשניטען די קערפּערס אויף

זוי העלפטען, אריינגעקלאפט פלאקענס, געבראטען אויף קויהלען, אבגעגאסען מיט זודיגע וואסער; מען האט נישט געשאנקען דאס לעבען אפילו די זויג-קינדער. די שרעקליכסטע אכזריות האט דאס פאלק ארויסגעוויזען בנוגע צו יודען: זיי זענען געווען פער'משפט אויף פאלקאמער פערניכטונג, און יעדע רחמנות אויף זיי האט זיך גערעכענט פאר א פערראט. די ספרי-תורות זענען ארויסגעשלעפט געווארען פון די שוהלען; די קאזאקען האבען אויף זיי געטרונקען בראנפען און געטאנצט, דערנאך געווארפען אויף זיי די יודען און געשאכטען אהן רחמנות; טויזענדער יודישע קינדער זענען אדיינגעווארפען געווארען אין גריבער און פערשיט געווארען מיט ערד”. דער יודישער היסטאריקער פון יענער צייט איז מוסיף, אז די ווילדע חיות האבען בכיון נישט דער'הרג'עט זייערע קרבנות מיט איין מאל, כדי זיי זאלען וואס מעהר זיך מוטשען; האבען זיי אבגעהאקט די הענד און די פיס, געבראטען די קינדער אויפ'ן פייער, אויפגעעפענט די בייכער פון די פרויען, דארט אריינגעלעגט א לעבעדיגע קאץ און דערנאך צוריק פערנעהט.

בעזונדערס טראגיש איז געווען די לאגע פון די יודען, וואס זענען זיך אנגעלאפען פון די שטעדטלעך און דערפער אין די פערפעסטיגטע שטעדט, פערהאפענדיג צו געפינען דארט א גרעסערע שוץ. דערוויסענדיג זיך, אז אין נעמיראוו, אין פאדאל, האבען זיך פערפעסטיגט עטליכע טויזענד יודען, האט חמעלניצקי אהין ארויסגעשיקט א אטריאד קאזאקען אונטער דער אנפיהרונג פון קאזאק האניא. אזוי ווי די שטאדט איז געווען גוט בעפעסטיגט און איינעהמען זי מיט אטאקע איז געווען שווער, האבען די קאזאקען איינגעווענדעט א חיטרע מיטעל: זיי זענען צוגעקומען צו דער פעסטונג מיט פוילישע פעהנער און געבעטען זיי עפנען. די יודען האבען געמיינט, אז דאס איז פויליש מיליטער, וואס געהט זיי אויף הילף, און זיי אריינגעלאזט. דאן (כ' סיון) האבען די קאזאקען געמאכט דארט א שרעקליכען חורבן. די מענער האט מען אלע אויסגעשאכטען; די פרויען האט מען מאנס געווען. דער נעמיראווער רב און ראש-ישיבה ר' יחיאל מיכל בן אליעזר מיט זיין אלטער מוטער האבען זיך בעהאלטען אויפ'ן בית-הקברות, וועלענדיג ווינציגסטענס צו קבורה קומען נאכ'ן טויט. דארט האט זיי געטראפען איינער פון די פאגראמשטשיקעס און מיט א שטיק האלץ אונמענשליך דער'הרג'עט פריהער דעם רב, דערנאך די מוטער. די יודישע יונגע פרויען האבען די קאזאקען אפט געלאזט לעבען, זיי אבגע'שמד'ט און דערנאך גענומען

פאַר ווייבער. אָבער נישט פיעל זענען געבליבען אין זייערע הענד. איינע אַ שען יודיש מיידעל, וואָס אַ קאָזאַק האָט זיך פאַר אַ ווייב געוואָלט נעהמען, האָט איהם אייגגערעדט, אַז זי ווייסט אַזאַ כשוף, וואָס פערהיט פון יעדע קויל, און כדי איבערצוצייגען איהם, האָט זי געבעטען, ער זאָל אין איהר שיסען. דער קאָזאַק האָט געשאָסען און דאָס שענע מיידעל איז געפאַלען טויט. אַ צווייטע יודיש מיידעל האָט זיך גע־קויפט דעם טויט דורך אַ אַנדער חיטרע מיטעל. זי האָט גע׳פועל׳ט ביי איהר קינפטיגען מאַן, אַז ער זאָל פאָהרען מיט איהר זי אָבשמד׳ען דורך אַ וואַסער און דורכפאָהרענדיג איבער דעם בריק האָט זי זיך אין וואַסער געוואָרפען און דערטרונקען געוואָרען. בסך־הכל זענען אין נעמיראָוו דער׳הרג׳עט געוואָרען 6000 יודען.

נאָך אַ שרעקליכערע דראַמע האָט זיך אָבגעשפּיעלט אין דעם בעלאַגערטען טולטשין, וואוהין יודען זענען ענטלאָפען פון די קאָזאַקען. אין טולטשין, וואָס איז געווען בעלאַגערט דורך אַ גרויסער אָבטהיילונג קאָזאַקען, האָבען זיך געפונען 2 טויזענד יודען און עטליכע הונדערט פּאָלאַקען. די יודען און די פּאָליאַקען האָבען געשוואוירען, אַז זיי וועלען נישט פערלאָזען איינע די צווייטע און זיך שלאָגען ביז דעם לעצטען טראָפען בלוט. די יודען האָבען די פעסטונג פערטהיידיגט מוטיג און נישט צוגעלאָזט דעם שונא נאָהענט צו דער שטאָדט. נאָך אַ לאַנגער בעלאַגערונג האָבען די קאָזאַקען זיך בעשלאָסען אויף אַזאַ מיטעל: זיי האָבען געלאָזט וויסען די פּאָליאַקען, אַז זיי זענען אויסען נאָר די יודען און אויב די פּאָליאַקען וועלען זיי, די יודען, אַרויס־געבען, וועט מען די פּאָליאַקען לאָזען צו רוה. די פוילישע פּריצים, וואָס אין זייער שפּיץ איז געשטאַנען דער פירשט טשעטווערטינסקי, האָבען פערגעסען אָן זייער שבועה און געוואָלט אַרויסגעבען די יודען. די לעצטע האָבען זיך דערוואוסט וועגען דעם פערראַט און געוואָלט זיך אָבּרעכענען מיט די פעררעטער, וואָס זענען געווען אין דער מינדערהייט. נאָר דער ראש הישיבה ר׳ אהרן האָט זיך ביי זיי געבעטען, אַז זיי זאָלען דאָס נישט טאָן לטובת די אינטערעסען פון די איבעריגע יודען, אָן וועלכע די פּאָליאַקען וועלען שפּעטער געוויס זיך נוקם זיין. „לאָמיר בעסער שטאַרבען — האָט דער פרומער ר׳ אהרן זיך געבעטען, — ווי אונזערע נעמיראָווער ברידער זענען געשטאָרבען, נאָר לאָמיר נישט שטעלען אין סכנה אונזערע ברידער אין גלות". די יודען האָבען זיך אונטערגעגעבען: זיי האָבען אָבגעגעבען זייער גאַנצען פערמעגען

דעם פירשט טשעטווערטינסקי, וועלכער זאל דאס געבען די קאזאקען אלס אויסקויף פאר זייער לעבען. ווען די קאזאקען האבען זיך אריינגעריסען אין שטאדט אריין, האבען זיי פריהער צוגענומען דאס גאנצע יודישע פערמעגען, דערנאך פערטריבען אלע יודען אין א גארטען אריין, דארט אריינגעשטעקט א פאהן און ערקלערט: ווער עס וויל בלייבען לעבען, זאל זיך שטעלען אונטער דער פאהן און זיך אב'שמד'ען. די רבנים זענען ארומגעגאנגען צווישען די יודען און איינגערעדט, אז מען זאל בעסער אננעהמען א מערטירער־טויט און נישט פערראטען די יודישע רעליגיע. עס האט זיך נישט געפונען קיין איין און איינציגער פערראטער און 1500 יודען זענען אויס'געהרג'עט געווארען אויף א אכזריות־דיגען אופן. די קאזאקען האבען אויך נישט געשאנקען די פאליאקען און אויסגע'הרגע'ט אלע, צווישען זיי אויך דעם פירשט טשעטווערטינסקי. די פאליאקען האט מען פאר פערראט בעצאהלט מיט פערראט.

פון פאראל זענען די קאזאקען אוועק קיין וואהלין, און דארט האט די שחיטה געדויערט דעם גאנצען זומער און הערבסט פון 1648. אין פאלאניע זענען געפאלען הרוגים און גענומען געווארען אין געפענגניש ביז 16 טויזענד יודען. צווישען די דער'הרג'עטע איז געוועזען דער פאפולערער מקובל ר' שמשון אסטראפאלער. ער צוזאמען מיט נאך 300 יודען האבען זיך אנגעטאן אין קיטלען און טליתים, אוועק אין שוהל אריין און דארט ערווארטעט דעם שונא. דארט זענען זיי טאקע אלע ביז איינעם אויסגע'הרג'עט געווארען. אזעלכע שחיטות זענען אויך פארגעקומען אין זאסלאוו, אסטראה, באר, אלט־קאנסטאנטין, קרעמעניץ און פיעל אנדערע שטעדט.

דאס פוילישע מיליטער האט אין איינצעלנע ערטער איינגעשטילט דעם בונט און געצאהלטע באנדעס פון די קאזאקען און פויערען אויסגעראמט. בעזונדערס האט זיך אויסגעצייכענט דער ענערגישער און טאלאנטפולער פירשט ווישניעוועצקי, וועלכער איז געוועזען א גרויזאמע קראפט פאר די קאזאקען. ווי עס דערצעהלט דער יודישער היסטאריקער, האט ווישניעוועצקי, זיך בעצויגען צו יודען, „ווי א פאטער צו קינדער”, און אומעטום, וואוהין עס איז אריינגעטרעטען זיין מיליטער, זענען געוועזען יודען אויסער געפאהר. אבער ווישניעוועצקי איז געוועזען נאר איינער און ער איז נישט אימשטאנד געוועזען אליין צו דערשטיקען דעם בונט; די הויפט־אנפיהרער פון דער פוילישער ארמעע האבען געהאלטען אין איין רייסעניש צווישען זיך, מקנא געוועזען ווישניעוועצקי'ן פאר זיינע

נצחונות, נישט אַרויסגעוויזען די נויטיגע ענערגיע און טאַלענט אַז חמעלניצקי איז געווען געראכט, ווען ער האָט זיי געגעבען אַזאַ כאַראַקטעריסטיק: „פעריַנאַ“ (פערענע), „דעטינאַ“ (קינד), „לאַטינאַ“ (געלעהרטער), ד. ה. איינינע פון זיי זענען פויל און צאַרט, אַנדערע זענען נאַאיוו ווי קינדער, די דריטע זענען געלעהרטע, מענשען פון קאַבינעט און טויגען גאָרנישט צו פיהרען קיין מלחמות.

פון אוקראַינא איז אַ באַנדע פויערען אָדער „הײַדאַמאַקען“ אַרײַנגעדרונגען אין די דערבײַאיגע שטעדט פון ווײַס-רוסלאַנד און ליטא. פון טשערניגאָוו און סטאַראָדוב, וואו מען האָט אויסגע׳הרג׳עט די יודישע אײַנוואוינער, זענען די רויבער געגאַנגען אויף האָמעל, און דאָ איז פאָרגעקומען אַ שרעקליכע שחיטה, וועגען וועלכער דער היסטאָריקער פון יענער צײַט דערצעהלט: „די בונטאָווטשיקעס האָבען איבערגעקויפט דעם נאַטשאַלניק פון שטאָדט... און יענער האָט אַרויסגעגעבען די יודען. עס האָבען זיי אַרומגערינגעלט די פּראַוואָסלאַווגע מיט ענטבלויזטע שווערדען, מעסערס און שפּיזען און געזאָגט: „פאַרוואָס גלויבט איהר אין אײַער גאָט, וואָס האָט נישט קיין רחמנות אויף זײַן לײַדענדען פאָלק און ראַטעוועט איהם נישט פון אונזערע הענד? ענטזאַגט זיך פון אײַער גאָט — וועט איהר ווערן הערן!... איהר אַלע וועט אומקומען, אויב איהר וועט זיך האַלטען אין דער אמונה פון אײַערע עלטערן, ווי עס זענען אומגעקומען אײַערע ברידער אין אוקראַינא, פאָקוטיא און ליטאָ“... דעמאָלט האָט אויסגעשריען ר׳ אליעזר, דער מנהיג אונזערער, דער ראש בית-דין: „ברידער, דערמאָנט זיך אין טויט פון אונזערע ברידער, וואָס זענען אומגעקומען אויף קדוש-השם! לאָמיר אויך אויסשטרעקען אונזערע העלזער צום שווערד פון שונא! קוקט אויף מיר און טוט, ווי איך!“ און תיכף האָבען טויזענדער זיך אָבגעזאָגט פון לעבען, פערהאַסט די וועלט און מקדש השם געווען. דער ראש-ישיבה האָט דער ערשטער אָבגעגעבען זײַן קערפּער אַלס קרבן... די זקנים און יונגע לײַט, יונגלעך און מײַדלעך האָבען געזעהן די ענוים, לײַדען און וואונדען פון רבי׳ן, וועלכער האָט נישט אויפגעהערט רופען צו זיי, אַז זיי זאָלען אויך אָננעהמען דעם מערטירער-טויט אין נאָמען פון דעם, וואָס האָט די וועלט בעשאַפען. אַלע, ווי איין מענש, האָבען אויסגעשריען: „לאָמיר איינער דעם אַנדערן מוחל זײַן די פערזענליכע בעלײַדיגונגען, לאָמיר אָבגעבען אונזער נשמה דעם בעשעפער, און דעם קערפּער — דער ווילדער סטיחיע, אונזערע שונאים,

די פראַוואָסלאַוונע"... דערהערענדיג דאָס, האָבען די שונאים געמאַכט אַ שרעקליכע שחיטה; זיי האָבען געשלאָגען די אומגליקליכע מיט העלצער, כדי זיי זאָלען שטאַרבען לאַנגזאַם. הויפענס זענען געפאַלען, מענער, פרויען, קינדער. און זיי זענען נישט צו קבורה געקומען, און הינט און חזירים האָבען געגעסען די טויטע קערפער".

אין סעפּטעמבער איז חמעלניצקי אַליין, אין שפּיץ פון די קאָזאַקען צוזאַמען מיט די טאַטאַרען, צוגעגאַנגען צו די ווענט פון דער גאַליציאַנער הויפּט־שטאָדט לעמבערג און זי בעלאַגערט. די קאָזאַקען האָבען זיך אַריינגעריסען אין דער פאָרשטאָדט און זי צוראַבירט, נאָר דער צענטר פון שטאָדט איז געווען גוט בעפעסטיגט און אַהין האָבען די קאָזאַקען נישט געקענט אַריינדרינגען. חמעלניצקי האָט פאָרגעלעגט דעם מאַגיסטראַט, ער זאָל אַרויסגעבען אַלע יודען און זייער פערמעגען און דאַן וועט ער אָבטרעטען פון שטאָדט, נאָר דאָרמאָל האָט דער מאַגיסטראַט געהאַלטען מיט יודען און דאַן האָט חמעלניצקי איינגעשטימט אָבצוטרעטען פון שטאָדט פאַר אַ גרויסע סומע אויסקויף־געלד, וואָס דעם גרעסטען טייל פון איהר האָבען געגעבען יודען. פון לעמבערג איז חמעלניצקי מיט'ן מיליטער אַוועק קיין זאַמאָשטש און לובלין, דערנעהנטערענדיג זיך צו וואַרשאַ, וואו עס איז דעמאָלט אויסגעקליבען געוואָרען אַלס קעניג דער קאַרדינאַל יאַן־קאַזימיר, דער ברודער פון וולאַדיסלאַוו דעם 4־טען. דער נייער קעניג האָט אָנגעהויבען פיהרען מיט חמעלניצקי'ן אונטערהאַנדלונגען וועגען שלום, נאָר אַזוי ווי די קאָזאַקען האָבען געשטעלט גרויסע פאָדערונגען, זענען די אונטערהאַנדלונגען איבערגעריסען געוואָרען און אין פריהלינג 1649 האָט זיך ווידער אָנגעהויבען די בלוטיגע מלחמה און ווידער זענען חרוב געוואָרען עטליכע יודישע שטעדט. נאָך אַ רייהע מפּלות פון פּולישען מיליטער איז ענדליך געשלאָסען געוואָרען אין זבאָראָווא אַ שלום, וואָס איז געווען גינסטיג פאַר די קאָזאַקען. אין דעם אָבמאַך וועגען שלום איז אויך געווען, לויט דער פאָדערונג פון די קאָזאַקען, אַ פונקט, אַז יודען טאָרען נישט וואוינען אין דער קאָזאַקען־אוקריינאַ, ד. ה. אין טשערניגאָווער, פּאָלטאַווער, קיעווער און אַ טייל פּאָדאָלער ראַיאָנען.

נאָך אָנדערטהאַלבען יאָהר פון צרות און שחיטות האָבען די יודען ענדליך פרייער אָבגעעטעמט. דער קעניג יאַן־קאַזימיר האָט ערלויבט די יודען, וואָס האָבען אָנגענומען קריסטענטום צוליעב דעם פּחד פאַר'ן טויט, ווידער זיך אומקעהרען צום יודענטום. מאַסען יודישע טעכטער,

David Dawson

וואָס זענען מיט געוואַלט אָבגעשמד'ט געוואָרען, זענען ענטלאָפען פון זייערע געצוואונגענע מאַנען, די קאָזאַקען, און זיך אומגעקעהרט צו זייערע פאַמיליעס. דער „ועד ארבע ארצות", וואָס האָט אָבגעהאַלטען זיינע זיצונגען ווינטער 1650 אין לובלין, האָט אויסגעאַרבייט אַ רייהע תקנות, אום צו ברענגען אין אָרדנונג דאָס געזעלשאַפטליכע און פאַמיליען-לעבען פון די יודען. דער טאָג פון דער נעמיראָווער שחיטה (כ' סיון), וואָס איז שוין לאַנג אַ תענית-טאָג צום אָנדענקען פון די מערטירער בעת די קרייץ-צוגען, איז אָנערקענט געוואָרען פאַר אַ טרויער-טאָג אויך צום אָנדענקען פון די קרבנות פון דעם קאָזאַקען-אויפשטאַנד. די רבנים פון יענער צייט האָבען פערפאַסט אַ רייהע תפילות און האַרצ-רייסענדע סליחות, וואָס זענען געלייענט געוואָרען אין די יודישע שוהלען אין יענעם טרויער-טאָג. אָבער נישט לאַנג האָט געדויערט דער שטיל-שטאַנד. דער שלום אין זבאָראָווא האָט נישט צופרידענגעשטעלט נישט די קאָזאַקען, נישט די פאָליאַקען, די געגענזייטיגע שנאה האָט געבראַכט צו נייע צוזאַמענשטויסען און אין 1651 האָט די מלחמה ווידער אויפגע-פלאַקערט. די פוילישע רעגירונג האָט מאָביליזירט אַ גרויסע אַרמעע, אין וועלכער עס איז אַריינגעגאַנגען אויך אַ יודישע אָבטיילונג פון 1000 מענשען. דאַסמאָל האָבען די פאָליאַקען די גובר געוועזען און אין סעפּ-טעמבער 1651 איז ביי בעלאָצערקאָוו געשלאָסען געוואָרען אַ שלום, וואָס איז געוועזען גינסטיג פאַר די פאָליאַקען. לויט דעם שלום זענען פיעל פריהעריגע פאָדערונגען פון די קאָזאַקען אָבגעוואָרפען געוואָרען און צווישען אַנדערעס איז אויך צוריקגעשטעלט געוואָרען דאָס רעכט פון יודען צו וואוינען אין אוקריינאַ. דעמאָלט האָבען די אונרוהען צווישען די קאָזאַקען און פראַוואָסלאַוונע פויערען זיך ווידער אָנגעהויבען. חמעלניצקי האָט אָנגעהויבען פיהרען אונטערהאַנדלונגען מיט דעם רוסישען צאַר אַלעקסיי מיכיילאָוויטש וועגען פעראייניגען, אויף אויטאָ-נאָמישע יסודות, די קאָזאַקען-אוקריינאַ צו דער מאָסקווער מלוכה, מיט'ן נאָמען קליין-רוסלאַנד. דער אָבמאַך איז געשלאָסען געוואָרען אין 1654 און אין דעם זעלבען יאָהר האָט דאָס רוסישע מיליטער אָנגעהויבען פיהרען אַ מלחמה מיט פוילען. יעצט איז געקומען די צייט פון הריגות און שחיטות פאַר די יודען פון ביעלאָרוסיע און ליטא.

דאָס רוסישע מיליטער צוזאַמען מיט די קאָזאַקען האָבען אין פערלויף פון צוויי יאָהר גע'בעל'הבת'עוועט איבער ליטא און וויים-רוסלאַנד און דאָרט געמאַכט שרעקליכע חורבנות. ווען עס זענען איינ=

גענומען געווארען די הויפט־שטעדט, האט מען שטענדיג די יודען פון דארטען ארויסגעטריבען אדער אויסגע'הרג'עט. ווען עס איז איינגענומען געווארען די שטאדט מאהילעוו, האט דער רוסישער צאר געהייסען ארויסטרייבען פון דארטען אלע יודען און זייערע הייזער צוטיילען צווישען דעם מאגיסטראט און דער רוסישער מאכט. די יודען האבען געהאפט, אז דאס פוילישע מיליטער וועט צוריק אבשלאגען די שטאדט, און זיי האבען דעריבער נישט תיכף זיך ארויסגעצויגען פון שטאדט. נאר דערפאר האבען זיי טייער בעצאהלט. ענדע זומער 1655 האט דער נאטשאלניק פון רוסישען גארניזאן אין מאהילעוו, פאלקאווניק פאקלאנסקי, דערוויסענדיג זיך, אז צום שטאדט געהט דאס פוילישע מיליטער, בעפוילען די יודען פערנעהמען זייער האב און גוטס און ארויסטרעטען פון שטאדט. אבער ווי נאר די יודען זענען ארוים פון שטאדט און זיך געלאזט אין לאגער פון פוילישען מיליטער, זענען די רוסישע סאלדאטען, לויט דעם בעפעהל פון פאקלאנסקי, בעפאלען די יודען, צוראבירט זייער גאנץ פערמעגען און כמעט אלע אויסגע'הרג'עט.

אין וויטעבסק האבען יודען גענומען א ענערגישען אנטייל אין דער פערטיידיגונג פון שטאדט. זיי האבען געגראבען גריבער, פערפעסטיגט די וועגט, צוגעשטעלט געוועהר און פערד, נאר דערפאר ווען די שטאדט איז ענדליך איינגענומען געווארען דורך דעם רוסישען מיליטער, זענען די יודען אינגאנצען צוראבירט געווארען; א טייל פון זיי זענען מיט געוואלט אבגע'שמד'ט געווארען און א טייל זענען פערשיקט געווארען אין די רוסישע גובערניעס אלס געפאנגענע. נישט ווייניג האבען יודען אויך געליטען, ווען עס איז איינגענומען געווארען די הויפט־שטאדט פון ליטא, ווילנא. דארט האבען די קאזאקען געמאכט א שרעקליכען פאגראם און אויסגע'הרג'עט 25 טויזענד פאליאקען. פון די יודען האט דער גרעסטער טייל זיך געראטעוועט דורך ענטלויפען, נאר די איבערגעבליבענע זענען אדער ארויסגעטריבען אדער אויסגע'הרג'עט געווארען.

נאך ווייניג זענען געוועזען די אומגליקען, וואס זענען געקומען אויף יודען פון די קאזאקען, רוסען און טאטארען, איז נאך צוגעקומען א נייער שונא, דער שוועדישער קעניג קארלוס דער 10־ער, וועלכער האט זיך אריינגעריסען קיין פוילען פון צפון־זייט, אין סאמע צענטר פון לאנד. דער שוועדישער קעניג האט איינגענומען איין שטאדט נאך דער אנדערער; איהם האבען זיך אויך אונטערגעגעבען די פוילישע רעזידענץ־שטעדט קראקוי און ווארשא. דער גרעסטער טייל פון גרויס־און

קליין=פוילען איז געווען אין די הענד פון די שוועדען און דער קעניג יאן=קאזימיר האט געמוזט ענטלויפען קיין שלעזיען. פוילען איז געווארען א מין גיהנם, וואו עס האבען זיך צונויפגעמישט פערשידענע פעלקער: קאזאקען, רוסען, שוועדען, טאטארען און יעדער איינציגער האט געוואלט אפרייסען א חלק פאר זיך. עס איז כמעט געווען בולט, אז די היסטאריע האט שוין פער'משפט דאס אמאליגע שטארקע פוילען צום אונטערגאנג. פון דער שוועדישער ארמעע האבען יודען געליטען צוגלייך מיט דער קריסטליכער בעפעלקערונג, אבער אויף זייער חלק זענען אויסגעפאלען אויך ספעציעלע ליידען. דער אנפיהרער פון דער פוילישער ארמעע, דער בייזער דיקטאטאר טשערנעצקי, איז געווען א שונא=ישראל און זיך בעגאנגען מיט זיי אכזריות'דיג. יודען האט מען בעשולדיגט אין געהיימע בעציהונגען מיט די שוועדען און זיך אן זיי נוקם געווען דערפאר, אזוי אז די יודען זענען געשטאנען צווישען צוויי פייערען: דארט, וואו די שוועדען האבען זיי געלאזט צו רוה, זענען זיי בעפאלען געווארען פון די פאליאקען. צו דער שרעקליכער מלחמה איז נאך צוגעקומען די דזשומא, וועלכע האט דעמאלט געהערשט אין פוילען. די יודען פון קראקויער, פויזנער, קאלישער, פעטראקאווער און לובלינער געגענדען, וואס זענען געווען אויסגעמוטשעט פון דער מלחמה, זענען מאסענווייז אויסגעשטארבען פון דזשומא. ערשט אין 1658, נאך גרויסע פערלוסטען און בזיונות, האט פוילען געשלאסען א שלום מיט גרויסע הנחות פאר רוסלאנד און שוועדען, און דאס לאנד האט אנגעהויבען ביסלעכווייז זיך בערוהיגען.

די רעזולטאטען פין די בלוטיגע 10 יאהר (1648–58) זענען פאר יודען געווען שרעקליכע. לויט דער מיינונג פון יודישען היסטאריקער פון יענער צייט, זענען דעמאלט אומגעקומען העכער א האלב מיליאן יודען; נאר אפילו ווען מען זאל די ציפער פערקלענערן אויף א העלפט, וועט דאך בלייבען א ריעזיגע צאהל קרבנות. אזא גרויסען אומגליק האבען יודען נישט געהאט אפילו בעת די קרייץ=צוגען און דעם „שווארצען טויט" אין מערב=אייראפא. אנ'ערך 700 יודישע געמיינדעס זענען דעמאלט חרוב געווארען. אין די שטעדט פון קאזאקען=אוקריינא זענען די יודישע געמיינדעס אינגאנצען פערניכטעט געווארען. אין וואהלין און פאדאל איז געבליבען גאנץ אנ'ערך א צעהנטעל פון דער יודישער בעפעלקערונג; די איבעריגע זענען אדער אומגעקומען בעת דעם אויפשטאנד, אדער זענען גענומען געווארען אין געפענגניש און אבגעפיהרט

געוואָרען קיין טערקיי, אָדער ענטלאָפֿען אין אַנדערע לענדער. אין אַלע לענדער פֿון אַזיען און איירָאָפּאַ האָט מען אין יענער צייט געקענט טרעפֿען ענטלאָפֿענע יודען פֿון פּוילען, וואָס האָבען דערצעהלט הארצרייסענדע סצענעס וועגען זייערע ברידער אין דעם פּוילישען גיהנם.

איינער פֿון די, וואָס האָבען אַליין איבערגעלעבט די שרעקליכע שחיטה אין אוקריינא, ר' נתן נטע האַנאָווער פֿון זאַסלאַוו, האָט אונז איבערגעלאָזט אַ אויסגעצייכענטע חראָניק פֿון יענער צייט אין זיין ווערק „יון מצולה". דער גאון ר' שבתי כהן (ש"ך) האָט זיך געווענדעט מיט אַ אויפֿרוף וועגען דער שחיטה אין פּוילען צו אַלע יודען פֿון דער גאַנצער וועלט און צום אויפֿרוף זענען בייגעלעגט געוואָרען תפילות צום אָנדענקען פֿון די קדושים. פֿיעל אָנגעזעהענע רבנים פֿון יענער צייט, ווי ר' ליפּמאַן העלער, ר' שעפּטעל האָרוויץ, ר' מאיר פֿון שעברשין און ר' גבריאל שוסבורג האָבען אין האַרצרייסענדע חבורים בעווײנט דעם חורבן פֿון די פּוילישע יודען, און אַ טיעפֿע פֿערצווייפֿלונג הערט זיך פֿון זייערע פֿערפֿאַסטע תפילות און סליחות: עס האָט אויסגעזעהען, אַז אַלץ איז שוין פֿערפֿאַלען, אַז דער יודישער צענטר אין פּוילען איז שוין אויף שטענדיג חרוב און קיינמאָל וועלען יודען דאָרט שוין נישט אויפֿגעבויט ווערן צוריק.

די נבואה פֿון די קלאָגערס איז נישט מקוים געוואָרען. די יודישע בעפֿעלקערונג אין פּוילען איז פֿעראָרימט און פֿערקלענערט געוואָרען, אָבער פֿערניכטעט זענען זיי נישט געוואָרען און דער הויפּטצענטר פֿון די יודען איז דאָך געבליבען פּוילען. עס האָט זיך אַ איבעריגעס מאָל אַרויסגעוויזען, ווי ווייט די יודישע נאַציע איז לעבענספֿעהיג: ווי נאָר אין לאַנד האָבען אויפֿגעהערט די מהומות, האָבען די יודען זיך אומגעקעהרט אין זייערע צערשטערטע נעסטען, אָנגעהויבען ביסלעכווייז אויפֿבויען זייערע חורבות און אַ קליינע צייט נאָך דעם שרעקליכען אומגליק זענען די יודען ווידער צו=זיך געקומען. דער קעניג יאַן=קאַזימיר, וואָס האָט זיך אומגעקעהרט און ווידער גענומען די ממשלה אין זיינע הענד, האָט אין אַ בעפֿעהל וועגען פֿרייהייט פֿון האַנדעל פֿאַר די יודען אין קראַקוי ערקלערט, אַז זיין הויפּט=זאָרג איז האָטש עטוואָס בעלוינען דער בעפֿעלקערונג פֿאַר די צרות, וואָס זי האָט איבערגעלעבט, און מיטהעלפֿען איהר אויפֿצובויען איהרע חורבות. פֿיעל יודישע שטעדט, וואָס האָבען אַממעהרסטען געליטען פֿון די מלחמות, האָבען בעקומען פֿערשידענע לגאָטעס און עס איז פֿאַר זיי

אויך פֿערלייכטערט געוואָרען דאָס צאָהלען שטייערען . דאָס האָט עט־וואָס פֿערלייכטערט די לאַגע , אָבער דער קריזיס האָט דאָך איבער־געלאָזט גרויסע שפּורען , און נישט אַזוי גיך האָבען יודען זיך ווידער איינגעאָרדענט . בעזונדערס בולט זענען געווען די רעזולטאַטען פֿון קריזיס אין דרום , אין ראַיאָן פֿון דעם אויפֿשטאַנד . לויט דעם אָבמאַך אין אַנדרוסאָווא , ביי סמאָלענסק (1667) , האָבען פּוילען און רוסלאַנד איינגעטיילט צווישען זיך אוקראַינא , אַזוי אַז וואָהלין און פּאָדאָל זענען פֿערבליבען ביי פּוילען און פּאָלטאַווער , טשערניגאָווער און אַ טייל פֿון קיעווער ראַיאָן זענען איבערגעגאַנגען צו מאָסקווא . די קאָזאַקען אַליין האָבען געהאַלטען אין איין אַרומרייסען זיך , ווייל איינ:גע האָבען גע־צויגען צו פּוילען , אַנדערע — צו רוסלאַנד , אַזוי אַז אוקראַינא איז נאָך אַ לאַנגע צייט געווען אַ אָרט פֿון אינטריגעס און צוזאַמענשטויסען . יודען האָבען פֿון די אַלע רייבונגען און צוזאַמענשטויסען , נאַטירליך , נאָר פֿערלוירען . פֿון קליין־רוסלאַנד זענען יודען אינגאַנצען אַרויס־געשטויסען געוואָרען און אין דעם טייל אוקראַינא , וואָס האָט געהערט צו פּוילען , זענען יודען זעהר פֿעראָרימט געוואָרען . אין אַלגעמיין איז דער צענטר פֿון די יודען אין פּוילען איבערגערוקט געוואָרען פֿון דרום־מערב־ראַיאָן צו ביעלאָרוסיע און ליטאַ , וועלכע האָבען פֿיעל ווינציגער געליטען פֿון די אונרוהען . דער דרום־מערב־ראַיאָן , וואו יודען האָט זיך אַמאָל געלעבט אַזוי גוט , האָט געהאַלטען אין איין פֿאַלען .

אין 1669 האָט יאַן־קאַזימיר זיך אָבגעזאָגט פֿון טראָן און אַלס פּוילישער קעניג איז אויסגעקליבען געוואָרען מיכאַאיל וווישניעוועצקי , דער זוהן פֿון פּוילישען העלד יערעמיע וווישניעוועצקי . ווי זיין פֿאָטער , וואָס האָט אָבגעראַטעוועט פֿון חורבן נישט איין יודישע געמיינדע , האָט אויך דער נייער קעניג זיך בעצויגען צו יודען פֿריינדליך און אין קאָראָנאַציאָנס־סיים האָט ער בעשטעטיגט אַלע פּריווילעגיעס פֿון די פּוילישע און ליטווישע יודען . אָבער די עהרליכע שטרעבונגען פֿון קעניג האָט געשטערט דער פּוילישער סיים , אויף וועלכען עס האָט זיך געלאָזט דייטליך הערען די שטימע פֿון די קאַטאָלישע גייסטליכע מיט זייער אַלטער שנאה צו יודען . אויף דעם סיים פֿון 1670 זענען אָבגעפֿרישט געוואָרען די אַלטע בעגרענצונגען פֿאַר יודען : נישט צו האַלטען קיין קריסטליכע דינערשאַפֿט און נישט אַרויסגעהן פֿון די הייזער בעת די קריסטליכע פּראָצעסיעס . און דאָס אַלץ האָט דער

סיים געטאן אין א צייט, ווען די מלוכה האט געהאט פאר זיך פיעל וויכטיגע אויפגאבען, אין א צייט, ווען דאס לאנד איז געווען צעריסען אויף שטיקער, און די געזעצגעבער וואלט, דאכט זיך, נישט געדארפט ליגען אין קאפ די דאגה וועגען יודישע בעגרענצונגען!

דער לעצטער פוילישער קעניג, וואס האט ווירקליך געשיצט די יודען, איז געווען יאן סאביעסקי (1674—96), דער פוילישער העלד, וואס האט צוריק אויפגעשטעלט דעם פוילישען פרעסטיזש אין אייראפא. איהם איז אויסגעקומען אפט צו קעמפפען געגען די יודענפיינדליכע שטימונגען פון דער שליאחטע, פון די מאגיסטראטען און צעחען. אין 1681 איז אין ווילנא פארגעקומען אזא פאל. דארט איז געמאכט געווארען א פאלקס-צעהלונג, און דער ווילנער מאגיסטראט האט בעפוילען די יודען ארויסצוגעהן הינטער דער שטאדט און דארט געצעהלט ווערן צוזאמען מיט די קריסטען. די יודען האט מען פערזיכערט, אז זיי וועט הינטער דער שטאדט קיין שלעכטס נישט געשעהן. אבער ווי נאר זיי זענען ארויס אויפ'ן פעלד, זענען אויף זיי אנגעפאלען די קריסטען, אנגעהויבען שיסען אויף זיי, שלאגען און בעראבעווען. דער מאגיסטראט האט נישט בלויז נישט געשטערט, נאר אויך געקוקט אויף דער הריגה מיט פערגניגען, און יודען וואלטען דעמאלט געווען אבגעשניטען זעהר שלעכט, ווען אויף זיי זאלען זיך נישט געווען דערבארימען די שילער פון די יעזואיטישע שולען, וואס האבען זיי ארויסגעראטעוועט פון המון. נישט שטענדיג זענען אבער די יעזואיטישע שילער געווען אזעלכע רחמנים און נישט זעלטען זענען זיי אליין געווען די איניציאטארען פון פיעל אונרוהען אין די יודישע קווארטאלען. די „שילער-געלויפען" זענען דעמאלט געווען א געוועהנליכע ערשיינונג אין די פוילישע שטעדט: די שילער פלעגען פערטשעפען די יודען אויף דער גאס, מאכען סקאנדאלען און אויך זיך אריינרייסען אין די יודישע קווארטאלען און מאכען קליינע פאגראמען. אזעלכע אונרוהען פלעגען מעהרסטענטייל פארקומען דורך די יעזואיטישע שילער אין פויזנא, לעמבערג, ווילנא און בריסק. די ארטיגע מאכט האט געקוקט דורך די פינגער אויף דער דאזיגער „שטיפעריי" פון דער יוגענד, וועלכע האט אפט אנגענומען א געפעהרליכען כאראקטער. אין 1687 האט אין פויזנא צו די „שטיפערישע" שילער זיך פעראייניגט דער פשוט'ער המון, און די איינוואוינער פון יודישען קווארטאל האבען געמוזט מיט געוועהר אין די הענד זיך פערטיידיגען אין פערלויף

פון דרײַ טעג. כּדי צו פערהיטען זיך פון אַזעלכע אָנפאַלען, האָבען די יודישע געמיינדעס פון פיעל שטעדט געצאָהלט אַ יעהרליכען צינז לטובת די קאַטוילישע שולען, און דער שטײַער איז געוואָרען אַ געזעצליכע זאַך. די סיימען פלעגען אפילו אַרויסטרעטען געגען אַזעלכע אָנפאַלען און צוזאָגען יודען פרײַהייט פון פערזאָן, בעזונדערס ווען מען האָט געדאַרפט אײַנפיהרען נײַע אָדער פערגרעסערן די אַלטע שטײַערען, אָבער דער פאַקטישער פערטיידיגער פון יודען איז געוועזן נאָר דער קעניג אַליין. אין קעניגליכען הויף פלעגען קומען בעפאָלמעכטיגטע פון די יודישע געמיינדעס מיט פערשידענע ביטעס און ווי ווײַט מעגליך פלעגט יאַן סאָביעסקי די בקשות ערפילען. אין סענאַט און אויף די סיימען פלעגט מען דעם קעניג אויפוואַרפען, וואָס ער איז אַזאַ יודענפרײַנד. אין 1693 האָט מען אויפ'ן סיים אין גראָדנאָ אויף דעם קעניגס ליעבלינג, דעם יוד בצלאל, וואָס פלעגט אָבנעהמען אין אַרענדע די מלוכה-אָבצאָהלונגען, אַרויפגעוואָרפען אַ רייהע בעשולדיגונגען אין בערויבען דער מלוכה, אין גאָט-לעסטערונג א. ד. גל. דאָס האָט מען געטאָן אויף להכעיס דעם קעניג, נאָר יאַן סאָביעסקי האָט געפאָדערט, אַז מען זאָל דעם יוד בצלאל ערלויבען דורך אַ שבועה אַראָבוואַרפען פון זיך די בעשולדיגונגען, און נאָך היסע דעבאַטען האָט דער קעניג אויסגעפיהרט.

אויב בײַ יאַן סאַביעסקי האָבען די יודען זיך צוריק פערפעסטיגט נאָך דער שווערער עפּאָכע פון שחיטות און הריגות, האָט די יודישע לאַגע זיך וויעדער פערערגערט בײַ די קעניגען פון דער זאַקסישער דינאַסטיע, אויגוסט דער־צווייטער און דער דריטער (1697—1763). די פאָליטישע אַנאַרחיע צוזאַמען מיט די מפּלות אין דער מלחמה מיט שוועדען האָבען אַרויסגעוויזען, אַז די מלוכה, וואָס איז געגרינדעט אויף קלאַסען-אינטערעסען, אויף דעם ווילקיר פון אויבען און שקלאַפערײַ פון אונטען, איז אינערליך דורך און דורך פערפוילט. די ירידה פון דער פוילישער מלוכה האָט אָנגענומען אַ גרויזאַמען כאַראַקטער. אין אַ לאַנד, וואו יעדער קלאַס האָט אין זינען געהאַט נאָר זײַנע שמאָלע עגאָאיסטישע אינטערעסען, וואו די בעשלוסען פון סיים האָבען געקענט בטל ווערן, ווען נאָר איין דעפוטאַט האָט נישט אײַנגעשטימט צו זיי (וועטאָ-רעכט), אין אַזאַ לאַנד האָט אויך די רעגיערונג נישט געזאָרגט זיך וועגען די אַלגעמיינע אינטערעסען, נאָר וועגען איהר פערזענליכער טובה. נאַטירליך, זענען בײַ אַזאַ אָרדנונג שוצלאָזער און

מאַכטלאָזער פֿון אַלע געווען די יודען. אויגוסט דער צווייטער און דער דריטער האָבען אפילו אָפֿיציעל בעשטעטיגט די יודישע רעכטען, אָבער ביי דער אַלגעמיינער מהומה און אַנאַרכיע אין לאַנד איז אַזאַ אָפֿיציעלע בעשטעטיגונג בלויז אויפֿ'ן פּאַפּיער געווען ווינציג. עס איז נויטיג געווען, אַז די העכערע מאַכט זאָל פֿערטיידיגען די יודישע רעכטען פֿון די פֿיינדליכע עלעמענטען נישט בלויז אויפֿ'ן פּאַפּיער, נאָר אין לעבען; אָבער די קיסרים פֿון דער זאַקסישער דינאַסטיע, וואָס האָבען אפילו די אַלגעמיינע מלוכה־אינטערעסען נישט אין זינען געהאַט, האָבען נאָך ווינציגער, נאַטירליך, געקענט טראַכטען וועגען די יודישע אינטערעסען. די קעניגען האָבען זיך נאָר געזאָרגט, אַז די יודען זאָלען פּינקטליך צאָהלען זייערע שטייערען, און נישט קוקענדיג דערויף, וואָס צוליעב די מהומות זענען יודען רואינירט געוואָרען, האָט מען די שטייערען דאָך פֿערגרעסערט.

די אַגענטען פֿון דער רעגיערונג, די וואָיעוואָדעס און סטאַראָסטעס, זענען געווען די אונ'ברחמנות'דיגסטע אונטערדריקער פֿון דער יודישער בעפֿעלקערונג. זיי האָבען געקוקט אויף יודען, ווי אויף אַ מעלקענדיגע קוה, און אויב אַ סטאַראָסטאַ האָט זיך גענויטיגט אין געלד, האָט ער פּשוט זיך געווענדעט צום יודישען קהל מיט אַ סטראַשונעק, אַז אויב די נויטיגע סומע וועט איהם נישט צוגעשטעלט ווערן, וועט ער אָנווענדען רעפּרעסיעס. נאַטירליך, האָט דער סטראַשונסק געהאָלפֿען און קהל האָט באַלד אַריינגעטראָגען די נויטיגע סומע. עס זענען געווען אַזעלכע, וואָס האָבען אונטערדריקט יודען ניט צוליעב געלד, נאָר צוליעב פֿערגניגען, אום פּשוט'ען ווילקיר. אַזוי, למשל, האָט דער קאַניעווער סטאַראָסטאַ זיך אַמאָל ערלויבט אָנצעוואַרפֿען אַ הויפֿען יודען אויף אַ פֿוהר, צופֿיהרען זיי צום הויז פֿון זיינעם אַ פֿריינד אַ גוט־בעזיצער און דאָרט זיי אויסשיטען, ווי מען שיט אוים זעק מיט קאַרטאָפֿעל. דערזעלבער סטאַראָסטאַ פֿלעגט אָפֿט זיך מאַכען אַזאַ „פֿערגווילונג": ער האָט צונויפֿגענומען יודישע פֿרויען, בעפֿוילען זיי אַרויפֿקריכען אויף אַ בוים און שרייען „קוקו", און דערנאָך האָט ער אין זיי געשאָסען; די פֿרויען זענען פֿערוואונדעטע געפֿאַלען פֿון בוים און דער פּריץ האָט פֿרעהליך געלאַכט און זיי געוואָרפֿען געלד.

דער שטאַרקסטער קלאַס אין דער מלוכה, די שליאַכטע, האָט געשטיצט יודען נאָר דאָרט, וואו זי האָט זיך אין זיי גענויטיגט. אויף די יודען האָבען די פּריצים געקוקט, ווי אויף זייערע שקלאַפֿען, לייב־

אייגענע. פּונקט ווי דער פּויער האָט בעאַרבייט די ערד פֿון פּריץ,
אַזוי האָט דער יודישער אַרענדאַר פֿערוואַלטעט די בעל=הבתישקייט פֿון
פּריץ און פּאַקטיש איז צווישען זיי ביידע קיין גרויסער אונטערשיעד
נישט געווען. די פּריצים האָבען זאָגאַר געוואָלט פֿערשקלאַפֿען די יודען
אויפֿ'ן געזעצגעבערישען אופֿן און אויפֿ'ן סיים פֿון 1740 האָבען די
אַדעליגע אַריינגעטראָגען אַ פּראָיעקט, אַז די יודען, וואָס וואוינען אין
די גיטער פֿון די פּריצים, זאָלען אָנערקענט ווערן אַלס זייער אייגענ=
טום, וואָס געהט=איבער בירושה פֿון דור צו דור. דער דאָזיגער וויל=
דער פּראָיעקט איז אָבגעוואָרפֿען געוואָרען, אָבער פּאַקטיש איז דער
יוד געווען אַ עבד נאמן ביים פּריץ. ביי די דעמאָלטיגע ווילדע אָרד=
נונגען, ווען איין פּריץ מיט זיין סוויטע פֿלעגט פֿלוצלונג אָנפֿאַלען
אויפֿ'ן גוט פֿון צווייטען פּריץ, פֿלעגען מעהר פֿון אַלץ ליידען די
יודען. דער פּריץ האָט געהאַט דאָס רעכט צו משפּט'ען זיינע יודען
און טאָן מיט זיי, וואָס זיין האַרץ בעגעהרט. בעת די פּראָווינציעלע
סיימען און צוזאַמענפֿאָהרען פֿון דער שליאַחטע איז איינגעפֿיהרט
געוואָרען אַ מנהג צו „פֿערווייַלען זיך" דורך אָנפֿאַלען אויף די יודישע
הייזער און שוהלען. געגען די דאָזיגע ווילדע פֿערוויילונגען האָט שאַרף
פּראָטעסטירט דער וואַרשאַווער סיים פֿון 1717 און געדראָהט מיט בע=
שטראָפֿונגען, אָבער נישט אַזוי לייכט איז געווען אויסצוואָרצלען דעם
דאָזיגען מנהג.

אין די שטעדט ווידער האָט זיך געפֿיהרט דער אַלטער קאַמפּף
צווישען די יודען און די קריסטליכע סוחרים און האַנדווערקער. כּדי
צו קאָנקורירען מיט די יודישע הענדלער און בעלי=מלאכות, האָבען די
קריסטען צוגעגעבען זייער קאַמפּף אַ רעליגיעזען כאַראַקטער און אָפֿט
אָנגערייצט דעם המון געגען די יודען. זיי צו הילף איז געקומען דער
אַלטער שונא פֿון יודען: די גייסטליכע. דער זאָמען, וואָס די יעזואי=
טען האָבען פֿערזייעט, האָט געגעבען גוטע פֿרוכטען. די אַגיטאַציע
געגען די „אונגלויביגע" איז געוואָרען איינע פֿון די הויפּט=קרעפֿטען
אין דער אינערליכער פּאָליטיק פֿון פּוילען אין יענער צייט. די בע=
שלוסען פֿון די קאַטוילישע סינאָדען זענען לויט זייער טאָן און אינ=
האַלט דורכגעדרונגען מיט פֿערביסענער שנאה צו יודען. דער לאָ=
וויטשער סינאָד פֿון 1720 האָט אַרויסגעגעבען אַ בעפֿעהל, „אַז די יודען
זאָלען זיך נישט דערוועגען אין ערגעץ צו בויען נייע שוהלען און רע=
מאָנטירען די אַלטע", אַזוי אַז אין פֿערלויף פֿון אַ געוויסער צייט זאָלען

די יודישע שוהלען אינגאנצען פערשוואונדען ווערן דורך שרפות אדער
דורך איינפאלען. פון ענדע 17-טען יאהרהונדערט זענען זעהר אפט
געווארען די בלוט-בלבולים אויף יודען און נישט-זעלטען זענען די
בלבולים פראוואצירט געווארען דורך דער קלעריקאלער פארטיי. די רי-
טועלע פראצעסען פלעגען בעטראכט ווערען אין העכסטען געריכט —
אין לובלינער טריבונאל, און נישט-זעלטען האבען זיי זיך געענדיגט מיט
טויט-שטראף פאר אונשולדיגע מענשען.

די גרעסטע פראצעסען פון דעם סארט (דער סאנדאמירער 1710—
1698), פויזנער 1736, זשיטאמירער 1753, וואיסלאוויצער 1760) זענען
געפיהרט געווארען אויפ'ן שטייגער פון דער אינקוויזיציע. דער סאנדא-
מירער פראצעס איז ארויסגערופען געווארען דורכדעם, וואס א קרים-
טין האט אונטערגעווארפען איהר נישט-געזעצליך געבוירענעם קינד
הינטער דער טהיר פון א יודען און געגעבען די גייסטליכע א מעגליכ-
קייט צו פערפיהרען א פראצעס וועגען א כלומר'שט ריטועלער ערמאר-
דונג. דער פראצעס איז דורכגעגאנגען אלע געריכט-אינסטאנציעס און
שטארק פערפלאנטערט געווארען א דאנק דער אגיטאציע פון פאנאטישען
קסיאנדז סטעפאן זשוחאווסקי. אין פויזנא האט דער פראצעס וועגען בלוט-
בלבול זיך געצויגען גאנצע 4 יאהר. אין דער ערמארדונג זענען בעשולדיגט
געווארען 2 פרנסים פון קהל, א שתדלן און א בעל-דרשן. די אלע 4 האט מען
ארעסטירט און שרעקליך געפייניגט. דער שתדלן און דער דרשן זענען פון די
ענוים געשטארבען אין תפיסה, די איבעריגע זענען דורכ'ן ווארשאווער
געריכט פריי געשפראכען געווארען, מיט דעם תנאי, אז זיי און נאך דריי
אנגעזעהענע קריסטען זאלען שווערען, אז יודען בענוצען נישט קיין
קריסטליך בלוט צו די מצות. אין זשיטאמירער פראצעס זענען געווען
אנגעקלאגטע 24 יודען; זיי האט מען אזוי לאנג געפייניגט, ביז זיי
האבען זיך מודה געווען אין פערברעכען, וואס זיי זענען נישט בעגאנ-
גען, און זענען פער'משפט געווארען צום טויט, 11 פון זיי האט מען
אבגעשונדען די הויט לעבעדיגערהייד, די איבעריגע האבען זיך גערא-
טעוועט פון טויט א דאנק דעם, וואס זיי האבען זיך אבגע'שמדט. אין
וואיסלאוויצער פראצעס זענען שוין אלס בעשולדיגטע ארויסגעטרעטען
דער גאנצער קהל. צום געריכט האט מען אנגעקלאגט די רבנים און
די פיהרער פון קהל. איינער פון די בעשולדיגטע, א רב, האט אין
טורמע זיך גענומען דאס לעבען, די איבעריגע 4 זענען פער'משפט
געווארען צום טויט. פאר'ן טויט האבען די גלחים איינגערעדט די

געפּײניגטע, אַז זײ זאָלען זיך אָב׳שמד׳ען, און דערפאַר האָט מען זײ פערלײכטערט דעם טויט: זײ האָט מען אָבגעהאַקט די קעפּ. אויפגערעגט דורך די דאָזיגע אינקוויזיציאָנס-פּראָצעסען, האָבען די יודען געשיקט אַ דעפּוטאַטציע צום פּויפּסט אין רוים מיט אַ ביטע, אַז ער זאָל ערקלערען די בעשולדיגונגען אין געברויכען קריסטליך בלוט אַלס אַ בלבול. דער פּויפּסט האָט בעפוילען זײן פאָרשטעהער אין וואַרשא, אַז ער זאָל זעהן ווירקען געגען די בלבולים. דאָסזעלבע האָט געטאָן אויך דער קעניג אויגוסט דער דריטער, אָבער די אַבערגלויבענס אין די פאָלקס-מאַסען זענען שוין געווען אַזוי פעסט, אַז עס איז שווער געווען זײ אויסצוּוואָרצלען. זאָגאַר די געבילדעטע קלאַסען פון פּוילען האָבען געגלויבט אין די שקרים און אײנער אַ שריפטשטעלער פון יענער צײט דערצעהלט בתמימות: „פּונקט ווי די שליאַכטישע פרײהײט איז נישט מעגליך אָהן וועטאָ, אַזוי איז די יודישע מצה נישט מעגליך אָהן קריסטליך בלוט".

דערווײל איז פּוילען אַלץ מעהר און מעהר געפאַלען און מיט שנעלע טריט זיך דערנעהענטערט צו איהר אונטערגאַנג. שוין ווען אַלס קעניג איז אויסגעקליבען געוואָרען סטאַניסלאַוו-אויגוסט פּאָניאַטאָווסקי (1764) האָט פּוילען פאַקטיש זיך געפונען אונטער דער הערשאַפט פון רוסלאַנד. דורך גרינדליכע רעפאָרמען וואָלט מען נאָך אפשר געקענט אָבראַטעווען די מלוכה פון אונטערגאַנג, אָבער דער אַלטער רעזשים פון קלעריקאַליזם און קלאַסען-אינטערעסען האָט נישט געקענט און נישט געוואָלט זיך אַלײן פער׳משפּט׳ען צום טויט און עס האָט זיך ווײטער געפיהרט די אַלטע פּאָליטיק. בײ סטאַניסלאַוו-אויגוסט איז פאָרטגעזעצט געוואָרען די אַלטע פּאָליטיק אויך בנוגע צו יודען. אָנשטאָט צו זאָרגען זיך וועגען גרינדליכע אויסבעסערונגען אין דער לאַגע פון יודען, אַלס אײנעם פון די וויכטיגסטע עלעמענטען פון דער בעפעלקערונג, האָט די פּוילישע רעגירונג נאָר געטראַכט, ווי אַזוי וואָס בעסער אויסנוצען די יודען אַלס אַ מעלקעדיגע קוה פאַר שטײערען און צינזען. דער וואַרשאַווער סײם פון 1764, וועלכער האָט זיך פערנומען מיט אויסאַרבײטען אינערליכע רעפאָרמען, האָט געפונען פאַר נויטיג צו רעפאָרמירען אין דער לאַגע פון די יודען נאָר דאָס סיסטעם פון מלוכה-שטײערען. אָנשטאָט דעם, וואָס פריהער האָט מען יעהרליך בעשטימט אײן אַלגעמײנע סומע פון שטײערען אויף אַלע יודען און דער „ועד" האָט שוין דערנאָך פונאַנדערגעטײלט די סומע צווישען די בעזונדערע

קהילות, האָט מען יעצט, לויט דער נייער „קאָנסטיטוציע", איינגעפֿיהרט א שטייער פֿון צוויי גילדען אויף יעדען נפש און פֿאַר דער סומע איז פֿעראַנטוואָרטליך געווען יעדע קהלה בעזונדער. די דאָזיגע רעפֿאָרם האָט נאָר פֿערגרעסערט די אַלגעמיינע סומע שטייערען, וואָס איז שוין אַזוי אויך געווען גענוג גרויס, ווערהרענד פֿאַר יודען האָבען זיך פֿאַר־מאַכט פֿיעל קוועלען פֿון פרנסות. די שליאַכטע האָט גוט געהיט איהרע אינטערעסען און ביים אויסקלייבען דעם קעניג האָט זי איהם געשטעלט אַ בעדינג, אַז יודען זאָלען נישט טאָרען נעהמען אין אַרענדע די מלוכה־גיטער און די מלוכה־שטייערען. לויט דעם פֿערלאַנג פֿון די קריסטליכע סוחרים האָט דער סיים פֿון 1768 אויך צוריק איינגעפֿיהרט יענעם פונקט פֿון דער אַלטער קאָנסטיטוציע, לויט וועלכען אין פֿיעל שטעדט האָבען יודען נישט געטאָרט זיך פֿערנעהמען מיט האַנדעל סיידען דורך אַ ספּעציעלער ערלויבניש פֿון מאַגיסטראַט.

אין דער צייט האָט דערווייל אין אוקריינאַ, אין דעם טייל, וואָס איז נאָך געווען אין די פּוילישע הענד, זיך אויפֿגעהויבען אַ שטאַרקע בעוועגונג געגען די פּאָליאַקען און יודען. די רוסישע „חלאָפּעס" האָבען נישט געקענט אַזוי גיך פֿערגעסען די צייטען פֿון חמעלניצקי, ווען זיי, די פֿערשקלאַפּטע פּויערען, האָבען זיך געבאָדען אין בלוט פֿון די פּריצים און יודען און רייך געוואָרען פֿון אָנגעראַבעוועטען גוטס. אין מאָמענטען פֿון אינטריגעס און מהומות, מיט וועלכע עס איז אַזוי רייך געווען די פּוילישע מלוכה, האָט די דאָזיגע ערינערונג וועגען די אַלטע צייטען זיך געלאָזט הערען. די ענטלאָפֿענע פּראַוואָ־סלאַוונע פּויערען־לייב־איינגענע, זאַפּאָראָזשער און קאָזאַקען פֿלעגען זיך פֿעראייניגען אין פֿרייע דרוזשינעס פֿון היידאַמאַקען און פֿון צייט צו צייט אָנפֿאַלען אויף די פּוילישע גיטער און יודישע שטעדטלעך. אין מאָמענטען פֿון אונרוהען אין דער מלוכה אָדער פֿון פּאָליטישע קריזיסען האָבען די דאָזיגע אָנפֿאַלען אָנגענומען אַ כאַראַקטער פֿון גרויזאַמע רויבערייען. אַזוי, צום ביישפּיעל, האָבען היידאַמאַקען, וואָס זענען געווען גוט אָרגאַניזירט אונטער דער אָנפֿיהרונג פֿון קאָזאַקען־פּאָלקאָווניקעס, אין 1734 און 1750 פֿערוויסטעט פֿיעל דערפֿער און שטעדט אין וואָהלין, פּאָדאָל און קיעווער ראַיאָן און אויסגעה'רג'עט פֿיעל פּריצים און יודען. נאָר מיט אַ בעזונדער קראַפֿט האָט די בעוועגונג פֿון די היידאַמאַקען זיך ענטוויקעלט אין 1768. רוסלאַנד, וואָס האָט שוין פֿון לאַנג פּאַקטיש געהאַט די ממשלה אויף פּוילען, האָט דאַן געשטעלט דער פּוילישער

רעגירונג אַ פאָדערונג, אַז די פּראַוואָסלאַווגע אונטערטאַנען אין פוילען זאָל געגעבען ווערן פאָלקאָמע רעליגיעזע פרייהייט און פּאָליטישע רעכטען. אַ גרויסער טייל פון דער שליאַחטע און גייסטליכע זענען געווען געגען דער פאָדערונג און, אָבטיילענדיג זיך פון דער פוילישער רעגירונג, וואָס איז אין אַלץ געווען נאָכגעביג פאַר דער רוסישער מאַכט, האָט די שליאַחטע זיך פעראייניגט אין דער בעוואוסטער „קאָנפעדעראַציע", וואָס איהר ציעל איז געווען צו בעשיצען די אַלטע פוילישע אָרדנונג פון די פרעמדע פעלקער. אין דער צייט, ווען דאָס פעראייניגטע מיליטער פון רוסלאַנד און פון פוילישען קעניג האָט זיך געשלאָגען מיט די „קאָנפעדעראַטען", האָבען אין אוקריינא אויסגעבראָכען אונרוהען. די אַגיטאַטאָרען פון די פּראַוואָסלאַווגע גייסטליכע און זאַפּאָראָזשער האָבען אונטערגעהעצט די פויערען, וועלכע מען האָט איינגערעדט, אַז די קאָנפעדעראַטען ווילען אויסוואָרצלען די פּראַוואָסלאַוויע, און צווישען די מאַסען איז אַרומגעגאַנגען אַ געפעלשטער בעפעהל פון דער רוסישער קייזערין יעקאַטערינא וועגען „פערטיליגען די זשידעס און די ליאַחעס".

אין דער שפּיץ פון דער בעוועגונג איז געשטאַנען דער זאַפּאָראָזשער קאָזאַק זשעלעזניאַק. אָנהויבענדיג פון אַפּריל 1768, האָבען די באַנדעס פון זשעלעזניאַק זיך געהאַלטען אין דעם ראַיאָן פון דער יעצטיגער קיעווער גובערניע און געראַבירט און גע'הרג'עט די פּריצים און די יודען. אויף אַ בוים האָבען די היידאַמאַקען אויפגעהאַנגען אַ פּאָליאַק, אַ יודען און אַ הונט און געמאַכט אַ אויפשריפט: „אַ ליאַח, אַ זשיד און אַ הונט האָבען אַלצאַיינע אמונה". אַ שרעקליכע שחיטה צווישען יודען האָבען די היידאַמאַקען געמאַכט אין די שטעדטלעך ליסיאַנקאַ און געטיעוו. פון דאָרטען זענען זיי אַוועק קיין אומאַן, וואָס איז געווען גוט בעפעסטיגט און וואוהין עס זענען אַנטלאָפען צעהנדליגער טויזענדער פּאָליאַקען און יודען. די שטאָדט איז אויך אַזוי ווייט געווען איבערפולט מיט אַנגעלאָפענע, אַז די נייע אָנגעקומענע האָבען שוין קיין אָרט נישט געהאַט. אומאַן האָט געהערט צום וואָיעוואָדאַ פּאָטאָצקי און זיך געפונען אונטער דער הערשאַפט פון גובערנאַטאָר מלאַדאַנאַוויטש. אין זיין רשות איז געווען אַ אָבטיילונג פון דער קאָזאַקען-מיליציע ביי'ם הויף, אונטער דער אָנפיהרונג פון סאָטניק גאָנטאַ. דעם דאָזיגען גאָנטאַ האָט מען נאָך פריהער חושד געווען, אַז ער האָט פערבינדונגען מיט די היידאַמאַקען, נאָר דאָך האָט מלאַדאַנאַוויטש איהם אַרויסגעשיקט

מיט אַ אָבטײלונג קאָזאַקען געגען מיליטער פֿון זשעלעזניאַק. ווי מען האָט געדאַרפֿט ערוואַרטען, האָט גאָנטאַ זיך פֿעראײניגט מיט די הײַדאַמאַקען, און בײדע אָנפֿיהרער זענען געגאַנגען אויף אומאַן. דעם ערשטען טאָג האָט די שטאָדט זיך פֿערטײדיגט ענערגיש. די פּאָליאַקען צוזאַמען מיט די יודען האָבען אײניג געאַרבײַט בײ'ם פֿערפֿעסטיגען די ווענט און געשאָסען פֿון האַרמאַטען און ביקסען. אָבער נישט אַלע פּאָליאַקען זענען געווען גרײט צו פֿערטײדיגען זיך. פֿיעל האָבען נאָר געטראַכט וועגען דעם, ווי אַזוי צו ראַטעווען זיך אַלײן. ענדליך האָט דער גובערנאַטאָר אַלײן אָנגעהויבען פֿיהרען פֿרײַנדליכע אונטערהאַנדלונגען מיט די הײַדאַמאַקען, און ווען יענע האָבען איהם פֿערזיכערט, אַז זײ זענען נאָר אויסען די יודען, האָט מלאַדאַנאַוויטש זיך בערוהיגט און זײ געעפֿענט די טויערען. צוערשט האָבען די הײַדאַמאַקען ווירקליך זיך גענומען צו די יודען, מיט אַכזריות זײ גע'הרג'עט, געטרעטען מיט די פֿיס פֿון די פֿערד, אַראָבגעוואָרפֿען פֿון די דעכער, געשטאָכען מיט שפּיזען. העכער דרײ טויזענד יודען האָבען זיך פֿערמאַכט אין דער גרויסער שוהל. ווען די הײַדאַמאַקען זענען צוגעקומען צו דער שוהל, זענען אײניגע יודען אויף זײ אָנגעפֿאַלען מיט מעסערס און עטליכע פֿון זײ דער'הרג'עט. די איבעריגע יודען האָבען נאָר גאָט געבעטען און פֿערהילכט די שוהל דורך יללות. כדי צו מאַכען אַ סוף פֿון די יודען וואָס גיכער, האָבען די הײַדאַמאַקען צוגעשטעלט צו דער שוהל אַ האַרמאַט, אויפֿגעריסען די טהיר און געמאַכט פֿון דער שוהל אַ בלוט־באָד. ווען זײ האָבען געענדיגט מיט די יודען, האָבען די הײַדאַמאַקען זיך גענומען צו די פּאָליאַקען; פֿיעל פֿון זײ האָבען זײ אויסגעשאָכטען אין קאָסציאָל; צווישען אַנדערע איז אויך דער'הרג'עט געוואָרען דער גובערנאַטאָר מלאַדאַנאַוויטש. די גאַסען פֿון שטאָדט זענען געווען איבערפֿולט פֿון טויטע קערפּער און אַ טײַך בלוט האָט פֿערפֿלײצט די שטאָדט. אין דער דאָזיגער שחיטה זענען אומגעקומען אַנ'ערך 20 טויזענד פּאָליאַקען און יודען.

אין דערזעלבער צײַט האָבען די קלענערע דרוזשינעס פֿון די הײַדאַמאַקען געמאַכט בלוט־בעדער אין אַנדערע שטעדט, ווי פֿאַסטאָוו, זשיוואָטאָוו, גראַנאָוו און טולטשין. דאָרט, וואו עס האָט אַמאָל געבושעוועט חמעלניצקי, האָט יעצט ווידער זיך געגאָסען יודיש בלוט. נאָר דאָסמאָל האָט די קאַטאַסטראָפֿע נישט אָנגענומען אַזאַ שרעקליכען כאַראַקטער, ווי אין 1648. דאָס רוסישע מיליטער און דאָס מיליטער פֿון

פוילען האָבען ענערגיש געאַרבייט צו דערשטיקען דעם בונט. באַלד נאָך דער אומאַנער שחיטה האָט מען געחאַפּט זשעלעזניאַק'ן און גאָנטאַ. דער לעצטער איז געטויט געוואָרען דורך אַ שרעקליכען טויט: פון איהם האָט מען פּאַסעגווייז אַראָבגעריסען די הויט און דערנאָך צושניטען אויף 4 שטיקלעך. די איבעריגע הײַדאַמאַקען זענען אויסגעהרג'עט געוואָרען אָדער גענומען געוואָרען אין געפענגניש דורך דעם פּוילישען מיליטער-אָנפיהרער סטעמפּקאָווסקי.

סוף כל סוף האָט די פוילישע מלוכה, וואָס איז געווען צוריסען אויף שטיקער, אָבגעשוואַכט דורך די פיעל מפּלות און דורך דער אינערליכער רייסעניש צווישען די בעזונדערע קלאַסען אין פערלויף פון הונדערטער יאָהרען, געמוזט אונטערגעהן. אין 1772 זענען די פּוילישע גרעניץ-פּראָווינצען דאָס ערשטע מאָל פונאַנדערגעטיילט געוואָרען צווישען די דריי נאָהענטע מלוכות: רוסלאַנד, עסטרייך און פּרייסען. רוסלאַנד האָט בעקומען אַ גרויסען טייל פון ביעלאָרוסיע, עסטרייך — גאַליציען און אַ טייל פּאָדאָליען, פּרייסען — פּאָמעראַניען. דער גרעסטער טייל פון דער יודישער בעפעלקערונג איז אַרייַנגעפאַלען צו רוסלאַנד און עסטרייך. דאָס איז געווען דער ערשטער גרויסער קלאַפּ פאַר פּוילען. די פּאָליאַקען האָבען לויט דער איניציאַטיוו פון רוסלאַנד דאַן געגרינדעט אַ העכערען רעגירונגס-אָרגאַן — „דער שטענדיגער ראַט" (1775—88), וואָס האָט געדאַרפט זוכען עצות, ווי אַזוי צו רעפאָרמירען דאָס אינערליכע לעבען פון פּוילען. די בעסטע פאָרשטעהער פון דער געזעלשאַפט האָבען בעשלאָסען אָנהויבען די רעפאָרמען פון דער יוגענד-ערציהונג. אין 1773 האָט דער פּויפּסט מבטל געמאַכט דעם יעזואיטישען אָרדען אין פּוילען און דערמיט אָבגעראַטעוועט די פּוילישע יוגענד פון דער שעדליכער יעזואיטישער ווירקונג. עס איז געגרינדעט געוואָרען אַ רייהע נייע שולען און די אַלטע זענען רעפאָרמירט געוואָרען. איינער פון די מיטגלידער פון דער קאָמיסיע, וואָס האָט בעטראַכט די מיטלען צו רעפאָרמירען די מלוכה, אַנדזשיי זאַמאָיסקי, האָט אויך אויסגעאַרבייט אַ פּראָיעקט וועגען רעפאָרמירען די געזעצען וועגען יודען. לויט דעם פּראָיעקט האָבען יודען געדאַרפט בעקומען פרייהייט פון פּערזאָן און פערמעגען און אין אַ געוויסער מאָס אויך פרייהייט פון רעליגיע; נאָר אין די שטעדט האָבען יודען געדאַרפט וואוינען אָבגעזונדערט פון די קריסטען; די יודען, וואָס האָבען נישט קיין בעשטימטע בעשעפטיגונג אָדער קאַפּיטאַלען, דאַרפען דערווייטערט ווערן פון דער מלוכה; יודען ווערט אויך ער-

לויבט צו פערנעהמען זיך מיט ערד־ארבייט, אבער זיי טארען נישט זיין קיין ערד־בעזיצער. דער דאזיגער קאנסערוואטיווער פראיעקט בעווייזט, ווי ווייט אפילו די בעסטע פארשטעהער פון דער דעמאלטיגער פוילישער געזעלשאפט זענען געווען פרעמד פון א גערעכטיגער בעציהונג צו יודען. ערשט אין די סאמע לעצטע יאהרען פון דער פוילישער מלוכה זענען אין דער פוילישער געזעלשאפט, אונטער דער השפעה פון דער אייראפעאישער בעפרייאונגס־בעוועגונג, ענטשטאנען אמת־הומאנישע און גערעכטיגע בעציהונגען צו יודען. אבער דעמאלט איז שוין געווען צושפעט. פוילען האט שוין דאן אבגעלעבט איהרע לעצטע טעג, נאך געמאכט אייניגע העראאישע פראבעס זיך אויפצוהויבען, אויפלעבען, אבער די פוילישע מלוכה איז שוין נישט געווען אימשטאנד צו בעפרייען זיך פון די שארפע נעגעל פון די פרעמדע מלוכות, וואס האבען ווי רויבער זיך ארומגעזאמעלט ארום איהר און אבגעווארט איהר טויט. עס האט זיך אנגעהויבען די גסיסה, דערנאך דער טויט און צוזאמען מיט דעם אונטערגאנג פון פוילען איז אויך דער געוועזענער צענטר פון פוילישען יודענטום אריינגעטרעטען אין א נייעם היסטארישען פאזיס.

אין דער צייט, ווען צווישען די פוילישע קלאסען און פארטייען האט געהערשט אזא רייסעניש און דעזארגאניזאציע, וואס האט געבראכט צום אונטערגאנג פון פוילען, זענען יודען געווען שטארק מיט זייער אינערליכער אחדות און שטרענגער צענטראליזאציע, וואס האט געהאלטען פעסט אין איהרע הענד דעם יחיד און איהם געמאכט אונטערטעניג פאר'ן כלל. צי די דאזיגע שיטה פון שטרענגער צענטראליזאציע, ווען דער יחיד האט כמעט קיין פרייהייט נישט, איז א גוטע שיטה אדער נישט, דערווייל האט דאס דאזיגע סיסטעם אין יענער צייט געבראכט פיעל נוצען און ווער ווייסט, צי יודען אין פוילען וואלטען געווען ארוים אזוי פערהעלטניסמעסיג גאנץ, ווען נישט זייער אינערליכע פעסטע ארגאניזאציע. זענענדיג אבגעזונדערט פון אלע ארומיגע קלאסען, ארומגערינגעלט מיט שונאים, האבען די פוילישע יודען געפיהלט און פערשטאנען, אז זיי מוזען זיין אייניג אינערליך און מיט געמיינזאמע קרעפטען קעמפפען געגען די אויסערליכע פיינדליכע עלעמענטען. איינער פון די אויפרופען, מיט וועלכע דער „ועד ארבע ארצות" אין יאהר 1676 האט זיך געווענדעט צו די קהילות, הויבט זיך אן מיט

אזעלכע ווערטער: „שווער האבען מיר געזינדיגט פאר גאט. די מהומה וואקסט פון טאג אויף טאג; עס ווערט אלץ שווערער צו לעבען; אונזער פאלק האט נישט קיין ווערט צווישען אלע אנדערע אומות. עס איז זאגאר א וואונדער, ווי אזוי, נישט קוקענדיג אויף אלע אומגליקען, עקזיסטירען מיר נאך. דאס איינציגע, וואס אונז איז געבליבען צו טאן, איז — פעראייניגען זיך אין איין פערבאנד, אין גייסט פון שטרענגער אחדות מיט גאטס געבאטען און מיט די בעפעהלען פון אונזערע צדיקים און מנהיגים". ווייטער געהט א רייהע בעפעהלען צו די מיטגלידער פון די קהילות, אז זיי זאלען פאלגען אין אלץ זייערע געמיינדע-פערוואלטונגען, נישט נעהמען אין ארענדע שליאכטישע אימעניעס און נישט מאכען קיין שותפות-האנדעל מיט קריסטען אהן דער ערלויבניש פון קהל, ווייל אזעלכע זאכען קענען ארויסרופען א כעס און צארן מצד די קריסטען; עס ווערט אויך פערבאטען „אבצוגעבען דאס יודישע גוטס אין פרעמדע הענד", ארויסרופען מחלוקת און סכסוכים אין די קהילות א. א. וו. די קהל-אדמיניסטראציע האט געשטרעבט צו פאלקאמער ממשלה איבער דעם יחיד, אזוי אז ער זאל ווי ווייט מעגליך זיין אבגעשלאסען פון דער אויסערליכער וועלט. די רעגירונג אליין האט אויך געשטיצט די דאזיגע ארדנונג, ווייל פאר איהר איז דאס געווען זעהר גינסטיג. פאר איהר איז בעסער געווען האבען צו טאן מיט ארגאניזירטע קהילות, איידער ווי מיט איינצעלנע יודען, דעריבער האט די רעגירונג געגעבען דעם קהל ברייטע אדמיניסטראטיווע און געריכטליכע פאלמאכטען. דער קהל איז געווען פעראנטווארטליך פאר דער רעגירונג פאר יעדען חטא פון יחיד, אזוי אז די מאכט פון קהל האט געמוזט אלץ זיך פערברייטערן. דאס האט געבראכט צו א שטרענגער דיסציפלין, אבער אויך מיטגעהאלפען צו פערפעסטיגען די יודישע געזעלשאפטליכקייט.

ביי דער רעגירונג איז דער קהל געווען בעזונדערס טייער דערמיט, וואס דורך איהם זענען אויפגעמאהנט געווארען די שטייערן פון די יודען. יעדער יאהר האבען די סיימען בעשטימט די אלגעמיינע סומע שטייערן פון דער יודישער בעפעלקערונג און די קהילות האבען שוין אליין פונאנדערגעטיילט די דאזיגע סומע צווישען זיך און געווען פעראנטווארטליך פאר דער רעגירונג, אז די סומע זאל פינקטליך אריינגעטראגען ווערן. די רעגירונג איז אויף אזא אופן געווען פעראינטערעסירט, אז די קהל-אדמיניסטראציע זאל האבען ביי יודען א אוי-

טאָריטעט און דעריבער איהר געגעבען ברייטע רעכטען. אין 1672 האָט דער קעניג געגעבען די קהילות פון ליטא דאָס רעכט אויסצושליסען פון די געמיינדעס אָדער בעשטראָפען מיט אַנדערע שטרענגע מיטלען יענע איינצעלנע יודען, וועלכע רייצען אויף מיט זייערע פערדאָרבענע מעשים די יודישע בעפעלקערונג. אין 10 יאָהר אַרום האָט דער בּריסקער סטאַראָסטאַ אַרויסגעגעבען אַ בעפעהל, אַז קיינער פון די פּריצים זאָל נישט לייהען קיין געלד פּריוואַטע פּערזאָנען פון דער יודישער בעפעלקערונג אָהן דער ידיעה פון קהל. דער דאָזיגער בעפעהל איז אַרויסגעגעבען געוואָרען לויט דער ביטע פון קהל אַליין, וועלכער איז געוועזען פעראַנטוואָרטליך פאַר די באַנקראָטען פון זיינע מיטגלידער. דער לעמבערגער וואָיעוואָדאַ האָט אַרויסגעגעבען אַ בעפעהל (1692), אַז אָהן דער ידיעה פון די קהל-פּרנסים וועגען דער אָרענטליכקייט פון די אַרענדאַרען זאָל מען קיינעם פון די יודען נישט אָבגעבען אין אַרענדע די פערשידענע מלוכה-אָבצאָהלונגען. פּריוואַטע פּערזאָנען האָבען געקענט אָבקויפען אָדער נעהמען אין אַרענדע אונבעוועגליכע גיטער נאָר מיט דער ערלויבניש פון קהל (חזקה). אָהן זיין ערלויבניש און אָהן אָבצאָהלען אַ ספּעציעלען שטייער (חזקת ישוב) האָט קיינער נישט געקענט זיך בעזעצען און צוגעשריבען ווערן צו אַ געוויסער קהילה.

די גרעניצען פון דער געמיינדע-אויטאָנאָמיע פלעגען בעשטימט ווערן דורך דער אָרטיגער מאַכט און נישט אומעטום זענען זיי געוועזען גלייך. אַלס מוסטער פון אַ פרייער געמיינדע-קאָנסטיטוציע קען דיענען דער אוסטאַוו, וואָס דער וואָיעוואָדאַ פון „טשערוואָנאַ רוס" האָט אין 1692 אַרויסגעגעבען דעם לעמבערגער צענטראַל-קהל. לויט דעם דאָזיגען אוסטאַוו, האָט די געמיינדע פון צייט צו צייט געוועהלט איהרע אָנפיהרער „לויט זייערע מנהגים און רעכטען" און די אַדמיניסטראַציע האָט נישט געהאַט קיין רעכט זיך אַריינצומישען און די וואַהלען. די אויסגעוועהלטע פאָרשטעהער פון קהל ווערן אָנערקענט אַלס פאָלקאָמע נאַטשאַלניקעס און ריכטער פון זייער געמיינדע. די פּראָצעסען צווישען איין יודען און צווייטען דאַרפען בעטראַכט ווערן נאָר אין בית-דין, וואָס בעשטעהט פון רבנים און געמיינדע-פאָרשטעהער. אויב ווידער אַ יוד האָט געוואָלט אָנגעבען אַ אַפּעלאַציע אויפ'ן פּסק פון בית-דין, אָדער אויב אַ יוד האָט געהאַט אַ פּראָצעס מיט אַ קריסט, זענען אַזעלכע פּראָצעסען בעטראַכט געוואָרען אין געריכט פון פּאָד-וואָיעוואָדאַ, דורך אַ ספּעציעלען „יודישען ריכטער", ד. ה. אַ קריסט, וואָס פער-

נעהמט זיך ספעציעל מיט יודישע ענינים. דער דאזיגער „יודישער ריכטער" ווערט בעשטימט דורך דעם פאד=וואיעוואדא פון צוויי קאנדידאטען, וואס ווערן אנגעוויזען דורך דעם יודישען קהל. די פראצעסען פון דעם דאזיגען געריכט דארפען פארקומען נאהנט פון דער שוהל, אין דער אנוועזענהייט פון יודישע פארשטעהער און דערביי דארף דער דער „יודישער ריכטער" זיך רעכנען נישט בלויז מיט די אלגעמיינע געזעצען, נאר אויך מיט די יודישע דינים. דאס געריכט האלט אב זיצונגען צוויי מאל א וואך, נאר ביי אויסנאהמען ווערט בעשטימט א עקסטרע זיצונג, אויסער אין די יודישע ימים טובים. אויף'ן געריכט רופט מען ארויס דעם בעשולדיגטען דורך א שמש. די פראטאקאלען פון געריכט ווערן אפגעהיט אין דעם „געריכטס=שטיבעל". די אפעלאציעס אויף דעם אורטייל פון דעם געריכט ווערן בעטראכט דורך דעם וואיעוואדא.

די וואהלען אין קהל פלעגען, ווי פריהער, פארקומען יעהרליך אין חול=המועד=פסח. דער דאזיגער מנהג איז מיט דער צייט געווארען א געזעץ און ווען דער בריסקער קהל האט איינמאל צוליעב פערזענליכע פניות אבגעלעגט די וואהלען אויף שפעטער, איז אנגעקומען פון ווילנער העטמאן א שטרענגער פארוואורף דעם קהל. די וואהלען זענען געווען צוויי=פאכיגע, דורך א בעגרענצטער צאהל וועהלער, און קאנדידאטען אלס קהל=פארשטעהער זענען געווען נאר מענשען מיט א גרויסען פערמעגענס=צענז, ווי הויז=בעזיצער, גרויסע שטייער=צאהלער, אדער מענשען מיט א גייסטיגען צענז, ווי רבנים און למדנים. די ארימע קלאסען און עם=הארצים האבען זייערע פארשטעהער אין קהל נישט געהאט און זייערע אינטערעסען האבען דעריבער אפט געליטען. אין 18=טען יאהרהונדערט הערען זיך אלץ אפטער אנקלאגען פון די „פראסטאקעס" אויף דעם ווילקיר פון דער קהל=פיהרונג און איהר דעספאטישער מאכט. — אזוי ווי די דערפער און קליינע שטעדטלעך האבען קיין אייגענע פערוואלטונג ניט געהאט, נאר געהערט צו דער געמיינדע=פערוואלטונג פון זייער ראיאן, זענען צווישען איין קהילה און דער צווייטער אפט פארגעקומען סכסוכים צוליעב די דאזיגע שטעדטלעך און דערפער. יעדער קהל האט געוואלט זיי צורעכענען צו זייער ראיאן, ווייל דורך זיי פלעגען זיך פערגרעסערן די הכנסות פון קהל. אזעלכע סכסוכים פלעגען בעטראכט ווערן דורך דעם „ועד ארבע ארצות" און „ועד קהלות ראשיות דליטא".

אויף די „ועדים” פלעגען בעטראכט ווערן אלגעמיין-נאציאנאלע פראגען און עס זענען בעשטימט געווארען די בעציהונגען צו דער רעגירונג. ביי די ועדים פלעגען זיך געפינען „שתדלנים”, וואס פלעגען פאהרען קיין ווארשא אויף די זיצונגען פון סיים מיט השתדלות'ען וועגען פערשידענע יודישע רעכטען. דער פוילישער „ועד” פלעגט ווי פריהער אבהאלטען זיינע זיצונגען פעריאדיש אין לובלין און אין אנדערע שטעדט, און דער ליטווישער „ועד” פלעגט זיך פערזאמלען אין פערשידענע שטעדט, ווי חאמסק, סיעלץ, מיר, סלוצק און בריסק. אין ענדע 17-טען יאהרהונדערט, ווען מען האט געדארפט איינארדנען די צורואינירטע געזעלשאפטליכע ארדנונג, האבען די ועדים ארויסגעוויזען א בעזונדער אינטענסיווע טעטיגקייט. די רעגירונג האט שטענדיג פערטיידיגט דעם אויטאריטעט פון די ועדים. אין 1687 האט דער „ועד ארבע ארצות” זיך בעקלאגט פאר'ן קעניג, אז זיי קענען נישט נעהמען אויף זיך די פעראנטווארטליכקייט פאר דער בעשטימטער סומע שטייערען פון דער יודישער בעפעלקערונג, ווייל פיעל יודען ווילען נישט פאלגען די קהל-פארשטעהער און בענוצענדיג זיך מיט פראטעקציעס פון דער שליאכטע דרעהען זיי זיך אוים פון צאהלען שטייערען. דער קעניג האט דאן געמוזט ארויסגעבען א שטרענגען בעפעהל און סטראשען מיט הארבע שטראף די, וואס וועלען נישט פאלגען דעם קהל.

וואס מעהר עס האט זיך פערערגערט די יודישע עקאנאמישע לאגע, אלץ מעהר ארבייט האבען געהאט די ועדים, אלץ ענערגישער איז געווארען זייער טעטיגקייט. זיי האבען געדארפט סיי רעגולירען די אינערליכע ארדנונג צווישען יודען, סיי בעשטימען די בעציהונגען צו דער רעגירונג און צו די סיימען. מען קען נישט זאגען, אז די ועדים האבען פערשטאנען מיט דעם געהעריגען שטאלץ און זעלבסט-ווירדע צו פערטיידיגען די יודישע אינטערעסען. די ועדים זענען אויך געווען צו-פיעל אריסטאקראטיש, אז זיי זאלען נעהמען אין אכט די אינטערעסען פון די פראסטע פאלקס-מאסען, וואס זענען אפטמאל בעליידיגט געווארען. אבער איין גרויסען פערדיענסט האבען די ועדים געהאט, וואס זיי האבען פעסט געהאלטען אין זייערע הענד די אינערליכע דיסציפלין און אין אזא צייט פון מהומות און אומגליקען נישט דערלאזען, אז די יודישע געזעלשאפטליכקייט זאל זיך צופאלען. א בעזונדער אויפמערקזאמקייט האבען די ועדים געלעגט אויף די תלמוד-תורות און ישיבות, וואו עס האבען געלערנט די ארימע קינדער אויפ'ן חשבון פון

די רייכע. די ועדים האבען אכטונג געגעבען אויף די פראגראמען אין די ישיבות, געזארגט דערויף, אז אלע יודישע קינדער זאלען מוזען א געוויסע צייט לערנען און אז די ארימע זאלען געשטיצט ווערן דורך געלד און עסען. דער „ועד ארבע ארצות״ האט איינגעארדענט א צענזור אויף די ספרים, וואס זענען געדרוקט געווארען אין פוילען אדער אריינגעפיהרט געווארען פון אויסלאנד, און די ספרים, וואס האבען נישט געהאט קיין הסכמה פון „ועד״ אדער פון א אנגעזעהענעם רב, האבען נישט געטארט פערשפרייט ווערן. דער גייסטיגער האריזאנט פון דעם „ועד״ איז נישט געווען גרויס און אויסער תלמוד און רבנישע ליטעראטור איז נישט דערלאזען געווארען.

די קהל׳שע ארגאניזאציע האט בעקומען א גרויסען קלאפ אין יאהר 1767. אין דעם יאהר האט דער סיים בעשלאסען ענדערן דאס סיסטעם פון שטייערן-אבצאהלונג און אנשטאט דעם, וואס פריהער פלעגט בעשטימט ווערן יעהרליך איין אלגעמיינע סומע אויף דער גאנצער יודישער בעפעלקערונג, איז יעצט איינגעפיהרט געווארען, אז יעדער נפש דארף איינצאהלען בעזונדער א יעהרליכען שטייער. כדי שטייערן זאלען אויפגעמאהנט ווערן ריכטיג, האט מען בעשטי... א אלגעמיינע רעוויזיע פון דער יודישער בעפעלקערונג אין דער גאנצ מלוכה. אויף אזא אופן זענען בטל געווארען די אלטע פונקציעס פו די געמיינדעס אלס הויפט-ארגאן פון איינמאהנען און אריינטראגען אין דער מלוכה-קאסע די אלגעמיינע סומע יודישע שטייערן, און די קהל-פארשטעהער זענען געווארען איינפאכע פערמיטלער, וואס זענען געווען מחויב אין יעדער שטאדט אויפצומאהנען פון יעדען יוד דעם שטייער און דערנאך איינצאהלען אין דער קאזנא. פון דעם מאמענט אן האט דער קהל פערלוירען פאר דער רעגירונג יענע בעדייטונג, וועלכע ער האט געהאט פריהער, ווען ער האט געשפילט די ראליע פון א צענטראל-פערטרעטונג. די יודישע אויטאנאמישע ארגאניזאציע איז פאר דער רעגירונג שוין מעהר נישט נוצליך געווען און דעריבער האט זי אויסגעזעהן ביי איהר איבעריג. אין דעם סיים פון 1674 איז שוין אנגענומען געווארען א בעשלוס, אז די אלע יודישע סיימען און „סיימיקעס״, די אלע ועדים און זייערע צוזאמענפאהרען זענען לחלוטין איבעריג און דעריבער איז בעשלאסען געווארען, אז פון יעצט אן ווערט פערבאטען צונויפצורופען צוזאמענפאהרען פון די קהל-פארשטעהער צוליעב וועלכע עס איז צוועקען.

אויף אזא אופן זענען די קהילות בעגרענצט געווארען אין זייער טעטיגקייט און די צענטראלע ארגאנען פון דער יודישער אויטאנאמיע, די ועדים, זענען אינגאנצען בטל געווארען. דאס איז געווען מיט 8 יאהר פאר דעם ערשטער צוטיילונג פון פוילען, ווען די פוילישע מלוכה האט שוין כמעט אויפגעהערט זעלבסטשטענדיג עקסיסטירען. אין א צייט ארום שפעטער הויבט זיך אן די גסיסה פון פוילען; דער גרעסטער טייל פוילישע פראווינצען געהט איבער אין אנ'אנדער ממשלה און צוזאמען דערמיט פאלט אינגאנצען די יודישע אינערליכע אויטאנאמיע, יענע פעסטע ארגאניזאציע, וועלכע האט געשפיעלט אזא גרויסע ראליע אין דער פערפעסטיגונג פון דער נאציאנאלער עקסיסטענץ אין א צייט פון שרעקליכע אומגליקען און רדיפות.

David Dawson